

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

AZ ÓKORI KÖZSÉG.

TANULMÁNY

A GÖRÖG ÉS RÓMAI VALLÁSRÓL, JOGRÓL ÉS INTÉZMÉNYEKRŐL.

IRTA

FUSTEL DE COULANGES.

BUDAPEST,
1883.

AZ ÓKORI KÖZSÉG.

M. ACADEMIA'
KÖNYVTÁRA

AZ
ÓKORI KÖZSÉG.

TANULMÁNY

A GÖRÖG ÉS RÓMAI VALLÁSRÓL, JOGRÓL ÉS INTÉZMÉNYEKRŐL.

IRTA

FUSTEL DE COULANGES

AZ INSTITUT TAGJA, AZ ECOLE NORMALE SUPERIEUR IGAZGATÓJA.

FORDÍTOTTA

BARTAL ANTAL

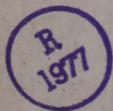
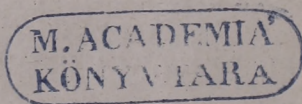
A M. TUD. AKADÉMIA TAGJA.

BUDAPEST, 1883.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

108484

Budapest, 1883. Az Athenacum r. társ. könyvnyomdája.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

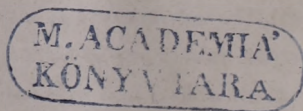
A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítók-ról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

ELŐSZÓ.

Szerencsésnek érzem magamat, hogy a legszebb és legjobb könyvek egyikének, Fustel de Coulange művének, magyarázója lehetek. Szépnek mondom, mert előadása módja egyszerű, de a mellett elegans, megnyerő és egyúttal méltóságteli; nincsen benne semmi keresettség, zavaró mesterkéltég, nyugodtan folyik a beszédje, de mint a regélő szájáról az elbűvölő mese, folyton mintegy kaleidoskopban, új képeket varázsol az olvasó lelke elé. Önkénytelenül magával ragad és alig hogy sejtenők, már a tudományos kutatás egy eddig még nemis sejtett világába vezet be bennünket, játszi könnyűséggel oldva meg a legnehezebb problémákat, melyek az ember gondolkodását foglalkoztathatják.

Az egymás mellé fűzött egyszerű mondatok mind megannyi művészi mozaikok, melyek összefoglalva a legbámulatosabb képet varázsolják elénk. — Minden egyes fejezet, valóságos Meissonieri modorban, a legaprólékosabb részletben is kidolgozott kép. Egyen sem vagyunk képesek némi bágyadtságot, a mesteri gondozás hanyatlását észrevenni. A fény és az árnyék elejétől végig lankadatlan kitarással, mindig ugyanazon művészi érzékkel vannak elosztva.

— Az alakok lerajzolásában páratlan. Csak négy alakot emelek ki: Aeneast, Camillust, Nikiast és Romulust. Vergilius is, Livius is, Thukydides is leírták hőseiket; de ebben az esetben a tanítvány felülmúlja mestereit. Egy pár hatalmas, de finom pszichologiai ismerettel odavetett vonás, és előttünk állanak az alakok valójukban és közvetetlenségükben, egyszerűségükben és nagyságukban.

Az elbeszélés fonalát egy perczre sem téveszti szeme elől, a láncszemek minden félbeszakítás nélkül fűződnek egymáshoz. Az egyik bizonyíték praemissául szolgál a másik bizonyítéknak, míg végre a teljes igazság széles medrében tárul szemeink elé. Természetes, hogy ilyen eljárás mellett az író az ismételéseket nem kerülheti ki, de itt is művésznek mutatja be magát. Az ismételés nem untat, sőt szívesen vesszük, hogy a multat oly ügyes fordulattal emlékezetünkbe idézi. Fejtegetései közé kellő helyen és időben beleszővi valamely szerzőnek nyomatékos állítását vagy egy-egy adomát, mely az egész helynek felderítésére nagy világot vet.

Nem csoda tehát, hogy a párisi tudományos akadémia negyven halhatatlanja e művet már megjelenése perczében, 1864-ben, remek stilusa miatt megkoszorúzta.

De nemcsak azért, mert szép, hanem, mert jó is, vívta ki magának a halhatatlanok elismerését.

Olyan könyv ez, mely mulattat is, tanít is; mely kiadóját (Hachette) irigyeletté (1881-ben IX. kiadás), íróját ismertté és halhatatlanná teszi. Olyan könyv ez tehát, a milyenre Horatius czélt, azt irván:

*Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci
Lectorem delectando pariterque monendo
Hic meret aera liber Sociis, hic et mare transit
Et longum noto scriptori prorogat aevum.*

(Hor. Ars poët. 343—346.)

Olyan könyv az, a melyről német bírálója (Literarisches Centralblatt 1866. Nr. 28. 745. lap) azt mondja: *Sein Buch wird epochemachend wirken.*

A szerző mindamellett, hogy a német philologusok alaposágát és pontosságát elsajátította, mégis minden tekintetben megőrizte francia sajátosságát, mely a pedanteriától és nehézkes modorosságtól ment: inkább vidáman beszélgető, mint szárazan értekező.

E művével a szerző megmutatta, mire való az a philologiai képzettség; és hogy a valóban jó és alapos philologusnak miben kell járatosnak lennie, úgy, hogy *Charles Graux*-nak az állítását, ki azt vitatta, hogy a classikus philologusnak a görög és római ókornak nemcsak irodalmát, bölcsészetét, állami életét és művészetét, hanem politikai oekonomiáját, kereskedését, iparát, tudományait, mesterségeit, hadügyét, törvényeit és egyéb intézményeit is alaposan ismernie kell, teljes mértékben megerősíti. (Phil. Közl. 1882. X. füz.)

Az egész művön egy nemes ethikai vonás vonul keresztül, mely az igazságszereteten és tiszta erkölcsi ihlettségben nyilvánul. Szent előtté az ember és intézményei, melyeket az embernek gondolkodási módjából iparkodik kimagyarázni; szentek előtté a hagyományok, az írók tanu-

ságai, melyeknek igazi értelmébe törekszik behatolni. De nem vakon indul utánok; éles kritikai bonczkéssel taglalja adataikat, mérlegeli okaikat, és ha nem meggyőzők, széles körű tudományos apparátusával bocsátkozik czáfolatukba.

A ki az embert tanulmányozni és így önnön-magát ismerni akarja, nagy haszonnal fogja e könyvet olvasni. A férfiú ép úgy mint a nő, az államférfiú ép úgy mint a magán-ember, az aristokrata ép úgy mint a demokrata, a pap ép úgy mint a világi, a historikus ép úgy mint a philologus, egyszóval mindenki, a ki az embert mint a család, vagy mint a község, vagy mint az állam tagját ismerni akarja, a ki az ember vallási, politikai nézeteivel és törekvéseivel megismerkedni óhajt.

A szerző abból indul ki, mily különbség forog fenn az ókori és a modern gondolkodás között, és minő különbözőnek kellett tehát lenni az intézmények fejlődésének. A hitbeli meggyőződés képezi nála az alapot, melyből a család, város, község, az állam, melyből a törvény, a jog, és az intézmények és alkotmányok fejlődtek.

Lépésről-lépésre haladva, meg nem czáfolható bizonyítékokra támaszkodva, kimutatja a görögök és a rómaiak gondolkodásmódja között való összefüggést és az ebből folyó intézmények hasonlóságát, majdnem ugyanazonosságát. Így feltünteti, hogy ugyanazon egy elven alapúl a többi közt: a pap-királyság, a *gens* és *génos*-nak lényege és házi cultusa, a *patriciusok* és *eupatridák*, a törvénykezés, a hadiszervezés, az athénai és római nép-osztályozás, a gyarmatosítás, az örökösödési jog, valamint az azt korlátozó intézkedések

Disces docebisque artes, alias quae vitam instituant, alias quae ornent, alias quae regant.

L. Ann. Seneca. *Consolatio ad Marciam* Cap. XVIII.

Rómában és Athénaeben, végre a polgár-jog kizárólagossága, melynek ellenében az idegen ellenségnek és minden jogtól megfosztottnak tűnik fel Görögországban ép úgy mint Rómában.

Alig van könyv, mely oly meggyőző érvekkel és oly közvetetlenséggel fejtette volna meg a socialis mozgalmak lefolyását az ókorban, az államalakulás különböző mozzanatait és elveit, a melyek örökké átalakulásnak lesznek kitéve; a római hódítás nagy művét; a kereszténységnek befolyását az ember gondolkodására és ennek folytán mind házi mind politikai intézményeinek megváltoztatására.

Midőn e valóban szép és jó könyvet az olvasó elé bocsátom, teszem azt azon öntudattal, hogy mindent megtettem, hogy a könyv szellemét és hangulatát utolérhessem és hogy élvezhető fordítást nyújthassak.

A hol bővebb felvilágosításra, több adatra volt szükség, igénybe vettem több szakember szíves közreműködését és különösen köszönetet kell mondanom dr. Marczali Henrik, Malmosi Károly uraknak, kik munkámnál segédkezet nyújtottak.

Ezzel elbocsátom könyvemet, hadd nyerje meg a szíveket a szép tudománynak.

Budapest, 1882. Karácsony napján.

Bartal Antal.

TARTALOM JEGYZEK.

	Lap.
Bevezetés. — Mennyiben szükséges az ókoriak ősrégi hitéletének a tanulmányozása, hogy intézményeiket megérthessük	1

E L S Ő K Ö N Y V.

Ős-hit.

I. Fejezet. A lélekről és a halálról való hit	7
II. Fejezet. A halottak tisztelete	18
III. Fejezet. A szent tűz	25
IV. Fejezet. A házi vallás	38

M Á S O D I K K Ö N Y V.

A család.

I. Fejezet. A vallás volt a régi családnak eredeti alapító elve	46
II. Fejezet. A házasság	49
III. Fejezet. A család folytonossága; a nőtlenségi (<i>coelibatus</i>) tilalom; az elválás magtalanság esetében; az egyenlőtlenség fiú és leány között	58
IV. Fejezet. Az <i>adoptio</i> és <i>emancipatio</i>	65
V. Fejezet. A rokonságról. Mit neveztek a rómaiak <i>agnationak</i> ?	69
VI. Fejezet. A birtok-jogról	74
VII. Fejezet. Az örökösödési jog.	92
1. Az örökösödési jognak természete és alapelve a régieknél	92

	Lap.
2. A fiú örököl, nem a leány	95
3. A mellékágak örökösödéséről	102
4. Az <i>emancipatio</i> és <i>adoptio</i> hatása	105
5. A végrendeletet kezdetben nem ismerték	106
6. Az atyai örökségnek ősi megoszthatatlansága	109
VIII. Fejezet. A tekintély a családban	113
1. Az atyai hatalomnak alapelve és természete a régieknél	113
2. Az atyai hatalmat képező jogok előszámlálása	120
IX. Fejezet. A családnak régi erkölcsi állapota	127
X. Fejezet. A <i>gens</i> Rómában és Görögországban	135
1. Mit közölnek velünk a régi írók a <i>gens</i> ről	137
2. Némely vélemény megvizsgálása, melyek által a tudósok a római <i>gens</i> et megmagyarázni iparkodtak	142
3. <i>Gens</i> a család eredeti szervezetével, egységével	146
4. A család kiterjedése; a rabszolgaság és a <i>cliensi</i> intézmény	152

HARMADIK KÖNYV.

A községi állam.

I. Fejezet. A <i>phratría</i> és <i>curia</i> ; a <i>tribus</i>	160
II. Fejezet. Új vallási hitágazatok.	167
1. A természeti világ istenei	167
2. E vallásnak viszonya az emberi társadalom fejlődéséhez	169
III. Fejezet. A községi állam alakulása	175
IV. Fejezet. A város	186
V. Fejezet. Az alapítónak tisztelete, az Aeneasról szóló legenda	199
VI. Fejezet. Az állam istenei	206
VII. Fejezet. Az állam vallása	223
1. Nyilvános étkezések	223
2. Az ünnepek és a naptár	229
3. A <i>census</i> és a <i>lustratio</i>	233

4. A vallás a gyűlésekben, a senatusban, törvény- széknél, a katonaságnál, a diadalmenet.	237
VIII. Fejezet. A szertartás-könyvek és az év-könyvek (<i>annales</i>)	244
IX. Fejezet. A község kormányzása. A király	255
1. A király vallási tekintélye	255
2. A király politikai tekintélye	259
X. Fejezet. A <i>magistratus</i> . (A tisztikar)	265
XI. Fejezet. A törvény	276
XII. Fejezet. A polgár és az idegen	287
XIII. Fejezet. A hazafiság és számkivetés	296
XIV. Fejezet. A municipalis szellem	301
XV. Fejezet. A városok egymáshoz való viszonya; a háború; a béke; az istenek szövetsége	307
XVI. Fejezet. A szövetkezetek; a gyarmatok	316
XVII. Fejezet. A római s az athénai.	323
XVIII. Fejezet. Az állam mindenhatóságáról; a régiek nem ismerték a személyes szabadságot	338

N E G Y E D I K K Ö N Y V.

A forradalmak.

I. Fejezet. <i>Patriciusok</i> és <i>cliensek</i>	346
II. Fejezet. A <i>plebeiusok</i>	353
III. Fejezet. Az első átalakulás	360
1. A királyokat megfosztják politikai hatalmuktól	360
2. E forradalom története Spártában	363
3. Ugyanazok a változások Athénában	366
4. Ugyanaz a forradalom Rómában	372
IV. Fejezet. Az aristokratia kormányozza a községi államot	379
V. Fejezet. Második forradalom; a család szerveze- tének megváltoztatása; az elsőszülöttségi jog eltűnése; a <i>gens</i> felbomlása	384
VI. Fejezet. A <i>cliensek</i> felszabadulnak	390
1. Mi volt kezdetben a <i>cliensek</i> intézménye és ho- gyan változott át	390

	Lap.
2. A <i>cliensi</i> intézmény eltűnése Athénaeben ; Solon műve	398
3. A <i>cliensi</i> intézmény átalakulása Rómában	405
VII. Fejezet. Harmadik változás : a plebs belép a községi államba.	411
1. E változás általános története	411
2. Ennek a változásnak története Athénaeben.	423
3. Ennek a változásnak története Rómában	431
VIII. Fejezet. A magán-jog változása ; a tizenkét tábla törvénykönyve ; <i>Solon</i> törvénykönyve	465
IX. Fejezet. A kormányzás új elve ; a közös érdek és a szavazati jog	480
X. Fejezet. Pénzaristokratia készül szervezkedni ; a demokratia megalakulása ; negyedik változás	487
XI. Fejezet. A demokratikus kormány szabályai ; az athénai demokratia példája	497
XII. Fejezet. A gazdagok és a szegények ; a demokratia tönkremegy ; a népszerű tyrannosok	508
XIII. Fejezet. Spárta forradalmai	519

Ö T Ö D I K K Ö N Y V.

A municipalis kormány-forma eltűnt.

I. Fejezet. Új hitbeli meggyőződések ; a philosophia megváltoztatja a politika szabályait.	531
II. Fejezet. A római hódítás	543
1. Néhány szó a római lakosság eredetéről	543
2. Róma első növekedése (Kr. e. 753—350-ig)	548
3. Miképen nyerte el Róma az uralmat (Kr. e. 350—140-ig)	552
4. Róma ledönti mindenütt a községi kormányt	564
5. A Meghódított népek egymásután belépnek a római községi államba.	572
III. Fejezet. A kereszténység megváltoztatja a kormányzás feltételeit.	585
A részletes tárgymutató	597

A M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

Harmadik cyklus, 1881—83.

Első sorozat. Történelem.

Goldziher Ignác: *Az iszlám.* (Eredeti.) Egy kötet.

Ranke Lipót: A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században. Fordítja LEHR ALBERT. Három kötet.

Symonds J. A.: A renaissance Olaszországban. Fordítja PULSZKY KÁROLY. Három kötet.

Thierry Amadé: A római birodalom képe Róma alapításától a nyugat-római császárság végéig. Fordítja CSIKY KÁLMÁN. Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

Alexander Bernát: *Kant.* (Eredeti.) Két kötet.

Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.*

(A Kisfaludy-Társaság pályázatán jutalmat nyert munka.) Egy köt.

Gyulai Pál: *Petőfi életrajza.* (Eredeti.) Egy kötet.

Szász Károly: *A világirodalom épőszai.* (Eredeti.) Két kötet.

Taine H.: *Az angol irodalom története.* Fordítja CSIKY GERGELY. Négy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

Laveleye Emile: Kormány formák az ujkori társadalmakban. Fordítja TÓTH LŐRINCZ. Egy kötet.

Mayr György: A társadalmi élet törvényszerűsége. Két térképpel. Ford. KÖRÖSI JÓZSEF. Egy kötet.

Taine H.: A jelenkori Franciaország alakulása. Fordítja Dr. TOLDY LÁSZLÓ. Két kötet.

Cliffe Leslie, Bagehot, Giffen munkáiból: *Angol közgazdasági és pénzügyi tanulmányok.* Fordítja FÖLDES BÉLA. Egy kötet.

Az új, művelt államok alkotmányainak ismertetése. (Eredeti.) Egy kötet, A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolczvan ív* a másodikból *hatvan ív*, a harmadikból szintén *hatvan ív*, angol diszkötésben fog 20-30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy*, a második és harmadiké *három-három* forint. Ezen kívül az angol vászonkötésért kötetenként 40 krajczár számíttatik.

Egy-egy évfolyam aláírási ára vagy előre bérmentve küldendő, vagy minden évfolyam első kötetének átvételekor postai utánvétellel fizetendő.

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

A jelen harmadik cyklus pártolói az előbbi két cyklusban megjelent minden munkát egyenként az eredeti előfizetési áron (kötetenként 1 frt 90 kron) szerezhetik meg; ezek következők:

Történelmi sorozat:

Macaulay: *Anglia története* II. Jakab trónralépte óta. Angolból fordította CSENGERY ANTAL és ZICHY ANTAL. Második átnézett kiadás. Hat kötetben, (Teljes.) Diszkötésben.

- Carlyle T.** *A franczia forradalom.* Angolból fordította BARÁTH FERENCZ. Három kötetben. (Teljes.) Díszkötésben.
- Curtius E.** *A görögök története.* Németből fordították többen. Hat kötetben. (Teljes.) Díszkötésben.
- Hunfalvy P.** *Magyarország ethnografiája.* Egy köt. (Teljes.) Díszköt.

Irodalmi sorozat :

- Göthe** *lyrai költeményei.* Fordította SZÁSZ KÁROLY. Két kötet egybe-kötve (Teljes) Elfogyott.
- Nisard D.** *Tanulmányok a renaissance és a reformáció korából.* Fordította VAJDA JÁNOS. Egy kötet. (Teljes. Elfogyott.
- Müller M.** *Újabb feldolvasásai a nyelvtudományról.* Németből fordította Dr. SIMONYI ZSIGMOND. Egy kötet. (Teljes.) Díszkötésben
- Boissier.** *Cicero és barátjai.* Francziából fordította Dr. CSIKY KÁLMÁN. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)
- Lewes.** *A philosophia története* Thalestől Comteig. Angolból fordította Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF. Három kötetben. Díszkötésben (Teljes.)
- Nisard.** *A franczia irodalom története.* Francziából fordította SZÁSZ KÁROLY. Négy kötetben. Díszkötésben. (Teljes.)
- Arany János** *prózaí dolgozatai.* Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)

Jog- és államtudományi sorozat :

- Bluntschli J. C.** *Az általános államjog és a politika története* a XVI. század óta a jelenkorig. Németből fordította Dr. ACSÁDY IGNÁ CZ. Két kötetben. (Teljes.) Elfogyott. A II. kötet külön még kapható.
- Gneist R.** *A jogi állam.* Németből fordította Dr. TAKÁCS LAJOS. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)
- Maine Sumner H.** *A jog őskora,* összeköttetése a társadalom alakulásának történetével s viszonya az ujkori eszmékhez. Angolból fordította Dr. PULSZKY ÁGOSTON. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)
- Todd.** *Az angol parlamenti kormányrendszer fejlődése és állása.* Angolból ford. Dr. DAISY LÁSZLÓ. Három köt. Díszkötésben. (Teljes)
- Carrara.** *A büntetőjog tudományos programja.* Olaszból ford. BEKSITS GUSZTÁV. Két kötetben. Díszkötésben. (Teljes.)
- Pauler Tivadar.** *Adalékok a magyar jogtudomány történetéhez.* Egy kötet. Díszkötésben (Teljes.)
- Leroy-Beaulien.** *Pénzügytan.* Francziából fordította Dr. LÁNG LAJOS. Négy kötetben. Díszkötésben. (Teljes.)

A pártoló tagok kedvezményi áron megszerezhetik :

- Bánóczy J.** *Révay Miklós élete és munkái.* Jutalmazott pályamű. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.) 1 frt 80 kr.
- Pauler Gy.** *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése* 1664—1671. Két kötetben. Díszkötésben. (Teljes.) 3 frt 50 kr.
- Kállay B.** *A szerbek története.* I-ső köt. Díszkötésben. 1 frt 40 kr.
- Lewes G. H.** *Goethe élete.* Fordította SZÁSZ KÁROLY. Két kötetben. Díszkötésben. 3 frt 80 kr.
- Beöthy Leo :** *A társadalom fejlődés kezdetei.* Két kötetben. (Teljes.) Díszkötésben. 3 frt 80 kr.

Az Akadémia, midőn jelen vállalatára a hazai közönség figyelmét ismét felhívja, teljes bizalommal reméli, hogy az a nemzeti művelődés érdekében, méltánylás- és pártfogással fog találkozni.

Az ókori község.

BEVEZETÉS.

Mennyiben szükséges az ókoriak ősrégi hitéletének tanulmányozása, hogy intézményeiket megérthessük.

Feladatunk kimutatni, mily elvek és mily szabályok szerint történt a római és görög társadalom kormányzása. Mind a két népet azért foglaltuk össze, mert mind a két nép ugyanegy származású levén, egymással igen rokon nyelvet beszélvén, intézményei és kormányzási elvei is ugyanazok voltak és nagyszámu hasonló változáson mentek keresztül.

Törekednünk kell mindenekelőtt azokat a mély és lényeges különbségeket feltüntetnünk, a melyek ezeket a régi népeket a mai társadalmaktól mindenkorra megkülönböztetik. Nevelési rendszerünk, melynek kifolyása, hogy gyermekkorunktól fogva görögök és rómaiak között élünk, arra szoktatott, hogy azokat szüntelen magunkkal hasonlítsuk össze, hogy történetüket a mienk után itéljük meg, hogy forradalmaikat a mieink szerint magyarázzuk. Az, a mit mi tőlük kaptunk és a mit nekünk hagyományoztak, azt hiteti el velünk, hogy hozzánk hasonlítottak; egy kissé nehezünkre esik, őket idegen népekül tekinteni; majdnem mindig magunkat látjuk bennök. Innen származott a sok tévedés.

Majdnem mindig tévedünk ezeket a népeket illetőleg, ha őket korunk fogalmai és eseményei szemüvegén át tekintjük.

Már pedig az e fajta tévedések nem járnak veszély nélkül. Az a fogalom, melyet magunknak Görögországról és Rómáról képeztünk, gyakran zavarta meg nemzedékeinket. Minthogy tévesen figyelték meg a régi községi állam intézményeit, azt képzeltek, hogy azokat nálunk újra feltámasztották. Szépítve fogták fel az ókori népek szabadságait és egyedül e miatt veszélynek tették ki a korunkbeliek a maguk szabadságát. Utolsó nyolczvan évünk világosan mutatta, hogy a nagy nehézségek egyike, melyek a mai társadalom haladásának útját állják, az a megszokottság, hogy a római és görög régiség lebeg folyton szemünk előtt.

Hogy ezekről a népekről az igazat megtudjuk, bölcsen fogunk cselekedni, ha azokat a mi intézményeinkre való tekintet nélkül tanulmányozzuk, mintha egészen idegenek volnának, ugyanavval az érdeknélküliséggel és elfogulatlansággal, a melylyel különben a régi Indiát vagy Arabiát tanulmányoznók.

Ily szempontból tekintve, a rómaiak és görögök teljesen utánozhatatlan jellegükben tűnnek fel előttünk. Semmi sem hasonlít hozzájuk jelenben, semmisem hasonlíthat jövőben. Megkísértjük kimutatni, hogy milyen szabályok kormányozták e társadalmakat, a miből azután megállapíthatjuk, hogy ugyanazok a szabályok nem kormányozhatják többé az emberiséget.

Honnan van ez? miért nem ugyanazok a kormányzás elvei most, mint hajdan? A nagy változások, melyek a társadalmak alkotmányában időről időre feltűnedeznek, nem lehetnek egyedül a véletlennek, sem pedig az erőszaknak következményei. Az oknak, mely azokat létrehozta, igen

hatalmasnak kellett lennie és ez az ok az emberben kere- sendő. Ha tehát az emberek társulásának törvényei már többé nem ugyanazok, mint az ókorban, azt kell következtetnünk, hogy magában az emberben állott be nagy változás. És valóban, emberi lényünk egy része az, mely századról századra módosul; és ez az értelmiségünk. Folytonos mozgásban és majdnem folytonos haladásban van, és ez oknál fogva intézményeink és törvényeink is változásnak vannak alávetve. Az ember nem úgy gondolkozik mai nap- mint gondolkozott huszonöt század előtt, és azért kormány- zata sem lehet olyan, mint akkor volt.

Azon benső viszonynak, mely az emberi értelem esz- méi és egy népnek társadalmi állapota között folytonosan létezik, bizonyossága és példája a görögök és rómaiak tör- ténete.

A régiek intézményei, ha hitéletüket nem vesszük tekintetbe, homályosak, feltűnők és megmagyarázhatlanok. Hogy lehetségesek a *patriciusok* és *plebeiusok*, a *patronu- sok* és *cliensek*, az *eupatridák* és *thétes* viszonyai, s honnan származnak a velök született kiirthatatlan ellentétek, melye- ket ezen osztályok között találunk? Mit jelentenek azok a lakedaemoni intézmények, melyek annyira természetelle- neknek tetszenek nekünk? Hogyan magyarázzuk a régi jognak ez igazságtalan különbségeit, minők: Korinthosban és Thebaeben a tulajdonföld eladásának tilalma; Athenae- ben és Rómában azon egyenlőtlenség, mely a fi- és nőgyer- mek örökségi jogát illetőleg létezett? Mit értettek a tör- vénytudók az *agnatio* és *gens* alatt? Mire valók voltak a nagy változások a törvényhozás és politika terén? Mi az a sajátságos hazafiság, mely számtalan esetben a természetes érzelmeket előli? Mit értettek a régiek a szabadság alatt,

tetheti ezeket a különböző korszakokat azok után a nyomok után, melyeket az egyesek benne hátrahagytak.

Nézzük a görögöket Periklés és a rómaiakat Cicero idejében; ők a régen elmúlt századok leghitelesebb bélyegét és legbiztosabb nyomait viselik magukon. Cicero kortársának (természesen csak a köznépből való embernek) képzelődése teli legendákkal; ezek a legendák átszállottak reá a legrégibb korból és így a gondolkodás azon módjáról tanúskodnak, mely abban az időben uralkodott. Cicerónak kortársai oly nyelvet használnak, melynek gyökei igen régiek; ez a nyelv, az őskornak gondolatait fejezván ki, azok szerint idomúlt és megtartá az alakot, mely századról-századra szállott. E gyöknek eredeti jelentése gyakran hozhat napfényre egy régi fogalmat vagy régi szokást; az eszmék átváltoztak és az emlék elhalványult vagy egészen elenyészett, de a szók megmaradtak, mint rendíthetetlen tanúi azon hitnek, mely már egészen eltűnt. Cicerónak kortársai szertartásokat végeznek az áldozatoknál, temetéseknél, menyegzőknél; ezek a szertartások régiebbek azoknál, kik azokat végzik és csak azt bizonyítják, hogy nem felelnek meg azon hitnek, melyet az illetők vallanak. De ha behatóbban vizsgáljuk e szertartásokat, melyeket végeznek és a formulákat, melyeket elmondanak, bennük nyomait fogjuk találni annak, mit az emberek tizenöt vagy húsz századdal előbb hittek volt.

ELSŐ KÖNYV.

Ős-hit.

I. FEJEZET.

A lélekről és halálról való hit.

A görög és római történet utolsó idejeig láthatjuk, hogy a köznépnek oly gondolatok és szokások valának általánosan elterjedve, melyek okvetetlen nagyon távol korszakra utalnak, és melyek segítségével minden biztonsággal meghatározhatni, mily fogalmakat képezett magának az ember saját természete, lelke és a halál titkairól.

Akármily messze hatolunk vissza az indoeurópai népek történetében, melyeknek egyes ágait a görög és itáliai népek képezik, sehol sem fogjuk azt tapasztalni, hogy ezen népek azt hitték volna, miszerint ezen rövid élettel már minden be volna fejezve. Mindezen ősnépek, mielőtt még bölcsészek léteztek volna, azt hiszik vala, hogy ezen életen kívül még egy jövő élet létezik. Ők a halált nem tekintették a lét felbomlásának, hanem csak az élet egyszerű átváltozásának.

De mily helyen és mily módon kell eltölteni ezt a jövő életet? Hitték-e, hogy a halhatatlan lélek, kibontakozva egyszer a test bilincseiből, egy más testbe száll, hogy azt elevenítse? Nem; a lélekvándorlásról (*metempsychosis*) való hit sohasem verhetett gyökeret a graeco-itáliai népeknél; de az ő árja népeknek hite sem lehetett ez, a mennyiben a Vedák ezen hittal ellenkezőt tartalmaznak. Azt hitték tehát, hogy a lélek a mennybe, a világosság országába száll? Korántsem; az a gondolat, hogy a léleknek hazája a

mennyország, egy aránylag későbbi korszakból való, a nyugaton támadt, mert azt először Phokylides költőnél találjuk kifejezve. A mennyben való létet sem tekintették másnak mint jutalmazásnak, melyben nagy férfiak, az emberiség jótevői részesülnek. Az itáliaiak és görögök ős hite szerint nem idegen, túlvilág volt az, a melyben a léleknek jövő életét el kellett töltenie; a lélek maradt az emberek körében, azok közelében és a föld alatt folytatá életét.¹⁾

Hosszabb időn át még azt is hitték az emberek, hogy e második életben a lélek egyesítve marad a testtel. Vele születve lévén, a halál nem választja el azt tőle; a sír egyaránt tartja elzárva a lelket és testet.

Akármily régi legyen is ez a hit, mégis hiteles bizonyságaink vannak róla, t. i. a temetkezési szertartások, melyek ezen ősrégi hitet jóval túléltek, de a melyek épen e hit következtében keletkeztek és annak megértésére legbiztosabb támaszpontokat nyújtanak.

A temetkezési szertartások világosan mutatják, hogy az emberek azt hitték, hogy ugyanakkor, midőn a test a sírba tétetik, valami étellel bíró dolog az, mi a sírba száll. — Vergilius, ki a legnagyobb pontossággal és lelkiismeretességgel írja le a vallási szertartásokat, Polydoros temetkezési szertartásáról szóló leírását e szavakkal végzi: »*animamque sepulcro condimus et magna supremum voce ciemus.*«

Ugyanezen kifejezés található Ovidius- és az ifj. Pliniusnál, mely nem felel ugyan meg azon fogalmaknak, melyeket

¹⁾ *Sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum.* Cic. *Tusc.* I, 16. Ez a hit, teszi hozzá Cicero, oly erős vala, hogy még akkor is, midőn a hullák elégetésének szokását behozták, tovább is azt hiszik vala, hogy a halottak a föld alatt élnek. — V. ö. Eurip. *Alkestis* 163; *Hekuba* több helyütt.

ezen írók magoknak a lélekről képeztek, de mint megszo-
kott kifejezés azon ősrégi hitről tanúskodik, mely évszáza-
dokon át nemzedékről nemzedékre szállott. ¹⁾

Szokás vala a temetkezési szertartás végeztével há-
romszor azon néven szólítani meg a lelket, melyet viselt
volt. Kívántak neki boldog életet a föld alatt. Háromszor
hangoztatták: »élj boldogúl.« Hozzá volt csatolva: hogy a
föld könnyű legyen neki; ²⁾ annyira hitték, hogy az emberi
lélek folytatja életét e föld alatt, és hogy megtartja a jóllét-
nek és fájdalomnak érzelmeit. A sírra azt írták: »itt nyugszik
ez vagy az az ember«; oly kifejezés, mely túlélte ezt a hitet, és a
mely századról-századra egészen mi reánk elszármazott. Mi
jelenleg is használjuk, anélkül, hogy valaki is hinné, hogy
valami halhatatlan lény nyugszik a sírban. De az őskorban
oly erős volt a hit, miszerint az ember a sírban él, hogy nem
mulasztották el vele együtt mind azt eltemetni, a miről hit-
ték, hogy szüksége van reá, úgymint: ruhát, edényeket és

¹⁾ Verg. *Aen.* III, 67: *animamque sepulcro condimus.* Ovid. *Fast.*
V, 451: *tumulo fraternas condidit umbras.* Plin. *Ep.* VII, 27: *manes*
rite conditi. Vergiliusnak leírása a kenotaphiumokra (dísz-sírokra)
vonatkozik; meg volt ugyanis engedve, hogy ha nem találhatták
meg valamely rokonnak a testét, őt mégis ugyanazokkal a szertartá-
sokkal temessék el, melyeket rendes temetéseknel szoktak végezni; és
azt hitték vala, hogy, a test hiányában, lelkét zárhatják el a sírbolthá.
Eurip. *Helena* 1061; 1240. Pindaros scholiastája *Pyth.* 284; Verg.
Aen. VI, 505; XII. 214.

²⁾ Hom. *Ilias* XXIII, 221. Eurip. *Alkestis* 479: *Κούφα σοι Ζθὼν*
ἐπάρωθεν πέσοι. Pausan. II, 7, 2. *Ave atque vale,* Catul. C. 10. Servius
ad Aeneid. II, 640; III, 68; XI, 97. Ovid. *Fast.* IV, 852; *Metam.* X,
62: *Sit tibi terra levis; tenuem et sine pondere terram.* Juvenal. VII,
207; Martial. I, 89; V, 35; IX, 30.

fegyvereket. ¹⁾ Bort öntötték sírjára, hogy eloltsák szomját; ételeket raktak reá, hogy enyhítsék éhségét. ²⁾ Megfojtották lovait és rabszolgáit azon hiedelemben, hogy ezek a sírban a halottal elzárva úgy szolgálatára lesznek, mint életében voltak. ³⁾ Trójának elfoglalása után haza készülnek a görögök, mindenki magával viszi szép fogolynőjét; de Achilles is, ki már föld alatt nyugszik, követeli a maga foglyát és oda adják neki Polyxenát. ⁴⁾

Pindarosnak egyik verse az ős nemzedéke gondolkodásmódjának sajátos nyomát őrizte meg. Phryxos ugyanis kényszerült Görögországot elhagyni és Kolchisba menekült. Itt halálát lelé; de ennek daczára vissza akar térni Görögországba. Megjelenik tehát Pelias előtt, és felszólítja őt, hogy menjen Kolchisba, és hozza el onnan hazájába lelkét. Természetes, hogy a lélek lekötve lévén a testhez, csakis evvel hagyhatta el Kolchist. ⁵⁾

¹⁾ Eurip. *Alkest.* 637, 638; *Orestes* 1416—1418. Verg. *Aen.* VI, 221; XI, 195—196. A régi szokást, mely szerint a halottaknak ajándékokat hoztak, Athenaere vonatkozólag megerősíti Thukyd. II, 34: εὐσφάγει τοῖς ἑαυτοῦ ἔναυτος. Solon törvénye tiltá, hogy három ruhával többel temessenek el halottal (Putarch. *Solon.* 21). Lukianos szól még erről a szokásról: »Hogy ruháit és ékszereit nem égették el, sem nem temették el a halottal, mintha azokat a föld alatt hordania kellene.« Még Caesarnak temetése alkalmával, a nagy babonás korszakban, megtartották a régi szokást; máglyájához vitték rendjeleit (*munera*), ruháit, fegyvereit, csecsebecsét. (Sueton. *Caesar* 84. V. ö. Tac. *Ann.* III, 3.)

²⁾ Eurip. *Iphig. Taurisban* 163. Verg. *Aen.* V, 76—80; VI, 225,

³⁾ Hom. *Ilias* XXI, 27—28; XXIII, 165—176; Verg. *Aen.* X, 519—520; XI, 80—84, 197. Ugyanaz a szokás vala Galliában. Caesar, *B. G.* V, 17.

⁴⁾ Eurip. *Hekuba* 40—41; 107—113; 637—638.

⁵⁾ Pind. *Pyth.* IV, 284. ed. Heyne. l. a scholiastát.

Ezen őshitből származott a temetkezésnek szükségessége. Hogy a lélek állandóan leköttesse ezen földalatti székhelyéhez, mely második életének megfelelt, megkívánatott, hogy a test, melyhez a lélek kötve vala, földdel befödessék. Azon léleknek, melynek nem vala sírja, nem volt lakhelye, nyugta. Folytonosan bolyongott. Hiába kívánczolt nyugalom után, mely kívánatos volt reá az életnek hánykodásai és fáradalmai után; szakadatlanul bolyongania kellett lidércz és kísértet alakjában, anélkül, hogy megpihenhetnék, anélkül, hogy részt vehetne az áldozatokban, az étkekben, melyekre oly nagy szüksége vala. Szerencsétlenségében rosszakarátúvá lett. Zaklatja az élőket, betegségeket bocsát rájuk, pusztítja terméseiket, ijesztgeti őket vészthozó megjelenéseivel és ezt mind azért, hogy figyelmeztesse az élőket, hogy részesítsék testét és evvel együtt bolygó lelkét a temetésben. Ebből keletkezett a hit a hazajáró kísértetekről.¹⁾ Az egész őskör meg volt győződve, hogy a lélek temetés nélkül szerencsétlen, és hogy temetés által örökké boldoggá lesz. Tehát nem bánatuk enyhítése czéljából végezték a temetkezési szertartásokat, hanem csakis a halott nyugalma és boldogsága végett.²⁾

Meg kell azonban jegyezni, hogy nem volt elegendő csak a testet a földbe eltemetni; ezenkívül még a hagyományos szertartásokat is meg kellett tartani, valamint a meghatározott formulákat is elmondani. Plautusnál olvasható egy hazajáró léleknek története³⁾: ez bolyong, mert testét

¹⁾ Cic. *Tusc.* I, 16. Eurip. *Tro.* 1085. Herod. V, 92; Verg. *Aen.* VI, 371. 379; Hor. *Od.* I, 23; Ovid. *Fast.* V, 483; Plin. *Ep.* VII, 27; Sueton. *Calig.* 59; Serv. *ad Aen.* III, 68.

²⁾ Hom. *Ilias.* XXII, 358. *Odys.* XI, 73.

³⁾ Plautus: *Mostellaria.*

eltemették ugyan, de anélkül, hogy a temetkezési szertartást megtartották volna. Svetonius meséli, hogy Caligula testét minden temetési szertartás nélkül temették el, minek az lett a következménye, hogy lelke bolyongott, s megjelent az élőknek mindaddig, míg el nem határozták, hogy testét kiássák és azt a szertartások pontos megtartása mellett temetik el.¹⁾

Ily tények világosan mutatják, mily hatást tulajdonítottak a régiek a temetési szertartásoknak és formuláknak. Mert a mint ezek nélkül a lelkek bolyongókká lettek és az élőknek megjelentek, úgy ezek által a sírhoz köttettek, a sírba elzárattak. És valamint a régieknek voltak olyan varázsmondataik, melyek az említett hatással bírtak, úgy találunk a régieknél evvel ellenkező hatású formulákat is, melyeknek segítségével a lelkeket felidézhatték és őket sírjuk elhagyására bírhatták.

A régi írónál olvashatni, mennyire gyötörte az embert az a félelem, hogy halála után a szertartásokat nem fogják pontos lelkiismeretességgel megtartani. A régiek kevésbé tartottak a haláltól, mint inkább attól, hogy talán meg fognak fosztatni a temetéstől.²⁾

¹⁾ Sueton. *Caligula* 59: *Satis constat, priusquam id fieret, horum custodes umbris inquietatos, nullam noctem sine aliquo terrore transactam.*

²⁾ Hom. *Ilias*. XXII, 338—344. Hektor kéri legyőzőjét, hogy ne foszsa meg temetésétől: »Kérlek térdeidre, életedre, rokonaidra, ne dobjad oda testemet a kutyáknak a görögök hajói közelében; fogadd a pénzt, melyet atyám bőségben ajánl s add ki neki testemet, hogy a trójai férfiak és nők részesítsenek engem az elégetés tiszteletében.« (Soph. *Antig.* 467). Ugyanez az érzés ki van fejezve Verg. *Aen.* IX, 213; Hor. *Od.* I, 18, 24—36. v. Ovid. *Heroid.* X, 119—123; *Trist.* III, 3, 45. — A legborzasztóbb, a mit az elátkozásokban az ellenségnek

Ezek következtében nem fogunk csodálkozni, hogy az athenaeiek kivégeztették ama hadvezéreket, kik a győzelmes tengeri ütközet után elmulasztották a halottakat eltemetni. Ezen hadvezérek, a bölcsészek tanítványai, teljesen megkülönböztették a lelket a testtől, s a mint nem hitték, hogy az egyiknek sorsa hozzá van kötve a másik sorsához, úgy azon véleményben voltak, hogy a testre nézve valóságban nem tesz különbséget, akár a földben, akár pedig a vízben bomlik fel; ők tehát nem daczoltak a zivatarral csak azért, hogy, az üres formalitásnak eleget téve, a halottakat összeszedhessék és eltemethessék. De a köznép Athenaeiben ragaszkodott őshitéhez, vallástalanságról vádolta őket és halállal büntette meg. Győzedelmük által ők megmentették Athenaet, de hanyagságuk által elvesztettek több ezer lelket. A halottaknak rokonai azon hosszú szenvedésre gondolva, melynek a lelkek ki lesznek téve, gyászruhában jelentek meg a törvényszék előtt és hangosan megtorlást követeltek.¹⁾

A régi községi államban a törvény a nagy bűnösöket a legsúlyosabbnak vélt büntetéssel, t. i. a temetés megtagadásával sújtotta.²⁾ Evvel tulajdonképen a lelket sújtották, és reá majdnem örökkévaló büntetést szabtak.

Meg kell jegyezni, hogy a régieknél még egy másik hit is terjedett el a halottak tartózkodási helyét illetőleg. Szerintök létezett egy vidék, szintén a föld alatt, de végtelenül nagyobb mint a sír; e vidéken a lelkek mind, távol tes-

kivántak, az volt, hogy halála után temetetlenül maradjon. (Verg. *Aen.* IV, 620.)

¹⁾ Xenoph. *Hellenica* I, 7.

²⁾ Aeschyl. *Septem contra Thebas* 1013. Soph. *Antigone* 198. Eurip. *Phoenik.* 1627—1632. V. ö. Lysias. *Epitaph.* 7—9.

tüktől, együtt élnek, és ott a jutalmak és büntetések azon életmód arányához képest valának kiosztva, melyet a földön töltöttek. De a temetkezési szertartások, melyeket imént említettünk, világos ellentétben állnak e hittel, mi csak arra mutat, hogy azon időben, midőn ezen szertartások behozat-
tak, az emberek sem a Tartaros, sem pedig az Elysium lé-
tezését nem hitték. Ezen régi nemzedékeknek első hite te-
hát az vala, hogy az emberi lény a sírban él; hogy a lélek
nem válik el a testtől; hogy oda van bilincselve azon föld-
höz, melyben a test nyugszik. Az ember szerintök nem
adott számot előbbi életéről. Egyszer leszállva a sírba, nem
várt sem jutalmat, sem büntetést. Durva felfogás az igaz, de
csirája a jövőendő életről való ismereteknek.

Azon lény, mely e szerint élt a föld alatt, nem
volt annyira kivetköztetve emberi természetéből, hogy élel-
mezésre nem szorult volna. Azért is az év bizonyos napjain
ételeket tettek le minden egyes sírra. ¹⁾ Ovidius és Vergi-
lius leírnak ilyféle szertartásokat, melyek korukig fentartot-

¹⁾ Ezt latinul úgy mondták: *inferias ferre, parentare, ferre sol-
lemnia*. Cic. *De leg.* II, 21: *maiores nostri mortuis parentari voluerunt*.
Lucret. III, 52: *Parentant et nigras mactant pecudes et Manibus divis
inferias mittunt*. Verg. *Aen.* VI, 380: *tumulo sollemnia mittent*. IX,
214: *absenti ferat inferias decoretque sepulcro*. Ovid. *Amor.* I, 13, 3:
annua sollemni caede parentat avis. — Ezeket az áldozatokat, a me-
lyekhez a halottaknak joguk volt, *Manium iura*-nak nevezték. Cic. *De
leg.* II, 21. Cic. czéloz ezekre *Pro Flaccó* 38. és az első philippikai
beszédjében 6. Ezeket a szokásokat megtartották még Tacitus idejé-
ben is (*Hist.* II, 95). Tertullianus megtámadja azokat, mert még az ő
idejében megvalának: *Defunctis parentant, quos escam desiderare
praesumant*. (*De resurr. carnis* I). *Defunctos vocas securos, si quando
extra portam cum obsoniis et malteis parentans ad busta recedis*. (*De
testim. animae* 4).

ták magukat, jöllehet az e részben való hit már egészen átváltozott. Ezek az írók említik, hogy a sírokat nagy virágkoszorúkkal ékesítették, hogy azokra süteményeket, gyümölcsöt és sőt raktak le, és azonkívül tejet, bort, s némelykor az áldozat-marhák vérét is ontották.¹⁾

Nagyon hibás volna azon föltevés, mintha e halotti torok csak a megemlékezés kifejezései volnának. Az étkek, melyeket a család hozott, valóban csakis a halott számára és kizárólag csak neki szolgáltak. Ezt ama körülmény is bizonyítja, hogy a tejet és bort a sír földjére hintették; hogy gödröt ástak, melyen át az étkeket leszállítsák egészen a halottig; hogy, ha marhát áldoztak, az egész húsát elégették, hogy az élőnek épen semmi része se legyen benne; hogy bizonyos formulákat mondtak el, melyekkel a halottat étkezésre és ivásra szólították fel; hogy, bár az egész család jelen volt a tornál, senki sem nyúlt az ételekhez, és hogy végre, mikor eltávoztak, nagy gondjuk volt, hogy az edényekben kevés tej és egynehány darab sütemény maradjon, s hogy istentelenségnek tartották, ha valaki a halott szükségletére szentelt e maradványhoz nyúlt.

¹⁾ *Sollemnes tum forte dapes et tristia dona*

Libabat cineri Andromache manesque vocabat

Hectoreum ad tumulum. (Verg. *Aen.* III, 301—303).

Hic duo rite mero libans carchesia Baccho

Fundit humi, duo lacte novo, duo sanguine sacro

Purpureosque iacit flores ac talia fatur :

Salve, sancte parens, animaeque umbraeque paternae

(Verg. *Aen.* V, 77—81.)

Est honor tumulis ; animas placate paternas.

Et sparsae fruges parcaque mica salis

Inque mero mollita ceres violaeque solutae.

(Ovid. *Fast.* II, 535—542.)

E szokások a leghitelesebb adatokkal be vannak bizonyítva: »Öntök a sírhantra«, szól Iphigenia Euripidesnél, »tejet, mézet, bort, mert ez az, mivel a halottat megörvendeztetjük.«¹⁾ »Peleus fia«, így szól Neoptolemos, »fogadd ezt az italt, mely a halottaknak tetszik, jőjj és igyad ezt a vért.«²⁾ Elektra önti a bort és így szól: »Az ital behatolt a földbe és atyám megitta.«³⁾ Ime Orestes imája meghalt atyjához: »Atyám, ha élek, kapni fogsz gazdag lakomákat; de ha meghalok, nem lesz részed a füstölő lakomában, melyből a holtak táplálkoznak.«⁴⁾ Lukianos tréfálódzásai bizonyítják, hogy ezek a szokások az ő idejében még léteztek: »Az emberek azt képzelik, hogy a lelkek a földből feljönnek azokhoz az ebédekhez, melyeket nekik hoznak, hogy jól lakjanak a hús gőzéből és igyák a sírokba öntött bort.«⁵⁾ A görögöknél minden sir előtt hely volt rendelve a marhák leöltetésére és a hús megsütésére.⁶⁾ A római sírnak szintén volt saját culina-ja, azaz a konyhának egy neme, melyet

¹⁾ Eurip. *Iphig. Taurisban*. 157—163.

²⁾ Eurip: *Hekuba* 536. *Elektra* 505. s köv.

³⁾ Aesch. *Choephor*. 162.

⁴⁾ Aesch. *Choephor*. 482—484. Aeschylos Perzsaiban Atossával mondatja el a görögök gondolatait: »Férjemnek hozom ezeket az ételeket, melyek a halottakat megörvendeztetik, a tejet, az arany színű mézet, a szőlőtő gyümölcsét; híjjuk Darius lelkét és öntsük az italt, melyet majd a föld iszik és a mely lehatol az alvilági istenekhez.« (*Persae* 610—620.) Midőn az áldozati marhákat a menny isteneinek áldozták, húsukat a halandó emberek fogyasztották el; de midőn a halottaknak áldozták azokat, húsukat egészen elégették. (Pausan. II, 10.)

⁵⁾ Lukian. *Charon* 22. — Ovid. *Fast.* II, 566: *posito pascitur umbra cibo*.

⁶⁾ Lukian. *Charon* 22: »Vermet ásnak a sírbolt közelében, és itt főzik az ételeket a halottak számára.«

egyenesen a halott számára állítottak fel. ¹⁾ Plutarchos beszéli, hogy a plataeaei ütközet után a harczosok el levén temetve a csatatéren, a plataeaeiek elhatározták, hogy minden évben halotti-tort hoznak nekik. Ennek következtében az évforduló napján nagy menetben vonúltak hatáságaik vezetése mellett a sírhalomhoz, mely alatt a halottak nyugodtak. Hoztak számukra tejet, bort, olajat, illatszereket és vágtak áldozati marhát. Miután az étkek oda voltak állítva, a plataeaeiek egy] formulát mondtak el, melylyel meghítták a halottakat, hogy nyúljanak e lakomához. E szertartást még Plutarchos idejében is megtartották, ki e szerint a szokás hatszázadik évfordulójának volt szemlélője. ²⁾

Valamivel későbben Lukianos kigúnyolván e hitet és szokásokat, épen ez által bizonyítja, hogy gyökeret vert e hit a köznépnél. »A halottak«, így szól ő, »éldelődnek ama étkekből, melyeket sírjaikra teszünk, és isznak a borból, melyet ott kiöntünk; miből az következik, hogy ama halott kinek nem nyújtunk semmit, örökkévaló éhségre vagyon kárhoztatva.« ³⁾

Ime a régi hit, mely előttünk ugyan hibásnak és fölötte nevetségesnek tűnik fel, mely azonban sok századon át gyakorolta uralmát az emberek fölött! Eme hit uralkodott a lelkekben; látni fogjuk, hogy a társadalmat is igazgatta és hogy a régiek házi és társadalmi intézményeinek nagyobb része e forrásból eredt.

¹⁾ Festus, v. *culina*: *culina vocatur locus, in quo epulae in funere comburuntur.*

²⁾ Plutarch. *Aristides* 21: *παρακαλεῖ τοὺς ἀποθανόντας ἐπὶ τὸ δεῖπνον καὶ τὴν αἰμοχορίαν.*

³⁾ Lukian. *De luctu* 9.

II. FEJEZET.

A halottak tisztelete.

E hit már jó korán bizonyos eljárási módot alapított meg. Minthogy a halottnak szüksége volt ételre és itatra, természetes volt, hogy az élőknek kötelességök eleget tenni e szükségletnek. A gondot, hogy a halottnak étkeket kell vinni, nem bízták az emberek szeszélyére vagy változó érzelmeire, hanem kötelességgé lőn. Így alapíttatott a halálnak cultusa, melynek dogmái korán homályosúlhattak ugyan el, de melynek szertartásai egészen a kereszténység győzelméig tartottak.

A halottakat szent lényeknek tekintették.¹⁾ A régiek a legtisztességesebb jelzőkkel illették azokat, jóknak, szenteknek és boldogoknak nevezték őket.²⁾ Mind ama tisztelettel viseltettek irányukban, a melylyel az ember az istenség iránt viseltethetik, a kit szeret, vagy a kitől fél. Felfogásuk szerint minden halott isten volt.³⁾

¹⁾ Ὅσιον τοὺς μεθεστῶτας ἱερῶς νομίσαι. Plut. Solon. 21.

²⁾ Χρηστοί, μάκαρες: Aristot. idézve Plut. által Quaest. Rom. 52; graecae 5. μάκαρες χθόνιοι Aeschyl. Choeph. 475.

³⁾ Eurip. Phoenik. 1321: τοῖς θανοῦσι Χρὴ τὸν οὐ τεθνηκότα τιμὰς δίδοντα χθόνιον εὖ σέβειν θεόν. Hom. Odys. X, 526: εὐχῆσι λίσσῃ κλυτὰ θεῖνα νεκρῶν. — Aeschyl. Choeph. 475: »Oh ti boldogok, kik a föld alatt laktok, hallgassátok meg kérelmemet; jöjjetek gyermekeitek segítségére és adjátok meg nekik a győzelmet.« Ennek a felfogásnak erejénél fogva nevezi Aeneas atyját *Sancte parens, divinus parens*. Verg. Aen. V, 47. 80. Plut. Quaest. Rom. 14: θεὸν γεγονέναι τὸν τεθνηκότα λέγουσι. Corn. Nepos XII. töredék: *parentabis mihi et invocabis deum parentem*.

Az istenítésnek (*apotheosis*) e neme nem volt csak a nagy embereknek kiváltsága, mert nem létezett különbség a halottak közt. Cicero mondja: »A mi elődeink azt akarták, hogy amaz emberek, kik az élethől eltávoztak, az istenek közé soroztassanak.«¹⁾ Erre nézve nem volt szükséges, hogy valaki erényes legyen; a gonosz ép úgy istenné lett, mint a jó, csak azzal a különbséggel, hogy ő második életében is megtartotta a hajlamot a rosszra, melylyel már előbbi életében birt volt.²⁾

A görögök a halottakat szintén alvilági isteneknek nevezték. Aeschylosnál így szólítja meg a fiú a halott atyját: »Te, ki isten vagy a föld alatt.« Euripides, Alkestisről szólva, ezeket mondja: »Sírod közelében az utas meg fog állani és így szól: ez itt már most boldog istenség.«³⁾ A rómaiak halottaikat *Manes* isteneknek nevezték. »Add meg Manes isteneknek, a mivel nekik tartozol, így szól Cicero, ők oly emberek, a kik életüket már elhagyták, tartásuk őket isteni lényeknek.«⁴⁾

A sírok valának ez istenségek templomai; azért is következő szent feliratokkal voltak ellátva: »*Dis manibus*« és görögül: »*Θεοῖς χθονίοις*.« Itt él vala az isten eltemetve, a mint Vergilius mondja: »*manesque sepulti*.«⁵⁾ Sírjaik előtt voltak áldozatokra szánt oltárok, mint az istenek templomai előtt.⁶⁾

¹⁾ Cic. *De leg.* II, 22.

²⁾ St. August. *De civitate Dei* VIII, 26; IX, 11.

³⁾ Eurip. *Alkest.* 1015: *νῦν δ' ἔστι μάκαιρα δαίμων, καὶ ὃ ὦ πότνι, εἶ δὲ δοίης.*

⁴⁾ Cic. *De leg.* II, 9. Varro St. Ágoston által idézve, *De civ. Dei* VIII, 26.

⁵⁾ Verg. *Aen.* IV, 34.

⁶⁾ Eurip. *A trójai nők.* 96: *τύμβους δ' ἔργα τῶν κερμηκίων.*

A halottak e tiszteletét megtaláljuk a görögök, latinok, sabinusok és etruskusok szertartásaiban,¹⁾ nemkülönben az ind-árjáknál; legalább a Rig-Vedának énekei tesznek erről említést. Manu törvénykönyve is szól e tiszteletről, mint legrégibbről, mely az emberek közt szokásban volt. E könyvből látjuk, hogy már a lélekvándorlás tana is elhaladt eme régi hit felett; már a Brahma tana is gyökeret vert és mégis mindeme tanok uralma alatt is megmaradt épségben a régi vallás, mely is Manu törvényeinek szerkesztőjét arra kényszeríti, hogy ezt a hitet is számbavéve, annak szabályzatait is leírja. Nem a legcsekélyebb különlegessége e sajátos könyvnek, hogy megőrizte az eme régi hitre vonatkozó szabályzatokat, holott határozottan oly korszakban lett szerkesztve, a midőn ezzel ellenkező hitbeli meggyőződés kerekedett felül. Még mai nap, annyi sok változás után, sem szűnnek meg a hinduk elődeiknek áldozatot hozni. Eme hit és ezek a szertartások a legrégibbek az indo-german néptörzseknél.

E tisztelet ugyanúgy megvolt Indiában is, mint Görögország- és Italiában. A hinduk is készítették a halottak számára lakomát, melynek neve *sraddha*. »A háznak ura

Elektra. 505—510. Verg. *Aen.* VI, 177: *Aramque sepulcri*. III, 63: *Stant Manibus arae*. III, 305: *Et geminas, causam lacrymis, sacraverat aras*, V, 48: *Divini ossa parentis condidimus terra maestasque sacra-vimus aras*. Nonius Marcellus nyelvész azt mondja, hogy a sírt templomnak hitták a régiek, és valóban Vergilius használja a *templum* szót, hogy a sírt vagy kenotaphiumot jelölje, a melyet Dido férje számára emeltetett. (*Aen.* IV, 457. Plut. *Quaest. Rom.* 14: ἐπὶ τῶν τάφων ἐπιστρέφονται, καθάπερ θεῶν ἱερὰ τιμῶντες τὰ τῶν πατέρων μνήματα.) Folyton *ara*-nak hitták a síron emelt követ (Sueton. *Nero* 50), E szót a sírboltokon is találjuk. Orelli Nro. 4521, 4522. 4826.

¹⁾ Varro *L. L.* V, 74.

készítsen *sraddhát* rozs, tej, szőlő és gyümölcsökből, hogy a halottak jóindulatát magának kieszközölje.« A hinduk hitték, hogy abban a pillanatban, melyben a halotti lakomát hozzák, az elődök lelkei eljönnek és mellőlük ülve, magokhoz veszik az ételeket, melyeket eléjük táltak. Ők hitték, hogy e lakoma kimondhatatlan élvezetet nyújt nekik: »Mihelyt a *sraddha* a kívánt szertartások szerint elkészült, kimondhatatlan megelégedést tanúsítanak annak ősei, ki a lakomát adja.« ¹⁾

A keleti árják tehát kezdetben ép úgy gondolkodtak, mint a nyugatiak, a halál utáni rendeltetést illetőleg. Mielőtt még a lélekvándorlásban hittek, mely a léleknek a testtől való tökéletes elválását tételezi föl, hittek az emberi lénynak határozatlan létezésében, mely ugyan láthatatlan, de nem anyag nélküli, s mely az élőkől élelmet és áldozatokat követel.

A hinduk úgy, mint a görögök, isteni lényeknek tekintették a halottakat, melyek boldog létet élveznek. De boldogságuk egy feltételtől függött, az élőknek pontosan el kellett hozniok adományait. Ha megszűnt a *sraddhá*-nak nyújtása, e halottnak lelke elhagyta nyugalmas helyét és bolyongóvá lett, hogy nyugtalanítsa az élőket. Ebből az következik, hogy ezek a *manesek* csak annyiban valának istenek, a mennyiben az élők őket valami tisztelettel illették. ²⁾

¹⁾ Manu törv. I, 95 ; III, 81, 122, 127, 146, 189, 274.

²⁾ Ezt a tiszteletet görög nyelvben e szók: *ἐναγίζω*, *ἐναγισμός* fejezik ki. Pollux. VIII, 91 ; Herod. I, 167 ; Plut. *Aristid.* 21. *Cato* 15. Pausan. IX, 13. 3. *ἐναγίζω* igét használták a halottak tiszteletére, *Θάω*-t pedig a mennybeli istenek tiszteletére bemutatott áldozatokról. Eme különbséget nagyon kiemeli Pausan. II, 10, 1 ; Eurip. scholias-

A görögöknek és rómaiaknak ugyanilyen nézeteik valának. Ha megszűntek temetési lakomát adni a halottaknak, azok azonnal felkeltek sírjaikból; mint tébolygó árnyékokat hallották őket nyögni az éj csendében. Szemökre vetették az élőknek hanyagságukat; törekedtek őket büntetni, betegségeket zúditottak reájuk vagy természetlenséggel sújtották földeiket. Nem hagytak nyugtot az élőknek mindaddig, míg temetési lakomájokat vissza nem állították.¹⁾ Az áldozat, az élelem nyújtása és az italáldozat sírjaikba szállította őket, megadta nekik nyugalmukat és isteni tulajdonságukat. Az ember ezentúl békében élt velök.²⁾

Amint a halott, ki el volt hanyagolva, gonosz lénynyé vált, úgy lett abból, kit tiszteltek, örökdő istenség. Ő szerette azokat, kik neki élelmi szereket hoztak; hogy őket megőrizze, nem szűnt meg résztvenni az emberi dolgokban; ámbár halott volt, mégis tudott erőt s tevékenységet kifejteni.

tája *Phoenik.* 251. V. ö. *Plut. Quaest. Rom.* 34: *Χοὰς καὶ ἐραγισμοὺς τοῖς τε θνητοῖσι. Χοὰς καὶ ἐραγισμὸν φέρουσιν ἐπὶ τὸν τάφον.*

¹⁾ L. Herod. I, 167 a phokisbeli lelkek történetét, melyek az egész vidéket feldúlták mindaddig, míg évfordulati tiszteletet nem fogadtak számukra, és több más hasonló történetet Herod. és Pausaniásnál VI, 6, 7; Aeschylosnál is, Klytaemnestra figyelmeztetve levén, hogy Agamemnon manesei fel vannak bűszülve ellene, siet ételeket küldeni sírjára. Ime egy római legenda, melyet Ovidius elmond *Fast* II, 549—556: Megfeledeztek egykor a *parentalidák* megtartásáról, rögtön kivonultak a lelkek sírjaikból, az emberek hallották, a mint a város utczáin és Latium mezőseigin végig futva ordítottak, míg áldozatokat nem mutattak be sírjaikon. V. ö. a mit az ifjabb Plinius elbeszél. VII, 27.

²⁾ Ovid. *Fast.* II, 518: *Animas placate paternas.* Verg. *Aen.* VI, 379: *Ossa piabunt et statuent tumulum et tumulo sollemnia mittent.* V. ö. a görög *ἱλάσσομαι* igét (Pausan. VI, 6, 8). T. Liv. I, 20: *Juxta funebria placondosque manes.*

Kéréseket intéztek hozzá az élők; esedeztek hozzá, hogy támogassa őket és kedvezzon nekik. Valahányszor sírra akadtak, megállottak, mondván: »Alvilági isten, légy nekünk kegyelmes!«¹⁾ Hogy mily nagy befolyást tulajdonítottak a régiek a halottakhoz intézett kéréseknek, kitűnik ama imából, melyet Elektra atyjának lelkéhez intézett: »Könyörülj rajtam és Orestes fivéremen; vezesd őt e vidékre; halljad kérésemet, oh atyám! hallgasd meg kéréseimet, elfogadván italáldozatomat.« E hatalmas istenek nem egyedül anyagi javakat nyújtanak, mert Elektra még e szavakat is csatolja az előbbiekhöz: »Adj nekem sokkal tisztább szívet, mint a milyen az anyámé, és sokkal tisztább kezeket.«²⁾ Ilyen kérést intéznek a hinduk is halottaikhoz: »hogy családjukban az emberek és javak száma jóval gyarapodjék és hogy sok adakozni valójuk legyen.«

Ezek a halál által istenített emberi lelkek valának azok, melyeket a görögök daemonoknak vagy hérosoknak neveztek.³⁾

¹⁾ Eurip. *Alkest.* 1004 (1016). »Hiszik, hogy ha semmiféle figyelemmel nem vagyunk a halottak iránt, és ha tiszteletüket elhanyagoljuk, rosszat tesznek velünk, ellenkezőleg jót tesznek velünk, ha kegyüket megnyerjük adományaink által.« Porphy. *De abst.* II, 37. Horat. *Od.* II, 23. Plato, *Leges* IX, 926, 927. lap.

²⁾ Aeschyl. *Choeph.* 122—145.

³⁾ Valószínű, hogy ἥρωες szónak eredeti jelentése vala: »halott«. A feliratok nyelve, mely a köznép nyelve és a mely egyúttal a régi értelmet leginkább fentartja, gyakran alkalmazza a ἥρωες szót az egyszerű »halott« jelentésének kifejezésére: ἥρωες ἡγήσαστε, Χαῖρε. Boeckh, *Corp. inscr.* 1629, 1723, 1781, 1782, 1784, 1786, 1789, 3398. Ph. Lebas, *Monum. de Morée* p. 205. L. Theogn. ed. Welcker 513 v. és Paus. VI, 6, 9. A thebaeieknek sajátságos kifejezésük volt a »meghalni« igére: ἥρωα γίγνεσθαι (Aristot. fragm. ed. Heitz IV. k. 260. l. V. ö. Plut.

A latinok *Lares*, *Manes*¹⁾ és *Genii* névvel tisztelték meg őket. »Elődeink hiszik vala,« úgy szól Apuleius, »hogy a Maneseket, ha rosszakaratuak, Larvaknak kell nevezni, különben Lareseknek nevezték őket, minthogy jóakarátuak és kegyesek valának.«²⁾ És másutt ezt olvassuk: »Genius és Lar egy és ugyanazon lény, így hitték ezt elődeink.«³⁾ Cicerónál pedig: »Azokat, kiket a görögök Daemonoknak neveznek, mi Lareseknek nevezzük.«⁴⁾ Úgy látszik tehát, hogy e népeknél a halottak tisztelete volt a legrégibb valás. Mielőtt az ember Indrát vagy Zeust felfogta és imádta, istenének a halottat tartotta, ahhoz intézvén imáit; úgy, hogy a vallási érzelem, a mint látszik, itt vevé kezdetét. Valószínű, hogy az embernek a halál láttára lett fogalma először a túlvilági, természetfölötti dolgokról és akart reményleni túl még azon is, a mit látott. A halál vala az emberre nézve az első csodálatos titok. Ez emelé gondolatát a láthatóról a láthatatlanig, a mulandótól az örökkévalóig, az embertől az istenig.

Proverbia quibus Alex. usi sunt 47. fejj.) A görögök a halottak lelkeit δαίμων-oknak is nevezték. Eurip. *Alkestis* 1140; Aesch. schol. *Perzsáid*-hoz 620: δαίμονα Ἀγέϊον. Paus. VI. 6: δαίμον ἄνθρωπον.

¹⁾ *Manes Virginiae* (T. Liv. III, 58). *Manes coniugis* (Verg. *Aen.* VI, 119). *Patris Anchisae Manes* (Verg. *Aen.* X, 534). *Manes Hectoris* (u. o. III, 303). *Dis Manibus Martialis*, *Dis Manibus Acutiae* (Orelli 4440, 4441, 4447, 4459. stb. sz. *Valerii Deos manes* (T. Liv. III, 19).

²⁾ Apuleius, *De deo Socratis*. Servius ad *Aen.* III, 63.

³⁾ Censorinus, *De die natali* 3.

⁴⁾ Cic. *Timaus* 11. Dionys. Halikar. (*Ant. Rom.* IV, 2) a *lar familiaris*: ὁ κατ' οὐκίαν ἥρωος által fordítja.

III. FEJEZET.

A szent tűz. 747 VN

A görög vagy római ház közepén oltár volt; ezen az oltáron folytonosan kevés hamunak és parázsnak kellett lennie.¹⁾ Szent kötelessége vala mindenkinek, minden ház urának, ezt a tüzet éjjel-nappal ápolni. Baj és szerencsétlenség éri a házat, melyben a tűz elaludt. Minden este hamut hintettek a parázsra, hogy az teljesen föl ne emészsze magát. Fölkeléskor első gond vala föleleveníteni a tüzet és azt faágakkal ápolni. A tűz nem szűnt meg égni az oltáron mindaddig, míg a család minden tagja el nem pusztult. A kihalt tűzhely, a kihalt család, egyértelmű kifejezések valának a régieknél.²⁾

Világos, hogy az örök tűz ápolásának szokása régi hitre vonatkozott. A szabályok és szertartások, melyeket ennél tekintetbe vettek, mutatják, hogy ez nem jelentéktelen szokás volt. Nem volt szabad e tüzet mindennemű fával ápolni; a vallás megkülönböztette a fát, melyet erre használni szabad volt.³⁾ Azon kívül a vallás parancsolta,

¹⁾ A görögöknél sokféle név alatt fordul elő az oltár, minők: *βωμόν, ἑσχάρα, ἑστία*, az utolsó megnevezés később túlsúlyra vergődött, melytől is Vesta istenség vette nevét. A latinoknál eme oltárnak neve »ara« v. »focus«. *In primis ingressibus domorum vestae, id est arae et foci, solent haberi.* (Nonius Marcellus ed. Quicherat. 53. l.)

²⁾ Hom. *hymn.* XXIX; Orph. *hymn.* LXXXIV; Hesiod *oper.* 679. Aeschyl. *Agam*; 1056. Eurip. *Herc. fur.* 503, 599; Thukyd. I, 136. Aristoph. *Plut.* 795; Cato, *De re rust.* 143; Cicero, *Pro domo* 40, Tibull. I, 1, 4; Hor. *Epod.* II, 43; Ovid. *A. A.* I, 637; Verg. *Aen.* II, 512.

³⁾ Verg. *Aen.* VII, 71; Festus v. *Felicitis*; Plut. *Numa* 9.

hogy e tűznek tisztának kell maradnia örökké; ¹⁾ a mi szó szerint azt jelentette, hogy semmiféle tisztátalan dolgot nem volt szabad a tűzbe dobni, átvitt értelemben pedig, hogy semmiféle bűnös cselekedetnek nem volt szabad történnie annak színe előtt. Az évnek bizonyos napján, és ez márczius elseje volt, a rómaiaknál minden családnak el kellett oltania tűzét, de nyomban egy másikat raknia; ²⁾ de e friss tűz megszerzésére bizonyos szertartások léteztek, melyeket lelkiismeretesen meg kellett tartani. Tiltva volt kovaköböl aczél segedelmével ütni tüzet. A megengedett mód csak az volt, hogy vagy a nap sugarait kellett egy pontra egyesíteni, vagy két fa-darabot meghatározott módon egymáshoz dörzsölni, és így jutni a szikra birtokába. ³⁾

Ezt a tüzet valami isteni dolognak tartották; imádták és valóságos isteni tisztelettel illették azt. Hoztak számára adományokat, minden olyant, miről hitték, hogy kedves lehet neki, mint istennek: virágokat, gyümölcsöt, tömjént, bort és áldozati marhákat. ⁴⁾ Kérték védelmét, mert azt hitték, hogy hatalmas. Imákat intéztek hozzá, hogy megnyerhessék tőle az emberi óhajnak örökös tárgyait: az egészséget, gazdagságot és boldogságot. Ezeknek az imáknak egyike, mely az orphikai hymnusok gyűjteményében megvan, így hangzik: »Tégy bennünket mindig virágzókká, mindig boldogokká, oh tűzhely; oh te, ki örökkévaló, szép, mindig

¹⁾ Eurip. *Herc. fur.* 715; Cato, *De re rust.* 143; Ovid. *Fast.* III, 698.

²⁾ Macrob. *Saturn.* I, 12.

³⁾ Ovid. *Fast.* III, 143; Festus v. *Felicitis*; Julian. *Ima a nap dicsőítésére.* 19. fej.

⁴⁾ Ovid. *A. A.* I, 637: *dentur in antiquos thura merumque focos.* Plaut. *Capt.* II, 39—40; Mercator V, I, 5; Tibul. I, 3, 34; Hor. *Od.* III, 2, 3—4. Cato, *De re rust.* 143; Plaut. *Aulular.* Prologus.

fiatal vagy; te, ki táplálsz, te, ki gazdag vagy, vedd jó szívvél adományainkat és add meg nekünk viszont az egészséget és boldogságot, mely oly édes.« ¹⁾ A veszély idejében menedéket kerestek nála. Így a tűzhelyben a jótevő istent látták, ki az emberek életét fentartja, a gazdag istent, ki azokat adományaival táplálja, a hatalmas istent, ki a házat és a családot védelmezi. Miután a görögök Priamos várába rontottak, Hekuba maga után vonszolja az agg királyt a tűzhely közelébe: »Fegyvered nem lesz képes megvédeni téged, szóla hozzá, de eme oltár meg fog védeni mindnyájunkat.« ²⁾

Példa erre Alkestis is, ki halálba rohanva, hogy életét férje üdvéért feláldozza, e szavakkal közeledik a tűzhelyhez: »Oh istenség, e háznak ura, ez utolsó perczen meghajlom előtted és hozzád intézem imámat, mert már-már leszálok oda, a hol a halottak léteznek. Öröködjél gyermekeim felett, kiknek nem lesz többé anyjuk, adj fiamnak kedves hitvest és leányomnak derék férjet. Ne engedd, hogy meghalljanak idő előtt, mint én, hanem hogy a boldogság ölében hosszú életnek örvendjenek.« ³⁾ A tűzhely az, mely az embert gazdaggá teszi. Plautus egyik darabjában úgy tünteti elő, mint a mely adományait a tisztelet szerint, melyet iránta tanusítanak, mérlegeli. ⁴⁾ A görögök a gazdagság istenét *πτήσιος*-nak nevezték. ⁵⁾ Az atya gyermekei érdekében hozzáfordult, kérve: »adna nekik

¹⁾ *Hymni orph.* 84.

²⁾ Verg. *Aen.* II, 523; Hor. *Ep.* I, 5; Ovid. *Trist.* IV, 8, 22.

³⁾ Eurip. *Alkest.* 162—168.

⁴⁾ Plaut. *Aulular.* Prologus.

⁵⁾ *Θεὸς πτήσιος.* Eustath. *in Odys.* 1757. és 1814. a *Ζεὺς πτήσιος*, kiről gyakran történik említés, házi istenség, azaz, a tűzhely.

egészséget és bőséges vagyont.«¹⁾ Szerencsétlenségben az ember a tűzhelynek fordulva, azt szemrehányásokkal illette, míg ellenben a szerencsében köszönetet mondott neki. A katoná, ki visszatér a csatából, hálát ad neki, hogy megmentette őt a veszélyből. Aeschylosnál látjuk, mint Agamemnon Trójából visszatér boldogan, dicsőséggel elhalmozva, és nem Zeusnak siet hálát mondani, nem a templomba, hogy ott örömet és elismerését fejezze ki, — az oltárhoz siet, mely az ő házában van, hogy az előtt végezze hálaimáját.²⁾

A férfiú sohasem távozott el házából, anélkül, hogy imával ne fordúlt volna a tűzhelyhez; visszatértekor pedig, mielőtt nejét viszontlátta és gyermekeit megölelte volna, a tűzhely előtt kellett meghajolnia s azt segítségül hínia.³⁾

A tűzhely tüze e szerint a család gondviselésére volt bízva és tisztelete egészen egyszerű vala. Az első szabály az volt, hogy a tűzhelyen folytonosan parázs legyen, mert ha a tűz elaludt, ez azt jelentette, hogy az isten megszűnt lenni. A nap bizonyos perceiben száraz fűvet és fát raktak reá, mert az isten tüzes lángban jelentkezett.⁴⁾ Mutattak be neki áldozatot; de minden áldozásnak legjelentékenyebb része vala, ápolni és élesztetni eme szent tüzet, ápolni és növesztetni az isten testét. Ez volt az oka, hogy mindenekelőtt fát raktak reá, azután bort, olajat, tömjént hintettek reá, lerakván egyszersmind a kövér áldozati marhák husát. Az isten elfogadja ez adományokat és fölemésztli; megelégedve

¹⁾ Isaeos. *De Kiron. hereditate* 16 : ἡύχετο ἡμῖν υἱέιαν διδόναι καὶ πτῆσιν ἀγαθήν.

²⁾ Aeschyl. *Agam.* 851—853.

³⁾ Cato, *De re rust.* 2; Eurip. *Herc. fur.* 523.

⁴⁾ Verg. *Aen.* I, 704 : *Flammis adolere penates.*

felhatol az oltárra s megvilágítja sugaraival az imádkozót.¹⁾ Ez volt az imádságnak pereze; a szívből fakadó imaének megcsendült az ember ajkain.

Az étkezés volt a legfontosabb vallási cselekmény. Az isten elnökkölt nála. Ő volt az, ki a kenyeret megsütötte és az ételeket elkészítette,²⁾ azért is imával tartoztak neki az ebéd kezdetével és végével. Étkezés előtt az ételek zsenge falatjait (*primitiae*) az oltárra rakták le, ivás előtt pedig bort hintettek az oltárra (*libatio*). Ez az isten része volt. Senki sem kétkedik vala benne, hogy az isten jelen vagyon, hogy magához veszi az étkeket és bort; és valóban, nem látták-e, hogy növekszik a láng, mintha a nyújtott étkek táplálnák? Így osztozott ember és isten étel- s italban; ez tehát oly szent szertartás vala, melynek közvetítésével az ember és isten közösségre léptek.³⁾

Régi hit ez, mely idők folytával kiveszhetett ugyan az

¹⁾ Verg. *Georg.* IV, 383—385 :

Ter liquido ardentem perfudit nectare vestam,

Ter flamma ad summum tecti subiecta reluxit.

Servius eképen magyarázza ezt a két verset: *id est, in ignem vinum purissimum fudit, post quod, quia magis flamma convaluit, bonum omen ostendit.*

²⁾ Ovid. *Fast.* VI, 315.

³⁾ Plut. *Quaest. Rom.* 64: ἱερὸν τι ἢ τράπεζα. U. a. *Synposiaca* VII, 4, 7: τράπεζα ὅπ' ἐνίων ἐστία καλεῖται. U. o. VII, 4, 4: ἀπαρχὰς τῇ πυρὶ ἀποδίδοντα. Ovid. *Fast.* VI, 300: *Et mensae credere adesse deos*; VI, 630: *In ornatum fundere vina focum*. II, 634: *Nutriet incinctos mixta patella Lares*. V. ö. Plaut. *Aulular.* II, 7, 16; Hor. *Od.* III, 23. *Sat.* II, 3, 166; Juvenal. XII, 87—90; Plut. *De fort. Rom.* 10. V. ö. *Hymni homer.* XXIX, 6; Plut. töred. *Comment Hesiod.* 44. Servius. *In Aen.* I, 730: *Apud Romanos, coena edita, silentium fieri solebat, quoad ea, quae de coena libata fuerant, ad focum ferrentur et igni darentur, ac puer deos propitios nuntiasset.*

emberek elméjéből, de mely maga után hagyta a szokásokat, szertartásokat, kifejezéseket, melyek alól még a hitetlen sem vonhatta ki magát. Horatius, Ovidius, Petronius tűzhelyeik előtt vacsoráltak, végezték a libatiókat és elmondták imáikat.¹⁾

A szent tűznek eme tisztelete nem kizárólagos sajátja Görögország és Italia népségeinek. Keleten is megtaláljuk. Manunak törvényei ama szerkezetben, melyben reánk szállottak, a már egészen megállapított Brahma vallásnak szabványait mutatják, melyek máris hanyatlásnak indulnak: s még ezekben is akadhatni oly nyomokra, melyek korábbi hitre mutatnak. A Brahma-vallás ugyan a második rangba helyezte a tűznek tiszteletét, de nem volt képes azt megelőzni. A brahmannak is van tűzhelye, melyen a tüzet éjjelnappal fentartani köteles; minden este és minden reggel éleszti azt fával, mely azonban, mint a görögöknél, csak a vallás által meghatározott bizonyos fa lehet. Valamint a görögök és italiaik bort áldoznak vala ott, ép úgy önt a hindu erjedésbe ment italt, melyet »soma«-nak nevez. Az étkezés szintén vallási cselekvény s a nála követendő szertartások lelkiismeretesen le vannak írva Manu törvényeiben. Imákat intéznek a tűzhelyhez mint Görögországban; feláldozzák a lakoma zsendéit: rizst, vaját, mézet. Mert mondva vagyon: »A brahmannak nem szabad élveznie az idei aratás rizsét, mielőtt annak zsendéit nem áldozta a tűzhelynek; mert a szent tűz vágyik e gabonára, s ha meg nem tisztelik, felemészti a hanyag brahmannak létét.« A hinduk épen úgy képzeltek magoknak, mint a görögök és rómaiak, hogy az istenek nemcsak a tisztelet, hanem az

¹⁾ *Ante Larem proprium vescor vernasque procaces Pasco libatis dapibus.* Horat. *Sat.* II, 6, 66.; Ovid. *Fast.* II, 631—633. Juvenal. XII, 83—90. — Petron, *Sat.* 60. fej.

étel s ital után is vágynak. Az ember kényszerítve érezte magát, hogy azok szomját és éhségét enyhítse, ha haragjukat ki akarja kerülni.

A tűznek ez istensége a hinduknál gyakran »*Agni*« név alatt fordul elő. Rig-Veda számtalan hymnust foglal magában, mely hozzá van intézve. Az egyiknek tartalma ez : »Oh *Agni*! te vagy az élet, te vagy az ember megvédője. Tiszteletünk jutalmául adj a család atyjának, ki hozzád folyamodik, dicsőséget és gazdagságot. *Agni*! te gondos védelmező és atya vagy: neked köszönjük az életet, mi vagyunk családod.« Így tehát a tűzhely tüze ép oly hatalmas védő, mint a görögöknél. Az ember folyamodik hozzá bő természetért: »Tedd, hogy a föld számunkra mindig bőkezű legyen.« Kér tőle egészséget: »Hogy soká élvezhessem a napvilágot s hogy elérjem az öregséget, mint a nap lenyugtát.« Sőt még bölcseségért is fordul hozzá: »Oh *Agni*! te helyes nézetre tereled az embert, ki rosszra tévedett. — Ha hibát követtünk el, ha tőled elpártoltunk, bocsáss meg nekünk.« A tűzhely eme tüze, ép úgy mint Görögországban, lényegében tiszta volt; szigorúan meg volt tiltva a brahmának, valami tisztátalant beledobni, sőt mellette lábait melengetni. Valamint Görögországban, úgy itt sem közeledhetett hozzája vétkes ember, mielőtt vétkeiből ki nem tisztúlt.

Az a körülmény, hogy e hit a középtenger partjaitól kezdve egészen Indiáig el vala terjedve, annak régiségéről tanúskodik. E hitet nem kölcsönözték egymástól e népek, hanem közös volt az, a mennyiben a görögök, hinduk és itáliaiak ugyanegy néptörzshez tartoztak; őseik ősrégi időkben közösen éltek Közép-Ázsiában. Ez volt ama hely, hol először fogamzott meg e hit s alapítottak meg a szertartások. A szent tűz vallásának kelte ősrégi és mesés

időszakra vezetendő vissza, melyben sem görögök, sem itáliaiak, hanem csakis árják léteztek. Miután e népek elváltak egymástól, magokkal vitték ez isteni tiszteletet: az egyik a Ganges, a másik a Középtenger partjaihoz. Később eme elvált néptörzsek közül, melyeknek semmiféle összekötötésök nem volt egymással, az egyik Brahmát imádta, mások ismét Zeust, mások Janust; minden csoport képezett magának saját isteneket. De mindannyian megőrzik valamintegy régi köteléket az eredeti vallást is, melyet származásuk közös bölcsőjében alapítottak és gyakoroltak.

Ha ez isteni tiszteletnek minden indo-európai népeknél való létezése nem bizonyítaná eléggé annak ősrégiségét, találunk még más bizonyítékokat a görögök és rómaiak vallási szertartásaiban. Minden áldozatnál, még azoknál is, melyeket Zeus és Athena tiszteletére hoztak, mindig a tűzhely volt az, melyhez első imáikat intézték. ¹⁾ Minden imának, bárminő volt is, a tűzhelyhez intézett imával kellett kezdődnie és végződnie. ²⁾ Olympiában az első áldozat, melyet az összegyűlt görögök hoztak, a tűzhelyé volt s csak a második Zeusé? ³⁾ Hasonlóan Rómában is az első imát Vestához intézték, ki nem volt egyéb, mint a tűzhely. ⁴⁾ Ovidius azt állítja erről az istenségről, hogy az emberek vallási intézményeiben a legelső helyet foglalja el. Hasonlót olvasunk a Rig-Veda hymnusaiban: »Minden isten előtt *Agni* kell segítségül hívunk; tiszteletteljes nevét minden halhatatlan neve előtt fogjuk kiejteni. Oh, *Agni*! akárkí legyen

¹⁾ Porphy. *De abstin.* II. p. 106, Plutarch. *De frigido.* 8.

²⁾ Homer. *Hymn.* XXIX. u. o. III, 33 v. Plato. *Kratyl.* 18.; Hesych. ἀφ' ἑστίας; Diodor. VI, 2; Aristoph. *Madarai.* 865.

³⁾ Pausan. V, 14.

⁴⁾ Cicero. *De nat. Deor.* II, 27; Ovid. *Fast.* VI, 304.

az az isten, kit áldozatunk által tisztelünk, mindig hozzád van intézve a teljes áldozat« (*holocaustum*). Bizonyos tehát, hogy Rómában Ovidius és Indiában a brahmánok idejében a tűzhely tüze elsőbbséggel birt a többi istenségek felett, nem mintha Jupiter és Brahma nem nyertek volna nagyobb fontosságot a vallásban, de mert az emberek emlékeztek, hogy a tűzhely tüze sokkal előbb létezett, mint az említett istenek.

A tűz foglalta el az első helyet több századon át az isteni tiszteletben és a legújabb és leghatalmasabb istenek sem valának képesek azt helyéből kiszorítani.

Ezen vallásnak jelképei az időszakok szerint módosultak. A midőn Görögország és Italia népsége szokásba vette az isteneket személyeknek képzelni, minden egyesnek megfelelő nevet és alakot adni, a tűzhelynek ezen régi tisztelete is alá volt vetve azon általános törvénynek, melyet az emberi értelem azon korszakban minden vallásra nézve szabott. A szent tűznek oltárát személyesítették. Ezen személynek *ἑστία*, *Vesta* volt a neve; a név ugyanaz vala a latinban és görögben s nem volt más, mint az a szó, mely köz- és eredeti nyelven az oltárt fejezte ki. A közönséges eljárás szerint köznévből képezték a tulajdonnevet. Lépésről lépésre fejlődött a legenda. Asszony alakjában képvelték maguknak ez istenséget, mert a szó, mely az oltárt jelölte, szintén nőnemű vala. Még egy lépés, és az istenséget szobrokban is előállították. Daczára ennek, soha sem volt eltörölhető az eredeti hitnek vonása, mely szerint az istenség egyszerűen az oltárnak tüze vala, és maga Ovidius kénytelen volt elismerni, hogy *Vesta* nem volt egyéb, mint az élő láng.¹⁾

¹⁾ Ovid. *Fast.* VI, 291.

Ha most ezen szent tűznek tiszteletét összehasonlítjuk a halottak tiszteletével, melyről imént volt szó, azt fogjuk észrevenni, hogy ezen kétnemű tisztelet közt a legszorosabb összeköttetés van. Jegyezzük meg mindenekelőtt, hogy ez a tűz, melyet a tűzhelyen ápoltak, az emberek akkori gondolkozásmódja szerint, nem az anyagi világ tüze. A mit az e korbeli emberek benne látnak, nem tisztán fizikai elem, mely világot és meleget áraszt, a testeket átváltoztja, az ásványokat olvasztja és az emberi iparnak hatalmas eszköze. A tűzhelynek e tüze egészen más természetű. Ez tiszta láng, mely csak bizonyos szertartások mellett gyújtható meg és csak bizonyos nemű fa által éleszthető. Ez szűzies tűz; azért a nembeli egyesülésnek előtte nincsen helye.¹⁾ Nem csak a gazdagságot és egészséget kéri tőle, hanem imádkoznak hozzá még a szív tisztasága, a mértékletesség és bölcsesség elnyeréseért is: »Tégy bennünket gazdagokká és virágzókká«, így szól az orphicus hymnus, »tégy bölcsékké és szűziesékké is.« A tűzhelynek tüze e szerint az erkölcsi lénynek bizonyos neme. Igaz, hogy ég, hogy melegít, hogy a szentelt ételt megsüti; de ugyanazon időben gondolattal és öntudattal is bír; ismeri a kötelességeket és ügyel rá, hogy teljesítsék. Embernek mondható, mert az ember kettős természetével bír: fizikailag fénylik, mozog, él, hőséget okoz, étket készít, táplálja a testet; szellemileg vannak érzelmei és szenvedélyei, az embert tisztítja, ajánlja a jót és szépet, s táplálja a lelket. Mondhatni, hogy fenntartja az emberi életet nyilatkozatainak kettős irányában. A tűz egy és ugyanazon időben forrása a gazdagságnak, egészségnek és az erénynek. Ez valóban az emberi természetnek

¹⁾ Hesiod. *Opera*. 678—680; Plut. *Comm. Hes.* frag. 43.

V. ö. görög történelem

istene. Később, midőn ezen tisztelet Brahma és Zeus által második rangra szállítottatott le, a tűz-helynek tüze annak maradt, a mi az istenségben leginkább megközelíthető az emberre nézve: ő vala az ember közbenjárója az anyagi természet isteneinél; ő vala megbízva az ember imáinak és áldozatainak felvitelével az egekbe, valamint az isteni kegyek lehozatalával. Később, midőn a szent tűz mythosából a nagy Vestát képezték, Vesta szűz istennő lett; ő nem jelképezte a világban a termékenységet, sem a hatalmat; ő a rend vala, de nem a szigorú, elvont, matematikai, a parancsoló, végzetteljes törvény, a kényszer (*ἀνάγκη*), melyet minden perczben észlelhetni a természet tüneményei közt; ő az erkölcsi rend vala. Azért is egyetemes léleknek képzeltek azt, mely a világ különféle mozgalmait ép úgy szabályozza, mint az emberi lélek az emberi test egyes szerveit.

Így tehát az eredeti nemzedék gondolatmenetét áttekinthetjük. Ezen tiszteletnek főelve kívül esik a physikai természetben és fellelhető azon titokszerű világban, mely az ember.

E vizsgálat visszavezet bennünket a halottak tiszteletéhez. Mind a kettő ugyanazokból a régi időkbeli való. Oly szoros összeköttetésben állanak egymással, hogy a régiek hite csakis egy vallást képezett belőlök. Tűzhely, Daemon, Heros, Laresek, mind össze valának zavarva.¹⁾ Plautusból és Columellából láthatni, hogy a rómaiak köznyelven egyaránt mondták tűzhely vagy házi Lar és Cicerónál olvassuk, hogy nem különböztették meg a tűzhelyt a Penatesektől,

¹⁾ Tibull. II, 2.; Hor. *Od.* IV, 11, 6.; Ovid. *Trist.* III, 13.; V, 5. A görögök házi isteneiket vagy herosaikat *εἰσέτιοι* vagy *εἰσιούχοι* jelzőkkel jelölték.

sem pedig a Penateseket a Lar istenektől.¹⁾ Servius azt írja: »A tűzhelyek alatt a régiek a Lar isteneket értették; azért használhatta Vergilius egyaránt majd a tűzhelyet Penatesek helyett, majd Penateseket tűzhely helyett.«²⁾ Az Aeneis egyik nevezetes helyén Hektor azt mondja Aeneasnak, hogy átadja neki a trójai Penateseket, és a tűzhely tüze az, a mit neki átszolgáltató. Más helyen ismét Aeneas ugyanazon istenekhez könyörögve, azokat majd Penatesnek — majd Laresnek — majd Vestának nevezi.³⁾

Láttuk más helyen, hogy azok, kiket a régiek Lares — vagy Herosoknak neveztek, nem voltak egyebek, mint a halottak lelkei, kiknek az ember természetfölötti és isteni hatalmat tulajdonított. A szent halottak akármelyikéhez csatolt emlék folytonosan a tűzhelyhez volt kapcsolva. Imádva az egyiket, nem lehetett megfélekezni másikról. Ők egyesítve voltak az emberek tiszteletében és azoknak imáiban. — Az utódok, valahányszor a tűzhelyről beszélnek, szeretik említeni elődük nevét: »Hagyjad el ezen helyet,« szól Orestes nővéréhez, »és menj Pelopsnak régi tűzhelyéhez, hogy meghalljad szavaimat.«⁴⁾ Hasonlóan Aeneas a tűzhelyről beszélve, melyet a tengeren át magával visz, azt Assaracus Larnak nevével jelöli meg, mintha ezen tűzhelyen elődjének lelkét látná. Servius, a nyelvész, ki igen jártas volt a görög és római régiségekben, mondja, hogy igen régi szokás volt a halottakat a házakban eltemetni és

¹⁾ Plaut. *Aulul*: II. 7, 16. »*In foco nostro Lari.*« Colum. XI, I, 19: »*Larem focumque familiarem.*« Cicero. *Pro domo* 41; *Pro Quinctio* 27, 28.

²⁾ Serv. *in Aen.* III, 134.

³⁾ Verg. *Aen.* II, 297; IX, 259; V, 744.

⁴⁾ Euripid. *Orest.* 1420—1422.

ezután ezt csatolja hozzá: »Ezen szokás következtében a házaknál is megvolt az, hogy tisztelik vala a Lareseket és Penateseket.¹⁾ Ez a kifejezés világosan megállapítja a vonatkozást a halottak és a tűzhely tisztelete közt. Gondolhatni tehát, hogy a házi tűzhely kezdetben nem volt egyéb, mint a halottak tiszteletének jelképe, hogy a tűzhelynek köve alatt az elődök egyike nyugszik vala, hogy a tűz az ő tiszteletére volt gyújtva, és hogy ezen tűz az életet látszott fentartani benne, vagy a mindig örökdőnek lelkét jelképezte. Ez csak gyanítás és bizonyítékaink hiányzanak. De bizonyos az, hogy azon faj legrégibb nemzedékeinek, a melyből a görögök és a rómaiak származtak, volt halotti tiszteletük és tűzhelyük, ősi vallásuk, mely isteneit nem a természet világából vette, hanem magában az emberben találta és a melynek tárgyát azon láthatatlan lénynek imádása képezte, mely bennünk lakozik, az erkölcsi és gondolkodó erőé, a mely testünket eleveníti és kormányozza.

Ez a vallás nem hatott mindig egyaránt a lélekre; lassankint gyengült, de nem enyészett el soha. Egykoru levén az ázsiai néptörzs első korszakával, oly gyökeret vert, hogy a görög Olymposnak fényes vallása sem vala képes azt kiirtani; erre a keresztény vallás volt hivatva.

Látni fogjuk azonnal, mily hatalmas befolyást gyakorolt ama kezdetleges vallás a régiek házi és társadalmi intézményeire. Azon távoleső korszakban fogamzott meg és hozták be, a midőn ez a faj intézményeit kereste, és a vallás ki is jelölte az utat, a melyen ezek a népek azóta haladtak.

¹⁾ Serv. in *Aen.* V, 64; VI, 152. l. Plat. *Minos* 315. lap. "Ἐθαπτον ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ ἀποθαρόντος.

IV. FEJEZET.

A házi vallás.

Ezt a régi vallást nem kell olyannak képzelnünk, minő az volt, mely az emberiség előhaladottabb korszakában állapított meg. Századok hosszú sora óta az emberi nem valamely vallás tanát csak két feltétel alatt fogadja be: az egyik, hogy az egy isten létét hirdesse; a második, hogy minden emberhez szóljon, s hogy mindenki számára hozzáférhető legyen, anélkül, hogy rendszeresen más osztályt, más fajú embereket visszataszítana. De az első időszak vallása ezen föltételek egyikét sem teljesítette. Nem csak hogy nem egy istent nyújtott imádásra az embereknek, de ezen istenek még mindennemű ember imádását sem fogadták el. Ők nem mutatták magukat az egész emberi nem isteneinek. Ők még Brahmához sem hasonlítottak, ki legalább egy nagy népfajnak, sem a pánhellén Zeushoz, ki, egy nemzetnek istene vala. Ebben a kezdetleges vallásban az istent csakis egy család imádhata. A vallás tisztán házi volt.

Ezt a fontos pontot meg kell világítanunk, mert e nélkül lehetetlen felfogni amaz igen szoros vonatkozást, mely e régi hit és a görög s római családnak alkotmánya között létezett.

A halottak tisztelete semmiféle tekintetben sem hasonlított azon tisztelethez, melylyel a keresztények a szenteket illetik. Ama tisztelet legelső szabályainak egyike az volt, hogy csakis azon család teljesíthette, melyhez a halott vérrokonságánál fogva tartozott. A temetkezési szertartásokat csakis a legközelebbi rokon végezhetette érvényesen. Ami pedig a halotti lakomákat illeti, melyek meghatározott

időszakokban megújultak, csak a családnak volt joga azoknál jelen lenni, a miért is minden idegent szigorúan kizártak.¹⁾ Azt hitték, hogy a halott nem fogadja el az adományt, hacsak nem övéi kezéből; nem akar részesülni tiszteletben, hacsak nem utódaitól jó. Az idegen ember jelenléte zavarta a halott nyugalma. Azért is a törvény az idegennek megtiltotta, hogy valamely sírhoz ne közeledjék.²⁾ Lábbal érinteni, még véletlenségből is, a sírt, istentelen cselekménynek tartották, melyért a halottat meg kellett nyugtatni és a vétkesnek magát megtisztítani. Az a szó, melylyel a régiek a halottak tiszteletét jelölték, jelentős; a görögök azt mondták »πατριάζειν«³⁾, a rómaiak pedig »parentare«. Ez annyit jelentett, hogy az ima és az adomány csakis mindenkinek az atyjához volt intézve.⁴⁾ A halottak tisztelete egyedül csak az elődök tisztelete volt.⁵⁾ Lukianos, a köznép ebbeli

¹⁾ Solon törvénye megtiltotta, hogy oly halottat kísérjenek siránkozva, a ki nem rokon (Plut. *Solon* 21.) Ez feljogosította az asszonyokat, hogy csakis az unoka-testvér rokonsági fokáig, ἐν τῷ ἀνεψιαδῶν kísérjék el a holtat. (Demosth. in *Makart.* 62—63. V. ö. Cic. *De leg.* II, 26; Varro. *LL.* VI, 13: *Ferunt epulas ad sepulcrum, quibus ius ibi parentare.* Gaius II, 5, 6: *Si modo mortui funus ad nos pertineat.*

²⁾ Οὐκ ἔξεστιν ἐπ' ἀλλότρια μνήματα βαδίσειν. (Solon törv. Plut. *Solon.* 21.) *Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum.* (Cic. *De leg.* II, 26).

³⁾ Pollux III, 10.

⁴⁾ Isaeosnál, *De Meneklis hered.* 46 ezt olvassuk: »Ha Meneklesnek nincsenek gyermekei, nincsen helye a házi áldozatoknak számára és senki sem fog majd hozni évi áldozatot sirján.« Ugyanennek a szónoknak egy másik helye mutatja, hogy mindig a halott fiának kellett az italáldozatot hozni a sírra; *De Philokt. hered.* 51.; u. o. 65. *De Apollod. hered.* 30.

⁵⁾ Legalább kezdetben; mert a községi államoknak később

nézetét gúnyolva, ezt világosan megmagyarázza, mikor így szól: »A halott, ki nem hagy hátra fiakat, nem kapja meg az adományokat és örökkévaló éhségnek van kitéve.«¹⁾

Indiában ép úgy mint Görögországban, az áldozatot csakis az utódok hozhatták a halottnak. A hinduk valamint az athénaiak törvénye nem bocsátotta a halotti lakomához az idegent. Annyira szükséges volt, hogy ezt a lakomát az utódok hozzák és ne mások, hogy azt hitték, hogy a halottak nyughelyeiken gyakran csak ezen kívánságukat fejezték ki: »Bárcsak születnének egymásután egyenes vonalban fiuk, kik áldoznának nekünk minden következő időben tejben főzött rizst, mézet és tiszta vaját.«²⁾

Ebből az következik, hogy Görögországban ép úgy mint Rómában, valamint Indiában a fiuk kötelessége volt az atyjok, valamint minden elődjük lelkének libatiokat és áldozatokat hozni.³⁾ Ezen kötelezettségnek eleget nem tenni, a legsúlyosabb istentelenség volt. Ezen elhanyagolás nem volt kevesebb a valódi apagyilkosságnál, melyet annyiszor sokszoroztak, a hány ős vala a családban.

Ha ellenben az áldozatokat mindig az illető szertartások mellett vitték véghez, akkor az elődből — feltéve,

helyi és nemzeti herosaik voltak, a mint azt később látni fogjuk. De azt is fogjuk látni, hogy az *adoptio* tényleges rokonságot teremtett és az illetőt az elődök egész sorának tiszteletére feljogosította.

¹⁾ Lukianos, *De luctu*.

²⁾ Manu törvényei III, 138; III, 274.

³⁾ Ezt nevezik görög nyelven ποιεῖν τὰ νομιζόμενα (Aeschin. *In Timarch.* 40. Dinarch. *In Aristog.* 18). V. ö. Plut. *Cato* 15: Ἡρὴ τοῖς γονεῦσιν ἐναγίζειν. Vegyük figyelembe, minő szemrehányást tesz Dinarchos Aristogitonnak; hogy elmulasztotta az évi áldozatot bemutatni atyja tiszteletére, a ki Eretriában meghalt volt. (Dinarch. *In Aristog.* 18).

hogy az élelmiszereket is meghatározott napokon vitték a sírra, — őristen lőn; ellensége lett mindazoknak, kik tőle nem származtak, elüzte azokat sirjaiktól, betegséggel sujtotta őket, ha oda közeledtek; övéi irányában jó és gondos volt.

A szolgálatkészségnek folytonos viszonzossága uralkodott minden család élői és halottai között. Az előd utódaitól a halotti lakomák egész sorát nyerte, az egyedüli élvezetet, melyben a más világon részesülhetett. Az utód ellenben az előd részéről annak segítségével és erejében részesült, melyre szüksége volt a világon. Az élő nem lehetett halott nélkül, a halott pedig élő nélkül. Ez által hatalmas kötelék fejlődött ugyanazon család minden nemzedéke közt és oly testet képezett, mely örökké elválaszthatatlan maradt.

Minden családnak volt sírboltja, melyben halottait elhelyezte egyiket a másik mellé, mindig együvé. Egy vérből származottaknak kellett itt eltemetve lenniök, és más családbeli ide nem juthatott.¹⁾ Itt tartották meg a szertar-

¹⁾ A családi sírboltok régi szokásának bebizonyítására a leghatározottabb adataink vannak. Ily kifejezések *τάφος πατρῶος, μνήμα τῶν προγόνων* szüntelen előfordulnak a görögöknél, valamint a rómaiaknál e kifejezések: *tumulus patrius, monumentum gentis*. Demosth. in Eubulid. 28: *τὰ πατρῶα μνήματα ὧν ζωνωνοῦσιν ὅσοι περ εἰσὶ τοῦ γένους*. Solon törvénye megtiltotta, hogy ide egy más családbeli embert ne temessenek; *ne alienum inferat* (Cic. Deleg. II, 26.) Demosth. in Makart. 79 leír egy sírboltot, »melyben mindazok nyugosznak, kik Buselostól származtak; ezt nevezték a Buselidák sírboltjának, ez egy nagy épület, melyet nagy kerítés vesz körül, a régi szabály szerint.« A Lakiadok sírboltját, *μνήματα Κιμῶνια*, említi Marcellinus, Thukydides életirója, és Plutarch. Kimon 4. Létezik egy régi adoma, mely bizonyítja, hogy mennyire szükségesnek tartották, hogy a halottat családja sírboltjába eltemessék; mesélik, hogy, midőn a lakedaemoniaiak azon valának, hogy a messeneiekkel megütközzenek, kariaikra sajátságos jegyeket illesztettek, melyek mindegyiküknek és

tásokat és az évfordulati ünnepélyeket. Itt vélte minden család őseit láthatni. A legrégibb időkben a sir magán a család birtokán volt, rendszerint a ház szomszédságában, nem messze a kaputól, »azért, mint egy régi irat mondja, hogy a fiuk, ki-bejárva hajlékukból, minduntalan találkozhassanak atyáikkal és minduntalan intézhessék hozzájuk imáikat.«¹⁾ Így tehát övéi körében maradt; láthatatlanul ugyan, de mindig jelen volt, folytonosan egyik részét képezte a családnak, és annak atyja vala. Ő a halhatatlan, boldog, isteni, érdeklődött az iránt, a mit a földön hagyott; ő ismerte azok szükségleteit, ő támasza volt gyengeségeiknek. Amannak pedig, ki élt, dolgozott, ki a régiek kifejezése szerint, nem hagyott fel még a léttel, voltak vezetői és támaszai s ezek az ő elődei voltak. Bajai közepette régi bölcseségükhöz folyamodott kéréseivel; bújában kérte vigasztalásukat, veszélyben támaszukat, ha vétkezett, bocsánatukat.

Valóban nehéz napjainkban felfogni, hogy imádhatta az ember atyját vagy elődjét. Emberből istent képezni, ellenkezik a hittel. De gondoljuk meg, hogy a régieknek nem

még atyjuknak nevét is tartalmazta, és pedig abból a célból, hogy testeiket felismerni és atyai sirboltjukba elhelyezni lehessen. A régi szokásoknak e vonását megőrizte Justinus III, 5. Aeschylus ugyanarra a szokásra céloz, midőn a halálba rohanó vitézekről azt mondja: hogy atyáik sirjaiba viszik majd őket *τάφον πατρῶν λαχαί* (Sept. contra Thebas 914). — A rómaiaknak szintén valának családi sirboltjaik. Cic. De off. I, 17: *Sanguinis coniunctio, eadem habere monumenta maiorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere communia*. Mint Görögországban, úgy itt is meg volt tiltva idegen családból való embert eltemetni. Cic. De leg. II, 22: *Mortuum extra gentem inferri fas negant*. L. Ovid. Trist. IV, 3, 45; Vellei. Pater. II, 119; Sueton. Nero 50. Tiberius I. Cic. Disp. Tusc. I, 7; Digest. XI, 7; XLVII, 12, 5.

¹⁾ Eurip. Helena 1163—1168.

volt fogalmuk a teremtésről; azért is a nemzés titka reájok nézve az volt, mi talán mi reánk nézve a teremtésé. A nemzőt isteni lénynek tartották, azért is imádták az elődöt. Ezen érzés természetes és hatalmas volt, mert ez kezdetben majdnem minden emberi társaság vallásának alapjakint tűnik fel. Ezt találjuk a chinaiaknál ép úgy, mint a régi getek- és scytháknál, Afrika népeinél szintúgy, mint az új világ népeinél.¹⁾

A szent tűz, mely oly szorosan össze volt kapcsolva a halottak tiszteletével, azon lényeges jelleggel bírt, hogy minden egyes családnak kizárólagos tulajdona volt. Az az elődöket jelképezte;²⁾ a családnak gondviselése volt, »semmi közössége sem vala a szomszéd család tűzével, mely egy másik gondviselést képviselt.« Minden tűzhely védelmezte hozzátartozóit és elűzte az idegent.

Ez az egész vallás a ház kerítésén belül maradt. Az isteni szolgálat nem volt nyilvános. Ellenkezőleg, minden szertartást csakis a család körében tartottak.³⁾ A tűzhely sohasem volt sem a házon kívül, sem a külső kapuhoz közel helyezve, a honnan az idegen könnyen megláthatta volna. A görögök mindig kerítés közé helyezték el azt, mely az idegenek megérintése, sőt látása ellen is óvta.⁴⁾ A rómaiak házuk belsejébe rejték el azt. Mindezeket az isteneket, a

¹⁾ Az etruskusoknál és a rómaiaknál szokás volt, hogy minden kegyeletes család őrizte az atrium körül felállított őseik képeit. Valjon ezek a képek a család egyszerű arczképei vagy pedig bálványképek voltak?

²⁾ *ἑστία πατριῶα, focus patrius*. Hasonlóan fordul elő gyakran a Védákban *Agni* mint házi isten.

³⁾ Isaeos. *De Kironis hered.* 15—18.

⁴⁾ Ezen kerítést *ἔσχος*-nak nevezték.

tűzhelyet, a Lares-Maneseket elrejtett vagyis belső isteneknek nevezték.¹⁾ Ezen vallás minden cselekményéhez rejtkehelyre, titokra volt szükség; Cicero *sacrificia occulta*-nak nevezi azokat²⁾; ha valamely szertartást idegen látott, az meg vala zavarva, bemocskolva, egyetlen tekintete által.

Ezen házi vallásnak nem volt sem egyöntetű szabálya, sem pedig közös szertartása. Minden család független volt e tekintetben a másiktól. Semmi külhatalomnak sem volt joga ezen isteni szolgálatot vagy hitet szabályozni. Nem volt más pap, mint a házi atya; mint pap nem ismert más papi kormányzatot, hierarchiát. A római főpap vagy a athénai archon szerezhetett ugyan magának bizonyosságot a fölött, hogy a családatya teljesít-e minden vallási szertartást, de nem volt joga még a legcsekélyebb módosítást is ajánlani. *Suo quisque ritu sacrificia faciat*, ez vala az általános szabály,³⁾ Minden családnak valának saját szertartásai, saját ünnepei, saját ima-formulái és hymnusai.⁴⁾ Az atya levén vallásának egyedüli magyarázója és főpapja, egyedül volt felruházva a tanítás hatalmával és nem taníthatott mást, mint fiát. A szertartások, az imának kifejezései, az énekek, melyek ezen vallás lényeges részét tették, atyai örököt, szent birtokot képeztek, melyet a család senkivel meg nem osztott s melyet az idegennel közölnie nem vala szabad. Így volt ez Indiában is. »Hatalmas vagyok ellen-

¹⁾ Θεοὶ μύχιοι, dii Penates. Cic. *De nat. Deorum* II, 27: *Penates, quod penitus insident*. Serv. *Aen.* III, 12: *Penates ideo appellantur quod in penetralibus aedium coli solebant*.

²⁾ Cicero, *De aris. resp.* 17.

³⁾ Varro, *L. L.* VII. 88.

⁴⁾ Hesiod. *opera* 753. Macrobian. *Sat.* I, 16. Cic. *d. leg.* II, 11: *Ritus familiae patrumque servare*.

ségeim irányában, így szól a brahman, az énekek erejénél fogva, melyeket átvettem családomtól és melyeket atyám reám átruházott.« ¹⁾

Igy tehát a vallás nem a templomokban, hanem a házakban székel; mindenkinek saját istenei valának; minden isten csakis egy család fölött őrködött és csak egy háznak volt istene. Nem lehet egyszerűen feltenni, hogy az ilyen vallást valaki hatalmas képzelődésénél fogva kinyilatkoztatta volna az embereknek, vagy hogy erre az embereket a papok bizonyos osztálya oktatta volna. Az önmagától született az emberi lélekben; bölcsője a család vala: minden család maga alkotott magának isteneket.

Az ilyen vallás csakis nemzedékről nemzedékre szállhatott. Az atya fiának életet adva, átadta neki egyszersmind a jogot, hogy a tüzet fentarthassa, a temetési lakomát rendezhesse és az ima-formulákat elmondhassa. A nemzedék titokszerű kapcsolatot alapított meg a gyermek közt, ki az életre született, és a családnak istenei között. Ezek az istenek az ő családja vala, *Θεοὶ ἐγγενεῖς*; és az ő vére, *Θεοὶ σύνγονοι*. ²⁾ A gyermek születvén, magával hozta a jogot, hogy azokat imádja és nekik áldozatokat hozzon; a mint ismét biztosan számíthatott arra, hogy későbben, ha majd a bekövetkezett halál őt is istenítette, ő is a család istenei közé fog soroztatni.

Megjegyzendő azon sajátosság, hogy a házi vallás csak is fiágról fiágra szállott. Ez kétségkívül azon fogalom-

¹⁾ Rig-Veda Langlois ford. I, 113. l. Manu törv. VIII, 3; XI. 7.

²⁾ Sophok. *Antig.* 199. és 659. összeh. *πατρώοι θεοί* Arist. *Darázs* 388. Aeschyl. *Pers.* 404. Soph. *Elek.* 511; *θεοὶ γενέθλιοι*, Plato *Leg.* V. 729. *Di generis* Ovid. *Fast.* II. 631.

ból keletkezett, melyet magoknak az emberek a nemzésről képezték. ¹⁾ Az ősidőknek hite, a mint azt a Vedákban és bizonyos árnyalatokban a görög és római népeknél találjuk, az volt, hogy a nemzési tehetség csak az atyában rejlik. Ezen régi meggyőződésből következett, hogy a házi istenszolgálat mindig fiúról-fiúra szállott, hogy a nő abban csak is atyjának vagy férjének közvetítése által részesült és végre, hogy a nő halála után nem részesült oly módon, mint a férfiu, a tiszteletben és a halotti lakomában. Ennek még más igen fontos következménye volt, miről majd később lesz szó.

MÁSODIK KÖNYV.

A család.

I. FEJEZET.

A vallás volt a régi családnak eredeti alapító elve.

Ha gondolatainkban ezen régi nemzedék körébe helyezzük magunkat, minden házban egy oltárt és ezen oltár körül összegyülekezett családot fogunk találni. Minden reggel és minden este az oltárhoz összegyülekezik a család, hogy hozzá intézze első és utolsó fohászait. A nap folytán még egyszer megjelenik az oltár előtt az étkezés végett, hogy ima és libatio után vele azt megoszszza. Minden vallásos cselekményeinél elénekli közösen azon énekeket, melyeket atyái neki hagyományoztak.

¹⁾ A Vedák a tüzet a fi-utódok okának nevezik. l. Mitakchara ford. Orianne által 139. l.

A házon kívül, igen közel, a szomszéd mezőn, van egy sírbolt. Ez a családnak második székhelye. Itt nyugsznak közösen több nemzedéknek ősei; a halál nem választotta el őket. Ebben a második életben csoportosítva maradtak és folyton egy, el nem választható, családot képeznek. A családnak élő és halott része között csak az a távolság van, mely a házat a sírtól elválasztja.

Bizonyos napokon, melyeket minden ház saját házi vallásánál fogva határozott meg, összejönnek az élők elődeiknél. Elhozzák a lakomát a halott számára, oda öntik a tejet és bort, oda rakják a kalácsokat és gyümölcsöt, elégetik számára a levágott áldozati barmok husát. Ezen adományok fejében amazoknak védelmét követelik; isteneiknek nevezik őket és kéri, hogy szántóföldeiket termékenyekké, a házat bőségessé, a sziveket erényesekké tegyék.

A régi családnak alapelve (*principium*) nem egyedül a nemzés (*generatio*). Ezt bizonyítja egyrészt, hogy a nőtestvér nem az a családban, mi a fítestvér, másrészt, hogy az atyai hatalom alól megszabadult fiu (*emancipare*) vagy a férjhez ment leány megszűnik teljesen a család tagja lenni. De a természetes hajlam, a szeretet sem alapelve a régi családnak. Mert a görög és római jog semmi tekintetbe sem veszi ezt az érzelmet. Létezik ugyan az emberi szív mélyében, de nincsen helye a jogban. Az atya szeretheti leányát, de nem adományozhatja neki birtokát. Az örökösödési törvények, azaz a törvények közül azok, melyek leginkább mutatják, mit képzeltek magoknak az emberek a családról, a legkirívóbb ellenmondásban állanak mind a születési renddel, mind pedig a természetes hajlammal.¹⁾

¹⁾ Jól meg kell jegyezni, hogy itt csak a legrégibb jogról szólnunk. Később látni fogjuk, hogy ezek a régi törvények módosultak.

A római jognak történészei, helyesen belátva, hogy sem a születés, sem pedig a természetes hajlam nem képezte a római családnak alapját, azt hitték, hogy ezt az alapot az atya vagy férj hatalmában kell keresni. E hatalmat tehát bizonyos alapvető intézménynek tekintették. De nem magyarázzák meg, hogy miképen képződött, vagy legalább azt, hogy ez nem az erő felsőbbsege, melyet a férj neje, az atya fia fölött gyakorolt. De nagy tévedés, az erőt tekinteni a jog forrásának. Más alkalommal látni fogjuk, hogy az atya vagy férj tekintélye, a helyett, hogy kezdő ok lett volna, inkább maga is csak következmény vala; származását csak a vallásnak köszöni és az által lőn megalapítva. Tehát nem ez az alapelv, melyből a család kiindult.

Az, a mi régi családnak tagjait egyesítette, valamivel hatalmasabb dolog mint a születés, érzelem, physikai erő. Ez a tűzhelynek és az ősöknek vallási tisztelete. Ez eszközölte, hogy a család ezen és a más világon egy testet képezett. A régi család inkább vallásos mint természetszerű egyesület. Így azt fogjuk látni, hogy a nő csak annyiban jön tekintetbe, mennyiben a szent házassági szertartás őt az isteni tiszteletbe beavatta; hogy a fiu nem vétetik többé számba, mihelyt lemondott az isteni szolgálatról, vagy felszabadult az atyai hatalom alól; hogy a fogadott valóságos fiuvá lesz, mert jóllehet nem fűzi őt a családhoz a vér, fűzi valami hatalmasabb, az isteni szolgálat közössége; hogy az örökös, ki a család isteni szolgálatát elfogadni vonakodik, ki van zárva az örökösödésből; végre, hogy az atyafiság és az örökösödési jog nem a születés szerint, hanem azon jog szerint vannak szabályozva, mely szerint valaki részt vehet a vallás által megállapított házi cultusban. A vallás ugyan nem teremtette a családot, hanem bizonyosan a vallás az,

mely amannak szabályait adta, a miből azután az következett, hogy a régi családnak egészen más szervezete volt, mint az esetben lett volna, ha csakis a természetes érzelmek képezték volna annak alapját.

A régi görög nyelvnek volt egy szava, mely igen jellemző a család megjelölésére, és ez: *ἐπίστιον*, mi szó szerint azt jelenti: a ki az oltár közelében van. Egy család oly személyeknek csoportja volt, kiknek a vallás megengedte, hogy ugyanahhoz a tűzhelyhez fohászkodjanak és hogy ugyanazoknak az ősöknek a halotti tort rendezzék. ¹⁾

II. FEJEZET.

A házasság.

Az első intézmény, melyet a házi vallás létrehozott, valószínűleg a házasság volt.

A tűzhelynek és az elődöknek e vallásos tisztelete, mely fiúról fiúra szállott, nem volt kizárólag, a mint futólag érintve volt, a férfiaknak tulajdona, az asszony is részt vett a cultusban, s pedig mint leány jelen volt atyja, mint nő férje vallási szertartásainál.

Ebben rejlik a régieknél a házassági egyesülésnek lényeges jellege. Két család lakik tözsomszédságban, de isteneik különbözők. Az egyik családnál a fiatal leány részt vesz gyermekségétől fogva atyja vallásában; fohászkodik az ő tűzhelyéhez, minden nap áldoz neki, ékesíti virágokkal és

¹⁾ Herod. V, 73 hogy 700 családot mondjon, alkalmazza ezt a kifejezést: *ἐπιταξία ἐπιστία*. Másutt I, 176 hogy 80 családot jelöljön, azt mondja: *ὀγδώκοντα ἐστία*. Ugyanez a kifejezés található Plut.-nál. *Romulus* 9.

koszorúkkal ünnepnapon, kéri védelmét és hálát mond jótéményeiért. Ez az atyai tűzhely az ő istene.

Abban az esetben, ha a szomszéd családnak fia nőül kéri őt, a leányra nézve másról van szó, mintsem arról, hogy csak házat cseréljen. Ő az atyai tűzhelyet készül elhagyni, hogy azután férje tűzhelyét imádja. Vallást kell változtatnia, más szertartásokat végeznie és más imákat rebesgetnie. Gyermekségének isteneit készül elhagyni és magát egy más istennek, kit nem ismer, oltalma alá helyezni. Hűtlen lesz az egyik istenhez, hogy imádhassa a másikat. Mert ebben a vallásban az a megmásíthatatlan elv uralkodik, hogy egy és ugyanazon személy nem imádkozhatik két tűzhelyhez, sem pedig kétféle elődhez. Az asszonynak, ha házasságra lépett, így szól egy régi író, nincsen többé közössége atyáinak házi vallásaiban; ő férje tűzhelyének áldoz. ¹⁾

A házasság e szerint komoly cselekvény a leányra, de nem kevésbbé az férjére nézve. Mert ez a vallás azt kívánja, hogy, a ki a tűzhelynél áldozni akar, annak a közelében született legyen. Azonkívül a férjnek szándékában van idegent hozni tűzhelyéhez; vele akarja teljesíteni cultusának titokszerű szertartásait; ő fogja neki kinyilatkoztatni a szertartásokat és imaformákat, melyek családjának hagyományai. Ő előtte semmi sem becsesebb ezen örökségeknél; ezek az istenek, ezek a szertartások, énekek, melyeket atyjától átvett, ez az, a mi őt megvédi életében, ez az, a mi neki gazdagságot, boldogságot és erényt ígér. És mégis a helyett, hogy megőrizné ezt a hatalmas védelmezőjét, a mint a vad megőrzi varázsszerét vagy amulettjét, bálványát, ő azon van, hogy oda bocsásson egy nőt, hogy vele mindazt megoszsa.

¹⁾ Dikearch. idézve Steph. Byzant-nál v. *πάτρα*.

Ha így behatolunk a régiek e gondolkozásmódjába, látjuk, mily nagy fontosságu volt náluk a házassági egyesülés és mennyire szükséges volt a vallás közbenjárása. Nem kellett-e a fiatal leányt valamely szent szertartás által beavatni azon cultusba, melyet nemsokára követnie kellett? Hogy papnője lehessen azon tűzhelynek, melyhez a születés nem csatolta őt, nem volt-e szüksége valami felavatásra vagy gyermekül-fogadásra (*adoptio*)?

A házasság szent szertartás volt, — melynek feladata ezeket a nagy következményeket létrehozni. Szokása a görög és római íróknak a házasság fogalma kifejezésére oly szókat használni, melyek vallási cselekményt jelölnek. ¹⁾ Pollux, ki az Antoninusok idejében élt, de ki nagyon jártas volt a régi szokásokban s a régi nyelvben, mondja, hogy a régi időkben, a helyett, hogy a házasságot saját nevével (*γάμος*) jelölték volna, azt egyszerűen *τέλος*-nak mondták, mely szó szent »szertartást« jelent. ²⁾

Így tehát a vallás, mely a házasságot létrehozta, nem vala sem Jupiteré, sem Junóé, sem pedig más olymposi isteneké. A szertartás nem valamely templomban ment végbe: helye a házban volt, és a házi isten volt az, ki itt elnökösködött. Az igaz, hogy abban az időben, midőn a mennybeli istenek vallása túlsúlyra vergődött, nem vonhatták ki magukat az alól, hogy ezekhez is ne forduljanak házassági imáikban; sőt az is szokás lett, hogy mindenekelőtt templomba is vonultak, hogy ott áldozatokat mutassanak be, melyeket a házasság előzményeinek neveztek. ³⁾ De a szer-

¹⁾ *Θύειν γάμον, sacrum nuptiale.*

²⁾ Pollux, II, 3, 38.

³⁾ *Προτέλεια, προγάμια.* Pollux, III, 38.

tartások fő és lényeges részének a házi tűzhely előtt kellett végződnie.

A görögöknél a házassági szertartás három cselekményből állott. Az első az atyának tűzhelye előtt ment végbe: *ἐγγύσις*; a második az egyiktől a másikhoz való menetből állott: *πομπή*; a harmadik a férjnek tűzhelye előtt történt: *τέλος*.

1. Az atyai házban, az atya, körülvéve rendesen családjától, a kérő jelenlétében hoz áldozatot. Az áldozat végzetével kijelenti a szentséges formulák elmondása mellett, hogy oda adja leányát a fiatal embernek. Ez a kinyilatkoztatás nélkülözhetetlen a házasságnál. Mert a fiatal leány nem mehetne el azonnal, hogy imádja férjének tűzhelyét, ha az atyja nem oldaná őt fel egyelőre az atyai tűzhelytől. Hogy új vallásába léphessen, feloldva kell lennie minden köteléktől, mely őt előbbi vallásához fűzi.¹⁾

2. A fiatal leányt átviszik férje házába. Gyakran férje maga az, ki őt elkiséri.²⁾ Némely városban egy olyan férfiu van megbizva a fiatal leány elvezetésével, a ki a görögöknél papi jelleggel volt felruházva és a kit hirnöknek hívnak vala.³⁾ A fiatal leányt rendesen szekérre helyezték⁴⁾; arczát fátyol borította, fejét pedig koszorú ékesítette. A koszorú, a

¹⁾ Herod. VI, 130. Isaeos. *De Philoktem. heredit.* 14. Demosthenes közöl egynehány szót abból a formulából: *ἐγγυὶ ἐπὶ δικαίσις δάμαρτα εἶναι* (in *Stephanum* II, 18). A házasság cselekvényének ezt a részét meg *ἐκδοσις*, *traditio*-nak is nevezték. Pollux III, 35. Demosth. *Pro Phormione* 32.

²⁾ Pollux III, 41.

³⁾ Plut. *Quaest. Graec.* 27.

⁴⁾ Plut. *Quaest. Rom.* 29. Photius. *Lex*, 52. 1. *παραλάβοντες αὐτὴν ἐκ τῆς πατρῶας ἐστίας ἐπὶ τὴν ἄμαξαν ἄγουσιν εἰς τὴν τοῦ γαμοῦντος*.

mint ezt többször lesz alkalmunk látni, a cultusnak minden szertartásainál szokásban vala. Ruhája fehér. A fehér szín vala a ruházatnak fő kelléke minden vallási cselekménynél. Elöl égő fáklyával mentek. Ez volt a menyegzői fáklya. ¹⁾ Az egész menet alatt körülé egy vallásos éneket énekeltek, melynek záradékát (refrain) ὦ ὑμῖν, ὦ ὑμῖναιε, képezte. Ezt az éneket hymenaeos-nak nevezték és e szent éneknek fontossága oly nagy volt, hogy annak nevével jelölték az egész szertartást. ²⁾

A fiatal leány nem lép be magától új lakhelyébe. Megkivánták, hogy férje őt elragadja, hogy rablást tettessen, hogy a leány elsikoltssa magát s hogy a nők tettessék magokat, mintha őt megvédeni akarnák. Mire való ez az eljárás? Talán a leány szemérmességének jelképe? Ez kevésbbé valószínű; inkább arra mutat, hogy a nő, kinek majd az új tűzhelynél kell áldoznia, tudja, hogy ő neki ehhez önmagától nincsen semmi joga, hogy ő nem közeledik ide saját akaratából és hogy megkivántatik, miszerint őt ezen helynek és ezen istennek ura vezesse be valamely erőszakos cselekménynyel. Akármiképen áll a dolog, ezen tettetett viaskodás után, a férj karjaiba veszi a nőt, átmegy az ajtón, vigyázva, hogy lábai a küszöböt ne érintsék. ³⁾

¹⁾ Hom. *Ilias* XVIII, 492; Hesiod. *Scutum* 275; Eurip. *Iphig. Aulisban*. 732. A phoenik. nők 344; *Helena* 722—725. Pollux III, 41; Lukian. *Action* 5.

²⁾ Hom. *Ilias* XVIII, 495. Hesiod. *Scutum* 280. Aristoph. *Madarai* 1720; *Béke* 1332; Pollux III, 37; IV, 80. Photius. *Biblioth.* 239. fej.

³⁾ Plut. *Lykurg.* 15: ἐγάμουν δι' ἀρπαγῆς. Dion. Halik. II, 30. οὐκ ἐφ' ὕβρει τῆς ἀρπαγῆς, ἀλλ, ἐπὶ γάμῳ γενομένης, ἑλληνικὸν καὶ ἀρχαῖον τὸ ἔθος καὶ τρόπον συμπάντων καθ' οὗ συνάπτονται γάμοι ταῖς γύναιξι ἐπιφανέστατον.

Ez mind csak előzője a nagy szertartásnak; a fő cselekmény a házban megyen végbe.

3. Közelednek a tűzhelyhez; a nőt a házi istenség elébe viszik. Meghintik tisztító vízzel és megérinti a szent tüzet.¹⁾ Elmondják az imákat, melyek bevégeztével a házaspár kalácsot, kenyeret és némi gyümölcsöt oszt meg.

E rövid lakoma,²⁾ mely libatioval és imával kezdődik és végződik, az ételeknek ez a megosztása a tűzhely előtt a házaspárt vallásos összeköttetésbe, és a házi istenekkel való közösségbe hozza.³⁾

A római házasság, mely sok tekintetben megegyezik vala a görög házassággal, mint amaz, három cselekményt foglalt magában; ezek: *a traditio, deductio in domum, confarreatio*.

1. A fiatal leány elhagyja az atyai házat. A mint az atyai tűzhelyhez nem saját joga köti, hanem csakis a családtyának közbenjárása, úgy csakis az atyának tekintélye az, mely képes őt ettől feloldani. A *treditio* e szerint elkerülhetetlen formalitás.⁴⁾

¹⁾ *Ignem undamque jugalem* (Val. Flaccus *Argonaut.* VIII, 245).

²⁾ Plut. *Solon* 20; *Præc. coniug.* 1. Ugyanez a szokás vala Macedoniában; Quint. Curtius VIII, 16: *Jussit afferri patrio more panem: hoc erat apud Macedones sanctissimum coëuntium pignus, quem divisum gladio uterque libabat.*

³⁾ Innen eredt Platonak a kifejezése: *ταῖς μετὰ θεῶν καὶ ἱερῶν γάμων ἐλθούσαις εἰς τὴν οἰκίαν* (*Leg.* VIII, 841. l.) és ez a Plutarchosé: *εἰς κοινωνίαν γένους ἐλθεῖν τὰ μέγιστα καὶ τιμωτάτα λαμβάνοντας καὶ δίδοντας* (*Theseus.* 10). Ugyanez az író máshelyütt azt mondja, hogy nincsen szentebb kapocs a házasságnál: *οὐκ ἐστὶ ἱερώτερον κατὰ φύσιν* (*Amatorius* 4).

⁴⁾ A *treditio* és a *sponsio* sajátságos módozatait illetőleg a római jogban lásd *Servius Sulpicius*nak különös szövegét Aulus Gel-

2. A fiatal leányt férje hazához kísérik. Le van fátyolozva mint Görögországban, koszorút hord és menyegzői fáklyát visznek a menet előtt. ¹⁾ Énekelnek körülötte egy régi szent éneket. Ennek az éneknek szavai változtak ugyan az idők folytával, alkalmazkodva a módosult hit szabványaihoz és a nyelv követelményeihez, de azért megmásíthatlanul megmaradt folytonosan a szentesített záradék, t. i. ez a szó: »*Talassie*«; oly szó, melyet a rómaiak Horátius idejében ép oly kevésbé értettek, mint a görögök a *ὕμναις* szót. ²⁾

A kíséret megállapodik a férjnek háza előtt. Ott a leánynak tüzet és vizet nyujtanak. A tűz a házi istenségnek jelképe, a víz pedig a tisztító víz, melyet a család minden vallási szertartásnál használ. ³⁾ Hogy a leány bevonulhasson férje házába, kellett, hogy itt is, mint Görögországban, rablást színleljenek. ⁴⁾ Férje karjaiba ragadta őt és a küszöbön átvitte, anélkül, hogy azt érintené.

3. A nőt a tűzhely elé kísérik, oda, a hol a Penatesek székelnek, vagy ahol a házi istenek, valamint az elődök képei össze vannak csoportosítva a szent tűz körül. A házaspár, mint Görögországban, áldozatot mutat be, libatiót önt, imákat mond és közösen eszik a *panis farreus*-ból. ⁵⁾

liusnál IV, 4. — V. ö. Plaut. *Aulular.* II, 2, 41—49. II, 3, 4. *Trinum.* V, 4. Cic. *Ad Atticum* I, 3.

¹⁾ Ovid. *Fast.* II, 558—561.

²⁾ Plut. *Romulus.* 15.

³⁾ Varro *L. L.* V, 61. Plut. *Quaest. Rom.* I. Servius. *Aen.* IV, 167.

⁴⁾ Plut. *Quaest. Rom.* 29. *Romulus.* 15. Macrobi. *Satur.* I, 15. Festus. v. *rapi.*

⁵⁾ Plin. *H. N.* XVIII, 3, 10: *In sacris nihil religiosius confarreationis vinculo erat, novaeque nuptiae farreum praeferebant.* Dion. *Halik.* II, 25: ἐκάλουν τοὺς ἱεροὺς γάμους φαρῆα ἀπὸ τῆς

Ez az imák mellett, a házi istenségek jelenlétében és szemeik előtt, megevett kalács eszöklé a szent frigyét férj és feleség között.¹⁾ Ezentúl ugyanazon cultusban vannak egyesítve. A nőnek ugyanazon istenei, ugyanazon szertartásai, imái s ünnepei vannak, mint férjének. Innen származott a házasságnak ama régi meghatározása, melyet a törvénytudók számunkra fentartottak, s mely így hangzik: *Nuptiae sunt divini juris et humani communicatio*. És a másik: *Uxor socia humanae rei atque divinae*.²⁾

Az így férjhez ment nő kötelmeihez tartozik még a halottaknak cultusa is; de többé nem saját elődei azok, kiknek a halotti lakomát hozza, mert ezekhez nincsen többé joga. A házasság elválasztotta őt teljesen atyjának családjától, ő megszakított minden vallási viszonyt, melyben ahhoz állott. — Ezentúl csakis férje elődeinek hoz áldozatot, azok családjához tartozik; ők lettek az ő elődei. A házasság által újra születik. Ezentúl férjének leánya *filiae loco*, a mint ezt a törvénytudók mondják. Senki sem tartozhatik két családhoz, sem pedig két házi valláshoz; a nő egészen át

κοινωνίας τοῦ πατρῷος. Servius. *Ad Aen.* IV, 103; *Ad Georg.* I, 31. Gaius I, 110—112. Ulpian. IX. *Digest.* XXIII, 2, 1. Tac. *Ann.* IV, 16; XI, 26—27. Juvenal. X, 329—336. Az etruskusoknál szintén áldozat mellett ment végbe a házasság. (Varro. *De re rust.* II, 4). Ugyanez vala a szokás a hinduknál (Manu *törv.* III, 27—30. 172; V, 152; VIII, 227; IX, 194. *Mitackchara* Orianne ford. 166, 167, 236. 1.)

¹⁾ Később szólunk majd a házasság más módozatairól, a melyek a rómaiaknál szokásban valának és a melyeknél a vallás nem közvetített. E helyütt elég, ha azt mondjuk, hogy e szent házasság legrégibbnek látszik lenni; mert megfelel a hitnek, és csak annyiban tűnt el, a mennyiben az a hit csökkent.

²⁾ *Digest.* XXIII, 2. Justin, törvénykönyve IX, 32, 4. *Dion. Hal.* II, 25: κοινωνὸς ζῆναιον καὶ ἱερῶν.

megy férje családjába és vallásába. Fontos körülmény ez következményeiben: az örökösödésre nézve!

A szent házasságnak intézménye oly régi az indoeurópai néptörzseknél, mint a házi vallás, mert az egyik nem képzelhető a másik nélkül. Ez a vallás megmutatta az embernek, hogy a házassági frigy egészen más, mint a nemi viszony vagy mulékony érzelem, a mennyiben a házaspárt ugyanazon cultus és ugyanazon hit kötelékei által egyesíté. A házasságnak szertartása másrészt oly ünnepélyes vala és oly fontos következményeket vont maga után, hogy nem lehetünk meglepetve, ha ezek az emberek azt hiszik vala, hogy nem szabad, de nem is lehet, egy házba többet egy nőnél bevezetni. Ilyen vallás nem engedhette meg a soknejűséget (*polygamia*).

Felfogható, hogy az ilyen egyesülés feloldhatatlan, és hogy az elválás (*divortium*) majdnem lehetetlenné vált. ¹⁾ A római jog megengedte ugyan a házasság felbontását *coemptio* vagy *usus* által. De a vallásos házasságnak feloldása igen nehéz volt. Erre nézve a vallás egészen új szent szertartást követelt; mert csak a vallás bonthatta fel azt, mit a vallás egyesített. A *confarreatio* eredményét csak a *diffarreatio* semmisíthette meg. A házaspár, mely el akart válni, megjelent utoljára a közös tűzhely előtt; egy pap és a tanuk voltak jelen. Oda nyujtották a házaspárnak, mint a menyegző napján, a *panis farreust* ²⁾; de a helyett, hogy azt

¹⁾ Legalább is kezdetben. *Dion. Hal.* határozottan mondja, hogy az ilyen házasságot semmi sem oldhatta fel. Az elválás (*divortium*) megtehetőségét már jó korán behozták az attikai jogban.

²⁾ Festus v. *Diffarreatio*; Pollux III. c. 3: ἀποπομπή. Egy feliraton olvasható: *Sacerdos confarreationum et diffareationum*. Orelli Nr. 2648.

megosztották volna, elutasították magoktól. Azonkívül imák helyett »valami idegenszerű, szigorú, gyűlöletes és rettentő jellegű« formulákat mondtak el,¹⁾ az átoknak bizonyos nemét, melylyel a nő lemondott férje cultusa és isteneiről. E percztől fogva a vallási kötelékek meg voltak szakítva. A vallásnak (*cultus*-nak) közössége megszűnvén, megszűnt teljes joggal a többi közösség, és a házasság fel volt bontva.

III. FEJEZET.

A család folytonossága ; a nőtlenségi (*coelibatus*) tilalom ; az elválás magtalanság esetében ; az egyenlőtlenység fiú és leány között.

A halottakra vonatkozó hit és a tisztelet, melylyel azokat illették, megalapította a régi családot és ellátta azt szabályainak legnagyobb részével.

Láttuk fölebb, hogy az embert halála után boldog és isteni lénynek tartották, de csak ama föltétel alatt, ha az élők mindennap halotti torral tisztelik meg. Ha eme adományok megszűntek, ez csapás volt a halottra, és akkor az a szerencsétlen és gonoszlelkű daemonok sorába lépett. Mert abban a korszakban, mikor a régi népek a jövő életet elképzelni kezdték, sem jutalmakra, sem pedig büntetésekre nem gondoltak ; azt hitték, hogy a halottnak boldogsága nem ama jó vagy rossz magaviseletétől függ, melylyel napjait a világon töltötte, hanem attól, hogy miképen viselkednek irányában utódai. Így tehát minden atya várta utódaitól a halotti lakomák egész sorát, melyek majd lelkének nyugalját és boldogságát biztosítják.

¹⁾ *φρικώδη, ἀλλόκοτα, σκυθρότα*. Plut. *Quaest. Rom.* 50.

Eme meggyőződés képezte a régieknél a házi jognak alapelvét. Ebből ismét ama szabály folyt, hogy minden családnak meg kellett magát örökítenie. A halottaknak szükségök volt arra, hogy utódaik soha se enyészzenek el. A sírban nem nyugtalanította őket egyéb, mint épen ama eshetőség. Egyedüli gondolatuk, valamint egyedüli érdekük az volt, hogy folytonosan legyen vérükből származó férfiú, hogy sírjuknál áldozzon. A hindu is azt hitte, hogy a halottak csakis azt ismétlik szakadatlanúl: »Bárcsak születnék mindig águnkból fiú, ki mézet, tejet és rizst hozna.« És ismét: »A családnak kihalta okozza a család vallásának vesztét; az elődök megfosztva a kalács áldozatától, a szerencsétlenek sorsára jutnak.¹⁾

Itáliának és Görögországnak népei is sokáig ezt hitték; s ha nem is hagyták könyveikben hitük oly világos kifejezését, mint azt a keletiek régi könyveiben találjuk, mégis legalább maradtak törvényeik, melyek erről a régi véleményükről tanúskodnak. Athenaeiben a törvény megbízta a község főtisztviselőjét, hogy őrkdjék a fölött, hogy egy család se pusztuljon ki.²⁾ Hasonlólag őrkdött a római törvény, hogy semmiféle házi cultus el ne enyészszék.³⁾ Egy athenaei szónok beszédjében ezt olvassuk: »Nincs férfiú, ki, tudva azt, hogy meg kell halnia, oly kevés gondal volna maga iránt, hogy családját utódok nélkül akarná hagyni; mert akkor senkije sem volna, ki a halottakat meg-

¹⁾ Bhagavad-Gita I, 40.

²⁾ Isaeos. *De Apollod. hered.* 30; Demosth. *In Makart.* 75.

³⁾ Cic. *De leg.* II, 19: *Perpetua sint sacra.* Dionys. IX, 22: *ὅτι μὴ ἰσθῇ ἐκλείπειν πατρίαν.*

illető tiszteletet nyújthatná neki.¹⁾ Mindenkinék nagy érdekében állott tehát, hogy fiút hagyjon hátra, meg lévén győződve, hogy ez által boldog halhatatlanságot nyer. De ez egyszersmind kötelesség is volt az elődök irányában, mert boldogságuk csak addig tartott, míg a család megvolt. Azért is nevezi Manunak törvénye a legöregebbik fiút olyannak »a ki e kötelesség teljesítésével meg van bízva.«

Ezzel érintettük a régi család legsajátosabb jellegének egyikét. A vallás, mely a családot létrehozta, parancsolólag követeli, hogy az sohase vesszen ki. Ha a család elenyészik, maga a cultus az, mely kihal. Abban a korszakban kell képzelnünk ezeket a családokat, midőn még nem volt módosítva a hit. Minden egyesnek volt saját vallása és saját istenei, drága kincsek, melyek fölött őrködni kellett. A legnagyobb csapás, mely vallásosságát fenyegette, az volt, hogy majd ága szakad; mert ez esetben vallása el fog tűnni e földről, tűzhelye el fog aludni, halottainak egész sora a feledékenységnek martaléka, a legsúlyosabb nyomorúságnak áldozata lesz. Az emberi életnek nagy érdeke tehát abban állott, hogy folytonosítsa az utódokat, hogy így a cultus is folytonos legyen.

E vélemény erejénél fogva a nőtlenséget nagy istentelenségnek és szerencsétlenségnek tartották; istentelenségnek, mert az agglegény veszélybe ejtette családjá halottainak boldogságát; szerencsétlenségnek, mert ő maga is ki volt téve annak a veszélynek, hogy halála után semmiféle tiszteletben nem részesül, és hogy sohasem fogja ismerni azt, a mi a halottakat megörvendezteti. Ez reá és elődeire nézve az elkárhozásnak bizonyos neme volt.

¹⁾ Isaeos VII. *De Apollod hered.* 30. V. ö. Stobaeos. *Sermones.* LXVII, 25: *εἰ γὰρ ἐκλίποι τὸ γένος, τίς τοῖς θεοῖς θύσει.*

Lehet gondolni, hogy, törvények hiányában, eme választási meggyőződés hosszú időn át elég hathatós volt a nőtlen-ség megakadályozására. De hathatósabb volt, hogy, mihelyt törvények léteztek, azok kimondták, hogy a nőtlen-ség rossz és büntetésre méltó dolog. Halikarnassosi Dionysios, ki Rómának régi emlékkönyveit átkutatta, állítja, hogy látott oly régi törvényt, mely a fiatal embereket házasságra kötelezi. ¹⁾ Cicerónak a törvényekről szóló értekezéseiben, melyben majdnem mindig bölcsészeti alakban tünteti fel Rómának régi törvényeit, van egy törvény, mely a nőtlen-séget tiltja. ²⁾ Spártában Lykurgosnak törvényhozása minden jogtól megfosztja ama polgárt, a ki nem nőül. ³⁾ Többnemű adomából tudjuk, hogy midőn már a törvények megszűntek a házasságot tiltani, az erkölcsök tiltották azt. Kitűnik Polluxnak egyik helyéből az is, hogy a törvény sok görög városban a nőtlen-séget büntettként fenytette. ⁴⁾ Ez megfelelt a hitnek; az ember nem volt a maga, hanem a család tulajdona. Ő egy lánczszemet képezett a sorban és nem volt szabad, hogy a sor vele megszakadjon. Ő nem született véletlenségből; azért volt bevezetve az életbe, hogy a cultust folytassa; nem volt szabad elhagynia életét, anélkül, hogy biztos volt volna a felől, hogy a cultust utána is folytatni fogják.

De nem volt elegendő fiút hagyni hátra. A fiúnak, kinek kötelességében állott a házi vallást folytatni, törvényes házasságból kellett származnia. A fattyú, a természe-

¹⁾ Dionys. Hal. IX, 22.

²⁾ Cic. *De leg.* III, 2.

³⁾ Plut. *Lykurg.* 15; *Apoth. Laked.* V. ö. *Lysandros* életrajzát 30: ἀγαπίου δίκην.

⁴⁾ Pollux III, 48.

tes gyermek, kit a görögök νόθος-nak, a latinok pedig *spurius*-nak neveztek, nem vehette fel azt a szerepet, melyet a vallás a fiú számára kijelölt. És csakugyan a vértötelék magában még nem képezte a családot; ehhez még a cultusnak köteléke is megkívántatott. Már pedig a természetes fiú, mint oly nőnek gyermeke, ki még a házassági szertartás útján nem volt egyesítve férjével a cultusban, nem vehetett részt a cultusban. ¹⁾ Ő neki nem állott jogában a halotti áldozatot bemutatni, ő nem lehetett folytatója a családnak. Majd látni fogjuk később, hogy ez oknál fogva örökösödési joggal sem birt.

A házasság e szerint kötelező volt. Célja nem volt a kék, fő tárgya nem volt a két lénynek egyesülése, kik egymást megszerették és egyesülni kívántak, hogy minden örömet és fájdalmat egymással megoszszanak. A vallás és törvények szempontjából inkább az vala célja, hogy, két lény ugyanazon házi cultusban egyesülvén, tőlük egy harmadik lény származzék, mely ezt a cultust folytatni képes legyen. Ezt legjobban láthatni abból a szent formulából, melyet a házassági cselekmény alkalmával elmondothtak: »*Ducere uxorem liberum quaerendorum causa*«, mondáka rómaiak, és παιδων ἐπ' ἀρότω γνησίων a görögök. ²⁾ Minthogy a házasságot csak azért kötötték, hogy a családot folytassák, igazságosnak látszott, hogy a nőnek magtalansága esetében felbontható is legyen. Az elválás ilyen esetben a régieknél mindig jogos volt. Indiában a törvény azt követelte, hogy a »magtalan nőt hét év letelte után mással helyettesítsék.« ³⁾ Semmiféle formá-

¹⁾ Isaeos VI. *Philokt. hered.* 47. Demosth. *In Makart.* 51.

²⁾ Menandr. *fragm.* 185; Demosth. *In Neaeram* 122. Lukian. *Timon* 17. Aeschyl. *Agamemnon* 1207; Alkiphron I, 16.

³⁾ Manu. *törv.* IX, 81.

lis törvény nem tanúsítja ugyan, hogy ilynemű kötelezettség Görögországban és Rómában volt volna; mindazonáltal Herodotos említ két spártai királyt, kik kénytelenek voltak nejüktől elválni, mert ezek magtalanok valának.¹⁾ A mi Rómát illeti, eléggé ismeretes Carvilius Rugának története, kinek elválási esete az első, melyről a római évkönyvek említést tesznek. »Az előkelő családból származó Carvilius Ruga, így szól Aulus Gellius, elvált nejétől *divortium* útján, mert nem nemzhetett vele gyermekeket. Teljes szívéből szerette őt és csakis dicsérhette erkölcsiségét. De ő feláldozta szerelmét esküjének, vallásának, mert esküdött volt (a házassági formulában), hogy azért veszi őt nejének, hogy vele gyermekeket nemzhessen.«²⁾

A vallás kimondta, hogy a családnak nem szabad elenyésznie; minden érzelem és minden természeti jog hátérbe szorult ez általános szabály elől. Ha a házasság a férjnek hibája következtében volt magtalan, azért mégis biztosítani kellett a család folytatását. Ez esetben a testvérek egyike, vagy valamely vérrokon lépett helyébe, és a nő kötelezve volt magát e férfiúnak megadni. A gyermeket, ki ily módon született, a férj gyermekének tartották, és ez folytatta a cultust. Ilyen szabály volt a régi hinduknál is; ugyanezt megtaláljuk az athenaeiek és spártaiak törvényeiben.³⁾ Ily nagy hatalma volt a vallásnak! a vallási kötelezettség annyira uralkodott a többen mind!

Még inkább kötelezték a régi törvények az özvegye-

¹⁾ Herod. V, 39; VI, 61.

²⁾ Aulus Gell. IV, 3; Valer. Maxim. II, 1, 4. Dionys. II, 25.

³⁾ Plutarch. *Solon*, 20. Ép úgy kell érteni azt, a mit Xenophon és Plutarchos Spartáról mondanak. Xen. *Resp Lak.* I. Plut. *Lykurgos* 51. V. ö. *Manu törv.* IX, 121.

ket, ha gyermekeik nem valának, hogy újra házasságra lépjenek, és pedig legközelebbi rokonaik valamelyikével, és a fiút, a ki született, a megholt fiának tekintették. ¹⁾

A leánynak születése által nem érték el a házasságnak célját. És valóban a leány nem folytathatta a cultust, már annál az oknál fogva sem, mert abban az órában, a melyben férjhez ment, lemondott családjáról és atyjának cultusáról és férje családjához és vallásához tartozott.

A fiú volt tehát az, kit vártak és a ki szükséges volt; ő volt az, a kiért a család, az elődök, a tűzhelyhez folyamodtak. »Általa, így olvassuk a hinduk régi törvényeiben, lerója az atya tartozását elődei lelkei iránt és biztosítja maga magának a halhatatlanságot.« Nem kevésbé becses volt a fiú a görögök előtt is, mert későbbi időben kötelessége volt áldoznia, a halotti lakomát rendeznie, és eme cultus által a házi vallást fentartania. Azért is nevezi Aeschylus a fiút az atyai tűzhely megmentőjének. ²⁾

Eme fiúnak a családba való belépését vallási szertartással jelezték. Mindenekelőtt megkivánták, hogy atyja őt fiának ismerje el. Ennek ugyanis, mint a tűzhely urának és örének, az elődök képviselőjének, nyilatkoznia kellett, vajjon eme új jövevény tagja-e a családnak? A születés csakis a természeti köteléket képezte; az atyának nyilatkozata alapította meg az erkölcsi és vallási köteléket. Ez a formalitás egyaránt kötelező volt Rómában, Görögországban és Indiában.

A fiút illetőleg még többet kívántak meg, mint a hogy láttuk a nőt illetőleg, t. i. bizonyos beavattatást. Ennek

¹⁾ *Manu* törv. IX, 60, 146. a zsidóknál is, *Deuteron*. 25.

²⁾ Aeschyl. *Choeph* 264 (262). Eurip. (*Phoen*. 16) kéri Lajos Apollót, hogy adjon neki gyermekeket *παιδων ἀγστέων παυνωρίαν*.

ideje Rómában születése utáni kilenczedik napon, Görögországban a tizediken, Indiában pedig a tizedik vagy tizenkettediken volt.¹⁾ Az atya e napon összegyűjtötte családját, meghívta a tanúkat és áldozott tűzhelyénél. Bemutatták a fiút a házi isteneknek, egy asszony tartotta őt karjaiban és futva megkerülte vele többször a szent tüzet.²⁾ Ennek a szertartásnak kettős célja volt: először is megtisztítani a fiút,³⁾ azaz eltávolítani tőle a tisztátlanságot, melylyel a régiek hite szerint az anyaméhben való hordás alkalmával be lett fertőztetve; másodszor beavatni őt a házi cultusba. Attól a percztől fogva bebocsátották a fiút ama szent társaságba, a kis szentegyházba, melyet családnak neveztek. Ott találta vallását, ott végezte a szertartásokat és jogosítva volt, ott imáit elmondani; ott tisztelte őseit, a hol aztán később ő is tisztelt előddé vált.

III. FEJEZET.

Az *adoptio* és *emancipatio*.

A házi cultus megörökítésének kötelessége képezte a régieknél az *adoptio* jogának alapelvét. Ugyanazon vallás, mely a férfiút nősülésre kötelezte, mely magtalanság esetében az elválást parancsolta, mely tehetetlenség vagy idő előtti elhalálozás esetében a férjet rokonnal helyettesítette, nyújtotta a családnak még a legutólsó segédeszközt, hogy azt a szerencsétlenséget kikerülhesse, mely a családot pusztulással fenyegette; ez a segédeszköz az *adoptio* joga volt.

¹⁾ Aristoph. *Madarai* 922. Demosth. *In Boeot. de dote* 28. Macrob. *Sat.* I, 17; *Manu törv.* II, 30.

²⁾ Plat. *Theaet.* Lysias Harpokrationnal v. *Ἀφιδρόου*.

³⁾ *Puer lustratur.* Macrob. *Sat.* I. 17.

»Az, a kinek a természet nem adott fiút, fogadhat azzá egyet, hogy a halotti szertartások meg ne szűnjenek.« Így szól a hinduk ős törvényhozója.¹⁾ Birtokában vagyunk egy sajátságos védő beszédnek, melyet egy athenaei szónok oly peres ügyben tartott, melyben az *adoptio* törvényességét egy fogadott fiú irányában kétségbe vonták. A védő mindenekelőtt kimutatja, mily czélból fogadták a fiút. »Menekles, mondja ez, nem akart meghalni gyermekek nélkül; szükségesnek tartotta, hogy maradjon valaki ő utána, ki őt eltemesse és jövőre a temetési cultus szertartásait végezhesse.« Bizonyítgatja, mi következne majd, ha a törvénytörzők adoptióját megsemmisítené; mi történnék, nem ugyan a fogadottal, hanem avval, ki azt fiává fogadta. Menekles meghalt ugyan, de éppen Meneklesnek érdeke az, mely kérdésben forog. »Ha ti megsemmisítitek eme adoptiót, azt okozzátok, hogy Meneklesnek holtá után nem lesz fiutódja; következésképen senki sem fog áldozni tiszteletére, senki sem fogja neki bemutatni a halotti lakomát és végre minden tisztelet nélkül marad.«²⁾

Fiút örökbe fogadni annyit jelentett, mint örködni a házi vallás folytonossága, a tűzhely üdve, a halotti áldozatok szakadatlansága, az elődök lelkeinek nyugalma fölött. Az adoptiónak létezési jogosultsága csakis azon alapúlván, hogy a végenyészet sorsának vegyék elejét, az következett belőle, hogy csakis annak volt megengedve, a kinek fia nem

¹⁾ *Manu törv. IX, 10.*

²⁾ Isaeos. *De Menekl. hered.* 10—46. Ugyanaz a szónok Astyphilos ügyében tartott védőbeszédjében (7.) egy férfiról szól, ki halála előtt fiát fogadott örökbe, hogy ez ἐπὶ τοὺς βωμοὺς τοὺς πατρῷους βαδίζειται καὶ τελευτήσαντι αὐτῷ καὶ τοῖς ἐκείνου προγόνοις τὰ νομιζόμενα ποιήσει.

volt. A hinduk törvénye tökéletesen megfelel ennek.¹⁾ Megegyezik ezzel Athenaenek törvénye is, miről Demosthenesnek Leochares ellen tartott védbeszédje tanúskodik.²⁾ Azt, hogy a római jogban is ugyanez állott volna, semmiféle határozott szöveg nem bizonyítja, sőt tudjuk, hogy Gaius idejében ugyanegy férfinak lehettek fiai nemzés és *adoptio* útján is; mindazonáltal úgy látszik, hogy eme pont Cicero idejében nem volt felvéve a római jogba; mert védbeszédei egyikében ekképen nyilatkozik a szónok: »Minő az a jog, mely az adoptiót szabályozza? Nem kívántatik-e meg, hogy az adoptáló oly korú legyen, melyben gyermekei nem lehetnek és hogy, mielőtt valakit fiának fogadott, törekedett, hogy saját gyermekei legyenek?« Fiának fogadni annyi, mint a vallástól és törvénytől követelni azt, a mit a természetből nem lehet kapni.³⁾ Cicero megtámadja Clodius adoptálását, arra támaszkodván, hogy annak, ki őt fiának fogadta, már volt fia; és erre felkiált, hogy az ilyen adoptio a vallási joggal ellenkezik!

Ha fiút fogadtak örökbe, azt mindenekelőtt a cultusba kellett beavatni, »a házi vallásba bevezetni és őt a Penatesek közelébe hozni.«⁴⁾ Az *adoptio* e szerint az édes fiú beavatásaéhoz hasonló szent szertartásokkal ment végbe, t. i. a

¹⁾ *Manu törv.* IX, 168; 174; *Dattaca Sandrica* Orianne ford. 260. lap.

²⁾ Lásd Isaeost is. *De Menekl hered.* 11—14.

³⁾ Cic. *Pro Domo* 13. V. ö. mit Aulus Gellius mond az adrogatiót illetőleg, mely egy *sui iuris*-féle férfiúnak adoptiója vala: *arrogationes non temere nec inexplicite committuntur; nam comitia, arbitris pontificibus, praebentur; aetasque eius, qui arrogare vult an liberis gignendis idonea sit consideratur.* (Aul. Gell. V, 19.)

⁴⁾ Ἐπὶ τὰ ἱερὰ ἄγειν. Isaeos. *De Apollod. hered.* 1. *Venire in sacra.* Cic. *Pro Domo*, 13. *in penates adsciscere.* Tac. *Hist.* I, 15.

tűzhelyhez bocsátották be a jövevényt, és társul fogadták az új vallásba. Az istenek, szent tárgyak, szertartások, imák, mind, az őt befogadó atyával együtt, birtokává vált. Azt mondták róla: »*in sacra transiit*«, »átment az új család cultusába«. ¹⁾

Ez által egyszersmind elődének cultusáról is lemondott. ²⁾ Láttuk, hogy a régi hit szerint egy ember két tűzhelynek nem áldozhatott, az elődök kétféle ágát nem tisztelhetette. Semmiféle közössége nem volt ama tűzhellyel, mely születését látta és nem mutathatta be többé őseinek halotti áldozatát. Születése köteléke megszakadt, a cultusnak új köteléke fűzte magához. ³⁾ Az ember annyira idegenné lett régi családjához, hogy halála esetében természetes atyjának nem állott jogában a halotti szertartásokat rendezni, vagy a gyászmenetben részt venni. A fogadott fiú nem térhetett többé vissza régi családjához; csak későbbi törvény engedte meg, hogy visszatérhet, de csak úgy, ha már fia volt, s ő azt maga helyett az adoptáló családjában hagyta. Mert az a nézet uralkodott, hogy a család folytonossága ez által biztosítva van és ő a családból kiléphet; de ilyenkor a saját fiával szakadt meg tökéletesen a rokonsági kötelék. ⁴⁾

Az *adoptio*-nak ellenkezője volt az *emancipatio*. Arra nézve, hogy a fiú más családba léphessen, megkivánták,

¹⁾ Valer. Max. VII, 7; Cic. *Pro Domo*, 13: *est heres sacrorum*.

²⁾ *Amisissis sacris paternis*, Cic. *Pro Domo*.

³⁾ T. Liv. XLV. 40; *Duo filii, quos, duobus aliis datis, in adoptionem, solos sacrorum heredes continuerat domi*.

⁴⁾ Isaeos. *De Philokt. hered.* 45; *De Aristar. hered.* 11. Demosth. *In Leocharem* 68; Antiphon. fragm. 15; Harpokration, ed Becker. 140. V. ö. *Manu törv.* IX, 142.

hogy engedélye legyen a régiből kiléphetni, azaz hogy saját vallása kötelékei alól fel legyen oldva.¹⁾

Az *emancipatio*-nak főtenyezője volt a lemondás arról a cultusról és családról, a melyben született. A rómaiak eme cselekményt az igen jellemző »*sacrorum detestatio*« kifejezéssel jelölték meg.²⁾ Az emancipált fiú sem vallás, sem jog tekintetében nem volt többé tagja a családnak.

V. FEJEZET.

A rokonságról. Mit neveztek a rómaiak agnationak?

Plato azt mondja, hogy a rokonság ugyanama házi isteneknek a közössége.³⁾ »Két testvér, így szól még Plutarchos, két férfiú, a kiknek kötelessége, hogy ugyanazon áldozatot mutassák be, hogy ugyanazon atyai isteneik legyenek, és hogy ugyanegy sirt oszszanak meg.«⁴⁾ Midőn Demosthenes azt akarja bizonyítani, hogy két ember rokon, arra utal, hogy azok halotti áldozatukat ugyanegy sírnál mutatják be. Valóban, a házi vallás volt az, a mi a rokonságot megalapította. Két ember úgy mondhatta magát rokonnak, ha ugyanegy szent tűzhelyük és ugyanazon egy halotti lakomájuk volt.

Már pedig fentebb láttuk, hogy a tűzhelynél való áldozás joga csakis fiúról fiúra szállott, és hogy a halottak

¹⁾ *Consuetudo apud antiquos fuit, ut, qui in familiam transiret, prius se abdicaret ab ea, in qua natus fuerat.* Servius ad *Aen.* II, 156.

²⁾ Aul. Gell. XV, 27. V. ö. a mit a görögök ἀποκήρυξις-nek neveztek. Plato. *Leg.* XI, 928. lap: ὑπὸ κήρυκος ἐναντίον πάντων πείπειν νόον κατὰ νόμον μηκέτι εἶναι. V. ö. Lukianos XXIX. Az örökségtől megfosztott fiú. Pollux IV, 93. Hesychios v. ἀποκηρυκτός.

³⁾ Plato. *Leg.* V. 729: συγγένεια ὁμογνήτων θεῶν κοινωνία.

⁴⁾ Plut. *De fratrum amore*, 7.

tisztelete csakis a fiutódokat illette. Eme szabályból az következett, hogy senkisémet lehetett rokon női ágról. E régi nemzedékek hite szerint a nő nem adhatott sem létet, sem cultust. A fiú apjától kapott mindent. Másrészt senkisémet tartozhatott egyszerre két tűzhelyhez; a fiúnak e szerint nem volt más vallása, sem más családja, mint a melyet az atyjától vett át.¹⁾ Hogy is lehetett neki anyai családja? Az anya maga ama napon, melyen a házasságnak szertartásait végezték, teljesen lemondott a saját családjáról; eme időtől fogva férje elődeinek mutatott be halotti áldozatot, mintha azoknak leánya volna; nem áldozott többé saját elődeinek, mert azok utódjának többé nem tartotta magát. Ő sem a vallási, sem pedig a jogi köteléket nem tartotta meg többé azzal a családdal, melyben született. Így tehát fiának sem lehetett semmiféle közössége azzal a családdal.

A rokonságnak alapja tehát nem a születés volt, hanem a vallás. Ezt világosan Indiában láthatni. Ott a család feje kétszer mutat be havonként halotti áldozatot; egy kalácsot hoz atyja lelkének, egyet atyja részéről való nagyapjának, egyet atyai dédapjának; soha azoknak, kiktől anyai ágon származik, tehát sem anyjának, sem pedig az anyja apjának. Így tovább haladva fölfelé, de mindig ugyanazon egy vonalon, áldoz a negyedik, ötödik, hatodik stb. ősenek, ama különbséggel, hogy ezekre nézve csekélyebb az áldozat, mert csakis egyszerű víz-libatióból és egynehány szem rizsből áll. Ilyen a halotti lakoma és e szertartások minősége szerint számítják a rokonságot. Ha két ember külön mutat be halotti áldozatot, és képes, fölfelé haladva, hat előd közül

¹⁾ *Patris non matris familiam sequitur. Digest. 50. k. tit. 16; 195. §.*

egyét találni, ki közös mind a kettőre nézve, ebben az esetben a két ember rokon. Azok *samanodakas*-nak mondják magokat, ha közös elődük azok közül való, kiknek csak vízzel áldoznak, *sapindas*-nak pedig, ha közös elődüknek kalácsot nyújtanak. ¹⁾ Szokásunk szerint számítva, a *sapindas* rokonsága a hetedik izig terjedne, a *samanodakasé* egészen a tizennegyedik izig. Az egyik és a másik esetben is felismerhető a rokonság arról, hogy ugyanazon elődnek áldoznak; de látni egyszersmind ebből, hogy e rendszer szerint az asszony után való rokonságnak nem volt érvénye.

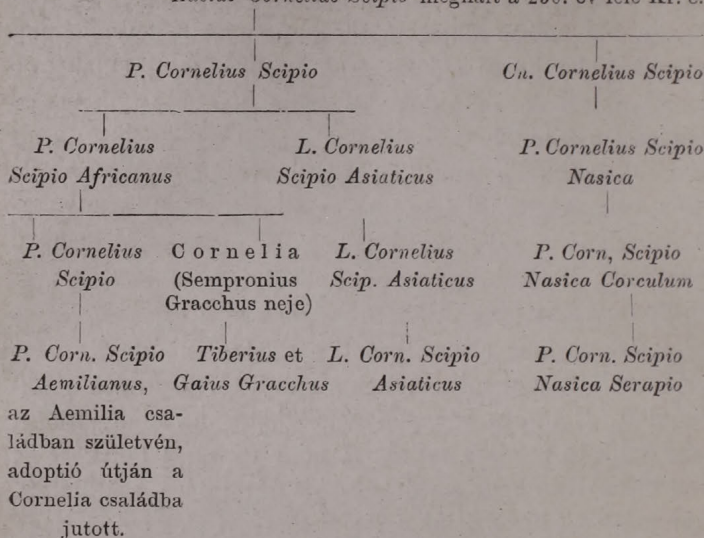
De ugyanez elv uralkodott nyugaton is. Sok vita folyt már a fölött, hogy mit értettek a római törvénytudók *agnatio* alatt. E kérdés könnyen megoldható, ha az agnatiót a házi vallásra vonatkoztatjuk. A mint egyrészt tényként be van bizonyítva, hogy a vallás csakis fiúról fiúra szállhatott, úgy másrészt bizonyítják a római törvénytudók azt is, hogy két ember nem lehet rokon egymáshoz, hacsak ki nem tűnik, hogy fiúról fiúra fölfelé számítva, van közös elődjük. ²⁾ Az agnatióra nézve tehát ugyanaz volt a szabály, mi a cultusra nézve. E két dolog között kézzelfogható viszonyosság uralkodott. Az *agnatio* tehát nem volt más, mint az eredeti vallás által megállapított rokonság.

Hogy eme igazságot világosabban lássuk, íme egy római családnak családfája :

¹⁾ *Manu törv.* V, 60 ; *Mitakchara* Orianne ford. 213. lap.

²⁾ Gaius I, 156 : *Sunt agnati per virilis sexus personas cognitione iuncti, veluti frater ex eodem patre natus, fratris filius, neposve ex eo, item patruus et patruí filius et nepos ex eo.* U. a. III, 10. Ulpian. XXVI. Justinian. *Institut.* III, 2.

Lucius Cornelius Scipio meghalt a 250. év felé Kr. e.

Eme táblázatban az ötödik nemzedék, mely 140-ik évben élt, négy személy által van képviselve. Rokonok voltak-e ezek egymással? A mi felfogásunk szerint rokonok lennének; de a rómaiak nézete szerint nem voltak azok. Lássuk, valjon volt-e nekik ugyanazon házi vallásuk, azaz, valjon ugyanazon elődöknek mutattak-e be áldozatot? Tegyük fel, hogy a harmadik Scipio Asiaticus, ki ágából egyedül maradt, a meghatározott napon bemutatja a halotti áldozatot; fölfelé haladva fiúról fiúra, harmadik elődül Publius Scipiót találja. Ugyanígy találkozik Scipio Aemilianus is, midőn áldozatát bemutatja, ugyanazzal a Publius Scipióval elődei sorában. E szerint Scipio Asiaticus és Scipio Aemilianus rokonok egymással; *sapindas*-oknak neveznék őket a hinduknál.

Más részről Scipio Serapionak negyedik elődje Lucius Cornelius Scipio, ki egyszersmind Scipio Aemilianusnak elődje. Ezek tehát rokonok egymással és a hinduk *samanodakas*-nak neveznék őket. A római jog és vallás nyelvén ez a három Scipio *agnatus*. Az első kettő egymás között a hatodik ízben, a harmadik pedig amazokkal együtt a hetedik ízben.

Egészen másképen áll a dolog Tiberius Gracchust illetőleg. Ez a férfiú, ki mai szokásaink szerint legközelebbi rokona volna Scipio Aemilianusnak, a rómaiak szerint még a legtávolabbi fokban sem volt rokona. Az mit sem ér, hogy Corneliának, a Scipiok leányának fia; mert sem Cornelia, sem pedig ő nem tartozott ehhez a családhoz vallásánál fogva. Ő neki nincsenek más elődei, mint a Semproniusok, kiktől atyja, Cornelia férje, származott, ezek azok, kiknek halotti áldozatait bemutatja; elődeinek során fölfelé haladva, sohasem fog találkozni egy Scipióval sem. Scipio Aemilianus és Tiberius Gracchus e szerint nem *agnati*. A vérnek köteléke nem elegendő, hogy rokonságukat megalapítsa, ehhez még a cultusnak köteléke is szükséges.

Ezek után felfogható, hogy miért volt a római törvény előtt két, ugyanazon egy atyától származó fitestvér, *agnatus* és miért nem volt az két, ugyanazon egy anyától, de nem egy atyától született figyermek. De azt se mondhatja senki, hogy a fiág útján való származás volt az a rendíthetetlen alap, melyen a rokonság felépült. Ama fiú, kit cultusától az emancipatio eltávolított, nem vala többé atyjának *agnatusa*. Az idegen, kit örökbe fogadtak, azaz kit a cultushoz bebocsátottak, a felfogadónak és egész családjának *agnatusa* lett. Ennyira igaz az, hogy a vallás szabályozza a rokonságot. Kétségkívül jött oly idő Indiára és Görögországra is, mint

jött Rómára, hogy a rokonság nem volt érvényes egyedül a cultus erejénél fogva. Minél inkább gyengült a régi vallás, annál hangosabban emelt szót a vérnek hangja is és lassankint csakis a származás után való rokonságot ismerték el jogszerűnek. A rómaiak *cognatio*-nak nevezték a rokonság ama nemét, mely egészen független volt a házi vallás szabályaitól. Ha a törvénytudók könyveit Cicerótól kezdve Justinianusig olvassuk, azt találjuk, hogy a rokonságnak két rendszere versenyez egymással, és mindenik törekszik magának a jogi elsőbbséget biztosítani. De a tizenkét törvénytábla idejében csakis az *agnatio*-rokonság vala ismeretes és csakis ez szabályozta az örökösödési jogot.

IV. FEJEZET.

A birtokjogról.

Ime a régiek egy intézménye, melyről nem szabad magunknak azok szerint képeznünk fogalmat, a miket körülöttünk látunk. A régiek oly elvekre alapították a birtokjogot, melyek napjainkban nem uralkodnak; miből az következik, hogy ama törvények, melyek azt biztosították, a mieinktől lényegesen különböznek.

Tudjuk, hogy vannak népfajok, melyek sohasem jutottak annyira, hogy maguknak magánbirtokot szerezzenek, és viszont olyanok, melyek csak hosszú küzdelem után érték azt el. Valóban nem könnyű feladat, a társadalmak kezdetén azt megtudni, valjon az egyén vehetett-e birtokába földet és alapíthatott-e oly kapcsolatot a maga lényé és a földnek egy része között, hogy elmondhatta: Ez a föld az enyém, ez a föld énemnek egy része. A tatárok ismerik a birtokjogot, ha csordáikról, de nem, ha földről van szó. A régi germá-

noknál, némely szerző állítása szerint, a föld senkié sem volt; a tribus osztotta ki minden évben tagjai közt a föld egy részét művelésre, de már a következő évben kicserélték az egyes földrészeket. Ez még mai nap is feltalálható a sémi, valamint a szláv nép némely törzseinél.

Ellenben Görögország és Italia népei már a legrégebb kortól fogva ismerték és gyakorolták a birtokjogot. Nem találunk korszakot, melyben a föld közös lett volna;¹⁾ és seholsem találni hasonlót ama évi felosztáshoz, mely a germánoknál divatozott. Sőt igen jellemző dolog az, a mit a görögöknél találunk. Míg ama törzsek, melyek a föld birtokát nem engedik át az egyénnek, legalább munkája eredményét juttatják neki, addig ez Görögországban egészen ellenkezőleg történt. Egynehány városban ugyanis kötelezve voltak a polgárok a termést, vagy legalább annak egy részét közössé tenni és azt közösen használni;²⁾ az egyén e szerint

¹⁾ Némely történetíró ama nézetét fejti ki, hogy Rómában a birtok eredetileg közös volt és hogy csak Numa alatt lett magánbirtokká, E téves nézet Plutarchos (*Numa* 16), Cicero (*De repub.* II, 14), Dionysios (II, 74) szövegének ferde magyarázatából keletkezett. E három író csakugyan mondja, hogy Numa a földet a polgárok között felosztotta, de világosan azt is megjegyzi, hogy e felosztás csak ama földekre nézve történt, melyeket elődje elfoglalt, *agri, quos Romulus bello ceperat*. A mi az *ager Romanus*, azaz ama földterületet illeti, mely Rómát ötezer lépésnyi távolságra körülvette (Strabo V, 3, 2), ez magánbirtok a város kezdetétől fogva. Lásd Dionys. II, 7; Varro. *De re rust.* I, 10. Nonius Marcellus ed. Quicherat 61. lap.

²⁾ Így mindenki adta Krétában a közös lakomák czéljaira földje termésének tizedik részét. Athenaeos IV, 22. Spartában is kellett mindenkinek járulnia a lisztnek, bornak, gyümölcsnek bizonyos meghatározott mennyiségével a közös lakoma költségeihez (Aristot. *Polit.* II, 7. ed. Didot 515. lap. Plutarch. *Lykurgos* 12; Dikearch. Athenaeosnál IV, 10).

nem volt ura gabonájának, melyet termesztett, de, a mi sajátságos ellenmondás, korlátlan ura volt földjének. A föld több értékkel birt előtte, mint termesztménye. Úgy látszik, hogy a görögöknél a birtokjognak a fogalma más úton keletkezett, mint mely természetesnek látszanék. Nem alkalmazkodott előbb a terméshez és csak azután a földhez. Megfordított rend az, melyet követett.

Három dolog van, melyet a legrégibb korban megállapítva és szilárdan rendezve találunk a görög és itáliai társadalomban: a házi vallás, a család- és a birtokjog; három dolog, mely kezdetben egymással szoros összeköttetésben állott és mely elválaszthatatlannak látszott.

A magánbirtoknak eszméje is magában a vallásban rejlett. Minden családnak volt saját tűzhelye és saját elődei. Isteneit csakis ama család imádhatta; és viszont ezek csakis e családot oltalmazták. Istenei képezték birtokát.

Már pedig ez istenek és a föld között a régiek valami titokszerű vonatkozást láttak. Vegyük mindenekelőtt a tűzhelyet. Eme oltár a megállapodott életnek jelképe volt, a mit már neve is mutat. ¹⁾ A földre kellett azt felállítani; s ha egyszer fel volt állítva, nem változtathatta többé helyét. A családnak istene állandó lakhelyet kíván; physikailag nehéz áthelyezni ama követ, melyen tüze lángol, vallásilag még nehezebb és az embernek csakis a legvégső szükségben volt megengedve, ha vagy az ellenség üzte el, vagy a föld nem volt képes többé őt táplálni. Midőn a tűzhelyet felállítják, azt ama gondolatral és reménnyel teszik, hogy az örökké ott fog maradni. Az isten ott nem egy napra, nem is egy

¹⁾ ἑστία, ἱερῆμα, stare. Lásd Plutarch. *De primo frigido*. 21; Macrob. I, 23; Ovid. *Fast.* VI, 299.

ember öltőre, hanem mind arra az időre helyezkedik el, a meddig e család fenmarad és még csak egy is él, ki az áldozat számára a tüzet éleszti. Így tehát a tűzhely birtokába veszi a földet; a földnek e részét sajátjává teszi; ez az ő birtoka.

És a család, mely kötelességénél és vallásánál fogva folyton oltára körül marad egyesülve, ép úgy ragaszkodik földjéhez, mint maga az oltár. A székhelynek fogalma természetsszerűen fejlődik. A család ép úgy hozzá van kötve a tűzhelyhez, mint a tűzhely a földhöz; szoros viszony fejlődik e szerint a föld és a család között. Ennek ott állandó székhelyének kell lennie, melyet nem szándékozik majd elhagyni, hacsak valami előreláthatatlan szükségesség nem kényszeríti őt erre. Mint a tűzhely, ő is mindenkorra el fogja foglalni e helyet. E hely az övé, és pedig nemcsak egyes emberé, hanem az egész családé, melynek különböző tagjai itt születnek egymásután és ismét itt halnak el.

Kövessük a régiek eszmemenetét. Két tűzhely, két különböző istenséget képvisel, kik sohasem egyesülnek, kik sohasem vegyülnek, ez oly igaz, hogy még a két család közt való házasság sem képes a két istennek egyesülését előidézni. A tűzhelynek elkülönítettnek kell lennie, azaz távol mindentől, a mi nem az övé; nem volt megengedve, hogy idegen ama perczben közeledjék, melyben a cultusnak szertartásait végzik, vagy hogy azt csak lássa is. Ez volt az oka, hogy az isteneket *rejtettek*-nek, *μύχιοι*, vagy *belső*-nek, *Penates*, nevezték. Hogy e vallási szabálynak teljesen megfelelhessenek, megkivánták, hogy a tűzhelyet bizonyos távolságban kerítés vegye körül. Nem fontos, hogy akár sövény, akár fakerítés, akár kőfal legyen az, akármi is volt, ez jelezte a határt, mely az egyik tűzhelynek a birtokát a másiktól

elválasztotta. Ezt a kerítést szentnek vették.«¹⁾ Isten-telenségnek tartották azt átlépni. Az isten örökdik fölötté, azért is az istennek neve ἑρκείος.²⁾ Ez a vallás által vont és védett kerítés a legbiztosabb jelképe és legmegczáfолhatat-lanabb jele a birtokjognak.

Helyezzük magunkat az árja néptörzs legrégibb ide-jébe. A szent kerítés, melyet a görögök ἑρκος-nak a latinok-herctum-nak neveznek, az az elég terjedelmes, körülkerített, hely, melyben a családnak háza, nyája és kis szántóföldje van, melyet mível. Közepén emelkedik a védő tűzhely. — Menjünk át a későbbi időkhöz: a népesség eljutott egészen Görögország és Itáliába, s városokat épített. A lakóhelyek közeledtek egymáshoz, de még nem érintkeztek egymással. A szent kerítés megvan még, de kisebb arányban; legtöbb esetben egy falra, árokra, barázdára vagy egy-két láb széles töltésre szorítkozik. Két ház semmiesetre sem érintkezhetik, a közösséget valami lehetetlen dolognak tartják; két ház-nak nem lehetett közös fala, mert akkor a házi isteneknek szent kerítése megszűnt volna. Rómában a törvény megha-tározta, hogy harmadfél lábnyi széles szabad térnek kell

¹⁾ Ἑρκος ἑρκόρ. Sophokl. *Trach.* 606.

²⁾ Abban a korszakban, midőn ezt a régi cultust Zeusnak sok-kal fényesebb vallása majdnem eltörölte és a midőn Zeust a tűzhely istenével társították, ἑρκείος jelzővel illették az új istent. Igaz az is, hogy kezdetben a kerítésnek valóságos oltalmazója a házi isten vala. Halikarnassosi Dionysios (I, 67) bizonyítja ezt, midőn mondja, hogy a θεοὶ ἑρκείου nem mások mint a Penatesek. Ez következik különben Pausanias egyik helyének (IV, 17) Euripidesnek (*Trojai nők* 17) és Vergiliusnak (*Aen.* II, 514) egyik helyével való összevetéséből is; ez a három hely ugyanegy tényre vonatkozik és mutatja, hogy a Ζεὺς ἑρκείος nem más, mint a házi tűzhely.

két házat egymástól elválasztania és ez a kerítés istenének volt szentelve.¹⁾

Ezekből a régi vallási szabályokból az következett, hogy az élet közössége soha sem verhetett gyökeret a régiéknél. A közös együttélés sohasem volt ismeretes. Még Pythagorásnak sem sikerült intézményeit behozni, melyeknek az emberek benső vallásossága állott útjában. Minthogy minden családnak megvoltak saját istenei és saját cultusa, kellett lennie a földön saját helyének, elkülönített lakhelyének, saját birtokának.

A görögök azt mondták, hogy a tűzhely tanította az embereket a házak építésére.²⁾ És valóban az embernek, ki vallása által oda volt kötve egy helyhez, melyről azt hitte, hogy azt sohasem szabad elhagynia, csakhamar arról kellett gondoskodnia, hogy azon a helyen szilárd lakhelyet építsen. A sátor megfelelő lakóhely az arabsnak, a szekér a tatárnak, de oly családnak, melynek házi istene van, állandó erős lakhelyének kell lennie. A földből vagy fából készült gunyhót nemsokára felváltotta a kőből épült ház. Nem építették azt csak egy ember élettartamára, hanem az egész család számára, mert a család későbbi nemzedékeinek ugyanazon a lakóhelyen kellett egymás után következniök.

A ház mindig a szent kerítésen belül volt elhelyezve. A görögöknél kétfelé osztották azt a négyszöget, melyet a kerítés képezett; első része volt az udvar, második részét a ház foglalta el. A tűzhely az egész bekerített hely közepe

¹⁾ Festus. v. *ambitus*. Varro. *L. L. V.*, 22; Serv. *Ad. Aen.* II, 469.

²⁾ Diodor. V, 68; Ugyanerről a hitről emlékezik Eustathios, ki azt mondja, hogy a ház az oltárból keletkezett (Eust. *ad Odys.* XIV, 158; XVII, 156.

táján levén felállítva; így az udvar mélyében és a ház bejáratához közel állott. Rómában az elhelyezés különböző volt, de az elv ugyanaz. A tűzhely ugyanis a kerítés közepe táján állott, de körülötte mind a négy oldalon építmények emelkedtek, oly módon, hogy egy kis udvart zártak körül.

Ezekből látjuk mily gondolat vezérelte az építkezésnek e rendszerét. A falak azért emelkedtek a tűzhely körül, hogy azt elszigeteljék és megvédjék és így mondhatjuk, a mint azt a görögök is mondták, hogy a vallás tanította az embereket a házépítésre.

Ebben a házban a család az úr és a tulajdonos; a házi istenség az, mely számára a jogot biztosítja. A ház az isteneknek örökkévaló jelenléte által meg van szentelve; a ház a templom, mely az isteneket őrzi. »Mi szentebb, így szól Cicero, az ember lakóhelyénél? Ott van az oltár, ott ég a szent tűz; ott vannak a szent dolgok és a vallás.«¹⁾ Ebbe a házba rossz szándékkal belépni istentelenség volt. A lakóhely sérthetetlen vala. Egy római hagyomány szerint az isten eltávolítja tőle a tolvajt és visszatartja az ellenséget.²⁾

Térjünk a cultus egy másik tárgyához, a sírhoz, s látni fogjuk, hogy ugyanazon eszmék fűződnek ehhez is. A sírnak nagy fontossága volt a régiek vallásában. Egyrészt, mert az elődöknek bizonyos cultussal tartoztak; másrészt, mert a cultus legfőbb szertartásának, a halotti lakomának, azon a helyen kellett végbemennie, a hol elődeik nyugodtak.³⁾ A családnak közös sírboltja volt, a melyben tagjai

¹⁾ Cic. *Pro Domo* 41.

²⁾ Ovid. *Fast.* V, 141.

³⁾ Ilyen volt legalább a régi szabály, mert azt hitték, hogy a halotti lakoma élelmül szolgál a halottaknak. Lásd Eurip. *Trójai nők* 381. (389).

majd egymásután nyugodni fognak. Ugyanaz a szabály állott e sírboltra nézve, mint a tűzhelyre nézve. Ép úgy nem volt szabad egy sírboltban két családot egyesíteni, mint két házi tűzhelyet egy házban. Egyenlő istentelenségnek tartották valakit a családi sírbolton kívül temetni el, vagy e sírboltba valamely idegennek testét helyezni.¹⁾ A házi vallás válaszfalat képezett a családok között mind élükben, mind halálukban és a közösségnek még látszatát is eltávolította. Amint tehát a házak nem érintkezhetek egymással, úgy nem volt szabad, hogy a sírboltok egymást érhék, minden egyes sírboltnak volt, mint a háznak, elválasztó kerítése.

Mennyire kitűnik mindebből a magánbirtoknak a jellege! A halottak istenek, kik a család tulajdonát képezik és kiket imádni csakis ezen családnak áll jogában. Ezek a halottak birtokukba vették a földet; ők ez alatt a csekély hant alatt élnek, és senki, hacsak a családhoz nem tartozik, nem gondolhat arra, hogy közéjük vegyüljön. Másrészt senkinek sem volt joga őt arról a földről eltávolítani, melyet elfoglalt volt; a sírboltot a régiéknél sem elpusztítani nem volt szabad, sem pedig áthelyezni; ²⁾ a legszigorúbb törvények tiltották ezt. Ime a földnek egy része, mely a vallás nevében örök birtok tárgya lett minden családra nézve. A család birtokába vette ezt a helyet az által, hogy halottait

¹⁾ Cic. *De leg.* II, 22; II, 26; Gaius, *Instit.* II, 6; *Digest.* XLVII, tit. 12. Meg kell jegyezni, hogy a rabszolgát és clienst, a mint azt később látni fogjuk, minthogy azok a családnak részét képezik, ugyanabba a sírboltba temették. E szabály alól, hogy minden embert a családi sírboltba temessenek, csak egy esetben történt kivétel, ha a község maga valakit nyilvános temetésre méltatott.

²⁾ Lykurgos. *Contra Leokrat.* 25. Rómában, hogy a sírboltot áthelyezzék, a pontifexnek engedélyére volt szükség. Plin. *Epist.* X, 73.

oda temette. Ennek a családnak élő tagja joggal mondhatta : Ez a föld az enyém. Annyira az övé, hogy elválaszthatatlan tőle és még joga sincsen azt elidegeníteni. A római jog megköveteli, hogy, ha valamely család a földjét eladja, melyen sírboltja van, legalább sírjának maradjon birtokosa és örökké legyen joga e földön áthaladhatni, hogy cultusának szertartásait végezhesse. ¹⁾

Régi szokás volt, hogy a halottakat nem temetőben vagy az utak szélén, hanem a család saját földjén temették el. A régi időknek e szokását bizonyítja Solonnak egyik törvénye és Plutarchos több helyütt. ²⁾ Demosthenesnek egyik védbeszédéből láthatni, hogy még az ő idejében minden család saját földjén temette el halottait, és hogy, ha valaki Attikában birtokot vett, ott találta rendesen a régi birtokosok sírboltját. ³⁾ Itáliát illetőleg ugyanerről a szokásról tesz bizonyosságot a tizenkét törvénytábla egyik törvénye, nem különben a két törvénytudó szövege, úgy szintén Siculus Flaccusnak következő mondása : »Régente a sírbolt elhelyezésénél kétféle szokás uralkodott ; némelyek a szántóföldek szélére, mások a szántóföldek közepe táján helyezték el azt.« ⁴⁾

¹⁾ Cic. *De leg.* II, 24 ; *Digest.* XVIII. k. tit. I, 6.

²⁾ *Solon törvénye* idézve Gaiusnál *Digestáiban* X, 1, 13. Plut. *Aristid.* I. *Kimón* 19 ; Marcellinus *Thukydides életrajza* 17. §.

³⁾ Demosth. *in Kallikl.* 13, 14. Ő különben leírja a Buselidák sírboltját : »elég tágas és a régi szokás szerint bekerített domb — úgymond — a melyben mindazok nyugodtak, a kik Buselostól származtak« (Dem. *in Makart.* 79.)

⁴⁾ Sic. Flaccus ed. Goetz 4. 5. lap. Lásd *Fragm. terminalia* ed. Goetz 147. 1. Pomponius *Digest.* XLVII. k. tit. 12, 5. Paulus *Digest.* VIII, 1, 14 ; *Digest.* XIX, 1, 53 : *Si vendidisti fundum, in quo sepulcrum habuisti ; XI, 7, 2. 9. §. XI, 7, 43. és 46.*

E szokás folytán könnyű megérteni, hogy a birtoknak fogalma a hanttól, mely alatt a halottak nyugodtak, könnyen kiterjedhetett a földre, mely ezt a hantot környezi vala. Az idősb Cato könyvében olvashatni egy ima-formulát, melylyel az itáliai munkás kérte maneseit, hogy örökdenek szántóföldje fölött, védjék meg tolvajoktól és adjanak bő aratást. E szerint a halottak lelkei védő működésüket és evvel együtt birtokjogaikat egészen a birtok határáig kiterjesztették. Ő általuk a család lett e föld egyedüli urává. A temetkezési hely megalapította a felbonthatatlan közösséget a család és földje között, azaz a tulajdonjogot.

Az őskori társadalmak nagyobb részénél a vallás az, a mi a birtokjogot megalapította. A szent írásban az úr így szól Ábrahámhoz: »Én vagyok az úr, ki téged kihoztalak a kaldeusok Úrából, hogy neked adjam e földet és birjad azt« ¹⁾ és Mózeshez: »Én bevittelek azon földre, melyre fölemeltem kezemet, hogy azt Ábrahámnak, Izsáknak és Jakobnak adom; és nektek adom azt birtokul, én az Úr.« ²⁾ Így ruházta át az Isten, a teremtés jogánál fogva, az eredeti birtokos, saját tulajdon jogát a földnek egy része fölött az emberre. ³⁾ Ehhez némileg hasonló az, a mit a régi görög-itáliai népeknél találunk. Az igaz, nem Jupiter vallása az, mely ezt a jogot megalapította, talán mert az még akkor nem is létezett volt. Az istenek, kik a családnak földjük fölött való jogukat megadták, a házi istenek voltak, a tűz-

¹⁾ Mózes könyve I, 15, 7.

²⁾ Mózes könyve II, 6, 8. (Káldi-Tárkányi fordít).

³⁾ Ehhez hasonló hagyomány volt az etruskusoknál: *Quum Jupiter terram Etruriae sibi vindicavit, constituit iussitque metiri campos signarique agros.* L. Auctores rei agrariae abban a töredékben, melynek czime: *Idem Vegoiae Arrunti* ed. Lachmann 350. lap.

hely és a halottak lelkei. Az első vallás, mely lelkük fölött uralkodott, volt egyúttal az, mely nálok a birtokjogot megalapította.

Ebből eléggé világos, hogy a magánbirtok oly intézmény, mely nélkül a házi vallás nem képzelhető. Ez a vallás megparancsolta a lakóhelynek, valamint a temetőnek az elkülönítését: a közös élet tehát lehetetlen volt. Ugyanez a vallás követelte, hogy a tűzhely a földhöz legyen kötve, hogy a sírbolt se el ne romboltassék, se pedig át ne helyeztessék. Nyomjuk el a tulajdonjogot s a tűzhely bolyongóvá lesz, a családok összeelegyednek, a halottak el lesznek hagyatva, és nem lesz cultusuk. Az elmozdíthatatlan tűzhely és a maradandó sírbolt által a család birtokába veszi a földet. A régi időknek az embere e szerint fel volt mentve egy igen nehéz kérdésnek megoldásától. Minden vita, minden munka nélkül, a kétkedés minden árnyéka nélkül, egyszerre és csakis hite erejénél fogva jutott a birtokjoghoz, ahhoz a joghoz, melyből a civilisatio ered, mert általa javíttatja az ember birtokát és lesz maga is jobbá.

Tehát nem a törvények biztosították kezdetben a birtokjogot, hanem a vallás. Minden birtok a házi istenek felügyelete alatt volt, kik fölötté őrködnek vala.¹⁾ Minden szántóföldet, mint a háznál láttuk, kerítésnek kellett körülvennie, mely azt a szomszéd család birtokától egészen elválasztotta. Ez a kerítés nem volt kőfal, hanem néhány lábnyi szélességű földszegély, melyet sohasem műveltek és melyet az ekének sohasem volt szabad megérintenie. Ez a mesgye szent volt. A római törvény elévülhetetlennek nyilatkoztatta

¹⁾ *Lares agri custodes.* Tibull. I, 1, 23; *Religio Larum posita in fundi villaeque conspectu.* Cic. *De leg.* II, 11.

azt ki. ¹⁾ Ez a vallás tulajdona volt. A hónap és év bizonyos meghatározott napjain a családátya ezt a vonalat követve körüljárta szántóföldjét; maga előtt hajtotta az áldozati állatokat, hymnusokat énekelt és áldozott. ²⁾ Azt hiszi vala, hogy ez által a szertartás által fölébresztette isteneinek jóakarátát földje és háza irányában. Azonkívül jelezte birtokjogát, midőn így házi vallását végezve földjét körüljárta. Az út, melyen imáival és áldozati állataival áthaladt, birtokának sérthetetlen határa volt.

Erre a vonalra, egymástól bizonyos távolságban, a római néhány nagy követ vagy fatörzset állított, melyeknek neve *termini* vala. Hogy mik voltak ezek a határ jelek, és mily fogalom fűződött hozzájuk, abból a módból ítélhetni meg, melylyel az emberek jámborsága azokat a földbe helyezte. »Ime, így szól Siculus Flaccus, mit műveltek elődeink: mindenekelőtt ástak kis gödröt, és miután a terminust annak széléhez állították, megkoszorúzták azt virágkoszorúkkal. Azután áldozatot mutattak be. Miután az áldozati állatot megölték, vérét a gödörbe ömlesztették; tüzes parazsat dobtak bele (melyet hihetőleg a tűzhely szent tűzénél gyújtottak meg), azután gabona-szemeket, kalácsokat, gyümölcsöt, kevés bort és mézet. És miután a tűz mindezt fölemésztette, belemélyesztették a még izzó hamuba a követ vagy a fatörzset.« ³⁾ Ebből világosan látható, hogy ennek a szertartásnak az volt a célja, hogy *Terminust* a házi cultus szent képviselőjévé tegye. Hogy ezt a jelleget

¹⁾ Cic. *De leg.* I, 21.

²⁾ Cato. *De re rust.* 141. *Script. rei agrar.* ed. Goez 308. lap. Dionys. Hal. II, 74; Ovid. *Fast.* II, 639; Strabo V, 3.

³⁾ Siculus Flaccus. *De conditione agrorum.* ed. Lachmann 141. lap. ed. Goez. 5. lap. .

számára biztosítsák, minden évben megújították rajta a szent cselekményt, libatiót öntve és elmondva az imákat. A földbe elhelyezett *Terminus* tehát némely tekintetben a földbe átültetett házi vallás vala, annak jelölésére, hogy ez a föld mindenkorra a család birtoka. Később a költészet közreműködésével őt külön személyes istennek tekintették.

A terminusoknak vagy a szántóföldek szent határköveinek használata, úgy látszik, általános volt az indo-európai népfajoknál. Meg volt ez a hinduknál ¹⁾ már ősrégi korban és a határjelölésnek szent szertartásai nagyon hasonlítottak azokhoz, melyeket felebb Siculus Flaccus leírt. Rómának létezése előtt megtaláljuk a terminusokat a sabinusoknál, ²⁾ nem különben az etruskusoknál is. A helléneknek szintén valának szent határaik, melyeket ὄροι, Θεοὶ ὄροι-nak neveztek. ³⁾

Ha a terminusok egyszer a szertartás szerint le voltak ásva, nem volt az a hatalom, mely őket helyükről elmozdíthatta volna. Örök időre ugyanazon a helyen kellett maradniok. Ez a vallásos elv kifejezést nyert Rómában a következő legendában: Jupiter helyet akarván magának szerezni a Capitoliumon, hogy ott temploma lehessen, nem volt képes *Terminus* istent onnan elmozdítani. Ez a régi hagyomány mutatja, mennyire szentnek tartották a birtokot; mert az elmozdíthatatlan *terminus* nem jelent mást, mint a sérthetetlen birtokot.

¹⁾ *Manu törv.* VIII, 245. *Vrihaspati* idézve Sicé által. *A hinduk törvényhozása* 159. lap.

²⁾ Varro *L. L.* V, 74.

³⁾ Pollux IX, 9; Hesychius ὄροι. Plato. *Leg.* VIII, 842. lap. Plutarchos és Dionysios terminust ὄροι-sal fordítják. Különbeu a szó τέραρον a görög nyelvben is megvolt. (Eurip. *Elektra* 96).

A *terminus* valóban őrködött a földnek határa felett és védte azt. A szomszéd nem mert hozzá közeledni, »mert akkor, a mint azt Ovidius mondja, az isten, ki az ekevas vagy írtókapa által magát sértve érezte, azt kiabálta: Állj meg, ez az én földem, ott a tiéd.« ¹⁾ Hogy valaki valamely családnak földjéből elvegyen, a határkövet vagy fel kellett döntenie vagy át kellett helyeznie; már pedig ez a határkő isten volt. E szentségtörés rettenetes vála és a büntetés szigorú; a régi római törvény így szólt: »Ha ekevasával a terminust érintette, az ember és ökrei, az alvilági isteneknek legyenek szentelve;« ²⁾ ez azt jelentette, hogy az embert és az ökröket kiengesztelés végett fel kellett áldozni. Az etruskus törvény, a vallás nevében szólva, ekképen nyilatkozik: »Az a ki a határkövet vagy megérinti vagy áthelyezi, azt az istenek elkárhoztatják; háza el fog tűnni, neme el fog enyészni; földje nem terem többé gabonát; a jégeső, az üszög, a kánikula hősege el fogja pusztítani termését; a vétkesnek tagjait fekély lepi el és elsenyvedve hullnak le.« ³⁾

Nincsen meg az athenaei törvénynek e tárgyra vonatkozó szövege; csak három szónk van, melyek a következőket jelentik: »ne lépj túl a határon.« De Plato, úgy látszik, kiegészíti a törvényhozónak gondolatát, midőn azt mondja: »Első törvényünknek következőnek kell lennie: senkise érintse a határt, mely földjét szomszédjától elválasztja, mert annak elmozdíthatatlannak kell maradnia. Senkise

¹⁾ Ovid. *Fast.* II, 677.

²⁾ Festus v. *Terminus* ed. Müller 368: *Qui terminum exarsit, et ipsum et boves sacros esse.*

³⁾ *Script. rei agrar.* ed. Goetz 258. lap. ed. Lachmann 351. lap.

merészelje elmozdítani azt a kis követ, mely a barátságot az ellenségeskedéstől elválasztja és melyre nézve esküvel kötelezték magokat, hogy azt helyén meghagyják.«¹⁾

Mindebből a hitből, e szokásokból és törvényekből világosan az következik, hogy a házi vallás az, mely az embert arra tanította, hogy a földet tulajdonává tegye, és hogy ez az, mely számára a fölötte való jogot biztosította.

Minden nehézség nélkül megérthetni, hogy a birtokjog így felfogva és megalapítva, sokkal teljesebb és általánosabb volt eredményeiben, mint a minő modern társadalmunkban lehetne, a hol egészen más alapokra van fektetve. A birtokjog annyira összeforrt a házi vallással, hogy egy család sem mondhatott le az egyikről, anélkül, hogy a másikról is le nem mondott volna. A ház és a föld mintegy be voltak keblezve a családba, úgy hogy az sem el nem vesztette azokat, sem pedig túl nem adhatott rajtok. Plato, a törvényekről szóló értekezésében, nem új dolgot javasol, mikor a tulajdonosnak eltiltja földje eladását; csak a régi törvényt hozza emlékezetbe. Mindez arra a hiedelemre vezet, hogy a régi időkben a birtok elidegeníthetetlen vala. Eléggé ismeretes, hogy Spártában törvényesen meg volt tiltva a földet eladni.²⁾ Ugyanezzel a tilalommal találkozunk a lokrisiak és leukadiaiak törvényeiben³⁾ A korinthusi Phidon, a kilenczedik század törvényhozója, azt parancsolá, hogy a családoknak és birtokosoknak száma változatlan marad-

¹⁾ Plato. *Leg.* VIII, 842. lap.

²⁾ Aristot. *Polit.* II, 6, 10. (ed. Didot 512. lap.) Pontosi Heraklides. *Fragm. hist. graec.* ed. Didot II. köt. 211. lap. Plut. *Instituta laconica* 22.

³⁾ Aristot. *Polit.* II, 4. 4.

jon.¹⁾ Már pedig ezt a parancsot csak abban az esetben lehetett teljesíteni, hogy ha minden családnak meg volt tiltva földjeinek eladása vagy azoknak még csak felosztása is. Solon törvénye, mely hét vagy nyolcz nemzedékkel későbbben hozatott Phidonénál, nem tiltotta ugyan a birtok eladását, de nagy büntetéssel sújtotta az eladót t. i. a polgári jog elvesztésével.²⁾ Végre Aristoteles arra tanít bennünket általánosságban, hogy sok városban a törvények eltiltották a birtok eladását.³⁾

Ilyen törvények nem lephetnek meg bennünket. Alapítsuk a birtokot a munka-jogra és az ember elidegenítheti azt, alapítsuk a vallásra és többé nem teheti; egy, az emberi akaratnál sokkal erősebb kapocs egyesíti a földet az emberrel. Másrészt az a föld, melyen a sírbolt áll, hol isteni elődök nyugsznak, hol a családnak örökké kell a cultust végeznie, az nem csak egy embernek a birtoka, hanem az egész családé. Nem a valóban élő egyén az, ki az e föld fölött való jogot megalapította, hanem a házi isten. Az egyén azt csak letéteményképen bírja, minthogy tulajdon-

¹⁾ Aristot. *Pol.* II, 3. 7. A régi törvényhozónak ez a törvénye nem vette tekintetbe a javak egyenlőségét, mert Aristoteles ezt teszi hozzá: »jöllehet a birtokok nem egyenlők.« Csak is a birtok kezelését a családban vette tekintetbe. — Thebaeben is változatlan vala a birtokok száma. Aristot. *Pol.* II, 9, 7.

²⁾ Az embert, a ki atyái örökségét elidegenítette *ὁ τὰ πατρῶα κατεδηδοκώς, ἀτιμία*-val (becstelenséggel) sújtották. Aeschin. *In Timarch.* 30. Diog. Laërt. *Solon* I, 55. Ez a törvény, melyet Aeschines idejében bizonyára már nem vettek tekintetbe, csakis pro forma létezett, mintegy nyoma a régi szabálynak; még mindig meg volt a *δίῃ κατεδηδοκέναι τὰ πατρῶα* (Bekker *Anecdota* 199. és 310. lap.)

³⁾ Aristot. *Pol.* VI, 2, 5: *ἦν τὸ γ' ἀρχαῖον ἐν πολλαῖς πόλεσι νεομοθετημένον μὴ πωλεῖν ἔξεῖναι τοὺς πατέρας; (alias πρώτους) κληρούς.*

képen azoké, kik meghaltak és kik majd születnek. Egy testet képez az a családdal és tőle többé el nem választható. Egyiket a másiktól elszakítani annyi, mint megcsorbítani a cultust és megsérteni a vallást. A hinduknál szintén elidegeníthetetlen volt a birtok, mert szintén a cultusra volt alapítva.¹⁾

A római jogot csakis a tizenkét törvénytábla ideje óta ismerjük; világos, hogy ebben a korszakban a birtok eladása meg volt engedve. De azért vannak okok, melyek arra utalnak, hogy Rómának ősrégi idejében és Italiában, Róma alapítása előtt, a föld épen oly elidegeníthetetlen volt, mint Görögországban. Ha e régi törvényre nincs is semmi bizonyítékunk, meg lehet különböztetni azokat a könnyebbítéseket, melyeket e tekintetben lassanként behoztak. A tizenkét táblának a törvénye, meghagyván a sírboltnak elidegeníthetetlen jellegét, felszabadította tőle a földet. Később a birtok felosztását is megengedték, ha több fitestvér volt, de oly föltétel alatt, hogy új vallásos szertartást végezzenek. Csak a vallás maga oszthatta fel azt, mit előbb a vallás elválaszthatatlannak nyilvánított. Végre megengedték, hogy a birtokot el is adhassák; de ez esetben is vallásos jellegű szertartásokat kívántak meg. Az eladás csakis egy papnak (*libripens*) jelenlétében és a *mancipatio* összes symbolikus szertartásaival történhetett. Ennek némi hasonmását találjuk Görögországban: ott is a háznak vagy a földnek eladása az isteneknek bemutatott áldozat mellett ment végbe.²⁾ Úgy látszik, minden birtokváltoztatásnál szükséges volt, hogy azt a vallás szentesítse.

¹⁾ *Mitakchara* Orianne ford. 50. lap. Ez a szabály eltűnt lassanként, midőn Brahma vallása lett uralkodóvá.

²⁾ Theophrastos töredéke idézve Stobaeosnál *Sermones* 42.

Ha az ember vagy épen nem, vagy csak nehezen tudta földjét elidegeníteni, annál kevésbbé lehetett őt akarata ellenére tőle megfosztani. A közcélokra való kisajátítás ismeretlen volt a régiéknél. Az elkobzást csakis a száműzés büntetésének következményeként alkalmazták,¹⁾ azaz midőn a férfi, megfosztva polgári jogától, nem gyakorolhatott semmiféle jogot az államnak földje fölött. Az adósság fejében való kisajátítást szintén seholsem találjuk a régi államok jogában.²⁾ A tizenkét táblának a törvénye nem kiméli az adóst, de mégsem engedi, hogy birtoka a hitelező javára elkoboztassék. Az ember jót áll testével az adósságért, de nem a föld, mert az elválaszthatatlan a családtól. Könnyebb az embert rabszolgaságba hurczolni, mint a birtokjogot tőle elvenni, mely inkább családjáé, mint a magáé; az adóst kiszolgáltatják a hitelező kezébe; földje némely tekintetben követi őt szolgaságába. Ura, ki a szolgaságba jutott ember testi erejét saját érdekében felhasználja, élvezi egyúttal földje gyümölcsét, de nem lesz annak tulajdonosa. Annyira felül áll mindenén a birtokjog és annyira sérthetetlen.³⁾

¹⁾ Ez a szabály eltűnt az államok demokratikus idejében.

²⁾ Az elisbeliek egyik törvénye megtiltotta a földet hitelzálogként elzálogosítani: Aristot. *Polit.* VII, 2. A hitelzálog ismeretlen vala Rómának régi jogában. A mit az athenaei jogban Solon előtt hitelzálognak mondanak, az Plutarchos egy rosszúl értelmezett szavára vonatkozik. A kifejezés *ὄρες*, mely később hitelzálogos, azaz a lefoglalást hirdető táblával ellátott határkövet jelentett, Solon idejében csakis a szent határkövet jelentette, mely a birtokot jelezte. Lásd később IV. könyv 6. feje. A jelzálog csak később fordult elő az attikai jogban, és csakis az eladás alakjában a visszavásárlás feltétele alatt.

³⁾ A tizenkét törvénytábla egyik czikkében, mely a fizetés-kép-

VII. FEJEZET.

Az örökösödési jog.

1. Az örökösödési jognak természete és alapelve a régi-
gielknél.

Az örökben maradt cultus teljesítésére levén alapítva a birtokjog, nem vala feltehető, hogy e jog az egyénnek rövid léte után megszűnjék. Az ember meghal; a cultus megmarad. A tűzhelynek nem szabad kialudnia, sem pedig a sírboltnak elhanyagoltatnia. A házi vallás folytattatván, a birtokjognak is folytatódni kellett vele együtt.

Két dolog szorosan össze van kapcsolva a régielknek mind hitéletében, mind pedig törvényeiben, t. i. a családnak cultusa és birtoka. Ez oly kivételnélküli szabály, mind a görög, mind pedig a római jogban, hogy nem lehetett megszerezni birtokot cultus, és cultust birtok nélkül: »A vallás

telen adóst illeti, ezt olvassuk: *Si volet suo vivito*; e szerint az adósnak, ki majdnem rabszolgává lett, még mindig maradt valami sajátja; birtokát, ha volt, nem vették el tőle. A római jogban a *mancipatio cum fiducia* és a *pignus* név alatt ismeretes eljárások valának a Servi-
usi *actio* előtt az elhárító eszközök, melyekkel a hitelezőnek az adósság fizetését biztosították; ezek a tények azt bizonyítják közvetve, hogy a kisajátítás adósság fejében nem létezett. Később, miután a testi szolgaságot elnyomták, más eszközökről kellett gondoskodni, hogy az adós jószágát le lehessen foglalni. Ez nem volt könnyű; de az a különbség, melyet a *proprietas* (tulajdonjog) és *possessio* (birtoklás) között tettek, némileg segített a bajon. A hitelező ugyanis jogot nyert a praetortól eladni az adósnak nem ugyan a birtokát (*dominium*), hanem javait (*bona*). E szerint csakis szinlett kisajátítás által az adós birtokának élvezését veszttette el.

előírja, így szól Cicero, hogy minden családnak javai és cultusa elválaszthatatlanok legyenek, és hogy az áldozatokról való gondoskodás mindig arra háramoljék, a kire az örökség száll.« ¹⁾

Athenaeben egy szónok ezekkel a szavakkal követeli magának az örökséget: »Fontoljátok meg jól, bírák, és mondjátok meg, melyikünknek, ellenfelemnek, vagy nekem kell-e örökölnöm Philoktemon javait és áldozni az ő sírján?« ²⁾

Mondható-e világosabban, hogy a cultusnak gondja elválaszthatatlan az örökösödéstől? Ugyanígy áll a dolog Indiában is. A személy, mely örököl, akárki legyen is az, kötelezve van áldozatot hozni a síron.« ³⁾

Ebből az elvből indultak ki a régieknél az örökösödési jognak minden szabályai. Az első ugyanis az volt, hogy a vallás fiúról fiúra szállván, a birtok is csak ezekre szállhasson. A mint a fiú természetes és kötelezett folytatója a cultusnak, úgy ő örökli a javakat is. Ezen az úton az örökösödésnek szabálya fel van találva; nem az emberek közt létrejött egyszerű egyezségnek következménye ez, hanem hitéletükből, vallásukból származik; abból, a mi a leghatá-

¹⁾ Cic. *De leg.* II, 19—20. Oly nagy vala a *sacra*-knak a nyomatéka, hogy Gaius ezeket a különös szavakat írta: *Quare autem tam improba possessio et usucapio concessa sit, illa ratio est, quod voluerunt veteres maturius hereditates adiri, ut essent, qui sacra facerent, quorum illis temporibus summa observatio fuit.* (Gaius II, 55). Festus v. *Everriator* (ed. Müller 77. l.) *Everriator vocatur, qui accepta hereditate, iusta facere defuncto debet; si non fecerit, suo capite luat.*

²⁾ Isaeos VI, 51. Plato nevezi az örököst *διάδοχος θεῶν*-nak *Leg.* V. 740.

³⁾ *Manu törv.* IX. 186.

lyosabb lelkeikre. Nem az atya személyes akarata az, a mi eszközli, hogy a fiú örököl. Az atyának nem kell végrendeletet csinálni; a fiú teljes jogánál fogva örököl, *ipso jure heres existit*, így szól a törvénytudó; sőt ő kénytelen örökös, *heres necessarius*.¹⁾ Az örökség sem el nem fogadható, sem el nem utasítható dolog reá nézve. A birtoklásnak, valamint a cultusnak folytatása ép úgy kötelező mint jogos. Akár akarja akár nem, az örökség reá háramlik, akárminő legyen, még terheivel és adósságaival is. A *beneficium inventarii*, és a *beneficium abstinentiae* nem valának megengedve a fiúra nézve a görög jogban és csak későbbben hozattak be a római jogba.

Rómának jogi nyelvén a fiút *heres suus*-nak nevezték, mintha mondanák: *heres sui ipsius*. És valóban ő csak önmagától örököl. Atyja és ő között sem az adományozásnak, sem a hagyományozásnak, sem cserének nincsen helye. Egyszerűen csak folytatás van, *morte parentis continuatur dominium*.

Már atyja életében a fiú együttes birtokosa a háznak és a szántóföldnek, *vivo quoque patre dominus existimatur*.²⁾

Hogy helyes fogalmat szerezzünk magunknak a régiek örökösödéséről, nem kell egyik kézről a másikra szálló jószágot képzelnünk. A jószág ingatlan, mint a tűzhely és a sír, melyhez fűződik. Az ember az, ki változik. A férfi az, ki a család nemzedékei sorában a megszabott órában megjelenik, hogy folytassa a cultust és birtokának gondját magára vegye.

¹⁾ *Digest*, XXXVIII. k. tit. 16, 14.

²⁾ *Institut*. III, 1, 3; III, 9, 7; III, 19, 2.

2. *A fiú örököl, nem a leány.*

Ez a pont az, melyben a régi törvények első tekintetre különöseknék és igazságtalanoknak látszanak. Némi meglepetést érzünk, ha a római jogban azt látjuk, hogy a leány, ha férjhez ment, nem örököl semmit atyjától; a görögöknél pedig, hogy semmiféle esetben sem örököl. A mi pedig az oldalrokonokat illeti, az, az első tekintetre, még távolabbnak látszik a természettől és igazságtól. Oka ennek az, hogy mind azok a törvények nem a logikából és okoskodásból, nem az egyenlőség elvéből, hanem a hitből és valásból folynak, melynek a lelkek hódoltak.

A cultusra nézve szabály az, hogy az fiúról fiúra szálljon; az örökösödésre nézve pedig, hogy kövesse a cultust. A leány nincs feljogosítva, hogy az atyai vallást folytassa, mert férjhez megy, és férjhez menvén, lemond az atyai cultusról, hogy férje cultusát kövesse. Ő neki e szerint semmiféle czime nincsen az örökösödésre; ha az atya leányára hagyta volna vagyonát, a birtok el lett volna választva a cultustól, a mi nem volt megengedhető. A leány az örökösnek még első kötelességét sem lett volna képes teljesíteni, t. i. folytatni a halotti lakomák sorát, mert férjének elődei azok, kiknek ő áldoz. A vallás e szerint megtiltja neki, hogy atyjától örököljön.

Ez a régi elv; ezt gyakorolják egyaránt a hindu, görög és római törvényhozók. E három népnek ugyanazon törvényei vannak, nem mintha azokat egymástól kölcsönözték volna, hanem mert törvényeiket ugyanazon hitbeli meggyőződésből merítették.

»Az atyának halála után, — így szól Manunak törvénye, — a fivérek osszszak fel egymás közt az örökséget;«

és a törvényhozó hozzáteszi, hogy ajánlja a fivéreknél, hogy nővéreiket adományban részesítsék; — fontos bizonyíték arra nézve, hogy emezeknek semmi joguk sem volt az atyai örökséghez.

Így áll a dolog Athenaeiben is. Az attikai szónokoknak védbeszédekben elegendő alkalmuk van kimutatni, hogy a leányok nem örökölnék.¹⁾ Demosthenes maga például szolgál ezen szabály alkalmazására, mert neki volt nővére, és saját irataiból tudjuk, hogy ő egyedüli örökös volt az atya hagyatékának; atyja csak a hetedik részt tartá meg magának, hogy azt leányának hozományul adhassa.

A mi Rómát illeti, az ősrégi jog rendelkezéseiről igen hiányos adataink vannak. Ezen ősi időkből nem maradt ránk semmiféle törvénynek a szövege, a mely a leány öröklésére vonatkoznék, nincs semmi adatunk, mely az athenaei védbeszédekhez hasonló volna; kénytelenek vagyunk ez ősrégi jog némi nyomait egy sokkal későbbi és egészen másnemű jogban keresni. Gaius és Justinianusnak institúciói megemlítik, hogy a leány nincs a természetes örökösök közt, ha atyja halálakor nincsen többé atyjának hatalma alatt, már pedig nincsen, mihelyt férjhez ment a vallásos szertar-

¹⁾ Isaeosnál *in Xenaenetum* 4. van egy atya, ki maga után hagy egy fiút, két leányt és egy hatalma alól felszabadult fiút; az első fiú örököl egyedül. Lysiasnál *pro Mantitheo* 10. látunk két fiút, a kik osztozkodnak atyjok örökségén és megelégsznek azzal, hogy két nővérüknek valamit hozományul adnak. A hozomány különben, athenaei szokás szerint, csakis az atyai birtok igen csekély részéből áll vala. Demosth. in *Boeotum de dote* 22—24. bizonyítja, hogy a leány nem örököl. Végre Aristoph. *Madarai* 1653—1654. világosan kiemeli, hogy a leány nem örököl, ha fivérei vannak.

tások szerint.¹⁾ Ebből következtethető, hogy ha a leány férjhezmenetele előtt megoszthatá is fivérével az örökséget, mégis bizonyosan nem teheté azt, mihelyt a házasság (*confarreatio*) elvászta atyai családjától és más valláshoz, más családhoz fűzé. Igaz ugyan, hogy ha nem ment férjhez, a törvény nem fosztotta őt meg formálisan örökségének részétől; de kérdezhetjük, lehetett-e valóságban örökös? Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a leány fivérének vagy rokonainak gyámsága alatt volt és maradt egész életén át; hogy a régi jognak ezen gyámsága a javak, nem pedig a leány érdekében volt behozva és célja az volt, hogy a javakat a családban megőrizze; ²⁾ végre, hogy a leány, akármily korú volt is, nem mehetett férjhez, sem családot nem cserélhetett gyámjának beleegyezése nélkül. Ezen tények, melyekre meglehetősen bizonyítékaink vannak, hinnünk engedik, hogy ha a törvényekben nem is, legalább a gyakorlatban és szokásban a nehézségeknek egész sora volt, melyek elleneztek azt, hogy a leány oly teljesen birtokosa legyen öröksége részének, mint a fiú az övének. Nincsen bizonyítékunk, hogy a leány ki lett volna zárva az örökségből, de vannak biztos adataink, hogy ha férjhez ment, nem örökölt atyjától és hogy hajadon létére nem rendelkezhetett azzal, a mit örökölt. Ha örökös volt, csakis ideiglenesen volt az, bizonyos föltételek alatt, talán egyszerű haszonvétel alakjában. Javait sem végrendeletileg hagyományoznia, sem pedig elidegenítenie nem volt szabad, fivérének vagy rokonainak felhatalmazása nélkül, a kire halála után javainak

¹⁾ Gaius III, 1—2. Justinian. *Institut.* II, 19, 2.

²⁾ Ezt igen helyesen kimutatta Gide »Sur la condition de la femme« című tanulmányában. 114. l.

szállniok kellett, és a kik, míg ő élt, azok felett örködtek. ¹⁾
 — Még egy másik megjegyzést is kell tennünk. Justinianus institutiói egy régi elvről tesznek említést, mely ugyan szokásból kiment, de még elfeledve nem volt, s a mely követelô, hogy az örökség mindig csak fiúra szálljon. ²⁾

Erre a törvényre való megemlékezés okozta, hogy az asszony a polgári jogban sohasem lehetett örökös. És mennél messzebb megyünk vissza Justinianus korszakától a régibb korszak felé, annál határozottabban találkozunk azon szabálylyal, mely az asszonyokat az örökösödéstől eltiltja. Cícero idejében az atya, ha fiút és leányt hagyott maga után, a leánynak csakis vagyona harmadrészét hagyományozhatta; ha pedig csak egyetlen leánya volt, az vagyonának csak felét kaphatta meg. Itt meg kell jegyezni, hogy arra nézve, hogy a leány a vagyon felét vagy harmadrészét örökölhessen, az atyának végrendelete kívántatott meg, a mi azt bizonyítja, hogy a leánynak joga az öröklésre épen nem volt. ³⁾ Végre másfél századdal Cicero előtt Cato, a régi erkölcsöket iparkodván feleleveníteni, a Voconia-féle törvényt hozatta, mely szerint tiltva volt: 1. az asszonyt örökössé tenni, legyen az bár egyetlen leány, hajadon vagy férjezett; 2. az asszonynak a hagyaték negyedrésznél többet hagyományozni. ⁴⁾ A Voconia-féle törvény, csak a régi tör-

¹⁾ Gaius I, 192.

²⁾ *Institut.* III. 1, 15; III. 2, 3. *Ita jura constitui, ut plerumque hereditates ad masculos confluerent.*

³⁾ Cic. *De rep.* III. 7.

⁴⁾ Cic. *In Verr.* II, 1, 42: *Ne quis heredem virginem neque mulierem faceret.* U. a. 43: *Si plus legarit quam ad heredes perveniat, non licet.* V. ö. T. Liv. *Epitome* XLI.; Gaius II, 226. és 274. St. August. *De civ. Dei* III. 21. *Ne quis heredem feminam faceret, nec unicam filiam.*

vényeket újította meg; mert nem tehető fel, hogy azt Scipionak kortársai elfogadták volna, ha nem támaszkodik régi elvekre, melyek még tiszteletben állottak. Úgy látszott nekik, hogy e törvény csak azt állítja vissza, mit az idő megmászott. Még különösebb, hogy ezen Voconia-féle törvény semmit sem határoz az *ab intestato*, azaz végrendelet nélküli örökösödési jogra nézve. Az ilyen hallgatás nem jelentheti azt, hogy ily esetben a leány törvényes örökös, mert nem tehető fel, hogy a törvény tiltsa a leánynak, hogy atyjától végrendelet útján ne örököljön, ha végrendelet nélkül is törvényes örököse. Ez a hallgatás inkább azt jelenti, hogy a törvényhozónak nincsen semmi mondani valója az *ab intestato* való örökösödést illetőleg; valószínűleg azért, mert ebben a tekintetben a régi törvény még épségben volt, tehát rajta semmi változtatni való nem volt.

Így tehát, ha nem is állíthatjuk, hogy a leány teljesen ki volt zárva az örökösödésből, legalább is az bizonyos, hogy az eredeti törvény Rómában úgy, mint Görögországban, a leánynak sokkal kevesebb jogot adott, mint a fiúnak, mi csak természetes és elkerülhetetlen következménye vala azon alapelvnek, melyet a vallás felállított.

Igaz, hogy az emberek már jó korán találtak eljárást, hogy megegyeztessék a vallás követelményét, mely szerint a leányt kizárták az örökösödésből, azon természetes érzellemmel, melyt kívánta, hogy ő is élvezhesse atjja vagyonát. Különösen feltűnő ez a görög jogban. Az athenaei törvény ugyanis azt rendelte, hogy a nem öröklő leány az örököshez menjen nőül. Ha például a halott egy fiút és egy leányt hagyott maga után, a fiú mint egyedüli örökös, jogosítva volt nővérét nőül venni, ha nem egy anyától születtek

és ha nem tartotta előnyösebbnek, neki valamit hozományul adni. ¹⁾)

Ha az atyának csak egy leánya volt, fogadhatott örökbe egy fiút és neki adhatta leányát nőül. De végrendeletileg is tehetett valakit örökössé, a ki leányát elvette. ²⁾)

Ha a halott csak leányt hagyott maga után, anélkül, hogy valakit adoptált, vagy végrendeletet csinált volna, legközelebbi rokona volt az örökös, ³⁾) de ezen rokonnak a leányt nőül kellett venni. Ezen elv erejénél fogva a törvény a nagybátya és az unokahuga közt való házasságot nem csak helyeselte, hanem követelte is. ⁴⁾) De még tovább men-

¹⁾ Demosth. *In Eubulid.* 20. Plut. *Themistokles* 32. Corn. Nepos. *Cimon* I. Meg kell jegyeznünk, hogy a törvény nem engedte meg mostoha, vagy felszabadult fitestvérrel sem a házasságot. Csakis édes testvérhez lehetett férjhez menni, mert csak is ez volt az atyja örököse.

²⁾ Isaeos. *De Pyrrhi hereditate.* 68.

³⁾ A régi attikai jognak ez a rendelkezése már nem vala teljes érvényében a negyedik században. Mindazonáltal annak látható nyomait találjuk Isaeos védbeszédében, *De Kironis hereditate* A per tárgya következő: Kiron meghalt és minthogy csak egy leányt hagyott hátra, Kiron fivére követelte magának az örökséget. Isaeos a leányt védi. Nem bírjuk ellenesének védő beszédjét, ki bizonyosan a régi elv nevében szól Kiron mellett, hogy a leánynak nincsen semmi joga; de a *ἰνόθεσις*-nek a szerzője Isaeos beszédjét megelőzőleg arra figyelmeztet, hogy ez az ügyes ügyvéd e helyütt veszett ügyet védelmezett: Állítása, — mondja ő, — megfelel ugyan a természetes méltányosságnak, de ellenkezik a törvényt.

⁴⁾ Isaeos *De Pyrrhi hereditate.* 64, 72, 75. *De Aristarchi hered.* 5. Demosth. *In Leocharem* 10. az egyedüli leányt *ἐπίκλητος*-nak nevezték, melyet hibásan örökösnek fordítottak; a szónak eredeti és lényeges jelentése: »Ki az örökséggel jár«, — »kit az örökséggel együtt elvesznek.« Szorosan véve a jogot, a leány nem örökös, valószínűleg az örökös az örökséget ő vele *σὺν αὐτῇ* veszi birtokába, a mint azt Demosth. beszédjében idézett törvény mondja, *in Makart.* 51. V.

tek: ha eme leány férjnél volt, el kellett hagynia férjét és atyja örököséhez kellett nőül mennie.¹⁾ Az örökös maga is lehetett nős; ezen esetben el kellett válnia nejétől és rokonát kellett nőül vennie.²⁾ Látjuk ebből, mennyire nem vette tekintetbe a régi jog, csak hogy a hittel megegyező legyen, a természetszerűséget.³⁾

A kénytelenség eleget tenni a vallásnak, párosulva azon óhajtással, hogy az egyetlen leánynak érdekei is meglegyenek mentve, még egy más kibúvó ajtót fedezett fel. E pontban a hinduk joga feltűnően megegyez az athénaiak jogával. Manu törvényeiben azt olvassuk: »Az, a kinek nincsen gyermeke, kötelezheti leányát, hogy neki fiút szüljön, ki az övé lesz és ki tiszteletére a halotti szertartásokat végezze.« Erre az atyának előre kellett figyelmeztetnie a férjet, kinek leányát adni akarta, ezen formula elmondásával: »Oda adom neked, ékszerekkel ékesítve, ezt a leányt, kinek nincsen fítestvére; a fiú, ki tőle születni fog, az én fiam lesz, ki végezni fogja a halotti szertartásokat tiszteletemre.«⁴⁾

Ugyanez volt a szokás Athénaeben is; az atya gondoskodhatott utódai folytatásáról leánya útján, az említett külön föltétel alatt adván neki férjet. A fiút, ki ezen házasságból szü-

ö. Isaeos III, 42: *De Aristarchi hered.* 13. Megvolt ez különben Spárta-ban is (Herod. VI. 57. Aristot. *Pol.* II. 6. 11.) és Thuriiban is (Diodor. XII. 18.)

¹⁾ Isaeos. *De Pyrrhi hered.* 64; *De Aristarchi hered.* 19.

²⁾ Demosth. *In Eubulidem* 41. *In Onetorem* I. Tartalma.

³⁾ Mindezek a kötelezettségek enyhültek idővel. Tényleg Isaeos és Demosthenes idejében a legközelebbi rokon kivonhatta magát az epikléros-szal való házasság alól, feltéve, hogy az örökségről lemondott, és ha hozományt adott nőrokonának. Demosth. *In Makart.* 54; Isaeos. *De Kleonymi hered.* 39.

⁴⁾ Manu *törv.* IX, 127, 136. *Vasishta* XVII, 16.

letett a nő atyja fiának tekintették; az ő cultusát követte, jelen volt a vallásos cselekményeknél és később gondozta az ő sírját.¹⁾ A hinduk jogánál fogva ez a gyermek örökölt nagyatyja után, mintha ennek a fia volt volna. Ugyanez volt szokásban Athénaeben. Ha az atya az említett módon adta férjhez egyetlen leányát, örököse nem leánya volt, sem neje, hanem leányának fia.²⁾ Mihelyt nagy korúvá lőn, birtokába vette anyai nagyatyja hagyatékát, habár atyja és anyja még életben voltak is.³⁾

A vallásnak és törvénynek ezen sajátoszerű türelme megerősíti ama szabályt, melyről az imént szóltunk. A leány nem volt képesítve az örökösödésre. De ezen elv szigorúságának természetes enyhítése következtében, az egyetlen leányt közvetítő eszköznek tekintették; általa a család létét folytathatta. Ő nem örököl; de a cultus és örökösödés általa másra megyen át.

3. A mellékágak örökösödéséről.

Valaki gyermek nélkül halt meg; hogy megtudhassuk, ki volt vagyonának örököse, csak azt kell keresnünk, kinek kellett lennie cultusa folytatójának.

A ház vallása vér útján szállott fiúról fiúra. Két ember közt egyedül a férfi vonalban való leszármazás alapítja meg a vallásos viszonyt, mely megengedte az egyiknek, hogy a másiknak cultusát folytathassa. Az, a mit rokonságnak neveztek, nem volt más, mint feljebb láttuk, mint ezen vi-

¹⁾ Isaeos. *De Kironis hered.* 1, 15, 16, 21, 24, 25, 27.

²⁾ Nem nevezték azt unoka-fiúnak; hanem *θυγατρίδοῦς*-nak.

³⁾ Isaeos. *De Kironis hered.* 31. *De Aristarchi hered.* 12. Demosth. *In Stephanum* II, 20.

szonynak kifejezése. Rokon volt valaki, mert ugyanazon cultusa, ugyanazon eredeti tűzhelye, ugyanazon elődei voltak. De nem volt senki rokon azért, mert ugyanazon anya méhéből született; a vallás nem engedte meg a rokonságot a nő útján. Két nőtestvérnek vagy egy nő- és egy fitestvérnek gyermekeit semmiféle kötelék sem füzte egymáshoz, és nem tartoztak sem ugyanazon házi valláshoz, sem pedig ugyanazon családhoz.

Ez az elv szabályozta az örökösödést. Ha valamely férfi, fiát és leányát elvesztvén, csak unokákat hagyott maga után, fiának a fia örökölt, és nem leányának a fia. Utódok hiányában fitestvére volt az örökös, nem nőtestvére; fitestvérenek a fia és nem nőtestvéréé. A fitestvérek és unokaöcsék hiányában vissza kellett menni a holt elődeinek során, mindig a fiágon fel, míg oly ágra nem jutottak, mely a családtól figyermek útján ágazott el; ekkor lefelé kellett haladni ezen az ágon végig, fiúról fiúra, mig nem élő férfiúra akadtak; ez volt az örökös. Ezek a szabályok ép úgy érvényesek voltak a hinduknál, mint a görögök- és rómaiaknál. Indiában az örökség a legközelebbi rokon *sapindát* illette; *sapinda* hiányában a *samanodacast*.¹⁾ Már pedig láttuk, hogy az a rokonság, melyet e szók kifejeztek, a vallásos rokonság vagy a fiúk utáni rokonság volt és a római agnatióknak felelt meg.

Az athénai törvénye így hangzott: »Ha valamely férfiú gyermek nélkül halt meg, a halottnak fitestvére az örökös, természetesen ha édes testvér; ennek hiányában fitestvérenek a fia; mert az örökösödés mindig fiúról fiúra

¹⁾ Manu törv. IX, 186, 187.

és a *fiutódokra száll.* ¹⁾ Ezt a régi törvényt még Demosthenes idejében idézték, jóllehet már módosítottatott és már kezdték az asszony után való rokonságot is elismerni.

A tizenkét tábla szintén azt határozta, hogy, ha férfiú *törvényes* örökös nélkül halt meg, az örökség legközelebbi rokonára szálljon. Láttuk pedig, hogy *agnatio* nem létezett a nők útján. A római törvény azonkívül részletezte, hogy az unoka a *patruusnak*, az atyja fitestvérének örököse, és hogy nem örökölhét *avunculustól*, azaz az anyja fitestvérétől. ²⁾ Ha megvizsgáljuk a Scipiók család-fáját, melyet fentebb adtunk, észre fogjuk venni, hogy Scipio Aemilianusnak öröksége, ő maga magtalan lévén, nem szállhat sem nagy nénjére Corneliára, sem C. Gracchusra, ki a mi fogalmaink szerint unoka-testvére volna, hanem Scipio Asiaticusra, ki a régi jog szerint legközelebbi rokona volt.

Justiniánus idejében a törvényhozó nem értette már e régi törvényeket; ezek neki igazságtalanoknak tetszettek; azért is rendkívüli szigorrról vádolja a tizenkét táblát: »mely folytonosan a fiutódoknak nyújtott elsőséget, és kizárta az örökségből azokat, kik csak a nők által voltak rokonságban a halottal« ³⁾. Igazságtalan jog, ha úgy akarjuk, mert nem veszi vala tekintetbe a természetet; de egészen logikai következetes jog, mert azon elvből származván, hogy az örökösödés kötve vagyon a cultushoz, kizárta az örökségből azokat, kiket a vallás nem hatalmazott fel a cultus folytatására.

¹⁾ Demosth. in *Makart.* 51; in *Leoch. Isaeos.* VII. 20.

²⁾ *Instit.* III, 2, 4.

³⁾ *Instit.* III, 3.

4. Az emancipatio és adoptio hatása.

Láttuk, hogy az emancipatio és adoptio mindig a cultus változtatását okozta. Az első feloldotta az egyént az atyai cultus alól, a másik beavatta őt egy másik család vallásába. Itt is alkalmazkodott a régi jog a vallásos szabályokhoz. A fiú, ki emancipatio által az atyai cultusból ki volt zárva, el volt távolítva az örökösödéstől is. ¹⁾ Ellenben az idegen, ki az adoptio következtében társul vétetett valamely család cultusához, fiúvá lett, folytatta a cultust és örökölte a javakat. Mindkét esetben a régi jog inkább vette számba a vallásos köteléket, mintsem a születését.

A mint ellenkezett a vallással, hogy ugyanazon férfinak két házi cultusa legyen, ép úgy nem is örökölhett két családtól. E szerint a fogadott fiú, ki a felfogadónak családja után örökölt, nem örökölhett természetes családja után. Az athénai törvénye igen világos volt e tárgyra vonatkozólag: az attikai szónokok védbeszédei gyakran mutatnak nekünk férfiakat, kik adoptálva voltak valamely családba és kik ama családtól, melytől származtak, örökölni akartak. De a törvény ellentállott. Az adoptált férfiú nem örökölhett saját családjától, hacsak abba vissza nem tért; és nem térhetett vissza, ha előbb ki nem lépett az adoptáló családjából. Ebből azonban csakis két föltétel alatt léphetett ki: az első föltétel vala, hogy ne tartson igényt a család örökségére, a második, hogy a házi cultus, melynek folytatása végett fogadták örökbe, meg ne szünjék az ő kiléptével. Tehát köteles volt fiút hagyni a családban, hogy őt helyettesítse. ²⁾ Eme fiú veszi át a cul-

¹⁾ Isaeos. *De Aristarchi hered.* 45 és 11; *De Astyph. hered.* 33.

²⁾ Harpokration v. *ὅτι οἱ ποιητοί.* Demosth. *In Leocharem*

tust és a javak birtoklását; az atya pedig visszatérhet atyai házába és átveheti az örökséget. De ez az atya és fiú nem örökölhetnek többé egyik a másiktól, mert többé nem ugyanazon családbeliek, sem rokonok. Látjuk, hogy mi volt a régi törvényhozónak a gondolata, midőn azokat az aprólékos szabályokat megállapította. Nem tartotta lehetségesnek, hogy két örökség egy kézbe essék, mert ugyanaz a kéz két házi cultust nem végezhetett.

5. *A végrendeletet kezdetben nem ismerték.*

A végrendeleti, vagyis az a jog, mely szerint valaki halála után vagyonával rendelkezik, hogy ez másra is, ne csak a természetes örökösre szállhasson, ellenkezett a vallásos nézetekkel és az örökösödési joggal. A birtok szorosan össze volt nőve a cultussal; de a cultus örökösödés tárgya volt, lehetett-e ilyen körülmények közt gondolni a végrendeletre? Másrészt a birtok nem volt az egyénnek, hanem a családnak tulajdona; mert az ember nem a munka jogán szerezte meg, hanem a házi vallásnál fogva. A családhoz levén kapcsolva, a halottról az élőre szállott, nem a halottnak akarata és választása szerint, hanem ama magasabb szabályok erejénél fogva, melyeket a vallás megállapított.

A hinduk régi joga nem ismerte a végrendeletet. Az athénai jog egészen Solonig határozottan megtiltotta azt ¹⁾ és Solon is csak azoknak engedte meg, kik gyermekeket nem hagytak magok után. ²⁾ Sokáig tiltott vagy ismeretlen volt a végrendelet Spártában és csakis későbbben, a pelopon-

¹⁾ Plutarch, *Solon*, 21.

²⁾ Isaeos. *De Pyrrhi hered.* 68. Demosth. *In Stephanum* II, 14.

nesosi háborúban jutott érvényre. ¹⁾ Fenmaradt még azoknak az időknek emléke, melyekben Korinthosban és Thebaeben ez ugyanígy vala. ²⁾

Bizonyos, hogy a vagyonról való szabad rendelkezés kezdetben természetes jognak nem volt elismerve; a régi korszakoknak állandó alapelve volt, hogy az egész vagyonnak a családnál kellett maradnia, melyhez a vallás azt csatolta. Plato a törvényekről szóló értekezésében, mely nagyobbrészt az athénai jognak világos magyarázata, világosan kifejti a régi törvényhozók gondolatát. Ő feltételezi, hogy az ember halálos ágyán követeli a végrendekezés jogát és hogy azért így kiált fel: »Oh istenem, nem súlyos az, hogy nem rendelkezhetem javaimmal úgy, a mint szándékozom, és annak javára, ki nekem tetszik, többet hagyva amannak, kevesebbet emennek, azon ragaszkodás aránya szerint, melyet alkalmam volt látni?« De a törvényhozó azt feleli e férfinak: »Te, ki nem ígérhetsz magadnak már egy napot sem, te, ki már a föld alá szállni készülsz, hozzád tartozik-e ilyen ügyben valamit határozni? Te nem vagy ura sem javaidnak, sem önnön magadnak; te és javaid a családdhoz tartoztok, azaz elődeidhez és utódaidhoz.« ³⁾

Rómának régi joga reánk nézve igen homályos; az volt már Ciceróra nézve is. A mit ismerünk, az nem haladja túl a tizenkét táblát, melyek bizonyosan nem képezik a régi római jogot és melyekből másrészt csak töredékek maradtak reánk. Eme törvénykönyv szentesíti a végrendeletet; azonban a töredék, mely ezen tárgyra vonatkozik, sokkal rövidebb, csonkább, hogysen belőle a törvényhozónak szán-

¹⁾ Plutarch, *Agis*, 5.

²⁾ Aristot. *Polit.* II, 3, 4.

³⁾ Plato, *Leg.* XI.

dékát ez ügyre nézve megismerni lehetne; mert jóllehet megadja a jogot végrendeletet csinálni, nem tudjuk, mily megszorítások és mily föltételek alatt történhetett az.¹⁾ A tizenkét tábla előtti időből semmiféle törvényszöveggel nem birunk, mely a végrendeletet vagy tiltaná, vagy megengedné. De a nyelv fentartotta egy oly időnek emlékét, melyben azt nem ismerték; mert a fiút *saját maga örökösének és szükséges vagy kénytelen örökösnek* nevezé. E formula, melyet még Gaius és Justinianus is használnak, mely azonban már nem egyezett koruk törvényhozásával, kétségkívül ama régi időkből származott, melyekben a fiú sem kitagadható nem volt az örökségből, sem pedig ő azt magától el nem utasíthatta. Az atyának e szerint nem volt szabad rendelkezési joga vagyona fölött. Teljesen ugyan nem volt ismeretlen a végrendelkezés, de igen megvolt nehezítve. Nagy formalitások kívántattak meg hozzá. Mindenekelőtt a titokszerű eljárás nem volt megengedve a rendelkezőnek, míg életben volt; az, ki családját kizárta az örökségből és megsértette ama törvényt, melyet a vallás állapított meg, köteles volt ezt nyilván tenni a nagy napon, és mind ama gyűlöletet, mely ily cselekményhez fűződött, még életében magára kellett vennie. De ez nem volt minden; megkívántatott ezen kívül, hogy a rendelkezőnek végakarátát jóváhagyja a legfőbb tekintély, azaz a főpap elnöklete alatt curiák szerint összegyülekezett nép.²⁾ Ne képzeljük, hogy ez csak pusztá

¹⁾ *Uti legassit, ita jus esto.* Ha Solón törvényeiből csak ezen szavaink volnának: *διαθεσθαι ὅπως ἂν ἐθέλῃ*, szintén csak azt tételoznők fel, hogy a végrendelet minden lehető esetben meg volt engedve; de a törvény hozzácsatolja: *ἂν μὴ παίδες ὦσιν*.

²⁾ Ulpián, XX, 2. Gaius I. 102, 119. Aulus Gellius XV. 27. A végrendelet *calatis comitiis*, mely kétségkívül igen régi időkben volt

formalitás volt, különösen az első századokban. E curiák szerinti gyűlések valának a római községi államnak legünnepélyesebb gyülekezetei és gyermekies volna ama állítás, hogy a népet a főpapnak elnöklete alatt csak azért hitták össze, hogy az csak egyszerű tanúja legyen a végrendelet felolvasásának. Hihető, hogy a nép szavazott, a mi, ha közelebb vizsgáljuk a dolgot, mindenesetre szükséges is volt; volt ugyanis egy általános törvény, mely az örökösödési sorrendet szigorú módon szabályozta; hogy e sorrend egyes esetekben megváltoztassék, ahhoz más törvényre volt szükség. E kivételes törvény a végrendelet volt. A végrendelezési jog nem volt általánosan elismerve az emberre nézve és nem is lehetett mindaddig, míg e társadalom a régi valás uralma alatt állott. E régi idők hite szerint az élő ember csak néhány évre képviselője volt a maradandó és halhatatlan lénynek, mely maga a család. Csak bizományban volt nála a cultus és a birtok, életével megszűnt azok fölötti joga is.

6. Az atyai örökségnek ősi megoszthatatlansága.

Vissza kell mennünk ama időkön túl, a melyeknek emlékét a történet megőrizte, ama távol eső századok felé, a melyek alatt a házi intézmények megalakultak és a társadalmi szervezkedések készülöben valának. E korszakról nem maradt fenn és nem is maradhatott semmiféle írott emlék. De a törvények, melyek akkor az embereket kormányozták, hagytak magok után némi nyomokat a következő korszakok jogában.

alkalmazásban, Ciceró idejében már nem volt ismeretes. (*De orat.* I, 53.)

Eme ős időkben oly intézménnyel találkozunk, mely jó sokáig uralkodott, melynek nevezetes befolyása volt a társadalomnak jövő alkotására s mely nélkül ez alkotás nem volna megmagyarázható. Eme atyai örökség megszthatatlansága volt az elsőszülöttség bizonyos joga. A régi vallás különbséget állapított meg a bátya és az öcs között: »A bátya, azt mondták a régi áriják, az elődök iránti kötelesség teljesítésére született, a többiek a szerelem gyermekei.« Ezen eredeti felsőbbség alapján a legidősb fitestvérnek kiváltsága volt, atyjának halála után a házi cultus minden szertartásainál elnökösködni; ő volt az, ki a halotti lakomát felajánlotta és az ima-formulákat elmondta; »mert az imák elmondásának joga a fiúk között azt illette, a ki elsőnek született.« A legidősebb fiú volt e szerint a hymnusoknak örököse, a cultusnak folytatója, a családnak valóságos feje. E hitből származott a jogi szabály: az idősebb fitestvér egyedül örökölte a vagyont. Egy régi szöveg, melyet Manu törvényeinek utolsó szerkesztője törvénykönyvébe iktatott, így szól: »Az idősebb fiú birtokába veszi az egész atyai örökséget és a többi testvérek alatta élnek úgy, mintha atyjuk tekintélye alatt élnének. Az elsőszülött fiú lerója elődei iránti tartozását; tehát kell, hogy minden az övé legyen.« ¹⁾

A görög jog ugyanazon vallásos meggyőződésből eredt, mint a hindu jog, nem meglepő tehát, hogy ott is megtaláljuk kezdetben az elsőszülöttség jogát. Spárta megtartotta ezt hosszabb ideig, mint a többi görög városok, mert hosszabb ideig volt hű a régi intézményekhez; ott az atyai

¹⁾ Manu *törv.* IX, 105—107. 126. E régi szabály módosult, a mennyiben a régi vallás gyengült. Manu törvénykönyvében már találni czikkeket, melyek az örökségnek felosztását megengedik.

örökség eloszthatatlan volt és az öcsnek nem volt semmi része benne. Így volt ez sok régi törvényhozásnál, melyeket Aristoteles tanulmányozott; ő közli velünk, hogy Thebae-nek törvényhozása azt rendelte, hogy a földosztalékoknak száma változatlan maradjon, a mi bizonyosan kizárta a testvérek közt való osztozkodást. Korinthosnak egyik régi törvénye szinte követelte, hogy a családok száma változatlan maradjon, a mi nem történhetett másképen, mint, hogy az elsőszülöttség joga megakadályozta, hogy a családok minden nemzedékben ágakra oszoljanak.¹⁾

Nem várható, hogy e régi intézményt az athénaiaknál még Demosthenes korában épségben találjuk; de még megvolt e korban az, amit az elsőszülöttség előjogának neveztek.²⁾ Ez, úgy látszik, nem volt más, mint a felosztás kizárásával az atyai ház megőrzése; anyagilag igen jelentékeny előny ez és még jelentékenyebb vallás tekintetéből, mert az atyai ház magában foglalta a család régi tűzhelyét. Míg Demosthenes korában a fiatalabb fítestvér egy új tűzhelyet gyújtott, addig bátyja az egyedül valódi örökös, az atyai tűzhely és az ősök sírjának birtokában maradt meg; egyedül ő maga őrizte meg a család nevét.³⁾ Ezek oly időknek nyomai voltak, a midőn ő maga birta az atyai örökséget.

Az elsőszülöttségi jognak igazságtalansága, mely azonban nem bántotta a vallásnak egészen hódoló lelkeket, a régieknek több rendbeli szokása által enyhítettett;

¹⁾ Aristot. *Polit.* II, 9; II, 3.

²⁾ *Πρεσβεία*, Demosth. *pro Phorm.* 34. Demosthenes idejében a *πρεσβεία* nem vala egyéb üres szónál, már jó idő óta osztozkodtak a fítestvérek az örökségen egyenlő részekben.

³⁾ Demosth. *in Boeot. de nomine.*

ugyanis a fiatalabb fítestvért majd valamely család fogadta örökbe, minek következtében annak az örököse lett, majd ismét valamely egyetlen leányt vett nőül; némelykor pedig megtörtént, hogy egy kihalt családnak földosztályát kapta. Ha pedig mind e segédforrások hiányoztak, az ifjabb fivéreket gyarmatokba küldték.

A mi Rómát illeti, ott semmiféle törvényre nem akadunk, mely ezen első szülöttségi jogra vonatkoznék. De ebből nem szabad következtetni, hogy ez egészen ismeretlen volt volna a régi Itáliában. Egészen eltűnhetett és emléke elhomályosulhatott. A mi hinnünk engedi, hogy ez a jog ismeretünket túlhaladó időben valóban érvényben volt, az, hogy nélküle a római és sabinus gensnek létezése meg nem magyarázható. Miképen juthatott volna egy család annyira, hogy több ezernyi szabad ember tartozzék hozzá, mint a Claudius családhoz, vagy több századra menő csupa patriicius harczos, mint a Fabiusok családjához, ha az elsőszülöttségi jog nem tartotta volna meg az egységet a nemzedékek hosszú során át és nem gyarapodott volna századról századra, megakadályozván a családtagok szétzülését? Ez a régi jog következményeiben, hogy úgy mondjuk műveiben, nyilatkozik. Különben jól meg kell jegyeznünk, hogy az elsőszülöttségi jog nem a fiatalabbaknak megfosztása volt az elsőszülött javára. Manu törvénye megmagyarázza annak értelmét, midőn azt mondja: »Az elsőszülött úgy szeresse ifjabb testvéreit, mint az atya fiait, és ezek oly tisztelettel viseltessenek ő iránta, mint atyuk iránt.« A régiek gondolatmenetében az elsőszülöttségi jog mindig magában foglalta a közös együttlétet. Alapjában véve csakis a javaknak közös élvezetét jelentette, melyben a testvérek mind részesültek az elsőszülött felsőbbbsége alatt. Az atyai

örökségnek osztatlanságát ép úgy képviselte, mint a család osztatlanságát. Ebben az értelemben lehetett érvényben Rómának legrégibb jogában, vagy legalább is szokásában, és lett forrása a római *gens*nek.¹⁾

VIII. FEJEZET.

A tekintély a családban.

1. Az atyai hatalomnak alapelve és természete a régiéknél.

A család nem a községi államtól kapta törvényeit. Ha az alkotta volna meg a magánjogot, valószínűleg egészen másképen tette volna, mint a mit fennebb láttunk. Az állam egészen más alapelvek szerint szabályozta volna a birtokjogot és az örökösödési jogot, mert nem állott érdekében, hogy a föld elidegeníthetetlen és az örökség eloszthatatlan legyen. Az a törvény, mely az atyának megengedte, hogy fiát eladja sőt megölheti, a mint azt Rómában és Görögországban találjuk, az állam részéről nem volt képzelhető. Az állam inkább így szólott volna az atyához: »Nőd és gyermeked élete ép úgy nem sajátod, mint szabad-

¹⁾ A régi latin nyelv ez osztatlanságnak még egy nyomát fentartotta, mely akármily gyenge is, mégis megérdemli az említést. Egy föld-osztály részt *sors*-nak neveztek; *sors patrimonium significat*, mondja Festus; *consortes* szó alatt tehát azok értendők, kiknek közös osztályrészük volt és kik ugyanazon egy birtokon éltek; már pedig a régi nyelv e szóval testvéreket és rokonokat, még pedig távoli rokonokat is jelzett, mi szintén bizonyíték arra nézve, hogy létezett idő, melyben az örökség és a család oszthatatlan vala (Festus v. *Sors*. Cicero in *Verr.* II, 3, 28. Tit. Liv. XII, 27. Vellei. I, 10. Lucret, III, 772. VI, 1280.

ságuk; meg fogom őket védelmezni még ellened is; nem te leszel az, a ki őket elítéli és megöleti, ha vétkeznek; én egyedül leszek bírójuk.« Ha az állam nem nyilatkozik így, nyilván csak onnan van, hogy nem teheti. A magán jog már ő előtte létezett. Mikor az törvényeit írni kezdte, már ezt a jogot megalapítva, élve, a szokásokban meggyökerezve, az általános ragaszkodás következtében erősnek találta. Az állam átvette azt, mert másképen nem tehetett és csak nagy sokára merte azt módosítani. A régi jog nem egy törvényhozónak a műve, ellenkezőleg a törvényhozóra rá volt erőszakolva. A családtól vette az eredetét. Önkényt és egészen kiképezve eredt a régi alapelvekből, melyek a családot megalapították; eredt a vallási meggyőződésből, melynek e nép régi korában általános érvénye volt és mely annak értelme és akarata fölött uralkodott.

A család atyából, anyából, gyermekekből és rabszolgákból áll. E csoportnak, bármily kicsiny volt is, fegyelmeztettnnek kellett lennie. Kit illetett a legfelső tekintély? Az atyát? Korántsem. Minden házban van valami, a mi még az atyánál is fölebb való: ez a házi vallás, a házi isten, kit a görögök a tűzhely urának, *ἑστία δεσποῖσα*, a latinok *Lar familiae Paternae* neveztek.¹⁾ Ez a belső istenség, vagy, a mi mindegy, a hit, mely az emberi lélekben honol, ez a minden kifogáson felül álló tekintély. Ez az, mely majd a családban a rangfokozatot meghatározza.

Az atya a legelső a tűzhely közelében; ő meggyújtja és éleszti azt; ő annak főpapja. Minden vallási cselekmény-

¹⁾ Plautus. *Mercator* V, 1, 5: *Dii Penates familiaeque Lar Pater. Lar* szónak eredeti jelentése: úr, fejedelem. V. ö. *Lar Porsenna*, *Lar Tolumnius*.

nél ő végzi a legfőbb teendőket; ő vágja le az áldozati marhát; az ő ajkai hangoztatják az ima-formulát, melylyel magára és övéire az istenek ótalmát kéri. Ő folytatója a családnak és a cultusnak. Személyében képviseli utódainak egész sorát. Rajta nyugszik a házi cultus; ő majdnem elmondhatja a hinduval: Én vagyok az isten. Ha majd eljön a halál, ő isteni lényyné lesz, kihez utódai fognak imádkozni.

A nőt nem emeli a vallás ily magas polczra. A nő résztvesz ugyan a vallási cselekményekben, de azért ő nem úrnője a tűzhelynek. Ő nem tartja meg atyja vallását, mert ő ebbe az új vallásába csak házassága következtében lett beavatva; férjétől tanulta az imát, melyet elmond. Ő nem képviseli az elődöket, mert nem tőlök származott; ő soha sem lesz a családnak őse; a sírba szállva, nem részesül különös tiszteletben. Mind halálában mind pedig életében csak mint férjének egy tagját veszik számba.

A görög, római és hindu jog, mely ugyanegy hitbéli meggyőződésből keletkezett, megegyezik abban, hogy a nőt mindig csak alárendeltnek tekinti. Ő neki sohasem lehet saját tűzhelye; ő sohasem feje a cultusnak. Rómában *mater familias*nak czimezték; de ezt a czimet azonnal elvesztette, mihelyt férje meghalt.¹⁾ Sohasem levén tűzhelye, mely tulajdonát képezné, semmivel sem bír, mi neki a házban tekintélyt adhatna. Sohasem parancsol; sőt ő nem is szabad és nem is ura önnönmagának, *sui iuris*. Mindig másnak tűzhelye mellett van, másnak imáit mondja utána; vallási életének minden csélekményeinél fölebbvalóra és polgári életének minden tetteinél gyámra van szüksége.

¹⁾ Festus ed. Müller 125. l. *Materfamiliae non ante dicebatur, quam vir eius paterfamiliae dictus esset . . . Nec vidua hoc nomine appellari potest.*

Manu törvénye azt mondja: »A nő gyermekkorában atyjától függ, fiatal korában férjétől, férje halála után fiaitól; ha nincsenek fiai, férjének közeli rokonaitól; mert a nő nem kormányozhatja magát tetszése szerint.¹⁾ A görög és római törvények ugyanezt mondják. Mint leány alá van vetve atyjának, atyja halálával fivéreinek és aparokonainak;²⁾ mint feleség férjének gyámsága alatt áll; ennek halálával nem tér vissza saját családjához, mert szent házasságával arról örökre lemondott;³⁾ mint özvegy férje *agnatus*ainak, azaz saját fiainak, ha vannak,⁴⁾ vagy, ha fiai nincsenek, legközelebbi rokonainak gyámsága alatt áll.⁵⁾ Férjének oly hatalma van fölötte, hogy halála előtt neki gyámot jelölhet ki, vagy második férjet választhat számára.⁶⁾ A hatalom megjelölésére, melyet a férj felesége fölött gyakorolt, a rómaiak igen régi kifejezést használtak, melyet a törvénytudók őriztek meg, és ez a *manus* szó. A magyarázók ezt a szót anyagi hatalomnak veszik, mintha a nő férjének embertelen keze alatt nyögött volna. Nagyon valószínű, hogy tévednek. A férjnek felesége fölött való hatalma sehogy sem lehet az anyagi erő felsőbbségének eredménye. Inkább föltehető, hogy ez a hatalom is, mint az egész magán jog, vallási meggyőződésből keletkezett, mely a férfiút a

¹⁾ Manu törv. V, 147, 148.

²⁾ Demosth. *In Onetorem* 1, 7; *In Boeotum, de dote* 7; *in Eubulid.* 40; *Isaeos. De Meneklis hered.* 2. és 3. Demosth. *In Stephanum* II, 18.

³⁾ Elválás esetében visszatérhetett oda a nő. Demosth. *In Eubul.* 41.

⁴⁾ Demosth. *In Steph.* II, 20. *In Phoenip.* 27. *In Makart.* 75. *Isaeos. De Pyrrhi hered.* 30. *Odys.* XI, 350, 353.

⁵⁾ Gaius I, 145—147, 190; IV, 118. Ulpian. XI, 1 és 27.

⁶⁾ Demosth. *In Aphob.* I, 5; *Pro Phormione* 8.

nő fölé helyezte. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a nő, a ki nem a szent szertartások szerint ment férjhez és a kit következésképen nem vettek fel társul a cultusba, nem volt férje hatalmának alávetve.¹⁾ A házasság volt az, a mi a nőnek alárendeltetését, de egyúttal méltóságát is megalapította. Ez eléggé mutatja, hogy nem az erősebbnek joga szervezte a családot.

Térjünk át a gyermekhez. Itt a természet magától elég hangosan nyilatkozik; azt kívánja, hogy a gyermeknek védője, vezetője, ura legyen. A vallás megegyez a természettel; kimondja, hogy az atya lesz a cultus feje és hogy a fiúnak kötelessége csak az, hogy szent teendőiben őt támogassa. De a természet ezt az alárendelést csak bizonyos számú évekre követeli; a vallás többet követel. A természet a fiúnak nagykorúságot ad; a vallás nem engedi azt neki át. A régi alapelvek szerint a tűzhely feloszthatatlan, valamint a birtok is az; a fítestvérek nem válnak el egymástól atyjuk halála után, annál kevésbbé válhatnak el tőle életében. Az eredeti jog szigoránál fogva, a fiúk atyjuk tűzhelyéhez kötve, következésképen az ő tekintélyének alávetve maradnak; míg ő él, ők mindig kiskorúak.

Természetes, hogy ez a szabály csak addig maradhatott fenn, míg a régi házi vallás teljes érvényben volt. A fiúnak ez a teljes alárendeltsége már jó korán eltűnt Athénában. Rómában lelkiismeretesen megtartották a régi szabályt; a fiúnak sohasem volt szabad külön tűzhelyet alapí-

¹⁾ Cic. *Top.* 14. Tac. *Ann.* IV, 16. Aulus Gellius XVIII, 6. Később fogjuk látni, hogy bizonyos korszakban és bizonyos okoknál fogva, melyekről majd szólani fogunk, a házasság új módozatait gondolták ki, a melyek ép oly jogi hatásuk lettek, mint a szent szertartások mellett kötött házasságok.

tania, míg az atyja élt, ha nők volt is, ha gyermekei voltak is, mindig atyja hatalma alatt volt.¹⁾

Egyébiránt az atyai hatalom ugyanarra az alapelve volt fektetve, mint a férj hatalma; alapját és föltételét a házi cultus képezte. Az ágyasságból származott fiút sohasem helyezték az atyai hatalom alá. Közötte és atyja közt sohasem létezett vallási közösség; nem volt semmi, a mi az egyiknek tekintélyt adhatott, a másikat pedig engedelmes-ségre kötelezhette volna. Az atyaság magában véve semmi-féle jogot nem adott az atyának.

A házi vallás erejénél fogva a család egy kis szervezett testületet, egy kis társaságot képezett, melynek feje és kormányzója volt. Erről az atyai hatalomról semmisem nyújthat fogalmat mai társadalmunkban. E régi időben az atya nem csak erős férfiú, ki megvédelmez és kinek hatalmában áll magának engedelmisséget szerezni; ő egyúttal a tűzhelynek papja és örököse, elődeinek folytatója és utódainak törzse, a cultus titokszerű szertartásainak és az ima titkos formuláinak megőrzője. Az egész vallás benne honol.

Maga a *pater* név, melylyel nevezték, sajátos tanokat foglal magában. Ez a szó ugyanaz a görögben, a latinban és a sanskritban; ebből már következtethető, hogy ez a szó oly időkből való, a midőn a hellének, itáliaiak és hinduk

¹⁾ Midőn Gaius az atyai hatalomról azt mondja: *Jus proprium est civium Romanorum*, az alatt csak azt kell érteni, hogy Gaius idejében a római jog ezt a hatalmat csak is a római polgárookra nézve ismerte el; evvel nem akarja mondani, hogy az atyai hatalom másutt nem létezett és hogy azt más városok joga nem ismerte el. Ez ki fog derülni abból, a mit majd Róma alattvalóinak jogi helyzetéről mondani fogunk. A Solont megelőző athenaei jog szerint az atya eladhatta fiát. (Plut. *Solon* 13. és 23.)

ősei még együtt éltek Közép-Ázsiában. Mi volt ennek az értelme és milyen fogalmakat csatolt hozzá akkortájt az emberi szellem? Ezt megtudhatjuk, mert eredeti jelentését megőrizte a vallási és a törvénykezési nyelv. Midőn a régiiek imáikban Jupitert úgy szólították: *pater hominum Deorumque*, nem azt akarták jelezni, hogy Jupiter az isteneknek és embereknek atyja; mert ilyenek sohasem tekintették, sőt ellenkezőleg azt hitték, hogy az emberi nem már nálánál előbb létezett. Ugyanezt a *pater* czímet adták Neptunusnak, Apollónak, Bacchusnak, Vulcanusnak, Plutónak, kiket az emberi nem sohasem tekintett atyjának; ¹⁾ ugyanígy alkalmazták a *mater* czímet Minervára, Dianára és Vestára, mely istenségek, a mint tudjuk, szűzek valának. Magában a törvénykezési nyelvben is a *pater* vagy *pater familias* czímet olyan férfiúnak is adhatták, kinek nem voltak gyermekei, ki nős sem volt, sőt ki még abban a korban sem volt, a melyben házasságra léphetett volna. ²⁾ Az atyaságnak, nemzésnek fogalma tehát nem volt ehhez a névhez csatolva. Volt a régi nyelvnek egy másik szava, mely tulajdonképen az atyát fejezte ki és a mely, oly régi levén mint *pater*, ép úgy mint emez, megtalálható a görögök, rómaiak és hinduk nyelvében is, és ez: *gánitar*, γεννητήρ,

¹⁾ Aulus Gellius V, 12: *Jupiter . . . Sic et Neptunus pater coniuncte dictus est et Saturnuspater et Marspater*. Lactant. Instit. IV, 3: *Jupiter a precantibus pater vocatur, et Saturnus et Janus et Liber et caeteri*. Plutót *Dis paternek* nevezték (Varro L. L. V, 66; Cic. *De nat. Deor.* II, 26.) Ugyanezt a szót Tiberisre is alkalmazták imáikban: *Tiberine Pater, te, Sancte, precor* (T. Liv. II, 10) Vergilius Vulcanust *Pater Lemnius-nak* (Lemnosi atyának) nevezi.

²⁾ Ulpian. *Digest.* I, 6, 4: *Patres familiarum sunt, qui sunt suae potestatis, sive puberes, sive impuberes*.

genitor. *Pater* szónak egészen más értelme volt. A vallási nyelvben alkalmazták azt minden istenre; a jogi nyelvben minden férfiúra, ki mástól nem függött, kinek cultusa és birtoka vala. A költők mutatják, hogy ezt a szót mindazokra alkalmazták, a kiket meg akartak tisztelni. A rab-szolga és a *cliens* evvel tisztelték meg uraikat. Hason értelmű volt a *rex*, ἄναξ, βασιλεύς szókkal. Nem az atyaságnak, hanem a hatalomnak, tekintélynek a fenséges méltóságnak fogalmát foglalta magában.

Hogy az ilyen szót annyira használták a családátya megnevezésére, idővel annak legközönségesebb nevévé válhatott, ez bizonyára igen jellemző tény, mely mindenkinek, a ki csak a régi intézményeket ismerni akarja, fontosnak fog látszani. Ennek a szónak története elegendő arra, hogy magunknak arról a hatalomról, melyet az atya családjában oly sokáig gyakorolt, valamint a tisztelet azon érzelméről, mely hozzá mint főpaphoz és korlátlan uralkodóhoz fűződött, fogalmat képezzünk.

2. Az atyai hatalmat képező jogok előszámlálása.

A görög és római törvények elismerték az atyának azt a hatalmát, melyet a vallás kezdetben reá ruházott volt. A számos és igen különböző jogok, melyekkel fel volt ruházva, három osztályra oszthatók, a szerint a mint a család-atyát vagy a vallás fejének, vagy a birtok urának, vagy birónak tekintjük.

I. Az atya a házi vallásnak legfőbb feje; ő rendezi a cultus minden szertartásait, a szerint, a mint hozzájuk ért, vagy inkább a mint azokat atyjától látta. Családjának egy tagja sem vonja kétségbe papi felsőbbségét. Még az állam

és főpapjai sem változtathatnak semmit cultusán. Mint tűzhelyének papja, senkit sem ismer el feljebbvalójának.

Mint a vallás feje, ő felelős a cultusnak és így a családnak folytonosságáról. Mindaz, a mi ezt a folytonosságot érinti, mely első gondja és első kötelessége, tőle függ egyedül. Ebből a jogok egész sora származik:

Az a jog, hogy a gyermeket születésekor magáénak ismerheti el vagy visszautasíthatja. Ezt a jogot megadják a görög törvények ép úgy, ¹⁾ mint a rómaiak. Bármily barbár is, még sem áll ellenmondásban azokkal az alapelvekkel, a melyeken a család alapszik. A legkétségsbevonhatatlanabb származás sem elegendő arra, hogy valaki a család szent körébe beléphessen: erre még a főnek beleegyezése és a cultusába való beavatás is megkívántatik. Mig a gyermeket nem vették fel a házi vallás közösségébe, addig az az atyjára nézve semmiféle fontossággal nem bír. Az a jog, hogy feleségétől elválhat, akár magtalanság esetében, mert nem szabad, hogy a család kihaljon, akár a házasságtörés esetében, mert a családnak és az utódoknak minden szenny-től tisztáknak kell lenniök.

Az a jog, hogy leányát férjhez adhatja, azaz átengedheti másnak a hatalmat, melyet fölötte gyakorolt. Az a jog, hogy fiát kiházasítja: fiának házassága ugyanis a család folytonosságának érdekében van.

Az a jog, hogy fiát szabadon bocsáthatja, azaz a fiút a családból és a cultusból kizárhatja. Az a jog, hogy valakit örökbe fogadhat, azaz idegent vezethet be a házi tűzhely közelébe. Az a jog, hogy halála esetére felesége vagy gyermekei számára a gyámot kijelölhette.

¹⁾ Herod. I, 59. Plut. *Alkibiad.* 23. *Agesilaos* 3.

Meg kell jegyeznünk, hogy ezeket a jogokat egyedül az atyának adták a család minden többi tagjának kizárásával. A nőnek nem volt szabad elválni, legalább a régi korokban nem. Még ha már özvegy volt is, akkor sem bocsáthatott szabadon senkitsem, de nem is fogadhatott örökbe gyermekének senkitsem, soha sem volt gyámja senkinek, még saját gyermekeinek sem. Az elválás esetében a gyermekek, még a leányok is, atyjuknál maradtak. A nő hatalma alatt sohasem álltak gyermekei. Hogy leánya férjhez mehessen, az ő beleegyezését sohasem kérték ki. ¹⁾

II. Láttuk feljebb, hogy kezdetben a birtokjogot nem fogták fel mint egyéni, hanem mint családi jogot. A vagyon, amint azt Plato világosan mondja, a többi régi törvényhozóknál pedig kivehető, az ősöké és az utódoké. Ez a birtokjog már természeténél fogva sem osztható fel. Minden családban csakis egy birtokos lehetett és ez a család maga, és csakis egy haszonélvező, és ez az atya. Ez az elv megmagyarázza a régi jognak többrendbeli intézkedéseit.

Minthogy a birtok nem volt elosztható és teljesen az atya vállain nyugodott, sem a feleségnek, sem a fiúnak nem volt semmi része benne. A hozomány külön kezelése akkor még ismeretlen és kivihetetlen volt. A nőnek hozománya minden kikötés nélkül a férjnek tulajdonát képezte, ki a hozományi javak felett nemcsak kezelői, gondviselői, hanem tulajdonosjogot is gyakorolt. Mind az, a mit a nő házassága ideje alatt szerezhett, férjének a birtokába jutott. A nő, még ha özvegységre jutott is, akkor sem kapta vissza hozományát. ²⁾

¹⁾ Demosth. *In Eubul.* 40. 43. Gaius I, 155; Ulpian. VIII, 8; *Instit.* I, 9. *Digest.* I. k. tit. 1, 11.

²⁾ Gaius II, 98. Ennek az eredeti jognak minden szabályát módosította a praetori jog. — Athénaeben is Isaeos és Demosthenes ide-

A fiú ugyanama állapotban volt, mint a feleség: neki semmije sem volt. Ha ő valamit adományozott, az adományozás nem birt semmiféle érvénnyel, ama egyszerű oknál fogva, mert semmivel sem rendelkezhetett. Ő semmitsem szerezhetett; munkájának gyümölcsét, kereskedésének jövedelmeit atyja élvezte. Ha valamely idegen az ő javára végrendelkezett, nem ő, hanem az atyja vette át a hagyományt. Ebből magyarázható a római jognak ama rendelkezése, mely minden adás-vevési szerződést atya és fiú között tilt. Ha az atya valamit fiának adott el, azt ő maga magának adta el, mert a fiú csak atyja számára szerezhetett.¹⁾

Látjuk a római, valamint az athénai jogban, hogy az atya fiát eladhatta.²⁾ Ez onnan van, mert az atya a család egész birtokával rendelkezhetett és mert magát a fiút is vagyonának tekinthette, minthogy annak karjai és munkája jövedelme forrásait képezték. Az atya tehát tetszése szerint, akár a maga javára tarthatta meg a munkának ez eszközét, akár másnak engedhette azt át. Átengedni pedig annyi volt, mint a fiút eladni. A római jognak szövege, mely rendelkezésünkre áll, nem világosít fel bennünket eléggé ez adás-vevési szerződés természetéről, sem pedig ama kikötésekről, melyek talán benne foglaltattak. Az bizonyosnak látszik, hogy az ekképen eladott fiú nem lett a vevőnek teljesen rabszolgájává. Az atya kiköthette a szerződésben, hogy fiát neki ismét vissza eladják. Tehát megtartotta hatalmát

jében visszatérítették a hozományt az elválás esetében. Mi eme fejezetben természetesen csakis a legrégibb jogról beszélünk.

¹⁾ Cic. *De leg.* I, 20 : Gaius II, 87 ; *Digest.* XVIII. k. tit. 1, 2.

²⁾ Plutarch. *Solon.* 13. Dionys. Halik. II, 26 ; Gaius I, 117, 132 ; VI, 79. Ulpian. X, 1 ; T. Livius XLI, 7 ; Festus v. *Deminutus.*

fölötte és miután visszavásárolta, azt újra eladhatta.¹⁾ A tizenkét törvénytábla ez eljárást háromszor megengedhetőnek mondotta, de kijelentette, hogy a harmadik eladás után a fiú végre az atyai hatalom alól kiszabadult.²⁾ Ebből megítélhetjük, mennyire korlátlan volt az atya hatalma a régi jogban.³⁾

III. Plutarchosból tudjuk, hogy Rómában a nők nem jelenhettek meg a törvényszék előtt, még mint tanúk sem.⁴⁾ Gaius törvénytudósnál azt olvassuk: »Tudni kell, hogy semmitsem lehet megengedni az igazságszolgáltatásnál oly személyeknek, kik hatalom alatt állanak, azaz a nők, fiúnak és a rabszolgáknak. Mert abból, hogy e személyeknek semmi tulajdonuk sem lehet, igen helyesen azt következtették, hogy nincs is joguk valamit bíróságilag visszakövetelni. Ha fiad, ki hatalmad alatt áll, valami vétket követett el, ellened indítják a keresetet a törvényszék előtt; ha pedig a fiú atyja ellen követett el valami vétket, semmiféle keresetnek a törvényszék előtt nincsen helye.«⁵⁾ Ebből kitűnik világosan, hogy a nő és a fiú sem felperesek nem lehettek, sem védők, sem vádlók, sem vádlottak, sem tanúk.

¹⁾ Gaius I, 140: *Quem pater ea lege vendidit, ut sibi remanciparetur, tunc pater potestatem propriam reservare sibi videtur.*

²⁾ *Si pater filium ter venunduit, filius a patre liber esto.* (Ulp. fr. X, 1.)

³⁾ Ha a fiú büntettet követett el, atyja kivonhatta magát a felelősség alól az által, hogy fiát a sértett félnek kárpótlásul átengedte. Gaius I, 140: *Quem pater ex noxali causa mancipio dedit, velut qui furti nomine damnatus est et eum mancipio actori dedit, hunc actor pro pecunia habet.* Ez esetben az atya hatalmát vesztette el. V. ö. Cic. *Pro Caecina* 34: *De Orat.* I, 40.

⁴⁾ Plutarch. *Publicola* 8.

⁵⁾ Gaius II, 95; IV, 77, 78.

Az egész családból csak az atya jelenhetett meg a községi állam törvényszéke előtt, a nyilvános igazságszolgáltatás csak számára volt. Azért is ő volt felelős az övéi által elkövetett vétségekért is.

A községi államnak nem volt igazságszolgáltatása a fiúra és nőre nézve, mert megtalálták azt saját házukban. Birójuk a család feje volt, — mintegy birói széken ülve — férfi vagy atyai hatalmánál fogva, a család nevében és házi istenei szemei előtt. ¹⁾

Titus Livius beszéli, hogy a senatus ki akarván irtani Rómából a Bacchanaliákat, halálbüntetést szabott azokra, a kik azokban résztvettek. E határozatot a polgárok irányában pontosan keresztülvitték. De a nők, kik nem kevésbé valának vétkesek, nagy nehézséget gördítettek e határozat ellen: a nők felett az állam nem biráskodhatott, csak a családnak magának volt joga azokat elítélni. A tanács tisztelte e régi elvet és meghagyta a férjeknek és atyáknak a jogot, hogy ők mondják ki a nők felett a halálos ítéletet. ²⁾

E biráskodási jog, melyet a család feje az ő házában gyakorolt, teljes volt, attól nem lehetett felebbezni. Ő halálra ítéltetett, mint azt a hatóság a községi államban tette; semmiféle más hatalomnak nem volt joga ítéletét megmásítani. »A férj — így szól az idősb Cato — feleségének birája; hatalmának nincsen korlátja; ő azt teheti, a mit akar. Ha a nő valami vétket követett el, ő bünteti azt; ha bort ivott, elítéli; ha valami más férfúval volt közössége,

¹⁾ Jött idő, midőn e biráskodást módosították. Az atya az egész családdal tanácskozott és a törvényszék bizonyos nemévé tette azt, melynek ő volt elnöke. Tac. *Ann.* XIII, 32; *Digest.* XXIII. k. tit. 4, 5. Plato. *Leges* IX.

²⁾ T. Liv. XXXIX, 18.

megöli.« Ugyanoly joga volt a gyermekek irányában is. Valerius Maximus idéz valami Atiliust, ki leányát paráznasága miatt megölte; és az egész világ ismeri ama férfit, ki fiát, minthogy Catilinának társa volt, megöleté.²⁾

Ilynemű tény sok fordul elő a római történelemben. De nem volna helyes, ha azt hinnők, hogy az atyának korlátlan joga volt feleségét és gyermekeit megölni. Ő csak bírójuk volt. Ha őket halállal sújtotta, azt csak birói jogánál fogva tette. Minthogy a községi állam ítéletének egyedül a családnak atyja volt alávetve, nejének és fiának bírója csakis ő lehetett. Családja kebelében ő volt az egyedüli hatóság.

Másképp kell jegyezni, hogy az atyai hatalom nem volt oly önkényes, mint a milyen lett volna, ha az erősebbnek jogából folyt volna. Alapja a 'hitben gyökerezett, mely lelke mélyében honolt és határait is ugyanabban a hitben találta. Így például joga volt az atyának fiát családjából kizárni; de ő tudta, hogy ha ezt teszi, a család ama veszélynek van kitéve, hogy majd elpusztúl és hogy elődeinek lelkei feledékenységre jutnak. Joga volt az idegent fiának fogadhatni; de a vallás megtiltotta neki azt, ha volt fia. Ő volt javainak egyedüli tulajdonosa, de, legalább kezdetben, nem volt neki joga azokat elidegeníteni. Ő elválhatott nejétől, de csak úgy, ha szét mérte szakítani ama köteléket, melyet a vallás szorosra vont. Így tehát a válás annyi kötelezettséget rótt az atyára, a mennyi jogot adott neki.

Ilyen volt sokáig a régi család. A hit, mely lelkét el-

¹⁾ Cato Aulus Gelliusnál X, 23; Val. Maxim. VI, I, 3—6. Az athénai törvény szintén megengedte a férjnek, hogy házasságtörő nejét megölheti (Schol. Hor. *Sat.* II, 7, 62), és az atyának, hogy meggyalázott leányát rabszolgaságba eladhassa. (Plut. *Solon* 23.)

foglalta, elegendő volt, anélkül, hogy az erő jogára vagy a társadalmi hatalom tekintélyére lett volna szüksége, hogy a családot szabályszerűen szervezze, hogy azt fegyelemmel, kormánynyal és igazságszolgáltatással ellássa és hogy a magánjogot minden részleteiben megállapítsa.

IX. FEJEZET.

A családnak régi erkölcsi állapota.

A történelem nemcsak az anyagi tényeket és az intézményeket tanulmányozza; tanulmányának valódi tárgya az emberi lélek; iparkodnia kell megismerni azt, a mit e lélek hitt, gondolt, érzett, az emberi nem életének különböző korszakában.

Kimutattuk e könyv kezdetén, mit hitt az ember halála után való rendeltetéséről. Megmondtuk azután, hogy miképen alapította meg e hit a házi vallást és a magánjogot. Hátra van még, hogy kutassuk, milyen befolyása volt e hitnek az erkölcsiségre az ősrégi társadalomban. Anélkül, hogy azt állítanók, hogy e régi vallás szülte az erkölcsi érzelmeket az emberi szívben, hihető legalább az, hogy a meglevőkhez szegődött ama czélból, hogy azokat megerősítse, nekik nagyobb tekintélyt szerezzen, hogy uralmukat és irányadó jogukat az ember magaviseletére biztosítsa, némelykor pedig, hogy azokat megváltoztassa.

Ez első korszaknak vallása kizárólag házi vala; ilyen vala az erkölcsiség is. A vallás nem így szólt az emberhez, egy más embert mutatva neki: Ime testvéred. Inkább így szólott: Ime egy idegen; ez nem vehet részt tűzhelyed vallási cselekményeiben, ez nem közeledhetik családod sírboltjához, neki más istenei vannak, mint te néked, nem egye-

sülhet veled a közös imában. Isteneid visszautasítják imáit és ellenségnek tekintik őt: ő a te ellenséged is.

A tűzhely e vallásában nem imádkozhatott az ember istenségéhez mások üdvéért; ő csak a maga és családja érdekében intézi imáit istenéhez. Egy görög példabeszéd maradt fenn az ember ama régi elszigeteltségének mintegy nyomául és emlékeül. Plutarchos idejében így szólították még meg az önzőt: Tűzhelyednél áldozol.¹⁾ Ez annyit jelentett: Te visszavonulsz polgártársaidtól, nincsenek barátid, hasonmásaid nem érdekelnek, te csak magadnak és családnak élsz. E példabeszéd ama időt jellemzi, melyben az egész vallás, csak a tűzhelyre szorítkozván, az erkölcsiségnek és szeretetnek láthatára nem terjedt még a családnak szűk körén túl.

Természetes, hogy az erkölcsiség eszmájének ép úgy megvolt a maga kezdete és haladása, mint a vallási eszmének. E faj első nemzedékeinek istene nagyon is kicsiny vala; csak lassankint tették őt az emberek igen nagygyá; ép úgy volt ez az erkölcsiséggel: kezdetben igen korlátolt és tökéletlen levén, észrevétlenül terjedett, míg lépésről lépésre addig jutott, hogy a minden ember iránt való szeretet kötelességét hirdette. Kiindulási pontja a család volt és a kötelességek kezdetben csakis a házi vallás hitbeli cselekedetei alakjában jelentek meg az emberek szemei előtt.

Képzeljük magunknak a tűzhely és a sírnak vallását virágzása legszebb korszakában. Az ember közvetetlen maga mellett látja istenségét. Az istenség jelen van, mint maga a lelkiismeret, még a legcsekélyebb cselekedetnél is. E muló

¹⁾ *Ἐστία θύει*; Pseudo Plut. ed. Dubner V, 167. Eustath. in *Odyss.* VII, 247: *παρουσία τὸ ἑστία θύομεν ἐφ' ᾧ ὅς ἐστι μεταδοῦναι οἷδ' ἐξενέγκειν.*

lény egy oly tanú szemei előtt látja magát, ki őt nem hagyja el soha. Ő soha sem érzi magát egyedül. Mellette vannak házában, szántóföldjén az ő oltalmazói, hogy őt élete bajai-ban támogassák; az ő birói, hogy őt vétkes tetteiért megbüntessék. »A Laresek, mondák a rómaiak, rettentő istenségek, kiknek feladatuk az embereket megbüntetni és mind a felett őrködni, a mi a házban történik.« »A Penatesek, mondák tovább, oly istenek, kiknek életünket köszönhetjük; ők táplálják testünket és kormányozzák lelkünket.« ¹⁾

Szerették a tűzhelyet a »szűz« jelzővel megtisztelni ²⁾ és azt hitték, hogy az embereknek a szüziességet ajánlja. Semmiféle anyagilag vagy erkölcsileg tisztátalan cselekménynek nem volt szabad szeme láttára történnie.

A bűnnek, büntetésnek és a kiengesztelésnek első eszméi, úgy látszik, innen keletkeztek. Az ember, ki magát vétkesnek érzi, nem közeledhetik többé tűzhelyéhez; istene elutasítja onnan. A ki vért ontott, annak nincsen többé megengedve az áldozat, a libatio, az ima és a szent lakoma. Az isten oly szigorú, hogy semmiféle mentséget nem fogad el; az nem tesz különbséget a nem szándékos és az előre tervezett gyilkosság közt. A vérrel megfertőztetett kéz nem nyúlhat többé a szent tárgyakhoz. ³⁾ Hogy az ember cultusát visszanyerhesse és hogy ismét istenének birtokába juthasson, legalább valami kiengesztelő áldozattal kellett magát megtisztítania. ⁴⁾ E vallás ismerte a könyörületességet, voltak szertartásai a lélek szennyeinek eltörlésére, akármilyen

¹⁾ Plut. *Quaest. Rom.* 51. Macrob. *Sat.* III, 1.

²⁾ Ἀγροῖς ἐστίας βάθροισ. Eurip. *Herc. fur.* 70.

³⁾ Herod. I, 35; Verg. *Aen.* II, 719; Plut. *Theseus* 12.

⁴⁾ Herod. I, 35; *Aeschyl. Choëph.* 96. A szertartást leírta Apollon. Rhodios IV, 704—707.

egyszerű és durva volt is, mégis tudta az embert vigasztalni hibái fölött is.

Ha a szeretet kötelességeit általában nem ismerte is, mégis csodálatos pontossággal megszabja az embernek családjá irányában való kötelességét. Kötelezővé teszi a házasságot; a nőtelenység bűn ama vallás szemében, mely a család folytonosságát legelső és legszentebb kötelességgé teszi. De a frigy, melyet parancsol, csakis a házi istenek jelenlétében köthető; és a férj és nő között való egyesség vallásos, szent és feloldhatatlan. A férfi nem vetemedhetett arra a gondolatra, hogy neki meg volna engedve mellőzni a szertartásokat és a házasságot csak egyszerű szerződésnek tekinteni, a mint azzá lett a görög és római társadalom vége felé. E régi vallás megtiltotta azt neki, és ha mégis merte volna tenni, keményen megbüntette. Mert a fiút, a ki az ily házasságból született, fattyúnak tartották, azaz oly lénynek, kinek nincs helye a tűzhelynél, kinek nincs joga bármily szent cselekményt is végezni, a ki imát nem mondhatott.¹⁾

Ugyane vallás gondosan öröködik a családnak tisztasága fölött is. Szemében a legsúlyosabb bűn, melyet elkövetettek, a házasságtörés volt. Mert a cultusnak első szabálya volt, hogy a tűzhely atyáról fiúra szálljon, már pedig a házasságtörés megzavarja a születési rendet. Másik szabálya volt, hogy a sír csakis a család tagjait fogadhatja magába, már pedig a házasságtörőnek fia idegen, kit majd a sírba temetnek. A vallásnak minden elve meg van sértve, a cultus be van fertőztetve, a tűzhely tisztátalanná lesz, minden áldozat a sírnál istentelenséggé válik. De ez még nem

¹⁾ Isaeos. De Philoktem hered. 47; Demosth. In Makart. 51: *Νόθος δὲ μὴ εἶναι ἀρχιστείας μήθ' ἱερῶν μήθ' ὁσίων.*

elég: a házasságtörés által az utódok sora is meg van szakítva; a család, még ha voltak is élő tagjai, elenyészett és nincsen többé isteni boldogság az elődök számára. A hindu is azt mondja: »A házasságtörőnek fia megsemmisíti ezen és a más világon a halottaknak bemutatott áldozatokat.«¹⁾

Ime ez az oka, hogy miért adják a görögök és a rómaiak törvényei az atyának ama jogot, hogy a születendő gyermeket kitagadhatja. Ime miért oly szigorúak és kérlelhetlenek a házasságtörés irányában. Athénaeben meg volt engedve a férjnek, hogy a vétkest megölheti. Rómában a férj mint felesége birája halálra ítéli feleségét. E vallás oly szigorú volt, hogy a férfiúnak nem is állt jogában teljesen megbocsátani és legalább is kényszerítve volt nejétől elválni.²⁾

Ime a házi erkölcsiség első törvényeinek felfödözése és szentesítése. Ime a parancsoló vallás, mely a természetes érzelmet kizárván, mondja a férj és feleségnek, hogy örök időre egyesültek, és hogy eme egyesülésből szigorú kötelesek folynak, melyekről való megfélejtkezés a legsúlyosabb következményeket vonja maga után ezen és a más világon. Innen eredt a házassági frigynek komoly és szent jellege valamint tisztasága, melyet a család sokáig megőrzött.

Eme házi erkölcsiség még más köteleességeket is ír elő. Azt mondja a nőnek, hogy neki engedelmeskednie, a

¹⁾ *Manu törv.* III, 175.

²⁾ Demosth. *In Neaeram* 86. Igaz ugyan, ámbár ez az eredeti erkölcsiség el is ítéli a házasságtörőt, nem kárhooztatja el a vérfertőztetést; a vallás azt helybenhagyta. A házasságra vonatkozó tilalmak épen ellenkeznek a mi tilalmainkkal. Dicsérendő dolognak tartották, ha valaki saját nővérét elvette. (Corn. Nep. *Proem.* u. a. *Cimon* 1. Minucius Felix, *Octavius* 30); de meg volt tiltva idegen városbeli nőt feleségül venni.

férjnek, hogy uralkodnia kell. Mindkettőjüket arra tanítja, hogy egymást tiszteljék. A nőnek vannak jogai, mert megvan helye a tűzhelynél; ő rá van bízva a tűzhely feletti ügyelet, hogy az ki ne aludjék. ¹⁾ Ő neki e szerint szintén van papi tisztje. Ott, a hol ő hiányzik, a házi cultus tökéletlen és elégtelen. Nagy szerencsétlenség a görögre nézve, ha »nőtől megfosztott tűzhely« van birtokában. ²⁾ A rómaiaknál, a nőnek jelenléte az áldozatoknál annyira szükséges, hogy a pap, ha özvegyiségre jut, elveszti tisztjét. ³⁾ Hihető, hogy épen a papi tisztségnek megosztása okozta, hogy a családanya ama kitűnő tiszteletben részesült, melylyel nem szűntek meg soha környezni őt Görögországban és Rómában. Ez volt az oka, hogy a feleségnek ugyanaz a czíme volt, mint a férjnek: a latinok azt mondták: *paterfamilias* és *materfamilias*, a görögök: *οἰκοδεσπότης* és *οἰκοδέσποινα*, a hinduk pedig: *grihapati*, *grihapatni*. Innen származott ama formula is, melyet a nő a római házasságnál mondott: *Ubi tu Caius, ego Caia*. E kifejezés azt mutatja, hogyha a házban nincs is egyenlő tekintély, de legalább van egyenlő méltóság. ⁴⁾

¹⁾ Cato. *De re rust.* 143: *Rem divinam faciat . . . Focum purum habeat.* Macrob. *Sat.* I, 15 végén: *Nupta in domo viri rem facit divinam.* V. ö. Dion. Hal. II, 22.

²⁾ Xenoph. *Respubl. Lakedaem.* IX, 5: *γυναῖκός τε καὶ ἄνθρωπος ἐστὶν ἄρχων.*

³⁾ Plutarch. *Quaest. Rom.* 50. V. ö. Dion. Hal. II, 22.

⁴⁾ Nagyon csatlakoznak azok, kik a római nőnek férje hatalma alatt *in manu mariti* való szomorú alárendeltetéséről beszélnek. A *manus* szó nem a nyers erőnek, hanem a hatalomnak kifejezése és egyaránt alkalmazható, midőn az atyának leánya fölött, vagy a fivérnek nővére fölött, akár a férjnek neje fölött való hatalmát akarjuk kifejezni. T. Liv. XXXIV, 2: *feminas in manu esse parentum, fratrum virorum.* A nő, mely a szent szertartások mellett ment férjhez, úrnője

A mi a fiút illeti, láttuk, hogy ő az atyai hatalomnak alá van vetve, az őt eladhatta és halálra ítélhette. De eme fiúnak is megvolt a maga szerepe a cultusban; ő is végzett valami teendőt a vallási szertartásoknál; az ő jelenléte bizonyos napokon oly szükséges, hogy a rómainak, a kinek nem volt fia, e napra szinteg adoptálnia kellett egy fiút, hogy a szent szertartásokat végezhesse.¹⁾ És mily hatalmas köteleket alapított a vallás az atya és fiú között. Hittek egy másik életben, mely a sírban foly és a mely szerencsés és nyugodalmas, ha a halotti lakomákat rendesen bemutatják. E szerint az atya meg volt győződve, hogy élete után való sorsa fiának ama gondjától függ, melyet sírjára fordít és a fiú ismét meg volt győződve, hogy halott atyja istenné lesz és hogy kötelessége hozzá imával fordulni.

E hit kölcsönös tiszteletet és szeretetet alapított meg a családban. A régiek a házi erényt *pietas*, »kegyelet«, szóval jelölték meg: a fiúnak atyja iránti engedelmissége, anyja iránti szeretete volt ama kegyelet: *pietas erga parentes*, más részről az atyának vonzalma gyermekeihez, az anyának gyöngédsége is kegyelet: *pietas erga liberos*. Minden *isteni* vala a családban. A kötelesség érzelme, a természetes szeretet, a vallásos eszme, mindez egybevegyült, egyet képezett és ama szóban nyert kifejezést.

Idegenszerűnek fog talán látszani, hogy a ház iránt való szeretetet az erények közé sorolták; az volt legalább a régieknél. Ez érzelem mély és hatalmas vala lelkeikben.

a háznak: *Nupta in domo viri Dominium adipiscitur*. (Macrob. I, 15. vég.) Dionys. Hal. világosan kifejezi a nő állapotát, mikor azt mondja: »Mindenben engedelmeskedve férjének, ő épen oly úrnője vala a háznak, mint amaz az ura.« (II, 25.)

¹⁾ Dionys. Hal. II, 20, 22.

Nézzük Anchisest, ki, habár látta, hogy Trója lángtengerré lett, még sem akarta elhagyni régi lakhelyét. Nézzük Ulyssesst, a kinek a világ minden kincsét, sőt magát a halhatatlanságot is ajánlják és a ki még sem akar mást látni, mint tűzhelyének lángját. Haladjunk előre Ciceróig, ez nem költő többé, hanem államférfiú, ki így szól: »itt van az én vallásom; itt van az én népem, itt atyáimnak nyomdokai; nem tudom, mily gyönyör az, mely szívemet és érzéseimet itt átjárja. ¹⁾« Gondolatainkban az ősrégi nemzedékek körébe kell magunkat helyeznünk, hogy megérthessük, mennyire élénkek és hatalmasak valának egykor ezek, a Ciceró idejében már meglazult, érzelmek. Reánk nézve a ház csak lakóhely, menedékhely; mi azt nem nagy fájdalommal hagyjuk és felejtjük el, nem ragaszkodunk hozzá; ezt is inkább a szokás és a kedves emlék befolyása alatt tesszük. Mert reánk nézve a vallás benne nem lakozik; a mi istenünk a mindenség istene, kit mindenütt megtalálunk. Másképen volt az a régieknél; a háznak belseje volt az, a hol főistenségüket, gondviselésüket találták, ki őket egyenkint védelmezte, ki imáikat hallotta és kéréseiket meghallgatta. Házán kívül nem érezte magát istenének oltalma alatt; a szomszédnak istene már ellenséges istenség volt. Az ember házat úgy szerette, mint mai nap szentegyházát. ²⁾

Így tehát e régi időszaknak hite nem gátolta a humanitás e részének erkölcsi fejlődéseit. Eme istenek követelték a tisztaságot és megtiltották a vérontást, az igazságnak ismerete, ha nem is keletkezett e hitből, legalább erősödött

¹⁾ Cic. *De leg.* II, 1; *Pro domo* 41.

²⁾ A lakóhely szentségéről, melyet a régiek mindig sérthetetlennek tartottak, l. Demosth. *in Androt.* 52 *in Evergum* 60. *Digesta. de in ius voc.* II, 4.

általa. Ez istenek az egész család minden tagjának közös birtokát képezték; a család e szerint egy hatalmas kötelék által egyesítve találta magát és minden tagja egymást szeretni és tisztelni tanulta. Az istenek háza belsejében éltek; az ember tehát szerette házáat, állandó és maradandó lakóhelyét, melyet szent helyként vett át elődeitől és hagyományozott gyermekeinek.

A régi erkölcsiség, e hit által szabályozva, nem ismerte az emberbaráti szeretetet; de legalább a házi erényre oktatta az embereket. A családnak elszigeteltsége volt e nemzetiségnél az erkölcsiségnek kezdete. A kötelességek világosak, határozottak és parancsolók voltak, de szűk körre voltak szorítva. Az eredeti erkölcsiségnek eme egyszerű jellegét gyakran kellend majd eszünkbe juttatnunk, mert a polgári társadalom, mely ugyanazon elveken alapúlt, ugyanazt a jelleget vette magára, a miértis a régi politikának többnemű sajátságos vonásai csakis ebből magyarázhatók meg.¹⁾

X. FEJEZET.

A gens Rómában és Görögországban.

A római törvénytudóknál és a görög íróknál egy oly régi intézménynek találjuk nyomait, mely, úgy látszik, nagy virágzásban volt a görög és itáliai társadalom régi korában, mely azonban lassankint elhomályosulván, csak alig észrevehető nyomokat hagyott hátra későbbi történelmükben.

¹⁾ Szükséges-e figyelmeztetni, hogy e fejezetben ama népeknek, melyek görögökké és rómaiakká lettek, legrégibb erkölcsi állapotát iparkodtunk megértetni? Szükséges-e hozzátenni, hogy ez az erkölcsiség idővel módosult, különösen a görögöknél? Már az Odysseában fogunk találkozni új érzelmekkel és más erkölcsökkel: a mint ezt a könyv további folyamában ki fogjuk mutatni.

Azt értjük, a mi a rómaiaknál *gens*, a görögöknél *γένος* név alatt fordul elő.

Sokat vitatkoztak már a *gens*-nek természete és szervezete fölött. Nem lesz talán fölösleges előbb elmondani azt, a mi e vitatárgy nehézségét képezte. A *gens*, mint azt alább látni fogjuk, testületet képezett, a melynek szervezése egészen aristocraticus volt. E belső szervezetnek tulajdonítandó, hogy a római patriciusok és athénaei eupatridák előjogaikat oly sokáig gyakorolták. Midőn a néppárt felvergődött, nem mulasztá el minden erejéből eme régi intézmény ellen a harczot megindítani. Ha sikerült volna azt teljesen megsemmisíteni, valószínűleg még emlékezete sem maradt volna fenn. De ez rendkívül életerős volt és mély gyökereket vert a szokásokban, azért azt teljesen eltüntetni nem lehetett. Megelégedett tehát a nép azzal, hogy azt csak módosítsa; megfosztották lényeges jellegétől és csak a külformát hagyták meg, mely semmiben sem akadályozta az új kormányformát. Így képezték Rómában a plebeiusok az ő *gens*-eiket a patriciusokéi szerint; Athénaeben pedig megkísérlették a *γένη*-ket felforgatni, azokat egymással összevegyíteni és *démosok* által helyettesíteni, melyeket azoknak mintájára alakítottak. Visszatérünk majd e tárgyhoz, ha a forradalmakról lesz szó. E helyen csak azt jegyezzük meg, hogy e nagy módosítás, melyet a demokratia hozott be a *gens* uralmába, oly természetű volt, hogy képes tévútra vezetni azokat, kik az eredeti alkotmányt akarják felismerni. És valóban majdnem mind ama tudósítás, mely reánk szállott, azon időszakból való, a midőn már így át volt alakítva. Csak azt tüntetik eléink e tudósítások, a mit belőle a forradalmak meghagytak. Tegyük fel, hogy az előbbi századok ismerete egészen elveszett volna, hogy nem maradt volna

más okmányunk, mint a 48-iki törvényhozásunk országgyűlésileg hozott törvényei és hogy a történész mégis fogalmat akarna magának alkotni ezt a korszakot megelőző intézményekről. Ez egyedüli okmány megmutatná neki a különbséget az akkori és megelőző idők közt. Ama meggyőződésre kellene jutnia, hogy itt nagy változás állott be a nézetekben és hogy a régibb intézmények jelentékeny módosulást szenvedtek. Ez okmányban okvetetlen akadna a régibb korszakra való vonatkozásokra, némely régibb kifejezésekre, visszapillantásokra, melyekből a régibb idők intézményeire követetni lehetne. A nehézség ugyan nagy lenne; de nem kisebb nehézségekkel kell küzdenie annak, a ki mai nap a régi *gens*-et akarja ismerni; mert ő neki nincsenek más tudósításai erre nézve, mint azok, melyek csakis árnyékai a régi intézményeknek.

Hozzáfogunk mindazon adatok elemzéséhez, melyeket a régi írók a *gens*-ről reánk hagytak, azaz a mi ama időben létezett, melyben már minden nagyon módosítva volt. E maradványok segítségével megkísértjük a *gens*-nek valóságos szerkezetét megismerni.

1. Mit közölnek velünk a régi írók a *gens*-ről.

Ha a római történelemben a pún háborúkat lapozgatjuk, találunk benne három személyt, kiknek nevei: Claudius Pulcher, Claudius Nero, Claudius Centho. Mind a hárman ugyanazon egy *Claudia gens*-hez tartoznak.

Demosthenes egyik védőbeszédében két tanúra hivatkozik, kik bizonyítják, hogy ugyanegy, t. i. a Brytidák *γένος*-ához tartoznak. E példában nevezetes az, hogy egy *γένος* tagjaiként idézett hét személy hat különböző démos-ban volt beigtatva; ez mutatja, hogy a *γένος* nem felelt meg teljesen

a *démos*-nak és hogy ez nem volt, mint amaz, egyszerű közigazgatási felosztás. ¹⁾

Ime az egyik bebizonyított tény, hogy Rómában és Athénaeben is voltak *gentes*. Lehetne idézni sok erre vonatkozó példát más görögországi és italiai városokból és azokból minden valószínűséggel következtethetni, hogy ez intézmény általánosan el volt terjedve a régi népeknél.

Minden *gens*-nek megvolt a saját *cultusa*. Görögországban ugyanazon egy *gens*-nek tagjait arról ismerték meg, »hogy régi időktől fogva közösen áldoztak.« ²⁾ Plutarchos tesz említést a Lycomedesi *gens* áldozóhelyéről és Aeschines említi a Butadok *gens*-ének oltárát. ³⁾

Rómában is kellett minden *gens*-nek a vallási szertartásokat végeznie; minden *gens*-nek külön vallása meghatározta a napot, helyet és a szertartásokat. ⁴⁾ A gallusok ostromlák a Capitoliumot; a Fabiusok egyike kijön onnan, áthalad az ellenség sorain, vallásos öltönybe burkolva és kezében a szent tárgyakat vive; a *gens* oltárán akar áldozni, mely a Quirinálison feküdt. A második pún háborúban egy másik Fabius, kit Róma paizsának neveztek, Hanniballal állott szemben; a köztársaságnak nagy gondja volt, hogy el ne hagyja seregét; és mégis elhagyja azt, a tudatlan Minuciusra bízván annak sorsát; mert gense áldozatának forduló-

¹⁾ Demosth. in *Naeer*. 71. L. Plutarch. *Themist.* 1. Aeschin. *De falsa legat.* 147. Boeckh, *Corp. inscr.* No. 485. *Demi Attici* 24. A *Démot* gyakran a görögöknél *πάτρα*-nak nevezték. Pindaros több helyütt.

²⁾ Harpokration *γεννηται* : ἐκάστη τῶν φρατριῶν διήρητο εἰς γένη τοιάδε, ἐξ ὧν αἱ ἱερῶσαι αἱ ἐκάστοις προσήκουσαι ἐκλήγοντο. Hesychius : *γεννηται*, οἱ τοῦ αὐτοῦ γένους μετέχοντες καὶ ἄρῳθεν ἀπ' ἀρχῆς ἔχοντες κοινὰ ἱερά.

³⁾ Plutarch, *Themist.* I, Aeschin. *De falsa legatione* 147.

⁴⁾ Cicero. *De arusp. resp.* 15. Dion. Hal. XI, 14. Festus v. *Propudi*,

napja elérkezett és neki Rómába kellett sietnie, hogy a szent cselekményt végezze. ¹⁾

E cultust nemzedékről nemzedékre folytatni kellett; azért is mindenkinek kötelessége volt fiút hagyni maga után, hogy azt folytathassa. Cicerónak személyes ellensége, Claudius, elhagyta gensét, hogy plebeiusi családba léphessen. Azért is Ciceró ekképen szól hozzá: »Miért teszed ki a Claudiusi gensnek vallását ama veszedelemnek, hogy hibád következtében elenyészszék?« ²⁾

A *gens* istenei *Dii gentiles*, csakis ama genst védelmezték és csakis annak imáit fogadták el. Semmiféle idegent nem volt szabad a vallásos szertartásokhoz bebocsátani. Azt hitték, hogy ha idegen vesz részt az áldozatban, sőt ha csak jelen van is az áldozatnál, az által a *gens* istenei meg vannak sértve és a *gens*nek minden tagja a súlyos istentelenség csapása alatt szenved.

Minden gensnek nemcsak saját cultusa és vallásos ünnepei, hanem közös sírja is vala. Demosthenes egyik védőbeszédében olvashatni: »Ez a férfiú, elvesztvén gyermekeit, eltemeté azokat atyái sírjába, abba a sírba, mely az egész *gens* tagjainak közös birtoka.« Ennek a védőbeszédnek folytatása mutatja, hogy semmiféle idegent nem volt szabad ebbe a sírba eltemetni. Más beszédében ugyanaz a szónok oly sírról beszél, melybe a Buselidák *gense* temette tagjait és a hol minden évben a halotti áldozatot végezte; »a temetésnek ez a helye elég tágas mező, melyet kerítés vesz körül a régi szokás szerint ³⁾«.

¹⁾ Tit. Liv. V, 46. XXII, 18. Valer. Maxim. I, 1, 11. Polyb. III, 94. Plin. *H. N.* XXXIV, 13. Macrobi. III, 5.

²⁾ Cic. *Pro domo* 13.

³⁾ Demosth. in *Makart.* 79; in *Eubul.* 28.

Épen így vala ez a rómaiaknál. Velleius beszél Quintilia *gens* sírjáról és Suetonius közli velünk, hogy a Claudia *gens* sírja a capitolinusi hegy lejtőjén volt.

Rómának régi joga a *gens*nek tagjait feljogosítja; hogy egymástól örököljenek. A tizenkét törvénytábla rendeli, hogy fiúk és agnatusok hiányában a *gentilis* a természetes örökös; e törvényhozás folytán tehát a *gentilis* sokkal közelebb áll mint a *cognatus*, azaz a nő után való rokon.

A *gens*nek tagjai igen szoros összeköttetésben állottak egymáshoz. Egyesülve levén ugyanazon szent szertartások végzésében, kölcsönösen támogatták egymást az élet minden szükségeiben. Az egész *gens* jótáll egy tagjának adósságaiért; megváltja az elfogottat, megfizeti az elítélt váltságdíját. Ha egyikök valami tisztségre emeltetik, összeállnak mindannyian, hogy megfizessék a költséget, mely az ilyen tisztséggel jár.¹⁾

A bevádoltat a *gens*nek minden tagja kíséri a törvényszékhez; ez jelzi ama solidaritást, melyet a törvény a férfiú és ama testület között megállapított, melyhez tartozott. A maga *gens*ének egy tagja ellen vádat emelni vagy csak tanuskodni is ellene, ellenkezett a vallással. Egy Claudius, tekintélyes férfiú, személyes ellensége vala Appius Claudiusnak, a decemvirnek. Midőn amaszt törvényszék elé idézték és halállal fenyegették, Claudius megjelent, hogy azt védelmezze és kérve kérte a népet, hogy kegyes legyen iránta, nem mulasztván ez alkalommal többször figyelmeztet-

¹⁾ Tít. Liv. V. 32. Dionys. Hal. *Fragm.* XIII, 5. Appian. *Hannib.* 28.

tetni a népet, hogy ő ezt »nem vonzalomból teszi, hanem kötelességből.« ¹⁾

Hogy a *gens* egyik tagjának sem volt joga egy másikat a *gens*ből az államnak törvényszéke elé idézni, ennek az volt az oka, hogy magának a *gens*nek meg volt a maga birósága. Minden *gens*nek volt egy feje, ki egyúttal birája, papja és katonai parancsnoka is vala. ²⁾

Tudjuk, hogy midőn a Claudiusok sabinumi családjá Rómában letelepedett, a három ezer ember, mely a családot képezte, egy főnek engedelmeskedett. Sokkal később, midőn a Fabiusok egyedül vállalták magukra a vejibeliak elleni harczot, látjuk, hogy ennek a *gens*nek van egy feje, ki a *gens* nevében beszél a senatushoz, és ki azt az ellenség ellen vezeti. ³⁾

Görögországban szintén meg volt minden *gens*nek a maga feje; bizonyítják ezt a feliratok és mutatják nekünk, hogy ezek a főnökök általánosan archon czimet viseltek. ⁴⁾ Végre valamint Rómában úgy Görögországban is minden *gens*nek volt saját gyűlése; ezeken határozatokat hozott, melyeknek minden tagnak engedelmeskednie kellett és melyeket még maga a községi állam is tiszteletben tartott. ⁵⁾

Ez a szokásoknak és törvényeknek összege, melyeket még virágzásban találunk abban a korszakban, a midőn a *gens* már egészen elgyengülve és elkorcsosodva volt. Ezek a régi intézménynek maradványai. ⁶⁾

¹⁾ T. Liv. III, 58. Dionys. XI, 14.

²⁾ Dionys. Hal. II, 7.

³⁾ Dionys. Hal. IX, 5.

⁴⁾ Boeckh. *Corp. inser.* 397. 399. Ross. *Demi Attici*, 24.

⁵⁾ Tit. Liv. VI, 20. Sueton, *Tiber. I.* (Ross. *Demi Attici*, 24.)

⁶⁾ Cicero megkísértette a *gens* szónak meghatározását: *Gentiles*

2. *Némely vélemény megvizsgálása, melyek által a tudósok a római genset megmagyarázni iparkodtak.*

E tárgyra vonatkozólag, mely már régen képezi a tudósok vitatárgyát, többféle elméletet állítottak fel. Némelyek azt mondák: a *gens* semmi egyéb, mint a névnek hasonlatossága.

Mások elmélete szerint a *gens* csak azt a viszonyt fejezi ki, mely a kegyuraságot gyakorló család, és más oly családok közt uralkodott, kik amannak a cliensei voltak. De bár e két magyarázat mindegyikében van némi igazság, egyike sem felel meg teljesen a tények, törvények és szokások egész sorának, melyeket azonnal elősorolunk.

Egészen más vélemény a következő: hogy a *gens* szó csak költött rokonságot fejez ki; hogy a *gens* több családnak politikai egyesülete, mely családok kezdetben idegenek valának egymás irányában; azonban a vérrokonság kapcsának hiányában, az állam közöttük egy mesterséges szövetséget és bizonyos közös megegyezésen alapuló rokonságot állapított meg.

De erre nézve azt az ellenvetést lehet tenni: Ha a *gens* csakis csinált egyesület, miképen magyarázható, hogy

sunt, qui inter se eodem nomine sunt, qui ab ingenuis oriundi sunt quorum maiorum nemo servitutem servivit (Cic. *Top.* 6.) Ez a meghatározás nem teljes; inkább csak külső jelekét, mintsem a belső, lényeges jelleget emeli ki. Ciceronak, a ki a plebeiusi osztályhoz tartozott, úgy látszik, homályos fogalmai valának a régi korszak *gens*-éről; azt állítja, hogy Servius Tullius király, az ő *gentilise* vala (*meo regnante gentili*) (*Tusc. disp.* I, 16.) és hogy valami Verrucinus majdnem a *gentilise* Verresnek (Cic. *in Verrem* II, 77).

tagjainak joga volt egymástól örökölni? Miért tették a *gentilist a cognatus* elé? Láttuk feljebb az örökösödés szabályait és kifejtettük, mily szoros és kényszerítő viszonyt alapított a vallás az örökösödési jog és a firokonság között. Föltehető-e, hogy a régi törvény eltért volna ettől az elvtől, hogy a *gentiliseket* jogosítsa az örökösödésre, ha ezek egymás irányában csak idegenek voltak volna?

A legkiválóbb és a legjobban constatált jellege a *gens*-nek az, hogy ép úgy volt körében saját cultusa, mint a családnak. Már pedig ha keressük, ki az az isten, kit egy-egy *gens* imád, azt fogjuk találni, hogy az majdnem mindig az istenített előd és hogy az oltár, melyen áldoz, a sír.

Athénaeben az Eumolpidák Eumolpost tisztelték, mint nemzetségeknek megalapítóját; a Phyalidák Phyalos hősiüket imádtak, a Butadok Butest, a Buselidák Buselost, a Lakiadok Lakiost, az Amynandridák Kekropst; ¹⁾ Rómában a Claudiusok Clausustól származtak; a Caeciliusok mint nemzetségek fejét Caeculus hőst tisztelték, a Calpurniusok Calpust, a Juliusok Julust, a Cloeliusok Cloelust. ²⁾

Az igaz, hogy ezeknek a genealogiáknak nagyobb része hihetőleg csak költött; de meg kell vallani, hogy ezen hamisításnak nem lett volna alapja, ha a valóságos *gens*eknél nem uralkodott volna az állandó szokás valakit közös elődnek elismerni és őt valami cultusban részesíteni. A hazugság rendesen iparkodik az igazságot utánozni.

Másrészt nem is volt oly könnyű ezt a hamisítást véghezvinni, mint az nekünk látszik. Ez a cultus nem volt csak

¹⁾ Demosth. in *Makart.* 79. Paus. I, 37. Az Amynandridák feliratai idézve Rossnál 24. l.

²⁾ Festus v. *Caeculus*, *Calpurnii*, *Cloelia*.

üres formalitás. A vallásnak egyik legszigorúbb szabálya az volt, hogy elődként csak azokat volt szabad tisztelni, kiktől valósággal származtak; ezzel a cultussal idegent illetni nagy istentelenségnek tartották. Ha tehát valamely *gens* közösen egy elődöt imádott, akkor valósággal meg is volt győződve, hogy tőle származik. Valamely sírra ráfogni, hogy az elődök sírja, szinlelni az évfordulói cultust, és halottitort, ez annyit tenne, mint a hazugságot oda vinni, a mi a legszentebb, és a vallást kijátszani. Az ilyen hamisítás lehetséges volt Caesar idejében, midőn a családok régi vallása már senkitsem érdekelt. De ha amaz időkre megyünk vissza, a midőn ez a hit még erős volt, nem képzelhető, hogy több család ugyanegy álnokságra egyesülve, egymáshoz így szólott volna: Képzeljünk magunknak egy közös elődöt; állítsunk számára sírboltot, mutassunk be tiszteletére halotti áldozatot és a mi utódaink imádni fogják őt örökön-örökké. Ily gondolat nem merülhetett fel lelkükben, vagy ha igen, akkor azt, mint vétkes gondolatot, elutasították volna.

A sok nehéz kérdésnél, melyeket a történelem megfejtésre ad fel, gyakran czélszerű a nyelvhez, a kifejezések taglalásához is folyamodni. Egy-egy intézmény némelykor egy szó által is, mely azt kifejezi, nyer magyarázatot. Már pedig a szó *gens* teljesen azonos a *genus* szóval, a mennyiben az egyiket és a másikat is ugyanazon értelemben lehet venni; azért is mindegy, akár azt mondom: *gens Fabia* vagy *genus Fabium*; ¹⁾ mind a két szó megfelel *gignere* igének és *genitor* főnévnek; ép úgy mint *γένος* megfelel *γεννᾶν* és *γονεύς* szóknak. Mindezekben a szókban bennrejlík a szülésnek fogalma. A görögök a *γένος*-nak tagjait még

¹⁾ T. Liv. II, 46: *genus Fabium*.

ὁμογάλακτες szóval is jelölték, mi annyit jelent, mint: a ki ugyanazt a tejet szopta.¹⁾ Hasonlítsuk ezekkel össze a latin *familia* és a görög οἶκος szókat, sem az egyikben sem pedig a másikban nem rejlik a szülésnek vagy rokonságnak fogalma. *Familia* szó ugyanis tulajdonképen a birtokot jelenti: a mezőt, házat, pénzt, rabszolgákat, azért is mondja a tizenkét törvénytábla az örökösről: *familiam nancitor*, vegye át az örökséget. A mi οἶκος-t illeti, világos, hogy ehhez a szóhoz csakis a birtoknak vagy lakhelynek fogalma fűződik. És mi e szókat rendesen családnak fordítjuk. De megengedhető-e, hogy a kifejezések, melyek bensőleg lakóhelyet vagy tulajdont jelentenek, gyakran a család megjelölésére voltak alkalmazhatók, más szók pedig, a melyeknek belső értelme a származás, születés, atyaság csakis mesterseges egyesülést jeleztek volna? Ez sehogy sem illenék a régi nyelvek szabatosságához.

Kétségen kívül áll, hogy a görögök és a rómaiak *gens* és γένος szavakhoz a közös eredetnek fogalmát csatolták. Ez a fogalom elhalaványulhatott, midőn a *gens* átalakult, de a szó megmaradt, hogy tanuságot tegyen róla.

Annak az elméletnek tehát, mely a *gens*-t mint valami csinált egyesületet tünteti fel, ellentmond: 1. a régi törvényhozás, mely a *gentilisek*nek megadja az örökösödési jogot; 2. a vallásos meggyőződés, mely csak ott engedi a cultus közösségét, a hol születési közösség van; 3. a nyelvnek kifejezése, mely a *gens*ben a közös eredet fogalmát bizonyítja.

¹⁾ Philochoros a *hist. graec. Fragm.* I, p. 399: γεννῆται, ὅτι ἐκ τοῦ αὐτοῦ τῶν τριάκοντα γένων οὗς καὶ πρότερόν φησι Φιλόχορος ὁμογάλακτας καλεῖσθαι. Pollux VIII, II: ὅτι μετέχοντες τοῦ γένους, γεννῆται καὶ ὁμογάλακτες.

3. *Gens a család eredeti szervezetével, egységével.*

Minden körülmény a *genst* a születési kötelék által létrehozott egyesületnek tünteti fel. Lássuk a nyelvet. A *gens*ek nevei Görögországban ép úgy mint Rómában oly alakúak, mint a minőt a két nyelvben a patronymikum neveknél szoktak használni. Claudius annyit jelentett mint: Clausus fia és Butades Butes fia.

Azok, kik a *gens*ben egy mesterséges egyesületet akarnak látni, hamis feltevésből indulnak ki. Ők föltételezik, hogy a *gens* több különféle nevű családot foglalt magában és szeretik például idézni a *gens Corneliát*, mely valóban magában foglalta a Scipiókat, Lentulusokat, Crassusokat és Sullákat. De evvel még nincsen bebizonyítva, hogy ez mindenütt és mindig így volt. A *gens Marcia* csakis egyetlen egy ággal látszott birni; és ugyanezt látjuk a *gens Lucretia* és *gens Quintiliánál* hosszú évek során át. Bizonyára igen nehéz volna meghatározni, mely családok képezték a *gens Fabiát*; mert minden, a történetből ismeretes, Fabius ugyanazon törzshöz tartozott; mindnyájan viselték kezdetben a Vibulanus melléknevet; később felcserélték azt Ambustus-sal, melyet sokkal későbbben Maximus vagy Dorso-val helyettesítettek.

Tudjuk, hogy Rómában az a szokás uralkodott, hogy minden patricius három nevet viselt. Így például Publius Cornelius Scipio. Nem lesz fölösleges kutatni, e három közül melyik nevet tekintették valóságos névnek. Publius csak előnév vala *praenomen*, Scipio pedig utónév, *agnomen*. A valódi név Cornelius vala; már pedig ez a név ugyanabban az időben az egész *gens*nek neve is volt. Ha nem volna is

más tudósításunk a régi *gens*ről, ez magában elegendő volna annak bebizonyítására, hogy már Corneliusok voltak, mielőtt Scipiók éltek, nem pedig, mint azt gyakran állítják, hogy a Scipiók családja másokkal egyesült, hogy a *gens Corneliát* képezze.

Látjuk valóban a történelemben, hogy a *gens Cornelia* sokáig nem volt felosztva és hogy minden tagja egyaránt viselte a Maluginensis és Cossus melléknevet (*cognomen*). Csak Camillus dictator idejében történt, hogy ez ágaknak egyike felvette a Scipio vezetéknévet, valamint később egy másik ág a Rufus vezetéknévet veszi fel, melyet nemsokára Sulla névvel helyettesít. A Lentulusok csak a samniumi háborúk idejében, a Cethegusok a második pún háború idejében tűnnek elő. Ugyanez áll a *gens Claudiáról*. A Claudiusok sokáig maradnak egy családban egyesítve és viselik a Sabinus vagy Regillensis vezetéknévet származásuk jeléül. Hét nemzedéken át lehet őket kísérni, anélkül, hogy e különben számos családban az ágakat meg lehetne különböztetni. Csak a hetedik nemzedékben, azaz az első pún háború idejében, láthatni három ágat, mely elválik és három vezetéknévet vesz fel, melyek örökösök maradnak; t. i. Claudius Pulcher, mely két századon át fennállott; Claudius Centho, mely nemsokára eltűnt és Claudius Nero, mely egészen a császárság idejéig virágzott.

Ebből következik, hogy a *gens* nem volt a családok egyesülete, hanem maga a család. Akár egy ágat foglalt magában, akár több ágat képezett, minden esetben csak egy család volt az.

Különben könnyen szerezhethünk magunknak fogalmat a régi *gens* alakulásáról és természetéről, ha magunkat

a régi vallás és régi intézmények állapotába helyezzük vissza, melyeket főlebb alkalmunk volt észlelni. Még azt is felismerjük, hogy a *gens* egészen természetszerűen fejlődött a régi korszak házi vallásából és a magán-jogból.

És valóban mit rendel ez az eredeti vallás? Hogy az előd, vagyis az a férfiú, ki első temettetett el a sírba, örökké isten gyanánt tiszteltessék és hogy utódai a szent helynél, melyben nyugszik, minden évben összegyülekezve, neki halotti lakomát rendezzenek. A szakadatlanul égő tűzhely, a folytonosan tisztelt sír az a középpont, mely körül a nemzedékek élnek és mely által a családnak minden ága, akár mily számos legyen az, mintegy fűzérbe összecsoportosulva maradt. És mit mond ismét ennek a régi korszaknak a magán-joga? A családban uralkodó tekintélyről szólva, láttuk, hogy a fiúk sohasem válnak el atyjuktól; az örökség hagyományozásnak szabályait tanulmányozva, arra a nézetre jutottunk, hogy a birtok közösségénél fogva, az ifjabb testvérek nem váltak el bátyjuktól. A tűzhely, sír, örökség, mindez eredetileg megoszthatatlan volt. Következésképen a család is az vala. Az idő nem tagolta fel azt. Ez a részekre nem oszló család, mely az idők hosszú során át fejlődött, örökké folytatva cultusát és nevét, ez volt valóságban a régi *gens*. A *gens* a család vala, de olyan család, mely megtartotta a vallás ajánlotta egységet, és mely azt az egész fejlődést elérte, melynek elnyerésére a magán-jog azt képesítette.¹⁾

1) Nem szükséges, hogy e helyen visszatérjünk arra, mit főlebb (II. k. V. fej.) az *agnatio*-ról mondtunk. Láthattuk, hogy az *agnatio* és a *gentilitas* ugyanannak az elvnek a kifolyása és hogy egyenlő természetű rokonság. A tizenkét tábla törvényének az a helye, mely a *gentiliseket* az örökösödésre az *agnatusok* hiányában képesíti, zavarba hozta a törvényhozókat és arra a gondolatra vitte őket, hogy lé-

Ha ezen igazságot elfogadjuk, mindaz, a mit a régi írók a *gens*ről mondanak, világossá lesz. Az a szoros solidaritás, melyet tagjai közt minden időben észlelünk, nem meglepő többé reánk nézve; ők rokonok születésöknél fogva. A cultus, melyet gyakorolnak, nem fictio; az elődeiktől szállott reájok. Minthogy csak egy családot képeznek, egy közös temetkezési helyök vagyon. Ugyanez oknál fogva mondja őket a tizenkét tábla törvénye jogosítottaknak az egymástól való öröklésre. Minthogy kezdetben mindnyájuknak ugyanaz az egy fel nem osztott atyai birtokuk volt, nemcsak szokássá, hanem szükségessé is lett, hogy az egész *gens* jót álljon egyes tagjainak adósságaiért, hogy megfizesse az elfogottért a váltságdíjt, vagy az elítéltnek birságát. Mindezeket a szabályokat maguk a *gens*ek alkották, mikor még megvolt a *gens*nek az egysége; és mikor azután ágakra szakadt, ezek nem tűnhettek el teljesen. A család régi és szent egyességének maradandó nyomai megmaradtak még

nyeges különbség lehetett a kétféle rokonság közt. De ezt a lényeges különbséget egy szöveg sem tünteti fel. *Agnatus*sá, valamint *gentilis*sé kiki csak fiágon való leszármazás és vallásos kötelék folytán lehetett. A kettő között csak a fokozatban volt különbség, és ez is csak attól az időtől fogva, midőn egy-egy *gens*nek ágai elváltak egymástól. Az *Agnatus* az egyes ágnak, a *gentilis* pedig a *gens*nek tagja volt. Ennek folytán ugyanazt a különbséget állandósították az *agnatus* és *gentilis*-féle kifejezések között, mint *gens* és *familia* szók között. *Familiam dicimus omnium agnatorum*, így szól Ulpian. *Dig. I. k. tit. 16. §. 198.* Ha valaki valamely férfihez *agnatus* volt, annál inkább volt az ő *gentilise*; de lehetett valaki *gentilis*, anélkül, hogy *agnatus* volt volna. A tizenkét tábla törvénye átengedte az örökséget *agnatus*ok hiányában azoknak, a kik a halotthoz csak *gentilisek* valának, azaz kik az ő *gens*éből valók voltak, anélkül, hogy az ő ágához vagy *familiájához* tartoztak volna.

az évi ünnepekben, melyek összegyűjtötték az elszórt tagokat; azon névben, mely közös maradt, azon törvényhozásban, mely számukra elismerte az örökösödési jogot, azon erkölcsökben, melyek arra tanították őket, hogy egymást kölcsönösen segítsék.

Látni fogjuk későbbben, hogy a *gens*be egy alsóbb rangú elem is jutott be, t. i. a *cliensek*; ebből a *gens* és a *cliens* között bizonyos jogi kötelék képződött. Ezt a jogi köteléket szintén *gentilitas*nak nevezték. Például Ciceronak *De orat.* I, 39. a kifejezése »*ius gentilitatis*« a *gens* és a *cliensek* között levő viszonyt fejezi ki. Így történt, hogy ez a szó két dolgot jelent, melyeket nem szabad összetévesztenünk.

A patronymikum neveknek használata ezen ősrégi idők-ből való és láthatólag csatlakozik ehhez a régi valláshoz. A születésnek és cultusnak egysége meg vala jelölve a névnek egysége által. Minden *gens* elődének neve nemzedékről nemzedékre szállott és mint neve úgy cultusa is folytatódott. A mit a rómaiak tulajdonképen *nomen*-nek neveztek, az az elődnek a neve volt, melyet minden utódnak és a *gens* minden tagjának viselnie kellett. Jött idő, midőn minden ág, magát némely tekintetben függetlenné tévén, egyéniségét az által jelölte meg, hogy vezetéknévét (*cognomen*) vett fel. Minthogy különben minden személyt külön megnevezéssel meg kellett különböztetni, mindenkinek megvolt a maga utóneve (*agnomen*) pl. Gaius vagy Quintus. De az igazi név az volt, melyet *gens*e viselt; ez volt a hivatalos megnevezés; ez volt szent; ez volt az, melynek, visszamenve egészen az ismert első elődig, oly sokáig kellett élnie, míg csak a család és istenei éltek. Ugyanigy volt Görögországban is; a rómaiak és hellenek még e pontban is megegyeznek egy-

mással. Minden görögnek, legalább ha valami régi és szabályosan szervezett családhoz tartozott, volt három neve, mint a római patriciusnak. Ezeknek egyike volt a saját neve, a másik az atyjáé, a harmadik az egész *gens*-é; például *Μιλτιάδης Κιμωνος Αακιάδης*, és a következő nemzedék: *Κιμων Μιλτιάδου Αακιάδης*. A Lakiadok egy *γένος*-t képeztek mint a Corneliusok egy *genst*. Így voltak a Butidák s Phytalidák, Brytidák, Amyndridák. Megjegyezhetjük, hogy Pyndaros sohasem dicsőíti hőségét, anélkül, hogy meg ne nevezné a *γένος*-t. E név a görögöknél rendszeren *ίδης*- vagy *άδης*-re végződött, tehát melléknévi alakja volt, ép úgy mint a rómaiaknál is a *gens* neve *ius*-ra végződött. Mindennapi beszédben lehetett az embert egyéni vezetéknevével nevezni, de a hivatalos, politikai vagy vallásos nyelvben, meg kellett adni az embernek egész megnevezését, különösen pedig *γένος*-ának a nevét. (Igaz ugyan, hogy későbbben a *democratia* a *γένος* nevét helyettesítette a *démós* névvel). Érdeemes a megemlítsére, hogy a nevek története egészen más úton haladt a régieknél, mintsem a keresztény társadalomban. A középkorban, egészen a tizenkettedik századig, a keresztnév vagy az egyéni név volt az igazi név és a családnevek (*patronymikum*) csak későbbben jöttek divatba vagy mint a szülőföld utáni megnevezések vagy mint vezetéknevek.

A régieknél épen ellenkezőleg volt. E különbség a két vallás különbözőségében leli magyarázatát. A régi házi vallásra nézve a család volt a valódi test, a valódi élőlény, melynek az egyén csak elválaszthatatlan tagja volt; így tehát a családnév is rangra és fontosságra nézve első volt. Az új vallás ellenben az egyénnek a független, önkormányozta életet, teljes szabadságot és egészen személyes független-

séget biztosított és sohasem ellenezte, hogy a családtól külön váljon; így tehát a keresztnév vala az első és sokáig csakis egyedüli név.

4. *A család kiterjedése; a rabszolgaság és a cliensi intézmény.*

Az, a mit a családról láttunk, házi vallása, istenei, melyeket ő maga képezett magának, törvényei, melyeket maga adott magának, az elsőszülöttség joga, melyen alapult, egysége, fejlődése évről-évre míg a *genst* nem képezte, igazságszolgáltatása, papi tisztsége, belkormányja, mind ez gondolatainkat azon ősrégi időkhöz vezeti vissza, a midőn a család még minden fensőbb hatalomtól független vala és a midőn az állam még nem volt meg.

Ha tekintetbe vesszük ezt a házi vallást, ezeket az isteneket, kik csak egy családhoz tartoztak és kiknek gondviselése csakis a ház kerítéseig terjedett, ezt a cultust, mely titkos volt, ezt a vallást, mely terjeszkedésre nem tartott igényt, ezt a régi erkölcsiséget, mely a családok elszigeteltségét parancsolta: világos, hogy e nemü hit csakis azon időben fogamzhatott meg az emberi lélekben, a midőn a nagy társadalmak még megalapítva nem valának. Ha a vallásos érzelem meglegedett az istenségről való oly korlátolt fogalommal, annak az az oka, hogy az emberi szövetség akkor még aránylag szűkkörű vala. Az az idő, mikor az ember csak házi istenekben hitt, egyszersmind az az idő is, mikor csak a család volt. Az igaz, hogy ez a hit még akkor is lehetett és pedig jó sokáig, midőn államok és nemzetek képződtek. Az ember nem szabadulhatott könnyen meggyőződéseitől, melyek már egyszer erőt vettek rajta. E hit fennmaradhatott még, jöllehet ellenkezett a társadalmi állapot-

tal. Van-e valóban nagyobb ellenmondás, mint polgári társadalomban élni és minden családban külön istenekkel bírni? De világos, hogy ez az ellenmondás nem volt mindig és hogy abban az időben, midőn ez, az emberi lélekben honoló hit elég hatalmas volt, hogy vallást képezzen, tökéletesen megfelelt az emberek társadalmi állapotának. Már pedig az egyedüli társadalmi állapot, mely e hittal összehangzó lehetett, csak az, mikor a család függetlenül és elszigetelten él.

Ez állapotban élt, úgy látszik, az egész árja népcsalád, hosszú ideig. A Vedáknak hymnusai tanuskodnak erről, amaz ágra vonatkozólag, melytől a hinduk származtak; a régi hit és a régi magánjog pedig azokra vonatkozólag, kik görögökké és rómaiakká lettek.

Ha a keleti árnak politikai intézményeit összehasonlítjuk a nyugatiakéval, majdnem semmi hasonlatosságot sem találunk. Ha ellenben e különböző népek házi intézményeit hasonlítjuk össze, azt találjuk, hogy a család ugyanazon elvek szerint alakult Görögországban mint Indiában; ezek az elvek különben, a mint azt feljebb kimutattuk, oly sajátságos természetűek, hogy fel nem tehető, hogy ezen hasonlatosság csak esetleges lett volna; végre nem csak ezek az intézmények mutatnak fel feltűnő hasonlatosságot, de még a szók is, melyek ezen intézményeket kifejezik, gyakran ugyanazok a különböző nyelvekben, melyeket ezen néptörzs a Gangestől a Tiberisig beszélt. Ebből két következtetést lehet vonni: az első, hogy e házi intézményeknek keletkezése sokkal megelőzi azt a korszakot, melyben ezek a különböző ágak egymástól elváltak; a második, hogy a politikai intézmények keletkezése ellenkezőleg sokkal későbbi ezen elválásnál. Az első abban az időben alakultak

meg, mikor ez a néptörzs még régi bölcsőjében, Közép-Ázsiában él vala; az utóbbiak lassankint a különböző vidékeken képződtek, hová a népek kivándorolásuk után eljutottak.

Ebből láthatjuk, hogy az emberek hosszú időn át, nem ismertek más társadalmi formát, mint a családot. Ez hozta létre a házi vallást, mely nem keletkezhett volna szervezett társadalomban és mely a társadalmi fejlődésnek sokáig csak akadályul szolgált volna. Itt fejlődött ki az a magán-jog, melyet később ellenmondásban találtak a tágasabb társadalom érdekeivel, de a mely teljes összhangban volt azzal a társadalommal, melyből eredt.

Helyezzük magunkat gondolatainkban ama régi nemzedékek körébe, melyeknek emlékezete nem vesztetett el teljesen és melyek hitágazataikat és törvényeiket utódaiknak hagyományozták. Minden családnak volt saját vallása, istenei, papi intézménye. Vallásos elszigeteltsége az ő törvénye; cultusa titkos. Még a halálban és a hálalt követő létben sem vegyülnek össze a családok; minden egyes külön folytatja életét sírjában, melyből az idegen ki van zárva. Minden családnak van saját birtoka, azaz a földnek egy osztályrésze, melyet a vallás csatolt hozzá elválaszthatatlanul. *Terminus* istenei őrzik kerítését és a halottak lelkei őrködnek fölötte. A birtoknak elkülönzése annyira kötelező, hogy két birtok nem lehet közvetlenül határos, hanem közöttük egy tért kell hagyni, mely semleges és mely sértetlenül marad. Végre minden családnak van saját főnöke, mint később minden nemzetnek megvan a maga királya. Vannak saját törvényei, melyek kétségkívül nem irottak, de melyeket a vallásos hit mindenkinek szívébe bevés. Van saját igazságszolgáltatása, melytől semmi máshoz felelbezés

nincsen. Mindaz, a mire csak az embernek anyagi vagy erkölcsi életéhez szüksége van, meg van magában a családban. Nem kell semmit sem a családon kívül keresnie; a család oly szervezett állapot, oly társadalom, mely magának elegendő.

De ezt a régi családot nem bontották fel oly részekre, minőkre a mai családot. Nagy társadalomban ugyanis a család ágakra oszlik és kevesbül; míg ellenben más társadalmak hiányában terjed, fejlődik, elágazik, anélkül, hogy eloszlanék. Több fiatalabb ág megmarad egyesülve az öregebb ág körül, az egyedüli tűzhely és a közös sír körül.

Még egy másik elem vegyül e régi család alkotásába. Az a kölcsönös szükség, melynek következtében a szegény a gazdagra, a gazdag pedig a szegényre szorul, a szolgálkat hozta létre. De a patriarchalis kormány e neménél a szolgálak vagy rabszolgák nem különböznek. Könnyen felfogható, hogy a szabad, önkénytes szolgaságnak elve, mely megszűnhet a szolgának kedve, önkénye szerint, nem volt meg egyeztethető azon társadalmi állapottal, melyben a család elszigetelten él vala. Másrészt meg a vallás nem engedte meg, hogy a családba idegen bocsáttassék. A szolgát tehát valami módon e család tagjává és kiegészítő részévé kellett tenni. Az új jövevény csakis a házi cultusba való bizonyos beavatás által juthatott a családba,

Egy sajátságos szokás, mely sokáig uralkodott az athénai házakban, megmutatja nekünk, mily módon lépett a szolga valamely családba. A tűzhely közelébe hozták őt, oda állították a házi istenek elé; fejére tisztító vizet (*lustralis aqua*) öntöttek, ennek megtörténtével némi kalács és gyümölcsben osztozott a családdal.¹⁾ Ennek a szer-

¹⁾ Demosth. in *Stephanum* I, 74. Aristoph. *Plutos*, 768. E két:

tartásnak hasonmása megvolt a házasság és az *adoptio* szertartásában. Kétséggkívül azt jelenti, hogy az új jövevény, a ki még tegnap idegen volt, ezennel a családnak tagjává lesz és annak vallását követi. Így tehát a szolga is jelen volt az imáknál és résztvett az ünnepekben. ¹⁾ A tűzhely védte őt is; a Lares istenek vallása ép úgy volt az övé, mint az úráé. ²⁾ Innen van, hogy a szolgát a család temetés-he-lyére kellett eltemetni.

De épen az által, hogy a szolga megszerezte a cultus és az imádság jogát, elvesztette szabadságát. A vallás láncz volt, mely őt visszatartotta. Élethossziglan a családhoz volt csatolva, sőt még arra az időre is, mely halálát követte.

Ura kiemelhette őt a szolgaság alacsony sorsából és mint szabad emberrel bánhatott vele. De azért a szolga nem hagyta el a családot. Ugy kötve volt a cultus által, hogy nem válhatott el tőle istentelenség vétke nélkül. Mint »szabadon bocsátott« vagy *cliens* továbbra is elismerte főnö-kének vagy védőjének (*patronus*) tekintélyét és nem szűnt meg kötelességérzettel lenni irányában. Csakis urának en-

író világosan jelzi a szertartást, de nem írja le. Aristophanes scho-liastája csatol hozzá némely részletet. Lásd Aeschylosnál hogyan fo-gad Klytemnaestra egy új rabszolgát: »Lépj be ebbe a házba, mert Zeus akarja, hogy részt végy a tisztító viz mosásaiban rabszolgáim-mal a házi tűzhely közelében. (Aeschyl. *Agamemnon* 1035—1038.

¹⁾ Aristot. *Oekon.* I, 5: »Sokkal inkább a rabszolgák mintsem a szabadok érdekében kell a szertartásokat és ünnepeket megtartani.« Cic. *De leg.* II, 8: *Ferias in famulis habento.* Az ünnepnapokon nem volt szabad a rabszolgának dolgozni. (Cic. *De leg.* II, 12.)

²⁾ Cic. *De leg.* II, 14: *Neque ea quae a maioribus prodita est quum famulis tum dominis religio Larum, repudianda est.* A szolga még szent cselekvényt is végezhetett ura nevében. Cato. *De re rust.* 83.

gedelmével nősült és gyermekei, kiket nemzett, folytatták az engedelmességet. ¹⁾

Így képződött a nagy család kebelében egynehány *cliens*- és alárendelt-család. A rómaiak Romulusnak tulajdonították a *cliens*ség behozatalát, mintha ily természetű intézmény egy embernek műve lehetne. A *cliens*ség sokkal régibb mint Romulus. Az különben mindenütt megvolt. Görögországban ép úgy mint egész Italiában. ²⁾ De az államoknak sem köszönhette eredetét; ezek inkább, mint alább látni fogjuk, azt megszorították és megsemmisítették. A *cliens*ség a házi jognak az intézménye és megvolt már a családban, mielőtt még államok lettek volna.

A régi idők *cliens*-intézményét nem szabad az után a *cliens*-rendszer után megítélni, melyet Horatius idejében látunk. Bizonyos, hogy a *cliens* sokáig mintegy szolga volt a védőhöz csatolva. De volt valami, a mi neki tekintélyt adott, t. i. hogy része volt a cultusban és hogy résztvett a család vallásában. Ő neki ugyanaz a tűzhelye, ugyanazon ünnepei, ugyanazon szertartásai voltak, mint patronusának.

¹⁾ A szabadonbocsátottak kötelességeiről a római jogban lásd a *Digest.* XXXVII, 14. *De iure patronatus*; XII, 15. *De obsequiis parentibus et patronis praestandis*; XIII, 1. *De operis libertorum*. A görög jog, a mi a szabadon bocsátást és a *cliens*séget illeti, sokkal korábban megváltozott, mint a római; és így kevés tudósítás maradt reánk a régi a kor efféle emberei állapotáról. Lásd mindazonáltal Lysiaszt Harpokrationnál ἀποστασίον szót; Chrysipposzt Athenaeosnál VI, 93. És Platonak furcsa helyét, *Leges* XI. 915. l. Ebből következik, hogy a szabadon bocsátottnak mindig volt valami kötelezettsége ura irányában.

²⁾ A *cliens*ség a sabinumiaknál (T. Liv. II, 16; Dionys. V, 40.) az etruskusoknál (Dionys. IX, 5., a görögöknél ἑθὺς ἑλληνιστὸν καὶ ἀρχαῖον (Dionys. II, 9.)

Rómában, e vallásos közösség jeléül felvette a család nevét. Ugy tekintették, mintha a családnak adoptált tagja volna. Innen keletkezett a szoros kapocs és a kötelességek viszonyossága a *patronus* és *cliens* között. Halljuk csak a régi római törvényt: »Ha a *patronus* igazságtalanságot követ el *cliens*én, átkozott legyen, *sacer esto*, haljon meg.¹⁾ A *patronus*nak kötelessége megvédeni a *clienst* minden módon és minden erővel, melylyel rendelkezik, mint pap imájával, mint katona lándzsájával, mint bíró törvényével. Később, midőn az állam törvényszéke idézi a *clienst*, a *patronus* kötelessége azt védelmezni; sőt még a törvény titokszerű formuláját is közölnie kellett vele, melylyel perét megnyerheti.²⁾ Törvényszék előtt a *patronus* tanuskodhatott *cognatusa* ellen, de *cliense* ellen nem³⁾ és a *cliens* iránt való kötelességet előbbvalónak tekintették, mint a *cognatus* iránt valóét.⁴⁾ És miért? mert a *cognatus* csak az asszony után levén a családdal összekapcsolva, nem rokon és ennek folytán nem részes a család vallásában. A *cliens*nek ellenben van a cultusban közössége; ő, ámbár sokkal alárendeltebb, rokonságban van, mely Plato kifejezése szerint, abban áll, hogy ugyanazokat az isteneket imádja.

A *cliens*ség szent kapocs, melyet a vallás alkotott és a melyet semmisen képes megtörni. A ki egyszer valamely

¹⁾ A tizenkét törvénytábla idézve Serviustól *Verg. Aen.* VI, 609-hez. V. ö. *Verg. Aut fraus innexa clienti.* A *patronus* kötelességeit illetőleg lásd *Dionys.* II, 10.

²⁾ *Clienti promere iura.* *Hor. Epist.* II, 1, 104; *Cic. De oratore* III, 33.

³⁾ *Cato Aulus Gellius*nál V, 3; XXI, 1. *Adversus cognatos pro cliente testatur, testimonium contra clientem nemo dicit.*

⁴⁾ *Aulus Gellius* XX, 1: *clientem tutandum esse contra cognatos*

családnak cliense, az nem szakadhat többé el a családtól. Az ősrégi idők e clienssége nem önkénytes és múló viszony két ember között, hanem örökös; a cliens kötelességből az, és pedig atyáról fiúra.¹⁾

Látni mindebből, hogy a legrégibb időknek családja, öregebb és fiatalabb ágaival, szolgáljaival és clienseivel elég népes ember-csoportot képezhetett.

Egy család vallásánál fogva, mely egységét megtartotta, magán-jogánál fogva, mely azt eloszthatatlanná tette, cliensi törvényeinél fogva, mely számára szolgálait megtartotta, annyira juthatott, hogy hosszú időre egy terjedelmes

¹⁾ Ez az igazság, véleményünk szerint, teljesen kitűnik két adatból, melyeknek egyikét Plutarchos, másikat Cicero hozza fel. C. Herennius, tanunak idéztetvén Marius ellen, felhossa, hogy a régi szabályokkal ellenkezik, hogy a *patronus* tanuskodjék *cliense* ellen, és midőn látszólag megütköztek azon, hogy Marius, ki már *tribunus* volt, *cliens*nek van minősítve, hozzátevé, hogy valóban »Marius és családja már ősidőktől fogva a Herennius családnak cliensei.« A bírók helyet adtak ennek a mentegetődzésnek, de Marius, kinek nem tetszett, hogy ilyen helyzetbe juttatják, azt felelé, hogy azon a napon, a melyen tisztviselőnek megválasztották, felszabadult a cliensségből, »a mi nem volt minden tekintetben igaz, teszi hozzá a történetíró, mert akármiilyen tisztviselőség nem szabadít fel a cliensi állapottól, csakis a curulisi hivataloknak van meg e kiváltságuk.« (Plut. *Marius* 5.) A cliensség e szerint, ezen egy körülménynek kivételével kötelező és örökös vala; Marius megfeledezett erről, a Herenniusok ellenben emlékeztek rá. Cicero említ egy pert, mely a Claudiusok és a Marcellusok között folyt; amazok, mint a Claudia gens fejei, azt erősítették és pedig a régi jog erejénél fogva, hogy a Marcellusok az ő clienseik; hiába voltak amazok két század óta az állam előkelői között: a Claudiusok nem szüntek meg azt állítani, hogy a cliensi köteléket nem lehetett szétszakítani. Ez a két tény, mely a feledést elkerülte, itélnünk enged, hogy mi volt az eredeti cliensség.

társaságot képezett, melynek élén örökös fő állott. Az ily természetű társaságok megszámlálhatatlan sokaságából állott, úgy látszik, az árja néptörzs sok századokon át.

Ez az ezernyi kis csoport elszigetelten él vala, laza viszonyban állva egymáshoz, nem levén szüksége egyiknek a másikra, nem levén egyesítve sem vallásos sem politikai kapocs által, minden egyesnek meglevén saját birtoka, belkormányzata és saját istenei.

III. KÖNYV.

A községi állam.

I. FEJEZET.

A phratría és curia; a tribus.

Eddig semmiféle évszámot nem tettünk ki és még most sem tehetünk. E régi társadalmak történetében könnyebben jelzik a korszakokat az egymásután következő eszmék és intézmények, mint az évek.

A magán-jog régi szabályainak tanulmányozása a történet előtti idők oly korszakával ismerttetett meg bennünket, melyben a társadalomnak egyedüli formáját a család képezte. Ez a család széles kereteiben több ezerre menő emberi lényt foglalhatott magában. De ezek között a határok között az emberi társadalom nagyon is szűkkörű volt: nagyon szűk az anyagi szükségleteket illetőleg, mert nem volt lehetséges, hogy e család elegendő legyen magának az élet minden viszontagságaiban; nagyon szűk az erkölcsi szükségleteket illetőleg is, a mennyiben az isteni dolgoknak ismerete elégtelen és az erkölcsiség tökéletlen vala. Ez ős

társadalom szűkkörűsége megfelelt ama fogalom szűkkörűségének, melyet magának az ember az isten lényéről képezett. Minden családnak saját istenei voltak és az ember csak házi istenségeket ismert és imádott. De nem elégedhetett meg sokáig ezekkel az istenségekkel, melyek messze értek attól, a mit értelmiségével fölérhetett. Ha még sok század kellett is ahhoz, míg az ember képes lett az istent egyedüli, összehasonlíthatatlan, végtelen lénynak képzelni, legalább, észrevétlenül is közelednie kellett ehhez az eszményképhez, növelve korról korra felfogását, kitágítva lassan-lassan a látókört, melynek határvonala ő előtte az isteni lényt a földi dolgoktól elválasztja.

A vallásos fogalom és az emberi társadalom egy időben indultak növekedésnek.

A házi vallás tiltja vala, hogy két család egymásba vegyüljön és egyesüljön. Megtörténhetett azonban, hogy több család, anélkül, hogy különleges vallásukat feláldoznák, legalább egy másik cultus megtartására egyesült, mely azután közössé lett. És valóban így történt. Bizonyos számú családok egy-egy csoportot képeztek, melyet görögül *phratriának*, latinul *curiának* neveztek. ¹⁾

¹⁾ A phratría keletkezésének módját világosan jelzi Dikearchosnak egy sajátzerű töredéke (*Fragm. hist. graec.* ed. Didot II. k. 238. l.); miután a család cultusáról beszélt, mely még a házasság által sem közölhető mással, ezt teszi hozzá: *ἐτέρα τις ἐτέθη ἱερὸν κοινωνικὴ αὐροδοξ, ἢν φραιτρίαν ὀνόμαζον*. A phratriákat, mint általánosan elterjedt intézményt Görögországban említi Homeros is *Ilias* II, 382: *πρὶν ἄνδρας κατὰ φύλα, κατὰ φρήτας, Ἀγάμεμνον, ὥς φρήτην φρήτην ἀφῆκε, φύλα δὲ φύλοις*. — Pollux III, 52: *φραιτρίαί ησαν δυοκαίδεκα, καὶ ἐν ἐκάστῃ γένη τριάκοντα*. — Demosth. *In Makart.* 14; Isaeos. *De Philokt. hered.* 10. — Phratriák voltak Thebaeben is (Pindaros scholiastája *Isthm.* VI, 18); Korinthosban (Pind. schol. *Olymp.* XIII, 127),

Volt-e az egy csoporthoz tartozó családok között születési kapocs? Ezt bajos volna határozottan állítani. Csak az bizonyos, hogy ez az új egyesülés nem jöhetett létre, anélkül, hogy a vallásos eszme nem tárgult volna. Abban a pillanatban, melyben egyesültek, egy, házi isteneiknél hatalmasabb, istenség elismerésére jutottak a családok, mely ezentúl, közös istenségükké válván, az egész csoport fölött őrködött. Oltárt emeltek, szent tüzet gyújtottak neki és isteni tiszteletet alapítottak meg számára. ¹⁾

Nem volt *curia*, *phratría*, melynek saját oltára, saját őristene nem lett volna. A vallásos cselekmény itt ép olyan természetű volt, mint a családnál. Lényege a közös lakomából állott. Az ételt magán az oltáron készítették, következőkép szent vala; bizonyos imák mellett fogyasztották azt el és minthogy az istenség jelen volt, részesült az ételekben és italokban. ²⁾

A curiának e vallásos étkezése sokáig fennállott Ró-

Thessaliában (u. o. *Isthm.* X, 85); Neapolisban (Strabo V, 246. 1.); Kretában (Boeckh *Corp. inscr.* Nro. 2555). Némely történetíró azt véli, hogy a spártai ὄβαι megfelelnek az athénai *phratriáknak*; *phratría* és *curia* szókat hasonló értelműeknek tartották; *Dionys. Hal.* (II, 85.) és *Dio Cassius* (Fragm. 14.) azok egyikét a másikával fordítják.

¹⁾ Demosth. *In Makart.* 14; Isaeos. *De Apollod. hereditate* említést tesz a *phratriának* oltáráról és az áldozatról, melyet ott bemutatnak. Kratinos (*Athenaeos*nál XI, 3. 460. 1.) szól a *phratría* élén álló istenről Ζεὺς φρατρίσιος. Pollux III, 52: Θεοὶ φράτριοι. Τὸ ἱερὸν ἐν τῷ συνήσαν φράτριοις, φράτριον ἐκαλεῖτο. φράτριος αἰῖς, ἡ θυνουμένη τοῖς φράτριοις.

²⁾ Φρατρίκὰ δεῖπνα (Athenae. V, 2). *Curiales mensae* (Festus 64. 1.)

mában. Cicero említi és Ovidius leírja azt. ¹⁾ Még Augustus idejében is megőrizte minden régi formáit: »Láttam ezeken a szent helyeken, így szól e korszaknak egyik történetírója, az isten színe előtt rendezett lakomákat; az asztalok, az elődök szokása szerint, fából, az edények pedig agyagból voltak. Az ételek kenyérből, lánglisztből sült kalácsokból és némi gyümölcsből állottak. Láttam, mint mutatták be italáldozatukat; ezek nem arany- vagy ezüst-korsókból, hanem csak agyag-edényekből folytak ki; és csodáltam kortársaimat, hogy atyáik szertartásaihoz és szokásaihoz oly hívek maradtak.« ²⁾ Athénaeben az *Apaturiaiák* és *Thargeliák* nevű ünnepeken minden *phratría* összegyülekezett oltára köré; áldozati állatot vágtak le; húsát, melyet a szent tűzön megsütöttek, elosztották a *phatriának* tagjai között és nagyon ügyeltek arra, hogy semmiféle idegennek ne legyen benne része. ³⁾

Voltak némely szokások, melyek egészen a görög történet utolsó koráig fenmaradtak és melyek a régi *phatriák*

¹⁾ Cic. *De orat.* I. 7.: *dies curiae, convivium.* Ovid. *Fast.* VI. 305.; Dionys. II. 65.

²⁾ Dionys. II. 23. Akármit mond is, tagadhatatlan, hogy némely változtatásokat hoztak be. A *curiának* lakomája azután csakis üres, a papoknak hasznos formalitás vala. A *curiának* tagjai szívesen felmentették magokat alóla és az a szokás honosodott meg, hogy a közös étkezést az élelmiszereknek és pénznek szétosztásával helyettesítették. Plaut. *Aulularia* V. 69. és 137.

³⁾ Isaeos. *De Apollod. hered.* 15—17. leír egy ilyen lakomát; más helyütt (*De Astyph. hered.* 33.) beszél egy emberről, kit, mint-hogy *adoptio* következtében a *phatriából* kilépett, idegennek tekintettek; hiába jelent meg minden szent lakomához, nem részesítették őt az áldozat húsában. V. ö. Lysias, *Fragm.* 10. (ed. Didot II. k. 255.): »Ha egy idegen szülöktől származott férfiú csatlakozik valamely *phatriához*, azt minden athénai a törvény elé idézheti.«

természetére némi világosságot vetnek. Így látjuk, hogy Demosthenes korában arra nézve, hogy valaki valamely phratriának tagjává lehessen, megkövetelték, hogy az illető a phratriát képező családok egyikének törvényes házasságából származott legyen. Mert a phratriának vallása ép úgy, mint a családé, csakis vérrokonokra szállhatott. Az athénai fiatal embert atyja mutatta be a phratriának, meg esküdve, hogy az fia. A phratriába való felvétel bizonyos vallásos szertartások mellett ment végbe. A phratría barmot áldozott, húsát az oltáron sütötte meg minden tag jelenlétében. Ha az új jövevénynek felvételét megtagadták, a mint ehhez joguk is volt, ha t. i. kételkedtek törvényességéről, a húst az oltárról le kellett venniök. Ha azt nem tették, ha a sütés után megosztották a jövevényt a baromnak a húsát, az arra mutatott, hogy fel van véve és hogy visszavonhatatlanul a társulat tagjává lett.¹⁾ Ez az eljárás abban leli magyarázatát, hogy a régiek azt hitték, hogy az oltáron készített és több tag között elosztott étel feloldhatatlan kapcsolatot és szent egyezséget alapít meg közöttük, mely csakis az étellel szűnik meg.²⁾

¹⁾ Demosth. *In Makart.* 13—15.; Isaeos, *De Philokt. hered.* 21—22. *De Kimonis hered.* 18. Emlékezzünk csak arra, hogy a fiúvá való fogadás mindig ugyanoly hatású volt, mint a törvényes származás, és hogy annak a helyét pótolta.

²⁾ Ez a meggyőződés egyszérsmind a régi vendégszeretetnek az alapja. Nem feladatunk ezt a sajátyszerű intézményt leírni. Csak azt mondjuk, hogy ebben is nagy része volt a vallásnak. A férfit, a kinek sikerült az oltár közelébe jutni, nem volt többé idgennek tekinthető; ő ἐφείριος-szá lett (Sophokl. *Trachin.* 262.; Euripid. *Ion* 654.; Aeschyl. *Eumenid.* 577.; Thukyd. I. 137.). Az, a ki a szent lakomát valakivel megosztotta, örökké tartó közösségre lépett ama vendégével. Ez az oka, hogy Euander így szól a trójaiakhoz: »Com-

Minden phratriának vagy curiának volt egy feje — *curiója* vagy *phratriarchája*, kinek legfőbb teendője volt az áldozatoknál elnökösködni. Meglehet, hogy jogai kezdetben terjedelmesebbek voltak. A phratriának voltak saját gyűlése, törvényszéke és törvényhozása.¹⁾ — Benne neki ép úgy, mint a családnak, volt saját istene, cultusa, papi intézménye, törvénykezése és kormánya. Kis társadalom volt ez, mely tökéletesen a család mintájára volt szervezve.

A szövetkezés természetesen fejlődött és pedig ugyanazon mód szerint. Több *curia* vagy *phratría* egyesül és alkot egy *tribust*.

Ennek az új körnek is megvolt saját vallása; minden tribusnak volt egy oltára és egy védő istensége.²⁾

A tribus istene rendesen ugyanoly természetű vala, mint a phratriáé vagy a családé, t. i. egy istenített ember, egy *heros*. Tőle nyerte a tribus megnevezését: a görögök őt *heros eponymos*-nak is nevezték. Minden évben volt neki

munem vocate Deum (Verg. *Aen.* VIII. 275.). Ebben látjuk egy példáját annak, hogy van az emberi lélekben mindig valami következetlen bölcsesség: a házi vallás nem készült az idegen számára, lényegében elutasítja őt magától, de épen e vallás által az idegen, mihelyt közelébe jutott, annál szentebbé válik. Mihelyt az oltárt megérintette, szükségkép kell, hogy megszűnjék idegennek lenni. Ugyanaz az elv, a mely tegnap eltaszította magától, követeli, hogy ma és mindenkorra a család tagjává legyen.

¹⁾ Erről a *curiő*-ról vagy *magister curiae*-ről lásd Varrot *L. L.* V. 83.; Festus 126. lap. A phratriarchát említi Demosth. *In Eubul.* 23. A tanácskozást és szavazást leírja Demosth. *In Makart.* 82. Több felirat tartalmazza a phratriák határozatait. *L. Corp. inscr. att.* ed. Köhler II. k. Nro 598—600.

²⁾ *Φερίων θεῶν ἱερά* (Pollux VIII. 110.)

egy ünnepnapja. A vallási szertartásnak fő részét a lakoma képezte, melyben az egész tribus részt vett. ¹⁾

A tribusnak, mint a phratriának, voltak saját gyűlései; törvényeket is hozott, melyek minden tagra nézve kötelezők voltak. Törvényszéke és bíraskodási joga is volt tagjai fölött. Élén egy fő áll vala *tribunus*, *φυλοβασιλεύς* czímmel. ²⁾ Azokból a maradványokból, melyek a *tribus* szervezésére vonatkozólag reánk maradtak, kitűnik, hogy kezdetben mint független társulat volt szervezve, mintha kivülről semmiféle más társadalmi hatalom nem léteznék. ³⁾

¹⁾ *Φυλετικὰ δεῖπνα* (Athenaeos V. 2.); Pollux III. 67.; Demosth. *In Boeot.*, *de nom.* 7. Athénaenak négy régi tribusáról és azoknak viszonyáról a phratriákhoz és *γένη*-khez lásd Pollux VIII. 109—111. és Harpokration v. *τριτύς*, Aristoteles szerint. Községes dolog volt, hogy minden görög községi államban, a dóroknál és az ionoknál volt három-négy régi tribus. Hom. *Ilias* II. 362. és 668.; *Odys.* XIX. 177.; Herod. IV. 161.; V. 68. és 69. Lásd Ottfr. Müller. *Die Dorier* II. k. 75. l. Meg kell különböztetni az előbbi korszakbeli vallási tribusokat a későbbi helyi tribusoktól; később majd erre visszatérünk. Csak az előbbieknél állanak viszonyban a phratriákkal és *γένη*-kkel.

²⁾ Pollux VIII. 111.: *οἱ φυλοβασιλεῖς, ἐξ Ἐυπατριδῶν ὄντες μάλιστα τῶν ἱερῶν ἐπεμελοῦντο.* V. ö. Aristot. töredékét, idézve Photius által v. *ναυκραγία*.

³⁾ Róma három eredeti tribusának politikai és vallási szervezése kevés nyomokat hagyott hátra az okmányokban. Csak annyit tudunk rólok, hogy *curiá*-kból és *gens*-ekből állottak és hogy minden egyesnek megvolt a maga *tribunus*-a. Nevüket: *Ramnes*, *Tities*, *Lucceres*, valamint cultusuk némely szertartásait megőrizte a hagyomány. Ezek a tribusok sokkal tekintélyesebb testületek valának, hogysem az állam nem iparkodott volna azokat gyöngíteni és függetlenségüktől megfosztani. A plebeiusok is magok részéről azon fáradoztak, hogy azokat eltüntessék.

II. FEJEZET.

Új vallási hitágazatok.

1. A természeti világ istenei.

Mielőtt a tribusok alakulásától a községi államok keletkezésének fejtegetéséhez térnénk át, említenünk kell e régi népek szellemi életének egyik fontos elemét. Midőn e népek ősrégi hitéletét taglaltuk, egy oly vallást láttunk, melynek tárgya az elődök, főjelképe pedig a tűzhely vala; az szervezte a családot és hozta be az első törvényeket. De ugyane néptörzsnek, minden ágában, még egy másik vallása is volt, az t. i., melynek legfőbb alakjai *Zeus, Hera, Athéna, Juno* valának, a hellen Olymposnak és a római Capitoliumnak vallása.

E két vallásnak elseje isteneit az ember lelkében találta, másika pedig a természetben. Ha az életerőnek és az öntudatnak érzete, melyet az ember magában hord, beléje ihlette az isteni lénynek első fogalmát, úgy ennek a mindenségnek szemlélete, mely őt környezi és lesújtja, egészen más irányt adott vallásos érzetének.

Az első idők embere szünet nélkül a természet körében élt; a civilizált életnek szokásai még nem vontak fátyolt közte és a természet közt. Tekintete el volt bájolva annak szépségétől, vagy elbűvölve nagyszerűségétől. Élvezte a napfényt, félt az éjtől és, midőn »az ég szent fényét«¹⁾ visszatérni látta, hálával telt meg keble. Élete a természet kezében volt; reménynyel várta a jótevő felhőt, melytől termése függött és félt a zivatartól, mely munkáját és az egész év

¹⁾ Sophokl. *Antigone* 879.

reményét megsemmisíthette. Minden perczen érezte a maga gyámoltalanságát és mindannak, a mi környezte, összehasonlíthatatlan erejét. Folytonosan a tisztelet, szeretet és félelem érzetének vegyüléke töltötte el keblét e hatalmas természet irányában.

Ez az érzet nem vezette őt azonnal a mindenséget kormányozó egy Isten megismerésére; mert még akkor nem birt a mindenség fogalmával. Nem tudta még, hogy a föld, a nap, a csillagok ugyanegy testnek részei; még nem jutott arra a gondolatra, hogy ezt talán ugyanazon egy lény kormányozza. Első tekintetre, melyet az ember a külvilágra vetett, úgy tűnhetett föl előtte az egész, mint egy rendezetlen köztársaság, melyben a vetélkedő erők egymás ellen harcolnak. Minthogy a külső dolgokat maga után ítélte meg és minthogy magában szabad személyt érzett, azért a teremtés minden részében, a földben, fában, felhőben, a folyam vizében, a napban ugyanannyi magához hasonló személyeket látott; gondolatot, akaratot és szabad cselekvést tulajdonított nekik és, minthogy hatalmukat érezte és észrevette, hogy uralmuknak alá van vetve, megvallotta a tőlök való függőségét; kérte és imádta őket; isteneket képezett magának belőlök.

Így tehát e néptörzsnél a vallásos fogalom két igen különböző alakban mutatkozott. Egyrészt az ember a láthatatlan elemhez fűzött isteni tulajdonságokat, az értelmiséghez, ahhoz, a mit lelkében felismert, ahhoz, a mit magában szentnek érzett. Másrészt ismét az istenségről való fogalmát a kultárgyakhoz csatolta, melyeket szemlélt, melyeket szeretett, vagy a melyektől félt, a természeti tényezőkhöz, melyek boldogságának és életének urai valának.

A hitnek ez a két neme két vallásnak adott helyet,

melyek oly sokáig fenmaradtak, a meddig csak görögök és rómaiak léteztek. Ezek nem támasztottak egymás ellen harczot, sőt elég jó egyetértésben éltek egymással és megosztották az ember fölött való uralmukat; de sohasem vegyültek együvé. Folytonosan eltérő, gyakran ellenmondó hitágazataik és különböző szertartásaik valának. Az olymposi istenek cultusában semmisem volt, a mi közös volt volna a herosok vagy a manesek cultusával. Nem volnánk képesek megmondani, hogy e két vallás közül melyik előzte meg időre nézve a másikat; csak az bizonyos, hogy az egyik, t. i. a halottakat illető hit, mely már igen régi időben meg volt alapítva, a vallás joggyakorlatában folytonosan változatlan maradt míg hitágazatai lassankint elmosódtak; a másik pedig, t. i. a természeti vallás, sokkal jobban terjedett és idők folytán szabadon kifejlődött, időről-időre módosítva legendáit és tantételeit és szünet nélkül öregbítve az ember fölött való hatalmát.

2. *E vallásnak viszonya az emberi társadalom fejlődéséhez:*

Hihető, hogy a természet e vallásának első elemei igen régiek; meglehet, hogy oly régiek, mint az elődök cultusa; de a mint már sokkal általánosabb és sokkal magasabb felfogásnak felelt meg, sokkal több időre is volt szüksége, hogy határozott tanban állapotdjék meg.¹⁾ Be van

¹⁾ Szükséges-e mindazokat a görög és itáliai hagyományokat megemlíteni, melyek Jupiter vallásából egy ifjabb és aránylag újabbkorbbi vallást képeztek? Görögország és Italia megtartották azon időnek az emlékezetét, melyben az emberi társadalmak már léteztek és midőn ez a vallás még nem volt megalkotva. Ovid. *Fast.* II. 289. Verg. *Georg.* I. 126. Aeschyl. *Eumen.* Paus. VIII. 8. Úgy látszik, hogy a hinduknál a *pitrís*-ek korábbiak, mint a *Dévák*.

bizonyítva, hogy ez a vallás nem képződött e világon egy napon, és hogy nem ugrott ki egyszerre készen az ember agyából. E vallás kezdetével nem látunk sem jóst, sem pedig bármiféle papi testületet. Különböző értelmiségű lényekben keletkezett az a természeti erő behatásánál fogva. Kiki saját módjára csinálta azt magának. Mindez istenek között, kik a különböző szellemek eredményei, valami hasonlatosság látszik, mert a fogalmak majdrem egyenlő módon képződtek az emberben; mindazonáltal nagy változatosság is volt, mert minden szellem egyszersmind a maga istenének megalkotója volt. Ebből az következett, hogy ez a vallás sokáig zavarteljes volt, hogy istenei számtalanok lettek.

Mindazonáltal az elemek, melyeket isteníteni lehetett, nem voltak igen számosak. A nap, mely termékenyít, a föld, mely táplál, a felhő, mely majd jótevőnek, majd vészthozónak mutatkozott, ezek voltak a főhatalmak, melyekből isteneket alkotni lehetett. De ez elemek mindegyikéből ismét számtalan isten ered; t. i. ugyanaz a természetes hatás, különböző szempontból tekintve, különböző neveket kapott az embertől. Így például a napot itt Heraklesnek (dicsőnek), ott Phoebosnak (fénylőnek), másutt ismét Apollónak (ki az éjt vagy a rosszat elűzi) nevezték; az egyik a felmagasztalt (Hyperion), a másik jótevő lénynek (Alexikakos) nevezte; és később az az emberi csoportok, melyek e fénylő csillagnak ily különböző neveket adtak, nem ismerték fel többé, hogy ugyanaz az istenök van.

Tulajdonképen minden ember csak csekély számú istenséget imádott; de úgy látszott, mintha az egyiknek istenei nem volnának ugyanazok, melyek a másikéi. A nevek valóságban hasonlíthattak egymáshoz; sok ember nevezhette külön saját istenét Apollónak vagy Herculesnek, mert

ezek a szók csakis a használatban levő nyelvhez tartoztak és nem voltak egyebek mint jelzők, melyek az isteni lényt egyik vagy másik kirívó tulajdonságánál fogva jelölték. De az embereknek e különböző csoportja nem hihette azt, hogy ugyanezen név alatt is csakis egy isten van. Ezrekre menő különböző Jupitert ismertek; a Minervák, Dianák és Junók száma igen nagy volt, anélkül, hogy egymáshoz a legkevésbé is hasonlítottak volna. Minthogy mindez a felfogás az egyes szellemek szabad munkájának kifolyása volt és így némileg birtokát is képezte, az lett a következménye, hogy ezek az istenek jó sokáig függetlenek voltak egymástól és hogy minden egyesnek saját külön legendája és cultusa volt. ¹⁾

A mint e hitnek első megjelenése abba az időbe esik, melyben az emberek még a családi életet élték, úgy ezek az új istenek is, valamint a daemonok, herosok és laresok kezdetben csak a házi istenek jellegét viselték magukon. Minden egyes család maga képezte magának isteneit és úgy is őrizte azokat, mint saját őrző isteneit, kiknek kegyeit az idegenekkel megosztani nem akarta. Ez a gondolat a Vedák hymnusaiban gyakran fordul elő, és nincsen kétség, hogy ez a nyugati árájuk lelkében is megvolt, mert látható nyomait hagyta hátra vallásukban. A mint a család, valamely természeti erőt személyesítvén, istent képezett magának, azon-

¹⁾ Habár-gyakran előfordult, hogy több név ugyanegy istenséget és a szellemnek egy felfogását jelezte, mindazonáltal az is meg-esett, hogy egy név gyakran több különböző istenséget rejtett magában: Poseidon Hippios, Poseidon Phytalmios, Poseidon Erechtaeos, Poseidon Aegeos, Poseidon Helikonios különböző istenek valának, kiknek sem ugyanazon tulajdonságaik, sem pedig ugyanazon imádóik nem voltak.

nal tűzhelyéhez csatolta azt, penatesei közé számította és tiszteletére egynehány szót fűzött imájának formulájához. Innét van, hogy a régieknél következő kifejezésekkel találkozunk: Az istenek, kik tűzhelyemnél laknak, tűzhelyem Jupiterre, atyáim Apollója. ¹⁾ »Kérlek, így szól Tekmessa Ajaxhoz, Jupiterre, ki tűzhelyed mellett lakozik.« Medea varázslónő pedig így szól Euripidesnél: »Esküszöm Hekatéra, úrnóm istenasszonyra, kit tisztetek és ki tűzhelyem szentélyét lakja.« Midőn Vergilius azt írja le, a mi legrégibb a római vallásban, Herculest mutatja be, mint a ki Euander tűzhelyéhez csatlakozott és a kit az házi isteneként imádott.

Onnan eredt a külön helyi cultusok sokasága, melyek között az egység sohasem volt létrehozható. Innen eredtek az isteneknek egymás közt való harcrai, melyektől a polytheismus csak úgy hemzseg és melyek a családok-, megyék- és városoknak egymás közt való harcát jelezzik. Innen eredt végre az istenek és istennők megszámlálhatlan tömege, kiknek csak egy kis részét ismerjük: mert sok elveszett, anélkül, hogy csak nevének emlékét hagyta volna is hátra, mint-hogy a családok, melyek azokat imádták volt, kivesztek, vagy a városok, melyek azokat tisztelték volt, elpusztultak.

Sok időre volt szükség, míg ezek az istenek a családok köréből, melyek azokat alkották és örökségüknek tekintették, kiléptek; sőt tudjuk, hogy sok isten sohasem bontakozott ki a házi kötelék ezen állapotából. Az eleusisi Demeter sokáig maradt az Eumolpidák családjának istennője; az athénai Akropolis Athénéje a Butidák családjához tar-

¹⁾ Ἰστίοι Ζοί, ἐφέστιοι, πατριοί. Ὁ ἐμὸς Ζεὺς Eurip. *Hekuba* 345. Medea 395. Sophokl. *Ajax* 492. Verg. *Aen.* VIII, 543. Herod. I, 44.

tozott. A római Potidiusoknak volt saját Herculesök és a Nautiusoknak saját Minervájuk. ¹⁾ Nagyon valószínű, hogy Venusnak cultusa sokáig kizárólagos volt a Juliusok családjában és hogy ezen istennőnek nem volt nyilvános cultusa Rómában.

Idő multával megtörtént, hogy valamely családnak istensége bűvös hatást gyakorolt az emberek képzelő tehetőségére és minthogy e család jóléte arányában hatalmasnak tűnt fel, egy egész város akarta azt magáénak fogadni és neki isteni tiszteletet bemutatni, hogy kegyét megnyerhesse. Így történt ez az Eumolpidák Demeterével, a Butádok Athénéjével, a Potidiusok Herculesével. De, ha valamely család beleegyezett istenének megosztásába, legalább a papi tisztségét tartotta meg magának. A papi méltóság, minden egyes istenre nézve, sokáig örökös volt és nem válhatott ki egy bizonyos család köréből. ²⁾ Ez annak az időnek a nyoma, a midőn az isten maga is a család birtokában volt, csakis azt védelmezte, és csakis általa akart tiszteltetni.

Igaz tehát, ha azt állítjuk, hogy ez a második vallás kezdetben összhangzásban volt az emberek társadalmi állapotával. Minden család bölcsője volt és sokáig erre a szűk

¹⁾ T. Liv. IX, 20 : *Potitii, gens cui familiare fuerat sacerdotium Herculis*. Dionys. II, 69. Az Aureliusok családjá is tisztelte a napot (Festus v. *Aureliam* ed. Müller 23. lap.).

²⁾ Herod. V, 64, 65 ; VII, 153 ; IX, 27 ; Pind. *Isthm.* VII, 18. Xen. *Hell.* VI, 8. Plato. *Leg.* VI, 759. lap. Banquet 40. lap. Plut. *Theseus.* 23 ; a tiz szónok életrajza. *Lykurg.* II. Philochor. fragm. 158, 411. lap. Diodor. V, 58. Paus. I, 37 ; IV, 15 ; VI, 17 ; X, 1 ; Apollod. III, 13 ; Justin. XVIII, 5. Harpokrat. v. *ἐτεροβουτάδαι, εὐρεΐδαι*. Cic. *De divin.* I, 41 ; Strabo IX, 421. lap. XIV, 634. lap. Tac. *Ann.* II, 54.

körre volt szorítva. De alkalmasabbnak mutatkozott az emberi egyesülés fejlesztésére, mint a halottaknak cultusa. És valóban az elődök, hérosok, manesek olyan istenek, kiket már lényüknél fogva csak csekély számú ember imádkozhatott és a kik a családok között örökre áthághatatlan határvonalat vontak. A természet isteneinek vallása már szélesebb körű volt. Ennek terjedését semmiféle szigorú törvény nem gátolta; emez istenek természetében nem feküdt, hogy csak egy család imádjá azokat és hogy az idegen ki legyen zárva. Végre az embereknek észrevétlenül is arra a meggyőződésre kellett jutniok, hogy az a Jupiter, kit az egyik család imád, ugyanaz a lény, ugyanaz a fogalom, mint a másik családnak a Jupitere, a mit különben sohasem hihetett két Larról, két elődről, két tűzhely istenéről.

Tegyük még hozzá, hogy ennek az új vallásnak már erkölcstana is volt. Nem szorítkozott csak arra, hogy az embereket a család iránt való kötelességekre tanítsa. Jupiter a vendégszeretetnek istene volt. Tőle jöttek az idegenek, a segílyt kérők, »a tiszteletreméltó szükölködők, kikkel »mint testvérekkel« kellett bánni. Mindezek az istenek emberi alakot is öltöttek magokra és megmutatták magukat az embereknek. Ez pedig némelykor azért történt, hogy részt vegyenek az emberek tusáiban és pártjukat fogják harcaikban; gyakran azért is, hogy őket egyetértésre intsek és arra tanítsák, hogy egymást támogassák.

A mily arányban terjedett ez a vallás, abban az arányban a társadalomnak is növekednie kellett. Már pedig tudva van, hogy ez a vallás, mely kezdetben gyenge volt, rendkívüli terjedelmet nyert. Kezdetben mintegy visszavonult a családokba, idősb testvérének, a házi tűzhelynek oltalma alá. Itt az új isten szerény helyet kapott, egy szűk fülkét (*cella*)

a tisztelt oltár közelében, hogy annak a tiszteletnek egy része, melylyel a tűzhelyet illették, reá is háramoljék. Idővel az isten, nagyobb befolyást nyervén a lélekre, kivonta magát a gyámkodás e neme alól; elhagyta a házi tűzhelyt; külön kapott saját lakhelyet és áldozatokat, melyek csak őt illették. Ez az új lakóhely (*ναός*, *naio*-ból »lakás«) a régi szentély mintájára volt építve; ez, mint azelőtt a fülke (*cella*), a tűzhelylyel szemben állott; de a *cella* bővült, szépült és templommá lett. A tűzhely megmaradt az isten házának bejáratánál, de már igen kicsinynek látszott emehhez képest. Az, a mi azelőtt a fő vala, most már mellékes dologgá lett. Megszűnt már isten lenni, az isten oltárának rangjára szállt le, az áldozásnak eszköze lett. Az lett hivatása, hogy az adományt az ember imáival együtt a fenséges isten elé vigye, kinek szobra a templomban áll vala.

Mikor már azt látjuk, hogy ezek a templomok emelkednek és kapuikat az imádkozók sokasága előtt feltárják, biztosak lehetünk benne, hogy az emberi értelmiség és társas-élet már jó idő óta növekedett.

III. FEJEZET.

A községi állam alakulása.

A tribus, mint a család és phratría, azért alakult, hogy független testületet képezzen, mert külön *cultusa* vala, melyből az idegen ki volt zárva. Mihelyt megalakult, többé egy új család sem volt oda bebocsátható. Két tribus nem egyesülhetett többé egygyé; vallásuk nem engedte. De a mint több phratría egyesülhetett egy tribusba, több tribus is egyesülhetett egymással az alatt a feltétel alatt, hogy minden egyesnek a *cultusát* tisztelni fogják. Azon a napon,

melyen eme szövetség meg történt, meg volt teremtvé az állam.

Fölösleges nyomozni az okokat, melyek több szomszéd tribust arra birtak, hogy egyesüljenek. Ez az egyesülés majd szabad akaratból történt, majd az egyik tribus túlnyomó erejének, vagy valamely férfiú hatalmas akaratának volt következménye. Annyi bizonyos, hogy ennek az új egyesülésnek a kapcsa ismét csak a cultus volt. A tribusok, melyek egyesültek, hogy államot képezzenek, nem mulasztották el a szent tüzet meggyújtani és maguknak egy közös választ adni.

Az emberi társadalom, e néptörzsnél, nem a kör módjára növekedett, mely lassankint tágul és mindig nagyobb és nagyobb területet foglal el. Itt ellenkezőleg egyes kis csoportok, melyek már jó régen megvoltak alakulva, tömörültek egymáshoz. Ugyanis több család képezte a phratriát, több phratria a tribust, több tribus az államot. A család, phratria, tribus, állam máskülönben egymáshoz teljesen hasonló társulatok, melyek egymásból keletkeztek a szövetések egész során át.

Még azt is meg kell jegyeznünk, hogy ámbátor ezek a különböző csoportok így egyesültek egymással, egyikök sem vesztette el saját egyéniségét, sem pedig függetlenségét. Jóllehet, hogy több család egy phratriába egyesült, minden egyes családnak megmaradt az a szervezete, mint elszigeteltsége idejében; semmisen változott benne, sem cultusa, sem papi tisztsége, sem birtokjoga, sem beligazgatása. Ezután egyesültek a curiák, de mindegyikök megtartotta cultusát, összejöveteleit, ünnepeit, fejét. A Tribusból az államhoz történt az átmenet; de azért a tribusok nem oszlottak fel és mindegyikük tovább is külön testületet alkotott,

majdnem úgy, mintha az állam nem is volt volna. A vallást illetőleg: a kisebbszerű cultusoknak egész serege létezett és ezek fölött alakult egy közös cultus; politikai tekintetben pedig egy a kis kormányoknak egész tömege folytatta működését, és fölöttük kiemelkedett a közös kormány.

Az állam szövetség vala. Ez okból, legalább több századon át, kötelezve volt a tribusok, curiák és családok vallási és polgári függetlenségét tiszteletben tartani és nem volt joga e kis testületek magán ügyeibe beleavatkozni. Semmi köze sem volt a család belügyeihez; a fölött, a mi ott történt, nem biráskodhatott; meghagyta az atyának a jogot és kötelességet, hogy felesége, fia és cliense fölött ítéljen. Ez volt az oka, hogy az a magán-jog, mely a családok elszigeteltsége korszakában állapíttatott meg, a községi államokban fönnállhatott és hogy csak sokkal későbbén módosult.

A régi államok csecsemő korának ily állapotát bizonyítják a szokások, melyek sok ideig virágoztak. Ha az államnak hadseregét tekintjük az első időkben, azt találjuk, hogy tribusok-, curiák- és családokra volt felosztva, ¹⁾ »úgy, hogy, mint egy régi író mondja, a harczosnak szomszédja a csatában az volt, a kivel béke idejében ugyanazon oltárnál libatiót és áldozatot nyujt az istennek.« ²⁾ Ha az összegyülekezett népet szemléljük, Rómának első századában, azt látjuk, hogy *curiák* és *gentes* szerint szavaz. ³⁾ Ha

¹⁾ Homer. *Ilias*. II, 362; Varro. *L. L.* V, 89; Athénaeben az volt a szokás, hogy a katonákat tribusok és *démosok* szerint állították fel: Herod. VI, 111; Isaeos. *De Menekl. hered.* 42; Lysias. *Pro Mantitheo* 15.

²⁾ Dionys. Hal. II, 23.

³⁾ Aulus Gell. XV, 27.

a cultust tekintjük, Rómában hat Vesta-szüzet találunk, kettőt-kettőt minden tribusra; Athénaeben az Archon végzi a legtöbb áldozatot az egész állam nevében, de vannak vallási szertartások, melyeket a tribusok fejeinek kell közösen végezniök. ¹⁾

E szerint az állam nem az egyéneknek a csoportosulása, hanem több csoportnak a szövetkezése, melyek már az állam előtt szervezve valának és melyeket az továbbra is meghagy. Az attikai szónokoknál olvashatni, hogy minden athénai polgár négy különböző társulatban vesz részt: ő tagja egy családnak, egy phratriának, egy tribusnak és az államnak. Nem lép be egy időben és egy ugyanazon napon mind a négybe, mint pl. a magyar, ki születése perczében egyszerre egy családnak, községnek, megyének, és hazának a tagjává lesz. A phratría és tribus nem közigazgatási felosztások. Az ember különböző időszakokban lép be ebbe a négy társulatba és csak bizonyos egymásutánban lesz az egyiknek, azután a másiknak tagjává. Először is a gyermeket bizonyos vallásos szertartások mellett a családba fogadják be; ez tíz nappal születése után történik. Néhány évvel később ismét a phratriába lép be egy új szertartás mellett, melyet főlebb leirtunk volt. Végre tizenhat vagy tizenhét éves korában jelentkezik, hogy az állam polgárai közé vegyék fel. Ezen a napon az oltár jelenlétében és az áldozati barmoknak gőzölő húsa előtt esküt ejt, melylyel a többi között lekötelezi magát, hogy a községi állam vallását folytonosan tisztelni fogja. ²⁾ Ettől a naptól kezdve be

¹⁾ Pollux VIII, 111.

²⁾ Ἀμυνῶ ὑπὲρ ἱερῶν καὶ ὁσίων . . καὶ ἱερὰ τὰ πάτρια ποιῆσαι (Poll. VIII, 105—106.)

van avatva a nyilvános cultusba és polgárrá lett.¹⁾ Tekintsük a fiatal athénait, a mint fokról fokra, cultusról cultusra emelkedik, és képét nyerjük ama lépcsőzetnek, a melyen az emberi társadalom haladott. Az az út, melyet a fiatal embernek kell követni, ugyanaz, melyet kezdetben a társadalom követett.

Egy példa világosabbá fogja tenni ezt az igazságot. Annyi hagyomány és emlék maradt ránk az athénai régiségekről, hogy tiszta belátást nyerhetünk, mily módon képződött az athénai állam. Kezdetben, így szól Plutarchos, Attika családokra volt felosztva.²⁾ Az eredeti korszaknak némely családjai, minők: az Eumolpidák, Kekropidák, Gephyreiek, Phytalidák, Lakiadok folytonosan fenntartották magokat egészen a következő korszakokig. Akkor az athénai községi állam még nem volt meg; hanem minden egyes család, ifjabb ágaitól és clienseitől környezve, elfoglalt egy-egy kerületet, és ott teljes függetlenségben él vala. Minden egyesnek volt saját vallása: az Eumolpidák, Eleusisban telepedvén le, Demetert imádták; a Kekropidák, kik azokat a kösziklákat lakták, melyeken később Athénae épült, Poseidont és Athénét tisztelték mint védő isteneiket. Ehhez közel, az Areopagos kis dombján, Ares vala a védő isten; Marathonban egy Herakles, Prasiaeben egy Apollo, egy másik Apollo Phlyusban, a Dioskurok Kephaleben, és így tovább a többi kerületekben.³⁾

¹⁾ Isaeos. *De Kironis hered.* 19; *pro Euphileto* 3; Demosth. *in Eubul.* 46. Annak szükségessége, hogy mielőtt valaki az állam tagjává lesz, már valamelyik phratriába be kellett írva lennie a régi időkben, kitűnik egy Dinarchosnál olvasható törvényből (*Oratores attici coll.* Didot II. k. 462. frag. 82.

²⁾ *Karà γένν.* Plut. *Theseus* 24. u. a. 13.

³⁾ Pausan. I, 15; I, 31; I, 37; II, 18.

Minden családnak a mint saját istene és oltára, úgy megvolt saját fője is. Midőn Pausanias Attikát meglátogatta, a kis városokban régi hagyományokat talált, melyek a cultussal együtt folytonosan fenntartották magokat; már pedig ezekből a hagyományokból megtudta, hogy minden egyes kis városnak volt saját királya már, mielőtt Kekrops uralkodott Athénaeben. ¹⁾ Nem volt-e az egy régi korszaknak emléke, a midőn e nagy patriarchalis családok mindegyikének, mint a régi kelta clanoknak, megvolt saját örökös főnöke, ki egyúttal papjok és bírójuk is vala? Száz ilyen kis társaság is élt így elszigetelten a tartományban, melyek nem ismertek egymás közt sem vallási sem politikai kapcsot, megvolt mindeniknek külön területe, gyakran harczra keltek egymás ellen, sőt annyira el voltak egymástól különítve, hogy egymás között még a házasság sem volt mindig megengedve. ²⁾

De a szükség vagy a hajlamok közelébb hozták őket egymáshoz. Észrevétlenül egyesültek kis csoportokba négyével, ötével. Így a hagyományokban azt találjuk, hogy a marathoni síkságnak négy kis városa egyesült a delphibeli Apollo tiszteletére; Piraeosnak és Phalerumnak, valamint a két szomszéd területnek lakói egyesültek és Herakles tiszteletére templomot emeltek. ³⁾ Későbbben e százra menő kis állam tizenkét szövetséges állammá apadt le. Ezt a változást, melynek következtében Attika népsége a patriarchalis család állapotából egy valamivel kiterjedtebb társada-

¹⁾ Pausan. I, 31 : τῶν ἐν τοῖς δήμοις γάναι πολλοὺς ὥς καὶ πρὸ τῆς ἀρχῆς τῆς Κέκροπος ἐβασιλεύοντο.

²⁾ Plut. *Theseus* 13.

³⁾ Plut. *Theseus* 14. Pollux. VI, 115. Steph. Byzant. v. ἐγχελίδαι.

lomba lépett át, a legenda Kekrops törekvéseinek tulajdonítja: ez alatt azonban csak azt kell érteni, hogy az csak abban az időben lett befejezve, a melybe Kekrops uralkodását teszik, azaz a tizenhatodik századba időszámításunk előtt. Azonkívül azt látjuk, hogy Kekrops a szövetkezett tizenkét államnak csakis egyike fölött, mely később Athénaevé lett, uralkodott; a többi tizenegy megtartotta teljes függetlenségét; minden egyesnek volt saját védő istene, ol-tára, szent tüze, főnöke.¹⁾

Több nemzedék tünt el, melyek alatt a Kekropidák csoportja észrevétlenül több befolyásra tett szert. Ebből a korszakból fennmaradt egy véres harcznak az emléke, melyet azok az eleusisi Eumolpidák ellen vívtak és melynek eredménye az volt, hogy emezek meghódoltak avval az egy kikötéssel, hogy istenségük papi tisztségét örökösen megtarthassák.²⁾ Hihető, hogy más harczok és foglalások is fordultak elő, de ezeknek az emléke nincsen megőrizve. A Kekropidák közsiklája, a melyen lassanként Athénének cultusa kifejlődött és a mely végre fő isten asszonyának nevét vette föl, felsőbbbségre vergődött a többi tizenegy állam fölött. Akkor lépett fel Theseus, a Kekropidák örököse. A hagyományok mind abban egyeznek meg, hogy ő ezt a tizenkét csoportot egy állammá egyesítette. Sikerült neki valóban egész Attikában az Athéné Polias cultusát elfogadtatni, oly módon, hogy ezentúl az egész tartomány közösen

¹⁾ Philochoros Strabo által idézve IX, 699, lap: *Κέκροπα πρῶτον ἐς δώδεκα πόλεις συνοικίσαι τὸ πλῆθος*. Thuk. II, 15: *ἐπὶ Κέκροπος ἐς Θησέα αἰεὶ ἡ Ἀττικὴ κατὰ πόλεις ὠκεῖτο προτιανεῖα τε χουσα καὶ ἀρχοντίας*. . . αὐτοὶ ἕκαστοὶ ἐπολιτεύοντο καὶ ἐβουλευόντο, καὶ τινες ἐπολέμησάν ποτε αὐτῶν. V. ö. Pollux VIII, 111.

²⁾ Pausan. I, 38.

ünnepelte meg a panathénai ünnepet. Előtte minden kis városnak volt saját szent tüze és prytaneumja; ő azt kívánta, hogy Athénának prytaneumja egész Attikának valási középpontja legyen.¹⁾ Ettől fogva meg volt alapítva az athénai egység; vallás dolgában minden megyének meg volt a régi cultusa, de mindnyájan elfogadták a közös cultust; politikailag minden egyes megtartotta főnökét, bírát, gyülekezési helyét, de e helyi kormányok fölött állott az államnak középponti kormánya.²⁾

¹⁾ Thuk. II, 15: ὁ Θησεὺς καταλύσας τῶν ἄλλων πόλεων τὰ βουλευτήρια καὶ τὰς ἀρχάς . . . ἐν βουλευτήριον ἀποδείξας καὶ πρυτανεῖον . . . Plut. Theseus 24: Ἐν ποιήσας ἅπασιν κοινὸν πρυτανεῖον . . . καὶ Παναθήναια θυσίαν ἐποίησε κοινήν . . . ἔθυσσε δὲ καὶ Μετοίκια, ἣν ἔτι καὶ νῦν θύουσι. V. ö. Paus. VIII, 2, 1.

²⁾ Plutarchos és Thukydides azt mondják, hogy Theseus a helyi prytaneumokat felforgatta és hogy a kis városbeli hatóságokat eltörölte. Azonban, ha ezt megkísérlette is, bizonyos, hogy nem sikerült neki, mert még utána sokáig látjuk a helyi cultusokat, gyűléseket és a tribusok királyait. Boeckh. *Corp. inscr.* 82, 85. Demosth. in *Theocrin.* Pollux VIII, 111. Mellőzzük az Jónról szóló legendát, melynek több történetíró nagy fontosságot látszik tulajdonítani, úgy tüntetvén azt fel, mintha az az idegeneknek Attikába való betörését jelezné. Ezt a betörést semmiféle hagyomány sem említi. Ha a peloponnesosi iónok Attikát elfoglalták volna, nem valószínű, hogy athénaiak oly lelkiismeretesen megtartották volna a Kekropidák, Erechteidák megnevezést és hogy ellenben az »iónok« megnevezést valami istentelenségnek tartották volna. (Herod. I, 143). Azoknak, kik az iónok betörését hiszik és állítják, hogy az Eupatridák nemessége innen vette eredetét, azt felelhetjük, hogy az athénai családok nagyobb része sokkal régibb azon időnél, melybe az iónoknak Attikába való megérkezését helyezik. Evvel nem mondjuk, hogy az athénaiak nagyobb részt nem iónok; ők okvetetlen a hellen nép ezen ágához tartoznak. Strabo mondja, hogy Attikát ősrégi időben Jóniának és Jasnak nevezték. De hibáznak azok, kik azt állítják, hogy Xuthos fia, Euripides

Ezekből a világos emlékekből és hagyományokból, melyeket Athénæ oly lelkiismeretesen megőrzött, úgy látszik, két egyaránt világos igazság folyik: az egyik, hogy az állam azelőtte már szervezett csoportok szövetsége volt; a másik, hogy a társadalom csak annyiban fejlődött, a mennyiben a vallás terjedett. Nem tudnók megmondani, a vallási előmenetel volt-e az, mely a társadalmi haladást idézte elő; annyi bizonyos, hogy mind a kettő ugyanegy időben és figyelemre méltó egyetértésben fejlődött.

Nagyon figyelembe kell vennünk a szerfeletti nehézséget, mely az ős népeknél a szabályos társadalmak megalapítását akadályozta. A társadalmi kapocs nem könnyen alapítható meg oly különböző, oly szabad és állhatatlan emberi lények között. Ahhoz, hogy az ilyen lények közös szabályokat fogadjanak el, hogy kormányt lehessen felállítani és számára az engedelmességet biztosítani, hogy a szenvedély helyt engedjen az eszélyességnek és az egyéni eszély a közös eszélyességnek, ahhoz bizonyára valami hatalmasabb dolog kívántatott, mint az anyagi erő, valami tekintélyesebb mint az érdek, valami biztosabb mint a bölcséleti elmélet, valami szilárdabb mint az egyezkedés, olyan valami, a mi mindenkinek szíve mélyében megvan és ott parancsolóként honol.

Ez a dolog a hit. Semminek sincs ennél nagyobb hatalma a lélekre nézve. A hit szellemünk mive, de mi nem

mesebeli hőse, lett volna az iónok törzsfeje; ezek sokkal régiebbek Iónnál és nevük alkalmasint régiebb mint a helleneké. Hibás az Eupatridákat mind Ióntól leszármaztatni és az emberek ez osztályát hódítóknak feltüntetni, kik a legyőzött népet erőszakkal elnyomták volna. Ez a vélemény semmiféle régi bizonyyságon nem alapszik.

vagyunk annyira szabadok, hogy azt akaratumk szerint módosítsuk. A hit a mi teremtményünk, csak hogy mi nem tudjuk azt. Emberi az és mi istennek hiszszük. Hatalmunknak a kifolyása az, de sokkal erősebb nálunknál. Bennünk van, sohasem hágy el minket, minden perczen beszél hozzánk. Ha engedelmességet parancsol, engedelmeskedünk, ha kötelességre int, alávetjük magunkat. Az ember megfékezheti a természetet, de rabszolgája gondolatjának.

Már pedig a régi hit azt parancsolja az embernek, hogy elődjét tisztelje; az elődnek a tisztelete összegyűjtötte az oltár köré a családot. Innen származott az első vallás, az első imák, a kötelesség érzetének első fogalma és az első erkölcsiség; ez alapította meg a birtok-jogot, az örökösödési sorrendet, végre minden magán-jogot és a házi szervezkedésnek minden szabályait. Később a hittel együtt a társadalom is növekedett. A mily arányban az emberek érzik vala, hogy vannak számukra közös istenségek, oly arányban egyesültek terjedelmesebb csoportokba. Ugyanazokat a szabályokat, melyek a családban megvoltak, kiterjesztették egymás után a phratriára, tribusra és a községi államra.

Tekintsük az utat, melyet az emberek megfutottak. Kezdetben a család elszigetelten él és csakis házi isteneit ismeri, *θεοὶ πατῆροι*, *dii gentiles*. A családon felül képződik a phratría az ő istenével, *θεὸς φράτριος*, *Juno curialis*. Erre következik a *tribus* és a tribusnak az istene, *θεὸς γύλιος*. Végre az államhoz jutottak és elfogadtak egy istent, kinek a gondviselése az egész államra kiterjedett, *θεὸς πολιεύς*, *penates publici*. Ez a hitnek hierarchiája, az egyesülésnek a hierarchiája. A vallási eszme volt a régieknél a társadalomnak éltető és szervező lelke.

A hinduk, görögök és etruskusok hagyományai azt

mesélték, hogy az istenek hirdették ki az embereknek a társadalmi törvényeket. E legenda-félében van némi igazság. A társadalmi törvények ugyancsak az istenek műve voltak; de ezek az oly hatalmas és jótevő istenek nem más, mint az embereknek hite.

Ily módon keletkezett a régiek községi állama; ez a tanulmány szükséges volt arra nézve, hogy a községi állam természetéről és intézményeiről már most magunknak számot adhassunk. De itt némi megszorítást kell tennünk. Ha az első államok kisebb, már azelőtt szervezett, társadalmak szövetkezése által képződtek, azzal nem mondtuk egyúttal azt is, hogy minden általunk ismert állam szintén ily formán képződött. Mihelyt már egyszer a municipalis szervezetet feltalálták, nem volt arra szükség, hogy minden új városra nézve újra megtegyék ezt a hosszú és terhes utat. Sőt gyakran az is megtörténhetett, hogy a megfordított rendet követték. Mihelyt egy fő, egy már szervezett városból kivonul, hogy egy másikat alapítson, rendszeren csak csekély számú polgárt vitt ki magával és sok más oly embert gyűjtött maga körül, kik különféle helyekről jöttek, sőt más néptörzsekhez is tartozhattak. De ez a fő az új községi államot mindig azon állam mintájára szervezte, melyből kivándorolt volt. Ennek folytán népét tribusokra és phratriákra osztotta. E kis társulatok mindegyikének volt saját oltára, áldozatai és ünnepei; sőt mindegyikük képzelt magának egy ősi hőrost, kit bizonyos cultusban részesített és lassankint, valóban el is hitte, hogy tőle származott.

Gyakran még az is előfordult, hogy valamely tartomány lakosai minden törvény és rend nélkül éltek, vagy azért, mert a társadalmi szervezésnek nem sikerült megszilárdulni, mint Arkádiában, vagy hogy a rögtön beállott forra-

dalmak azt felforgatták, megsemmisítették, mint Kyrenae-ben és Thuriiben. Ha egy törvényhozó vállalkozott a rend helyreállítására ezek közt, mindig avval kezdette, hogy őket phatriákra és tribusokra osztotta, mintha csak ez volna a társadalomnak a jellege. Minden ilyen körnek megadta a heros eponymost, behozta az áldozatokat és ünnepélyesen beigtatta a hagyományokat. Evvel kezdték mindig, ha rendszeres társadalmat akartak alapítani.¹⁾ Így tesz maga Plato is eszményi állama szervezésénél.

IV. FEJEZET.

A város.

Civitas (községi állam) és *urbs* (város) nem valának a régieknél hasonló értelmű kifejezések. A községi állam a családok és tribusok vallási és polgári egyesülése; a város pedig e társaságnak lakóhelye, különösen pedig szentélye volt.

Nem szabad magunknak a régi városokról olyan fogalmat képeznünk, mint a minőkkel mai városainkról birunk. Jelenleg egy néhány házat építenek és ezek falut, helységet képeznek; a házak száma észrevétlenül növekszik és lesz belőle város, melyet végre hadi szempontból alkalmas helyen még árkokkal, kőfallal, erődítésekkel is körülvesznek. A régieknél a város nem alakult hosszú idő alatt

¹⁾ Herod. IV, 161. V. ö. Plato. *Leg.* V, 738; VI, 721. Így minden Lykurgos Spártának községi államát újra szervezi, első dolga, hogy templomot épít, második pedig, hogy a lakosságot $\varphi\upsilon\lambda\eta$ -kre és $\omega\beta\alpha$ -kra osztja fel; politikai törvényei csak később következnek (Plut. *Lykurg.* 6.)

és nem is az emberek és az építkezések lassú gyarapodása folytán. Akkor a város egy csapásra, egy nap alatt alakult meg egészen.

De ehhez megkivántatott, hogy előbb már a községi állam szervezve legyen és ez volt a sokkal nehezebb és hosszú időt igénylő munka. Mihelyt a családok, phatriák és tribusok összejöttek, hogy egyesüljenek és hogy egy cultusuk legyen, azonnal alapították a várost, hogy az a közös cultusnak szentélye legyen. Így tehát a városnak alapítása mindig vallási cselekmény vala.

Elsőnek például magát Rómát vesszük, a kétkedések nagy számának daczára, melyek régi történetéhez fűződnek. Gyakran ismételték, hogy Romulus kalandorok feje volt; hogy ő úgy képezett magának népet, hogy a kóborlókat és tolvajokat csődítette össze és, hogy ez a gyülevész nép hamarjában egy pár gunyhót épített magának, hogy azokba zsákmányát elrejtthesse. De a régi írók a tényeket egészen más alakban tüntetik fel, és mi azt véljük, hogy, ha az ókort akarjuk megismerni, az első szabály, hogy azokra a bizonyítékokra támaszkodjunk, melyek épen az ókorból erednek. Ezek az írók, az igaz, egy menedékhelyről beszélnek, azaz egy oly szent rejtékhelyről, melybe Romulus minden jelenkezőt bebocsátott, mely tekintetben azt a példát követte, melyet neki számos város-alapító adott.¹⁾

De ez a menedékhely nem a város volt; és nemis volt megnyitva, míg a várost nem alapították és teljesen föl nem építették.²⁾ Az csak Rómához csatolt függelék

¹⁾ T. Liv. I, 8 : *Vetere consilio condentium urbes.*

²⁾ T. Liv. I, 8 : miután a városnak a Palatinuson való alapításáról, első intézményeiről és növekedéséről szólt, ezt csatolja hozzá : *deinde asylum aperit.*

volt, nem maga Róma. De még csak Róma városának részét sem képezte; mert a Capitolinus hegy tövében volt, holott a város a Palatinus fennsíkját foglalta el.¹⁾ Nagyön fontos dolog, hogy a római lakosságnak kétféle elemeit jól megkülönböztessük. A menedékhelyen vannak a kalandorok tűz és állandó lakóhely nélkül; a Palatinuson vannak az Albából jött emberek, azaz már társaságba szervezett, *gentesek*re és *curiák*ra osztott, házi cultussal és törvényekkel bíró, emberek. A menedékhely nem volt egyéb mint egy tanya, vagy külváros, a hol hamarosan és minden rend nélkül gúnyhók épültek; míg ellenben a Palatinuson egy vallásos és szent város emelkedett.

A város alapításának módját illetőleg a régi íróknál számtalan adat van; találunk a halikarnassosi Dionysiosnál, ki azokat sokkal előtte élő írókból merítette; találunk Ovidius Fasti című költeményében, Plutarchosnál, az idősb Catonál, ki a régi évkönyveket átkutatta, Tacitusnál és több más írónál, kik nagy hitelt érdemelnek minők: a tudós Varro és a tudós Verrius Flaccus, kinek irataiból Festus őrzött meg egyes részeket; mind a kettő igen jártas volt a római régiségekben, az igazságnak barátja, sehogysem hiszékeny és eléggé ismerték a történeti kritika törvényeit. Mind-

¹⁾ A város, *urbs*, a Palatinust foglalta el; ezt határozottan állítja Dionys. II, 69; Plut. *Romulus* 9; T. Liv. I, 7 és 33; Varro *L. L.* VI. 34; Festus v. *Quadrata* 258. lap. Aulus Gell. XIII, 14. Tac. *Annal.* XII, 24. rajzát adja ez eredeti kezdetleges kerítésnek, a melybe a Capitolinus nem volt belefoglalva. — Ellenkezőleg az *asylum* a Capitolinus lejtőjét foglalta el; T. Liv. I, 8; Strabo V, 3, 2; Tac. *Histor.* III, 71; Dionys II. 15. Különben az egy egyszerű *lucus* vagy *ιερόν ασυλον* vala, a minő Italiában és Görögországban szerteszéjjel sok volt.

ezek az írók közlik velünk a vallási szertartásokat, melyek Róma alapítását jelezték és ép azért nem vagyunk feljogosítva a tanúbizonyságok oly nagy számát elvetni.

Nem ritka eset, hogy a régieknél oly tényekkel találkozunk, a melyek meglepők; valjon okszerű-e azért mondani, hogy ez mind mese, kivált, ha azok a tények, bár a mi fogalmainktól elütők, teljesen egyeznek a régiek fogalmaival? Láttuk magán életökben a vallást, mely minden cselekedeteiket szabályozta; láttuk továbbá, hogy az a vallás megvetette a társadalom alapját; lehet e feltűnő ezek után, hogy valamely városnak alapítása szintén szent cselekmény vala és hogy magának Romulusnak is azokat a szertartásokat kellett végeznie, melyek mindenütt szokásban valának?

Az alapítónak első gondja az alapítandó város számára alkalmas helyről gondoskodni. De annak kiválasztását, mint igen fontos dolgot és mint a melyről azt hitték, hogy tőle függ a népnek sorsa, mindig az istenek elhatározására bízták. Ha Romulus görög volt volna, a delphii jóshelyhez fordúlt volna tanácsért, mint samniumbeli a szent állatot, a farkast vagy a zöld harkályt követte volna; mint-hogy azonban latinus volt, az etruskusoknak tőszomszédja, beavatva az augurok tudományába,¹⁾ arra kérte az istenekeket, hogy a madarak repülése által nyilatkoztassák ki akaratukat. Az istenek jelölték ki neki a Palatinust.

Az alapítás napján mindenekelőtt áldozatot mutat be. Társai körülötte vannak; cserjékből tüzet gyújtanak és

¹⁾ Cic. *De divin.* I, 17; Plut. *Camillus* 32; Plin. *H. N.* XIV. 2; XVIII, 12.

mindenki átugorja a gyenge lángot.¹⁾ Eme szertartás magyarázata az, hogy a most végzendő cselekménynél a népnek tisztán kellett megjelennie; már pedig a régiek azt gondolták, hogy minden physikai és erkölcsi mocsoktól megtisztulnak, ha a szent lángot átugorják.

Miután ez az előzetes szertartás már előkészítette a népet az alapítás nagy cselekményére, Romulus köralaku kis gödröt ás. Bele dob egy marokföldet, melyet Alba városából hozott volt.²⁾ Azután társai közül mindegyik, sorban odamenve, szintén dob bele egy kis földet, melyet abból az országból hozott magával, a honnan jött. Ez a szertartás figyelemre méltó, és oly gondolkodási módot árul el ez embereknel, melyet fontos megbeszélni. Mielőtt a Palatinusra jöttek, Albában vagy valami más szomszéd városban laktak vala. Ott volt tűzhelyök, ott éltek és ott voltak eltemetve atyáik. Már pedig a vallás tiltotta, hogy az ember elhagyja azt a földet, melyen tűzhelye áll és melyben az isteni elődök nyugosznak. A vallástalanság büne elkerülése végett tehát kellett, hogy minden ember fictióval élve, elhozza magával egy marokföld képében azt a szent földet, melyben elődei nyugosznak és a melyhez maneseik lekötve vannak. Az ember nem változtathatta lakóhelyét, anélkül, hogy el ne hozta volna magával földjét és elődeit. Ennek a szertartásnak a végből kellett végbemennie, hogy az ember rámutatva új lakóhelyére, melyet magának választott, elmondhassa: Ez itt szintén atyáimnak földje, *terra patrum, patria*; ez az én hazám, mert itt vannak családom manesei.

¹⁾ Dionys. I, 88.

²⁾ Plut. *Romulus* 11. Dio Cassius, *Fragm.* 12. Ovid. *Fast.* IV, 821. Festus v. *Quadrata*.

Ezt a gödröt, melybe így mindenki beledobta a földet *mundus*nak nevezték; már pedig ez a szó a régi vallási nyelvben a maneseknek tartózkodási helyét jelentette.¹⁾ Erről a helyről, a hagyomány szerint, a halottak lelkei évenként háromszor távoztak, minthogy egy perczre viszontlátni vágyták a napvilágot.²⁾ Nem látjuk-e ismét ebben a hagyományban e régi embereknek valódi gondolatát: Mikor a gödörbe régi hazai földjük egy hantját tették le, azt hiszik vala, hogy ez által elődeik lelkét is belezárták. Ezeknek az itt egyesült lelkeknek részesülniök kellett folytonos tisztelőben és örködniök utódjaik fölött. Romulus ugyanezen a helyen oltárt emelt és tüzet gyújtott. Ez volt a városnak tűzhelye.³⁾

E tűzhely körül kellett a városnak emelkednie, mint a ház a házi tűzhely körül emelkedett. Romulus barázdát vont, mely a kerítést, azaz a határt jelölte. Egy szertartásos könyv erre nézve megállapítja a legapróbb részleteket is. Az

¹⁾ Plut. *Romulus* 11: *καλοῦσι δὲ τὸν βόθρον τοῦτον μούνον*. Festus ed. Müller 156 lap: *mundum . . . inferiorem eius partem consecratam diis manibus*. Serv. *ad Aen.* III, 134: *aras Inferorum (vocant) mundos*.

²⁾ A kifejezés *mundus patet* azt a három napot jelentette, a melyeken a manesek tartózkodási helyeikről kivonultak. Varro *Macrob.*nál *Satur.* I, 16: *mundus quum patet Deorum tristium atque inferum quasi ianua patet*. Festus ed. Müller 156 lap: *mundum ter in anno patere putabant . . . clausum omni tempore praeter hos tres dies, quos religiosos iudicaverunt, quod his diebus ea, quae occulta religionis deorum manium essent, in lucem adducerentur*.

³⁾ Ovid. *Fast.* IV, 823: *Fossa repletur humo pleneque imponitur ara. Et novus accenso fungitur igne focus*. Később eltávolították e tűzhelyet. Midőn a három város t. i. a palatinusi, capitolinusi, quirinalisi egy várossá egyesült, a közös tűzhelyet, vagyis Vesta templomát, a három domb között levő semleges helyre állították fel.

alapítónak ércz ekét kell használnia; taligáját egy fehér bika és egy fehér tehén húzták. Romulus, letakart fővel, papi köntösben, maga tartja az eke szarvát és szent énekek éneklése mellett igazgatja azt. Társai szent csendben vonulnak utána. A mint az ekevas a göröngyöket felszántja, gondosan visszavetik azokat a határvonal belsejébe, hogy e szent földnek egy részecskéje se essék idegen határba. ¹⁾

Ez a határ-kerítés, melyet a vallás húzott, sérthetetlen. Sem idegennek, sem polgárnak nem szabad azt átlépnie. Ezen a kis barázdán átugorni istentelen cselekmény; a római hagyomány azt meséli, hogy az alapítónak öcsce, elkövetvén ezt a szentségtörést, életével lakolt. ²⁾

De, hogy városba ki-be lehessen járni, a barázda némely helyütt meg volt szakítva; t. i. Romulus e célból fel-emelte és vitte az ekevasat; ezeknek a hézagoknak a neve *portae* volt; ezek a város kapui. ³⁾

¹⁾ Plut. *Romulus* 11. Dionys. Hal. I, 88; Ovid. *Fast.* IV, 825 és akv. Varro *L. L.* V, 143: *Oppida condebant in Latio, Etrusco ritu; iunctis bobus, tauro et vacca interiore, aratro circumagebant sulcum; hoc faciebant religionis causa, die auspicato. Terram unde exculperant fossam vocabant et introrsum iactam murum.* Festus ed. Müller 375 l.: *Urvat . . . ab eo sulco qui fit in urbe condenda sulco aratri.* Ezek a szabályok annyira ismeretesek és használatosak valának, hogy Vergilius egy város alapításának leírását e szavakkal kezdi: *Interea Aeneas urbem designat aratro.* (V, 755).

²⁾ Plut. *Quaest. Rom.* 27: τὸ τεῖχος ἱερὸν. οὕτω γὰρ δοκεῖ Ῥομύλος ἀποκτεῖναι τὸν ἀδελφὸν ὡς ἄβατον καὶ ἱερὸν τόπον ἐπιχειροῦντα δαπηρᾶν καὶ ποιεῖν βέβηλον.

³⁾ Cato Servius által idézve: *Urbem designat aratro; quem Cato in Originibus dicit morem fuisse; conditores enim civitatis taurum in dextra, vaccam intrinsecus iungebant; et incincti ritu Sabino, id est, toga parte caput velati, parte succincti, tenebant stivam incurvam, ut glebae omnes intrinsecus caderent; et ita sulco ducto loca murorum de-*

A szent barázda fölött vagy valamivel hátrább emelkedtek azután a kőfalak; ezek szintén szentek.¹⁾ Senkinek sem volt szabad hozzájuk nyúlania, még javítás céljából sem, hacsak nem a pontifex engedelmével. E kőfal mind a két oldalán néhány lábnyi tért a vallásnak engedtek át; azt *pomoerium*nak nevezték; azt nem volt szabad sem ekének érintenie, sem beépíteni.²⁾

Ilyen volt, a régi tanubizonyságok nagy tömege szerint, Róma alapításának a szertartása. Ha valaki azt kérdezné, hogyan tarthatta fenn magát annak emléke mindazon írók koráig, kik erről bennünket tudósítanak, a felelet az, hogy ezt a szertartást minden évben a nép emlékezetébe hozták azon ünnep megülvése által, melyet Róma születése napjának neveztek.³⁾ Ezt az ünnepet évről évre megülték az

signabant, aratrum suspendentes circa loca portarum (Serv. ad Aen. V, 755.)

¹⁾ Cic. *De nat. deor.* III, 40: *muri urbis, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis, diligentiusque urbem religione quam manibus cingitis.* — Gaius, II, 8: *Sanctae quoque res, veluti muri et portae, quodammodo divini iuris sunt.* — *Digest.* I, 8, 8: *muros esse sanctos; u. o. 11: si quis violaverit muros, capite punitur.*

²⁾ Varro. V, 143: *Postea qui fiebat orbis, urbis principium . . . postmoerium dictum, quo urbana auspicia finiuntur. Cippi pomoerii stant circum Romam.* T. Liv. I, 44: *pomoerium . . . locus quem in condendis urbibus quondam Etrusci certis terminis inaugurato consecrabant, ut neque interiore parte aedificia moenibus continuarentur ac extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli . . . Neque habitari neque arari fas est.* Aulus Gell. XIII, 14, közli velünk ennek meghatározását, melyet az augurok könyveiben talált: *Pomoerium est locus intra agrum effatum per totius urbis circuitum penes muros, regionibus (religionibus) certis determinatus, qui facit finem urbani auspicii.*

³⁾ Plut. *Romulus* 12: καὶ τὴν ἡμέραν ταύτην ἐορτάζουσι Ῥωμαῖοι γενέθλιον τῆς πατρίδος ὀνομάζοντες. Plin. *H. N.* XVIII, 66, 247: XI

egészen régi időben és a római nép még ma is megüli azt úgy mint azelőtt, április 21-én; annyira hívek maradnak az emberek, daczára a folytonos változatoknak, régi szokásaikhoz!

Okszerűen nem tehető fel, hogy Romulus lett volna az első, ki ezeket a szertartásokat kigondolta volna. Ellenkezőleg bizonyos, hogy ugyanezen módon már Róma előtt sok várost alapítottak. Varro állítja, hogy ezek a szertartások általánosan el voltak terjedve Latiumban és Etruriában. Az idős Cato, ki, hogy *Origines* című könyvét megírhasssa, az itáliai népek évkönyveit mind átkutatta, közli velünk, hogy minden város-alapító végzett hasonló szertartásokat. Az etruskusoknak voltak szertartás-könyveik, melyekben e szertartásoknak minden részlete fel volt jegyezve.¹⁾

A görögök valamint az itáliaiak azt hitték, hogy egy városnak helyet az isteneknek kell kikeresniök és kinyilatkoztatniök. Így, ha valamely várost akartak alapítani, a delphii jóslóhelytől kértek tanácsot.²⁾ Herodotos azt istentelen vagy esztelen tettnek mondja, hogy a spártai Dorieus mert egy várost építeni, »a nélkül, hogy a jóslóhely tanácsát kikérte és az előírt szertartásokat végezte volna«, és az istenfélő történetíró nincsen meglepve, hogy az ilyen, a sza-

Kalendas maias urbis Romae natalis. V. o. *Corp. inscr. lat.* I. k. 340 341: *natalis dies urbis Romae.*

¹⁾ Cato Serviusnál *Aen.* V, 755. Varro *L. L.* V, 143. Festus v. *Rituales.* 285: *rituales nominantur Etruscorum libri, in quibus praescriptum est, quo ritu condantur urbes, arae, aedes sacrentur, qua sanctitate muri.*

²⁾ Herod. IV, 156. Diodor. XII, 12; Paus. VII, 2; Athenaeos VIII, 62.

bályok ellenére épült város csak három évig állott fenn.¹⁾ Thukydides emlékezetbe juttatva azt a napot, a melyen Spártát alapították, e napnak szent énekeit és áldozatait is említi.²⁾ Ugyanaz a történetíró említi, hogy az athénaeieknek volt külön szertartás-könyvük és, hogy sohasem alapítottak gyarmatot, anélkül, hogy ahhoz nem alkalmazkodtak volna.³⁾ Aristophanes egyik comoediájában látható elég hű képe azon szertartásnak, mely ily esetben szokásos vala. Midőn a költő a madarak városának alapítását rajzolta, bizonyosan gondolt azokra a szokásokra, melyeket az emberek városaiknak alapításánál megtartottak; azért egy papot léptet fel a szinpadon, ki az istenekhez intézett ima mellett a tűzhelyen tüzet gyújt, egy költőt, ki a hymnusokat éneklí, egy jóst, ki a jóslatokat elmondja.

Pausanias bejárta Görögországot Hadrianus idejében. Messenébe érkezvén, elmondhatja magának az ottani papokkal Messene városának alapítását és leírta nekünk azoknak közleményét.⁴⁾ Az esemény nem volt igen régi; Epaminondas idejében történt meg. Az előtt három századdal a messeneieket kiűzték országukból, és azóta elszórtan a többi görögök között éltek, hontalanul, de megőrizve kegyeletos gonddal szokásaikat és nemzeti vallásukat. A thebaeiek vissza akarták őket vinni Peloponnesosba, hogy a spártaiak ellen ellenséget helyezhessenek; de a legnagyobb nehézséggel járt a messeneieket elhatározásra birni. Epaminondas, kinek babonás emberekkel volt dolga, szükséges-

¹⁾ Herod. V, 42.

²⁾ Thukyd. V, 16.

³⁾ Thukyd. III, 24.

⁴⁾ Pausanias IV, 27.

nek tartotta egy jóslatot hozni forgalomba, mely azt jövendölte, hogy ez a nép majd visszatér régi hazájába. Csodás tünetmények bizonyították, hogy a messeneiek nemzeti istenei, kik őket az ostrom alkalmával elhagyták volt, ismét kegyeseknek mutatkoznak irántuk. Ennek folytán ez a félénk nép elhatározta magát, hogy a thebaei hadsereg kíséretében visszatér Peloponnesosba. De most az volt a kérdés, hogy hol épüljön a város, mert, hogy a régi várost foglalják ismét vissza, arra nem lehetett többé gondolni, mint-hogy az a meghódítás által be volt fertőztetve. Hogy a helyet, melyre a város fölépüljön, megválaszthassák, nem folyamodhattak a közönséges eszközhöz, t. i. hogy a delphii jóslóhelytől kérhettek volna tanácsot, mert Pythia is a spártaiak részén állott. Szerencsájükre isteneiknek még más eszközüik is volt akarattjuk kinyilvánítására; egy messenei papnak álma volt, melyben nemzeti isteneik egyike megjelent neki és azt mondá, hogy telepedjék le Ithome hegyen és szólítsa fel a népet is, hogy őt oda kövesse. Így az új város helye ki levén jelölve, az volt még csak hátra, hogy mily szertartások kívántatnak meg a város alapításához; de a messeneiek azt már elfelejtették; másrészt nem fogadhatták el sem a thebaeieknek, sem pedig valami más népnek szertartásait, és azért nem is tudták, miképen építsék a várost. Épen jókor volt egy másik messenei férfiúnak is álma: az istenek azt parancsolták neki, hogy menjen el Ithome hegyére, keressen ott egy tiszafát, mely egy mirtus közelében van és azon a tájon ássa fel a földet. Ő engedelmeskedett; talált egy urnát és az urnában fehér ón-lemezeket, melyekbe az egész szent szertartás be volt vésve. A papok azonnal lemásolták azt és beirták könyveikbe. Természetesen nem mult a népen, hogy elhiggye, hogy ezt az urnát

a messeneiek egyik régi királya helyezte oda, még pedig az országnak meghódítása előtt.

Mihelyt így a szertartás-könyv birtokába jutottak, azonnal hozzáfogtak a város alapításához. A papok áldozatot mutattak be, imádkoztak Messenia régi isteneihez, a Dioskurokhoz, az ithomei Jupiterhez, régi herosaikhoz és ismert és tisztelt elődeikhez. Az országnak e védői a régiek hite szerint mind elhagyták volt azt, azon a napon, melyen az ellenség azt hatalmába kerítette; azért is kérve kérték őket, hogy térjenek vissza. Ima-formulákat mondtak el, melyeknek azon hatással kellett birniok, hogy az isteneket rábirják, hogy ezentúl ezt az új várost lakják a polgárokkal közösen. Ez nagyfontosságú volt; az feküdt leginkább az emberek szívéen, hogy az isteneket a velök való maradásra rábirják és hihető, hogy a vallási szertartásoknak sem volt más céljuk. Valamint Romulusnak társai gödröt ástak és hitték, hogy abba elődeik maneseit helyezik, ép úgy hívták magokhoz Epaminondas kortársai herosaikat, isteni elődeiket és az ország isteneit. Azt hitték, hogy a formulák és szertartások által lekötik őket ahhoz a földhöz, melyet magok épen elfoglálnak és a közé a határ közé, melyet épen vonni akarnak. Azért is így szóltak: »Jöjjetek velünk, oh isteni lények, és lakjatok velünk együttesen e városban.« Az első nap az áldozatoknak és imáknak volt szentelve. Másnap vonták a határt, mi közben a nép szent hymnusokat énekelt.

Kezdetben meglep bennünket, ha a régi írónál azt látjuk, hogy egy város sincs, akármily régi legyen is az, mely nem állítaná, hogy alapítójának nevét és alapítása idejét ismeri. Ennek az az oka, hogy egy város sem vesztette el ama szent szertartások emlékét, melyek keletkezését

jelezték, mert minden évben megülte áldozattal annak fordulónapját. Athénaenak ép úgy mint Rómának megvolt a születésnapja.¹⁾

Gyakran történt, hogy a gyarmatosok vagy a hódítók egy már épített városban telepedtek le. Nem kellett nekik új házakat építeniök, mert senkisék gátolta őket abban, hogy a legyőzöttekéit elfoglalják. De azért mégis el kellett végezniök az alapítás szertartásait, azaz saját tűzhelyüket kellett lerakniök és új lakóhelyükbe nemzeti isteneiket állandóan letelepíteniök. Azért olvassuk Thukydidesnél és Herodotosnál, hogy a dórok Spártát és az iónok Miletost alapították, jöllehet ez a két nép ezeket a városokat már régen felépülve találta.

Ezek a szokások világosan mutatják, mi volt a város a régiek fogalma szerint. Szent kerítéstől körülvett, egy oltár körül elterjedő vallási lakóhely volt az, mely a községi állam isteneit és embereit foglalta magában. Titus Livius azt mondja Rómáról: »Nincs hely ebben a városban, melyet nem hatott volna át a vallás és melyet valamely istenség el nem foglalt volna. — Az istenek lakják azt.« A mit Livius Rómáról mond, azt minden ember elmondhatta saját városáról; mert ha azt a szertartások szerint alapították, akkor fölvette kerítésébe védő isteneit, kik, mintegy a földbe beleültetve, azt soha el nem hagyhatták. Minden város szentély volt; minden város szentnek volt mondható.«²⁾

¹⁾ Plut. *Theseus* 24: ἔθυσσε τὰ Μετοίκια, ἣν ἔτι καὶ νῦν θύουσιν. Cic. *pro Sextio*. 63. említi, hogy épen az nap szállott partra Brundisiumban, midőn a város születési napját ünnepelte: *idem dies natalis coloniae Brundisinae*.

²⁾ Ἰλιος ἱερὴν (*Ilias*); ἵερα Ἀθηναί (Aristoph. *Lovagjai* 1319);

Miként az istenek örökre le valának kötve a városhoz, úgy a népnek sem volt szabad soha többé elhagyni azt a vidéket, melyen istenei letelepedtek. Kölcsönös kötelezettség, mondhatnók szerződés volt az az istenek és az emberek között. A néptribunusok mondták egykor, hogy a gallusok által elpusztított Róma nem egyéb, mint rom; hogy öt mértföldnyire tőle van egy felépült, nagy és szép, jó fekvéssel bíró város és lakatlan, a mióta a rómaiak azt elfoglalták; hogy a rombadőlt Rómát el kellene hagyni és Vejibe vonulni. De a jámbor Camillus ezt felelte nekik: »Városunkat vallási szertartásokkal alapították; magok az istenek jelölték ki helyét és letelepedtek ide atyáinkkal. Akármennyire szét van is dűlve, még mindig tartózkodó helye isteneinknek.« A rómaiak Rómában maradtak.

Valami szent és isteni dolog fűződött azokhoz a városokhoz, melyeket az istenek hoztak létre¹⁾ és a melyeket nem szűntek meg jelenlétökkel eltölteni. Tudjuk, hogy a hagyományok Rómának az örökkévalóságot ígérték. Minden városnak volt hasonló hagyománya. Minden várost azért építettek, hogy örökkévaló legyen.

V. FEJEZET.

Az alapítónak tisztelete; az Aeneasról szóló legenda.

Az alapító az az ember volt, a ki a vallásos szertartást végezte, mely nélkül város nem létezhetett; ő volt az,

Λακεδαιμόνι δίκη (Theogn. V, 837); *ιεράν πόλιν*-nak nevezi Theognis Megarát. Paus. I, 26: *ιερά τῆς Ἀθηνᾶς ἐστὶν ἡ πόλις*.

¹⁾ *Neptunia Troia*; *Θεόδμητοι Ἀθηναί*. Lásd Theognis 755. vers (Welcker).

a ki a tűzhelyet felállította, melyen a szent tűznek szakadatlanúl égnie kellett. Ő volt az, a ki imáival és szertartásaival az isteneket oda hívta és őket örök időre az új városban meghonosította.

Képzeltetjük a tiszteletet, melynek az ily szent férfiúhoz fűződnie kellett. Életében a cultus szerzőjét és a községi állam atyját látták benne az emberek, halálában minden egymásután következő nemzedéknek elődjévé vált; ő az államra nézve az volt, a mi az első ős a családra nézve, t. i. védő szellem (*Lar familiaris*).

A róla való megemlékezés folyton tartott, mint a tűzhelynek ama tüze, melyet ő meggyújtott. Isteni tiszteletet rendeztek számára; istennek hitték őt és a város mint gondviselését imádta. Minden évben megújították sírjánál az áldozatokat és az ünnepélyeket.¹⁾

Mindenki tudja, hogy Romulust istenítették, hogy temploma és papjai voltak. A senatorok megfojthatták őt, de nem foszthatták meg attól az isteni tisztelettől, mely őt, mint a város alapítóját illette.²⁾ Minden város épen így

¹⁾ Pind. *Pyth.* V, 117—132; *Olymp.* VII, 143—145. Pindaros »a szent szertartások atyáinak« nevezi az alapítókat (*Hyporchomenos* Frag. 1). Hogy az alapítók tiszteletére cultust rendeztek, bizonyítják Herod. VI, 38: *Μιλτιάδει τελευτήσαντι χερσωνησῖται θύουσιν, ὡς νόμος οἰκιστῇ*. Diod. Siculus XI, 78: *Ἰερῶν ἐτελεύτησε καὶ τιμῶν ἡρωικῶν ἔτιυχεν, ὡς ἂν κτίστης γεγονὼς τῆς πόλεως*. Plutarch. *Aratus* 53, leírja a vallásos tiszteletet és áldozatokat, melyeket Aratus tiszteletére, halála után rendeztek és hozzá teszi: *ὥσπερ οἰκίστην ἐκίδευσαν*.

²⁾ Plutarch. *Romulus* 29; Dionys. II, 63: *τὸν Ῥομύλον ἱεροῦ κατασκευῇ καὶ θυσίαις διειτησίους ἔταξε γεραίεσθαι*. Ovid. *Fast.* II, 475—510. Cic. *De rep.* I, 41; II, 10. Alig szenved kétséget, hogy hymnusokat költöttek ez alkalommal az alapító tiszteletére; e régi

isteni tiszteletben részesítette alapítóját. Kekropsnak és Theseusnak, kiket Athénai egymásután következő alapítóinak tartottak, ott templomaik valának. Abdera isteni tisztelettel illette alapítóját Timesioszt, Thera Therast, Tenedos Tenest, Delos Anioszt, Kyrene Battost, Miletos Neleust, Amphipolis Hagnont.¹⁾ Pisistratos idejében bizonyos Miltiades gyarmatot alapított a thrakiai Chersonesosban; ez a gyarmat isteni tiszteletet rendezett számára halála után, »a közönséges szokás szerint.« A syrakusaei Hieron, miután Aetna városát alapította, szintén részesült »az alapítók cultusában.«²⁾

Semmisem feküdt annyira a városnak szívéen, mint az alapításáról való megemlékezés. Midőn Pausanias időszámításunk második századában Görögországot beutazta, minden város képes volt neki alapítójának nevét, családfáját és életében véghez vitt kiváló tetteit elmondani. Ez a név és ezek a tettek nem tűnhettek el az emlékezetből, mert a vallásnak részét képezték és mert azokat a szent szertartások minden évben visszaidézték emlékezetükbe.

énekeknek visszhangját véljük látni Enniusnak egynéhány versében, melyeket Cicero idéz:

Simul inter

*Sese sic memorant: O Romule, Romule die,
Qualem te patriae custodem Di genuerunt!
O pater, o genitor, o sanguen Dis oriundum,
Tu produxisti nos intra luminis oras.*

¹⁾ Herod. I, 168. Pind. *Pyth.* IV; Thukyd. V, 11; Strabo XIV, 1; Cic. *De nat. Deor.* III, 19; Plut. *Quaest. graecae*, 28. Paus. I, 34; III, 1.

²⁾ Herod. VI, 38; Diodor. XI, 78. Az alapító tisztelete, úgy látszik, a sabinusoknál is megvolt: *Sabini etiam regem suum primum Sangum retulerunt in deos.* (Szt. Ágoston. *De civ. Dei* XVIII, 19.)

Nagy számú görög költemény maradt az utókorra, a melyeknek tárgya a város alapítása. Philochoros megénekelte Salamis alapítását, Jon Chiosét, Kriton Syrakusaeét, Zopyros Miletosét; Apollonios, Hermogenes, Hellanikos, Diokles mind irtak ugyan e tárgyra vonatkozó költeményeket és történeteket. Valószínű, hogy egy város sem volt, melynek nem lett volna költeménye vagy legalább hymnusa arról a szent cselekményről, melynek keletkezését köszönhette.

Mind e régi költemények közül, melyeknek tárgya egy városnak szent alapítása, van egy, mely el nem veszett, mert ha már tárgya kedvessé tette azt egy állam előtt, szépségei becsessé tették minden nép, minden század előtt. Tudjuk, hogy Aeneas Laviniumot alapította, a honnan az albaiak és rómaiak egyaránt származtak és hogy épen e miatt őt Róma első alapítójának tartották. A hagyományoknak és emlékeknek egész halmaza keletkezett felőle, melyeket már Naevius verseiben és az idősb Cato történeteiben följegyezve találunk. Vergilius megragadta ezt a tárgyat és megírta a római államnak nemzeti hőskölteményét.

Aeneasnak a megérkezése, vagyis inkább az isteneknek Trojából való átszállítása Rómába, képezi Aeneisnek tárgyát. A költő megéneklei azt a férfiút, ki a tengereket bejárta, hogy várost alapítson és hogy isteneit Latiumba átszállítsa

*dum conderet urbem
Inferretque Deos Latio.*

Az Aeneist nem szabad modern felfogásunk szerint megítélnünk. Gyakran hallani a panaszt, hogy Aeneasnál nem találkozunk merészséggel, neki-hevüléssel, szenvedély-

lyel. Untat a »pius« jelző, mely annyiszor előfordul benne. Csudálkozunk azon, hogy ez a hős harczos Penateseitől oly lelkiismeretes gonddal kér tanácsot; hogy minden alkalommal imával fordul valamely istenséghez; hogy karjait épen akkor emeli az éghez, midőn harczolni kellene; hogy a jóslatok következtében mindenféle tengeren hányatja magát és hogy valamely veszedelem láttára könnyeket hullat. Nem mulasztjuk el szemére vetni Dido iránt tanusított hidegségét és hajlandók vagyunk a szerencsétlen királynővel együtt vádolni azt a szívet, melyet semmi sem indít meg:

Nullis ille movetur

Fletibus, aut voces ullas tractabilis audit.

Pedig ennek az az oka, hogy itt nem valami vitézzel vagy valami regény-hőssel van dolgunk. A költő csak papot akar bemutatni nekünk. Aeneas a cultus főnöke, a szent férfiú, az isteni alapító, a kinek rendeltetése az állam Penateseit megmenteni:

*Sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste Penates
Classe veho mecum.*

A jámborság kell hogy főtulajdonsága legyen és a jelző, melylyel a költő őt legtöbb esetben illeti, szintén olyan, mely hozzá leginkább illik. Erénye hideg és magasztos ön-megfeledkezés, mely belőle nem embert, hanem az isteneknek eszközét képezi. Minek is keresni benne a szenvedélyeket? Neki nincs is joga, hogy szenvedélyek töltsék el, vagy szíve melyébe kell azokat fojtania:

*Multa gemens multaque animum labefactus amore,
Jussa tamen Divum insequitur.*

Már Homerosnál is Aeneas szent személy, főpap, »kit a nép istenként tisztelt« és a kit Jupiter Hektornak elébe

tett. Vergiliusnál ő a trójai isteneknek a megőrzője és megmentője. Az éjjel, melyben Trója romba dült, Hektor megjelent neki álmában. »Trója, így szólt, reád bízva isteneit, keress számukra új várost.« És egyúttal átadja neki a szent tárgyakat, a védő szobrocskákat és a tűzhely tűzét, melynek sohasem lesz szabad elaludnia. Ez az álom nem valami ékítmény, melyet a költő képzelő ereje illesztett oda. Ez ellenkezőleg az alap, melyen az egész költemény nyugszik, mert ez által lett Aeneas az állam isteneinek bizományosa, ez nyilatkoztatta ki neki isteni küldetését.

Trója városa elpusztult, de nem a trójai állam. Aeneasnak köszönhető, hogy a tűzhely nem aludt el, és hogy az isteneknek meg van még az őket megillető tiszteletük. Az állam és az istenek menekülnek Aeneassal; bebarangolják a tengereket, és helyet keresnek, a hol megállapodhatnak :

Considere Teucros

Errantesque Deos agitataque numina Troiae.

Aeneas állandó lakóhelyet keres istenei számára, akármily kicsiny legyen is az :

Dis sedem exiguum patriis.

De e lakóhelynek a megválasztása, a melyhez az államnak sorsa mindenkorra csatolva lesz, nem függ az emberektől, hanem az isteneknek a dolga. Aeneas tanácsot kér jósaitól és megkérdezi a jóslóhelyeket. Nem maga jelöli ki utjának irányát és célját; az istenek vezetésére bízta magát :

Italiam non sponte sequor.

Ő meg akart állapodni Thrakiában, Kretában, Siciliában, Karthagóban Didónál : *fata obstant*. Közéje és a nyuga-

lom után való vágya közé, közéje és szerelme közé folytonosan oda lép az isteneknek tilalma, a kinyilatkoztatott parancs, a sors (*fata*).

Ne ámítsuk magunkat: a költeménynek valódi hőse nem Aeneas: Trójának istenei azok, ugyanazok az istenek, a kik majdan Rómának istenei lesznek. Az Aeneis tárgya a római istenségek harcza az ellenséges istenség ellen. Mindennemű akadályok utjukat akarják állani:

Tantae molis erat Romanam condere gentem.

Kevés hija, hogy a zivatar el nem nyeli őket, vagy hogy egy nőnek szerelme le nem bilencseli őket. De ők diadalmaskodnak mindezen az akadályokon és elérik kitűzött céljukat:

Fata viam inveniunt.

Ime az, a minek a rómaiak érdekeltségét kiválóan felköltenie kellett. Ebben a költeményben látták önnönmagukat, alapítójukat, városukat, intézményeiket, hitvallásukat, uralmukat; mert ezek nélkül az istenek nélkül a római állam nem létezhetett volna. ¹⁾

¹⁾ Nem feladatunk ezen a helyen azt vizsgálni, valjon az Aeneasról szóló legenda megfelel-e valami valóságos ténynek; megelégszünk avval, hogy benne a hitnek nyilatkozását látjuk. Ez ugyanis mutatja nekünk, hogy mit képzeltek a régiek egy város alapítója alatt, mit értettek *penatiger* alatt és ez reánk nézve fontos. Tegyük még hozzá, hogy több város Thrákiában, Krétában, Epirosban, Kytherában, Zakynthosban, Siciliában, Italiában azt a hitet vallotta, hogy Aeneas az alapítójuk és hogy őt isteni tiszteletben részesítették.

VI. FEJEZET.

Az állam istenei.

Nem szabad szem elől téveszteniünk, hogy a régiek-nél a cultus az, a mi az egész társadalom kapcsát képezi. A mint a házi oltár maga köré gyűjtötte a családtagokat, ép úgy az állam gyűlekezete mindazoknak, kik ugyanazon istenek oltalma alatt állottak, és a kik vallási szertartásaikat ugyanazon oltárnál végezték.

A községi államnak ez oltárát egy épület falai közé helyezték el, melyet a görögök *prytaneum*nak, ¹⁾ a rómaiak Vesta templomának neveztek. ²⁾

¹⁾ A *prytaneum* kiválóan az az épület volt, mely a tűzhelyet foglalta magában. Pollux. I, 7: *ἑστία . . οὕτω δ' ἂν κυριώτατα καλοῖ-
η· τὴν ἐν πρυτανείῳ, ἐφ' ἧς τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον ἀνάπτεται.* Pausan.
V, 15, 5: *ἐν αὐτῇ τῇ πρυτανείῳ, δίκημα ἐνθα ἡ ἑστία.* Dionys. Hal.
II, 23. mondja, hogy a görögök *prytaneum*jaiban található volt a
phratriák közös tűzhelye, *ὥσπερ ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς πρυτανείοις ἑστία
κοινὴ τῶν φρατριῶν.* V. ö. Pindaros scholiastáját *Nem.* XI; Thukyd.
scholiastáját II, 15. — Minden görög városnak volt *prytaneum*ja;
Athenaeben (Thuk. II, 15; Paus. I, 18); Sikyonban (Herod. V, 15);
Megarában (Paus. I, 43); Hermioneben (Paus. II, 35); Elisben (Paus.
V, 15); Siphnosban (Herod. III, 57); az achajai Phtiotisban (Herod.
VII, 197); Rhodosban (Polyb. XXIX, 5); Mantineaban (Paus. VIII,
9); Thasosban (Athenaeos I, 58); Mityleneben (Athen. X, 24); Kyzi-
kosban (T. Liv. XLI, 20); Naukratisban (Athen. IV, 32); Syrakusae-
ben (Cic. *In Verrem. De signis* 53); és egészen a Lipares nevű szige-
tekig, melyet a görög faj lakott (Diodor. XX, 101) Dionys. Hal. azt
állítja, hogy nem tartották lehetségesnek egy város alapítását, anél-
kül, hogy előbb közös tűzhelyet nem alapítottak volna. (II, 65). Spár-
tában volt egy papnő, kinek czíme vala *ἑστία πόλει*; (Boeckh. *Corp.
inscr. graec.* I. k. 610. lap.)

²⁾ Rómában Vestának temploma nem volt egyéb, mint a város-

Semmisem volt egy városban szentebb ennél az oltárnál, a melyen folytonosan égett a szent tűz. Igaz ugyan, hogy ez a nagy tisztelet már jó korán gyengült Görögországban, mivelhogy a görögök képzelő tehetségét lebilincselték a legeslegszebb templomok, a felette gazdag legendák és a szebbnél szebb szobrok. De Rómában az nem gyengült meg soha. A rómaiaknál sohasem szűnt meg az a meggyőződés, hogy városuk sorsa hozzá van kötve ehhez a tűzhelyhez, mely isteneit jelképezi vala.¹⁾ Az a tisztelet, melyben a Vesta-szűzeket részesítették, papi tisztségek fontosságát bizonyítja.²⁾ Ha consul találkozott egyikükkel útjában, mind annyiszor le kellett hajtania előtte *fasceseit* (vessző nyalábjaikat). Ellenkezőleg, ha valamelyikük elaludni engedte a tüzet, vagy az isteni szolgálatot megfertőztette, megfélekezvén szűzessége kötelességéről, a város, abban a hitben, hogy ez által nagy veszély érheti, hogy isteneit veszítheti el, boszút állt a Vesta szűzön, úgy hogy elevenen ásatta el.³⁾

Egy ízben tűzveszély fenyegette Vesta templomát a szomszéd épületek lángtengerében. Egész Róma felriadt,

nak szent tűzhelye. Cic. *De leg.* II, 8: *Virgines Vestales custodiunto ignem foci publici sempiternum.* U. o. II, 12: *Vesta quasi focus urbis.* Ovid. *Fast.* VI, 291: *Nec tu aliud Vestam quam vivam intellige flammam.*

¹⁾ T. Liv. XXVI, 27: *Conditum in penetrali fatale pignus romani imperii.* Cic. *Philip.* XI, 10: *Quo salvo salvi sumus futuri.*

²⁾ *Virgines sanctae* (Hor. *Od.* I, 2, 27). *Sanctissimum sacerdotium* (Cic. *Pro domo* 53). V. ö. Cic. *Pro Fonteio*, 20.

³⁾ T. Liv. XXVIII, 11. Festus 106. lap: *Ignis Vestae si quando interstinctus esset, virgines verberibus afficiebantur a pontifice.* A tűzet csak is egy őskori és vallási eljárás szerint lehetett újra meggyújtani. *Mos erat tabulam felicitatis materiae tamdiu tenebrare quousque ignem ribro aeneo virgo in aede m ferret.* (Festus ugyanott).

mert jövőjét látta veszélyben. A vész elmúltával a senatus felszólította a consult, hogy a tűzvész okozóit kutassa ki és a consul azonnal néhány capuai lakost idézett a törvényszék elé, kik akkor Rómában tartózkodtak. Bizonyítéka éppen nem volt ellenök, de ő ekképen okoskodott: »Tűzveszély fenyegette tűzhelyünket, ezt a tüzet, mely nagyságunkat akarta megtörni és sorsunkat megakasztani, csakis legkegyetlenebb ellenségünk keze támaszthatta. Már pedig nincsen megátalkodottabb ellenségünk Capua lakosainál, a mely város Hannibálnak legkiválóbb szövetségese és mely helyettünk Italia fővárosává lenni óhajt. Tehát ezek az emberek azok, a kik Vesta-templomunkat, ez örökkévaló tűzhelyünket, jövőnk nagyságunk kezességét és biztosítékát, tönkretenni szándékoztak.«¹⁾ Így tehát a consul vallási eszméinek befolyása alatt azt hitte, hogy Róma ellensége nem találhatott biztosabb eszközt annak legyőzésére és tönkretetésére, mint tűzhelyének elpusztítását. Ebben látjuk az ókoriak vallási meggyőződését; a nyilvános tűzhely, a községi állam szentélye volt, ez volt létrehozója és fentartója.

A mint a házi tűzhelynek cultusa titkos volt és a mint abban csakis a család tagjai vehettek részt, ép úgy ki voltak zárva az idegenek a köztűzhely cultusától. Senki, sem lehetett jelen az áldozásnál, a ki polgár nem volt. Az idegennak csak tekintete is már megfertőztette a vallási cselekményt.²⁾

Minden községi államnak voltak saját istenei, a kik csakis az ő birtokát képezték. Ezek az istenek közönségesen

¹⁾ T. Liv. XXVI, 27.

²⁾ Ἱερὰ ἀπορρογὰ, ἀθέατα, ἄδηλα. Plut. Numa 9; Camillus 20; Dionys. Hal. II, 66; Verg. Aen. III, 408; Paus. V, 15; Ap-
pian. Bel. civ. I, 54.

oly természetűek valának, mint a családok eredeti vallásának istenei. Lareseknek, Penateseknek, Geniusoknak, Daemonoknak, Herosoknak nevezték őket; ¹⁾ így nevezték a haláluk után istenné lett emberi lelkeket. Mert láttuk, hogy az indoeurópai családhoz tartozó embernél ki volt fejlődve kezdetben a láthatatlan és halhatatlan erő iránt való tisztelet, melyet magában érzett. Ezek a Geniusok és Herosok sok ideig a nép ősei valának. ²⁾ Testük vagy magában a városban, vagy annak területén volt eltemetve, és, minthogy e népnek vallási meggyőződése szerint, a melyről feljebb szözlöttünk, a lélek nem hagyta el testét, ebből az következett, hogy ezek az isteni halottak le voltak kötve a földhöz, melyben csontjaik nyugodtak. Sírjok mélyéből őrködtek a város felett; oltalmazták a vidéket és bizonyos tekintetben annak fejei és urai voltak. Ez a kifejezés »a vidék feje«, melylyel a halottat illették, megvan egy jóslatban, melyet Pythia Solonhoz intézett: »Tiszteljed vallási szertartással a vidék fejeit, a halottakat, kik föld alatt lakoznak.« ³⁾ Ez

¹⁾ *Penates publici* (T. Liv. III, 17); *Lares publici* (Plin. H. N. XXI, 3, 8). *Et vigilant nostra semper in urbe Lares.* (Ovid. *Fast.* II, 616); Cic. *Pro Sextio*, 20: *Te, patria, testor, et vos, Penates patriique dii.* Macrob. *Satur.* III, 4: *De diis Romanorum propriis, id est, Penatibus.* Servius, *Ad Aen.* II, 351: *Genio urbis Romae.*

²⁾ Plut. *Aristid.* 11: οἱ μὲν γὰρ ἥρωες, οἷς ἐκέλευε θύειν, ἀσχηγέται Πλαταιέων ἦσαν. Soph. *Antig.* 199: γῆν πατρῶν καὶ θεοὺς τοὺς ἐγγεγεῖς. Ezeket az isteneket gyakran δαίμονες ἐγχώριοι-nak nevezték. V. ö. a latinusoknál a dii indigeteseket (Serv. *ad Aen.* XII, 794; Aulus Gell. II, 16).

³⁾ Plut. Solon 9: ἀσχηγούς χώρας θυσίαις ἥρωας ἐνοίζουσ; ἵλασο, οἱ φθίμενοι δέερονται ἐς ἡέλιον δύνοντα. Az utolsó szók arra a szokásra vonatkoznak, hogy az athénaiiek halottaikat nyugat felé fordított arczzal temették el. (Plut. *Solon* 10).

a felfogás onnan eredt, hogy az ókori nemzedék az emberi léleknek, a halál után, rendkívül nagy hatalmat tulajdonított. Minden ember, a ki a községi államnak nagy szolgáltatót tett, attól kezdve, a ki azt alapította, azon férfiúig, a ki azt győzelemre vezette, vagy törvényeit javította, istenné lett arra a községi államra nézve. ¹⁾ De nem is volt szükséges, hogy valaki nagy férfiú, vagy valami jótevő legyen; elegendő volt, ha kortársainak képzelőtehetségét felizgatta és ha magát a népies hagyomány tárgyává tette, hogy Herossá legyen, azaz egy hatalmas halottá, a kinek kegyeit keresni, haragjától felni kellett. A thebaiek tíz századon át áldoztak Eteoklesnek és Polynikesnek. ²⁾ Akanthos lakosai egy perzsát tiszteltek így, »ki Xerxes hadjárata alkalmával területükön halt meg.« ³⁾ Hippolytost a troezeniek tisztelték mint istent. ⁴⁾ Pyrrhos, Achillesnek fia, isten volt Delphiben, csakis azért, mert ott halt meg, és ott temették el. ⁵⁾ Kroton csakis azért tisztelt egy Herost, mert életében a városnak legszebb férfia volt. ⁶⁾ Athénai Eurystheust mint oltalmazóinak egyikét imádta; de Euripides megfejté nekünk ez imádás keletkezését, midőn Eurystheust a színpa-

¹⁾ Lykurgosnak voltak Spártában papjai, szent ünnepei, hymnusi és temploma (Herod. I, 65; Plut. *Lykur.* 31. Ephoros Strabónál VIII, 5, 5). Theseus isten volt Athénai városában, a mely tetemei tiszteletére templomot emelt. A messeneiek isteni tisztelettel illették Aristomenost (Paus. IV, 32); Aeginában az Aeakidákat (Herod. V, 80); Pausanias sok ilyen Herosról tesz említést, kiket egy-egy város tisztelt.

²⁾ Paus. IX, 18.

³⁾ Herod. VII, 117.

⁴⁾ Diodor. IV, 62.

⁵⁾ Paus. X, 23. Pind. *Nem.* VII, 65. s kv.

⁶⁾ Herod. V, 47.

don fellépteti és haldoklása közben e szavakat mondatja vele az athénaiakhoz: »Temessetek el engem Attikában; jó indulatú leszek irántatok, és a föld méhében vidékteknek oltalmazó vendége leszek.« ¹⁾ Az »Oedipos Kolonosban« című tragoedia egészen e hitvalláson alapszik: Kreon és Theseus, azaz Thebae és Athénai azon vetélykednek, hogy birtokukba ejtsék e férfiú testét, ki már közel van ahhoz, hogy meghaljon és istenné legyen. Oedipos maga, a legenda szerint, Athénai mellett nyilatkozik, és maga jelöli ki a helyet, a hová eltemettetni kívánkozik. »Halálomban nem leszek haszontalan lakója e vidéknek; ²⁾ megvédlek benneteket ellenségeitek ellen; sokkal erősebb védőerő leszek, mint sokezernyi harcos; ³⁾ testem a föld alatt aludva, jól lakik majd a thebaei harcosok vérével.« ⁴⁾

A halottak, akármilyenek voltak is, őrei voltak az országnak, az alatt a feltétel alatt, hogy őket cultussal tisztelték. »A megaraiak azt kérdezték egykor a delphii jóslóhelytől, hogyan lehetne városuk boldog; az isten azt felelte, hogy azzá lesz, ha gondjuk lesz arra, hogy minél nagyobb számmal tanácskozzanak; ők megértették, hogy e szavakkal az isten a halottakat értette, kik valóban számosabbak, mint az élők: ennek következtében tanácskozási termüket azon a helyen építették, a hol Herosaik sírjai voltak. ⁵⁾ Nagy

¹⁾ Eurip. *Herakl.* 1032.

²⁾ Soph. *Oedip. Kol.* 627.

³⁾ Soph. *Oedip. Kol.* 1524—1525.

⁴⁾ Soph. *Oedip. Kol.* 621—622. Athénaiében mutogatták a sírboltot, melyben Oedipos tetemei nyugodtak; és a ἡρώων-t, a hol a halotti tiszteletet neki bemutatták (Paus. I, 28; I, 30). Természetes, hogy a thebaeieknek Oedipost illetőleg más legendájuk volt.

⁵⁾ Paus. I, 43. Hasonló legendát és ugyanily eljárást találunk Tarentum görög városában (Polyb. VIII, 30).

szerencse volt az államra, ha némely kiváló halottal dicsekedhetett. Mantinea büszkeséggel beszélt Arkas tetemeiről, Thebae Geryonéiről, Messene Aristomeneséiről.¹⁾ Hogy ezeket a becses ereklyéket megszerezhessék, némelykor cselhez is folyamodtak. Herodotos elbeszéli, hogy milyen furfanggal csenték el a spártaiak Orestes tetemeit.²⁾ Igaz, hogy ezek a tetemek, a melyekhez a hősnek lelke le volt kötve, közvetlenül ezután győzelemre segítették a spártaiakat. Mihelyt Athénæ hatalomra vergődött, azt legelőször is arra használta fel, hogy Theseus tetemeit, a ki Skyros szigetén volt eltemetve, hatalmába kerítse, és hogy városában számukra templomot építsen, hogy ez által védő istenei számát növelje.

Ezek a Herosokon és Geniusokon kívül az embereknek még más természetű isteneik is voltak, ilyenek: Jupiter, Juno, Minerva, a kikre a természet tüneményei irányozták az emberek gondolatait. De láttuk, hogy az emberi értelmiség e szüleményei hosszú időn át csakis a házi vagy helyi (*localis*) istenségek jellegével bírtak. Kezdetben nem úgy fogták fel az isteneket, mintha azok az egész emberi nem fölött őrködnének; azt hitték, hogy mindegyikük csakis egy-egy családnak, egy-egy városnak a tulajdona.

Így tehát szokásban volt, hogy minden községnek, Herosain kívül, volt saját Jupitere, Minervája vagy másféle istensége, a kiket mind régi penateseihez és tűzhelyéhez sorozott. Ekképen keletkezett Görögországban és Itáliában a *polias* (községi) istenek egész serege. Minden városnak voltak saját istenei, kik ott laktak.³⁾

¹⁾ Paus. IV, 32; VIII, 9; VIII, 36.

²⁾ Herod. I, 67—68; Paus. III, 3.

³⁾ Ez isteneknek megnevezése: θεοὶ πολίαι (Pollux IX, 40), πολιοῦχοι (Aeschyl. *Septem* 109), πολῖται (Aeschyl. *Septem* 253),

Sok istenségnek a neve feledésbe ment és csak a véletlennek lehet köszönni, hogy a Satrapes nevű isten emléke meg lett őrizve, ki Elis városának tulajdonát képezte; továbbá Dindymene istennőé Thebaeben, Soteiráé Aegionban, Britomartisé Krétában, Hyblaeaé Hyblában. — Zeus, Athéné, Hera, Jupiter, Minerva, Neptunus nevei sokkal ismeretesebbek előttünk és tudjuk, hogy gyakran alkalmazták azokat e *polias* istenségekre. De abból a körülményből, hogy több város ugyanazt a nevet adta istenének, nem szabad azt következtetnünk, hogy ugyanazt az istent is imádták; Athéné volt Athénaeben is, Spártában is; de ez különböző két istenség vala.¹⁾ Sok államnak volt Jupiterre mint *polias* istensége; de a hány város, annyiféle volt a Jupiter. A trójai háborúról szóló egyik legendában találunk egy Pallast, a ki a görögök részén harczol és ismét egy Pallast, kit a trójaiak részesítenek isteni tiszteletben és a ki imádoít oltalmazza.²⁾ Állíthatjuk-e azt, hogy ugyanaz az egy istenség szerepelt mind a két ellenséges hadseregnél?

ἀστυνόμοι (Aeschyl. *Agam.* 88). — Mindegyik csakis saját városára ügyelt fel; Vitruv. I, 7: *Quorum deorum in tutela civitas videtur esse.* Macrob. III, 9: *Constat omnes urbes in alicuius Dei esse tutela.* Hesychios: *πολιοῦχοι, οἱ τὴν πόλιν σώζοντες καὶ οἱ ἄρχοντες αὐτῆς.* Vergilius ugyanezt a gondolatot fejezi ki: *Di patrii, quorum semper sub numine Troia est* (IX, 246). Azt a szükséget, hogy minden új városnak kellett magának egy községi (*polias*) istenséget adni, jelzi Aristophanes, *Madarai* 826: *τίς διὰ θεῶς πολιοῦχος ἔστα . . .* Ezek az istenségek a környéket lakták, azt birtokba vették; Demosth. *Pro corona* 141: *θεοὶ ὅσοι τὴν χώραν ἔχουσι τὴν Ἀττικὴν.* Plut. *Aristid.* 18: *θεοὶ οἱ τὴν Ἠλκαταῖδα ἔχουσιν.* Lykurgos, *In Leokrat.* 26: *Ἀθηναῖν τὴν χώραν εἰληχυῖαν.*

¹⁾ Thukyd. I, 134; Paus. III, 17.

²⁾ Hom. *Ilias* VI, 88.

Bizonyára nem; mert a régiek még nem ruházták fel isteneiket a mindenütt való jelenlét tulajdonságával. ¹⁾ Argosnak meg Samosnak is volt *polias* Herája; de nem volt ugyanaz az egy istenség, mert mind a két városban más-más módon jelképezték, más-más tulajdonságokkal ruházták fel azt. Rómának volt egy Junója és öt mértföldnyire tőle Vejinek szintén volt egy másik Junója. Ez épen nem volt ugyanaz az istenség, mert azt látjuk, hogy Camillus, a dictator, midőn Vejit ostromolta, az ellenség Junójához fordul, kérve kérven őt, hogy hagyja cserben az estruskusok városát és jöjjön át táborába. Midőn a város urává lett, hatalmába keríti Juno szobrát, abban a meggyőződésben, hogy ez által az istennőt is hatalmába kerítette és nagy kegyelettel szállíttatja azt Rómába. Ez időtől fogva Rómának két védő Junója lett. Néhány évvel később en ugyanezt mesélik egy Jupiterről is, kit egy másik dictator hozott magával Praenesteből, jöllehet már akkor Rómának három vagy négy Jupiterre volt. ²⁾

Az a város, mely valamely istenség birtokában volt, nem akarta, hogy az az idegeneket oltalmazza és nem engedte, hogy azok azt imádják. Hosszú időn át csakis polgárnak volt szabad a templomba bemennie. Így pl. egyedül csak argosiaknak volt megengedve az argosi Hera templomába belépni. Hogy az athénai Athéné templomába valaki be-

¹⁾ Egy Ἀθηνη πολιάς volt Athénában és egy Tegeában is; emez megígérte a tegeaiaknak, hogy városukat soha el nem fogják foglalni. (Paus. VIII, 47).

²⁾ T. Liv. V, 21—22; VI, 29. Lásd Dio Cassiusnál LIV, 4, egy történetet, mely a Capitolinusi Jupitert és a dörgő Jupitert mint két-féle istenséget mutatja be.

juthasson, athénai polgárnak kellett lenni.¹⁾ A rómaiaknak, kik városukban két Junót tiszteltek, nem volt szabad egy harmadik Junónak templomába belépniök, mely a kis Lanuvium városában volt.²⁾

Jól meg kell jegyeznünk, hogy a régiek, egynehány kiválóan felvilágosodott ember kivételével, sohasem képzeltek magoknak az Istent egyedül álló lénynek, mely hatalmát az egész mindenség fölött gyakorolja. Számtalan isteneik mindegyikének megvolt a maga csekély terjedelmű hatásköre: az egyiknek egy család, a másiknak egy tribus, a harmadiknak egy város: ez volt ama világ, melyre minden egyesnek a gondviselése kiterjedt. Az, mi az egész emberi nem istenét illeti, azt némely bölcsész sejthette ugyan, azt az eleusisi mysteriumok néhány képzetebb avatottai megismertethették, de a köznép nem hitt abban soha. Az ember az isteni lényt hosszú időn át csakis oly hatalomnak képzelte, mely őt személyesen védi és így minden egyes ember, vagy az emberek egy-egy csoportja akart bírni saját istenével. Mai napság is látjuk a görögök utódjainál, hogy a tudatlan földmivelő nép szentjeit a legnagyobb áhitattal imádja; de kétséges, valjon van-e fogalma az istenről; mindegyikök azt kívánja, hogy e szentek egyike az ő külön oltalmazója, külön gondviselője legyen. Nápolyban minden városrésznek van saját madonnája; a lazzaroni letérdel saját utcájának madonnája előtt, de bántalmazza a más utca-

¹⁾ Herod. V, 72; VI, 81. Spártának is volt egy Athénéje és egy Herája is (Plut. *Lykurg.* 6; Paus. III.); de a spártai embernek nem volt szabad belépnie az athénai polias Athéné templomába, sem pedig az argosi polias Hera templomába.

²⁾ Csakis a város bevétele után szerezte meg ezt a jogot. T. Liv. VIII, 14.

belit; nem ritkán láthatni, hogy két facchini összeverekedik és egymást megkéseli két madonnája miatt. Ez kivétel ugyan napjainkban és csakis bizonyos néprétegek, osztályok között található. A régieknél ez rendes volt.

Minden városnak külön papi testülete volt, mely idegen tekintélytől független vala. Két városnak papsága között semmiféle kötelék, semmiféle érintkezés, az oktatásnak vagy pedig a szertartásoknak semmiféle kölcsönössége nem volt. Ha az ember az egyik városból a másikba jutott, más istenekre, más hitágazatokra, más szertartásokra akadt. A régieknek voltak szertartás-könyveik, de egyik városnak a szertartásai sem hasonlítottak a másikéhoz. Minden egyes városnak meg volt saját ima- és szertartás-gyűjteménye, de azokat nagyon is elrejtve tartogatták; azt hiszik vala, hogy vallásukat és sorsukat veszélyeztetik, ha idegeneknek megengedik az azokba való betekintést. E szerint a vallásnak egészen helyi, egészen polgári jellege volt, (a polgári szót a régiek értelmében vevé), azaz különleges volt az minden egyes községre nézve. ¹⁾

Általában az ember csakis saját városabeli isteneit ismerte és csak azokat tisztelte és imádta. Mindenki elmondhatta azt, a mit Aeschylus egyik tragoediájában egy idegen mond az argosiakhoz: »Nem félek országtok isteneitől, semmivel sem tartozom nekik.« ²⁾

Minden város az ő isteneitől várta üdvét; segítségére hitta veszedelmében. Így szólottak hozzájuk: »Városunk istenei, ne engedjétek, hogy városunkat elrombolják há-

¹⁾ A több államra nézve közös isteni tisztelet csakis a confederatio alkalmával állott be; de erről csak későbbben lesz szó.

²⁾ Aeschyl. *Suppl.* 858.

zainkkal és tűzhelyeinkkel. Oh te, ki már oly régen lakol földünkön, elárulhatnád-e azt? Oh ti, a mi tornyaink oltalmazói, ne szolgáltatassátok azokat ki ellenségeinknek.«¹⁾ Hogy oltalmukat biztosítsák maguknak az emberek, fogadást tettek, hogy cultust alapítanak tiszteletükre. Ezek az istenek mohón vágyódtak áldozatok után: bőven áldoztak nekik, de csak az alatt a feltétel alatt, hogy majd örködnék a város üdve fölött. Ne feledjük, hogy a tisztán erkölcsi cultusnak, a lélekből jövő imádásnak az eszméje nem igen régi az emberiségben. A régi időben az isteni tisztelet abból állott, hogy isteneiket táplálták, hogy nekik mindazt nyújtották, a mi érzékeiket csiklandozhatta, húst, kalácsot, bort, illatszereket, ruházatot, ékszereket, zenét és tánczot. Ennek fejében jótéteményeket és szolgálatokat követeltek tőlük. Chryses az Iliasban így szól istenéhez: »Már régóta sütök tiszteletedre kövér birkákat, ma hallgasd meg kérésemet és szórjad nyilaidat ellenségeimre.« Másrésről a trójai nők fohászkodnak isten-asszonyukhoz, ajánlanak neki szép ruhát és ígérek tizenkét üszőt, »ha Iliont megmenti.«²⁾ Folytonosan valami szerződés áll fenn az istenek és az emberek között; ezeknek a kegyeletük nem ingyenes, és amazok nem adnak semmit ingyen. Aeschylusnál a thebaiek polias istenségeikhez fordulnak és így szólanak: »Legyetek a mi védelmezőink; érdekeink közösek; ha a város jólétében növekszik, tiszteli isteneit. Mutassátok, hogy városunkat szeretitek; gondoljatok arra a tiszteletre, melyet ez a nép irántatok mutat és emlékezzetek azokra a fényes áldozatokra, melyeket nektek nyújtottunk.«³⁾ Ezt a

¹⁾ Aeschyl. *Septem* 69—73, 105, 109, 139, 168—170.

²⁾ *Ilias*, I, 37. s kv. VI, 93—96.

³⁾ Aeschyl. *Septem* 76—77; 176—181.

gondolatot számtalanszor találjuk kifejezve a régieknél; Theognis mondja, hogy Apolló megmentette Megarat Persees támadásától »abból a célból, hogy városa minden évben hozzon neki fényes bika áldozatokat (hekatombákat).« ¹⁾

Innen van, hogy a város nem engedte, hogy idegenek mutassanak be áldozatokat polias istenségeiknek, sőt még azt se, hogy templomaikba lépjenek. ²⁾ Hogy az istenek csakis saját városukra ügyeljenek fel, szükséges volt, hogy csakis ez részesítse őket isteni tiszteletben. Minthogy csakis itt tisztelték, ha azt akarta, hogy tovább is mutassanak be neki áldozatokat és hekatombákat, köteles volt ezt a várost védekezni, annak öröklétét biztosítani, azt gazdaggá és hatalmassá tenni.

Ezek az istenek rendesen nagy tevékenységet fejtettek ki városuk érdekében; nézzük Vergiliusnál, mennyire »erőlködik és buzgólkodik« Juno, hogy kedves Karthagója nyerje el egykor a világ fölött való uralmat. Ez istenek mindegyikének, mint Vergilius Junójának, szívéen feküdt községének a nagysága. Érdekük ugyanaz volt, a mi az embereké, saját polgártársaiké. Háború idejében csatába vonultak velük. Euripidesnél látunk egy férfiút, ki a csata közeledtével ekképen szól: »Az istenek, a kik velünk harcolnak, oly vitézek, mint azok, kik az ellenség részén harcolnak.« ³⁾ Az aeginaiak sohasem vonultak a háborúba

¹⁾ Theognis, ed. Welcker 759. v. ed. Boissonade 777 v.

²⁾ Nem szükséges mondanunk, hogy ezek a régi szabályok idővel nagyon is enyhültek; a feliratokból látjuk, hogy az idegenek áldoznak az athénai istenségeknek; de ezek a feliratok aránylag későbbi koruak.

³⁾ Eurip. *Herakl.* 347.

anélkül, hogy nemzeti herosaiknak, az Aeakidáknak szobraikat magukkal ne vitték volna. A spártaiak minden hadi vállalatukban magukkal vitték a Tyndaridákat. ¹⁾ Az ütközetben az istenek és a polgárok kölcsönösen támogatták egymást és ha győztek, ez azért volt, mert mind a két rész megtette kötelességét; míg ellenben ha csatát vesztek, az isteneket tették felelősekké vereségükért, szemükre lobbantották, hogy, mint a város védelmezői, rosszul teljesítették kötelességüket; sőt annyira mentek, hogy oltáraikat lerombolták, templomaikat pedig kövekkel megdobálták. ²⁾

Ha valamely várost legyőztek, azt tartották, hogy istenei vele együtt le vannak győzve. ³⁾ Ha az ellenség valamely várost elfoglalt, annak istenei is foglyokká lettek.

Igaz ugyan, hogy az utolsó pontra nézve a vélemények bizonytalanok és különbözők valának. Sokan azt vélték, hogy egy várost mindaddig lehetetlen elfoglalni, míg istenei ott tartózkodnak; ha a várost mégis elfoglalták, csak azért történhetett, mert az istenek előbb elhagyták. Midőn Aeneas látta, hogy a görögök urai Trója városának, felkiáltott, hogy a város istenei távoztak, elhagyva templomaikat és oltáraikat. ⁴⁾ Aeschylosnál, a thebaiek kara ugyanazt a meggyőződését fejezi ki, midőn az ellenség közeledtére kérve kéri isteneit, hogy ne hagyják el a várost. ⁵⁾

¹⁾ Herod. V, 65 ; V. 80.

²⁾ Sueton. *Caligula* 5 ; Seneca. *De vita beata* 36.

³⁾ Verg. *Aen.* I, 68 : *victosque Penates*.

⁴⁾ Vergil. *Aen.* II. 851 :

Excessere omnes adytis arisque relictis.

Di quibus imperium hoc steterat.

⁵⁾ Aeschyl. *Septem* 217—220. »Eteokles: Mondják, hogy a vá-

E hitbéli meggyőződés erejénél fogva, hogy valamely várost elfoglalhassanak, az isteneket távozásra kellett bírni. A rómaiak ez esetben bizonyos formulát alkalmaztak, mely szertartás-könyvükben volt, és melyet Macrobius számunkra fentartott. »Téged, oh leghatalmasabb lény, a kinek oltalma alatt e város áll, kérlek, imádlak, felszólítalak kegyelettel, hagyd el e várost és e népet, távozzál e templomokból, e szent helyekről és, innen elmenve, jöjj Rómába, hozzám és enyéimhez. A mi városunk, templomaink, szent helyeink legyenek neked kedvesebbek és drágábbak; fogadj bennünket oltalmadba. Ha azt megteszed, templomot építek tiszteletedre.« ¹⁾ Már pedig a régiek meg valának győződve, hogy az ily formulák oly hatásosak és hatalmasak, hogy, ha azokat pontosan, egy szót sem változtatva, elmondják, az istenek nem képesek ellentállani az emberek kérelmének. Az így felszólított isten tehát átment az ellenséghez, és a várost elfoglalták. ²⁾

ros bevételével az istenek azt cserben hagyják. Kar : Bárcsak az istenek, kik itt vannak, sohase hagynának el bennünket és hogy ne lás-sam, hogy Thebaet ostrommal beveszik és tűzzel elpusztítják.«

¹⁾ Macrob. *Satur.* III, 9 ; Plin. *H. N.* XXVIII, 4, 18 : *In oppugnationibus ante omnia solitum a Romanis sacerdotibus evocari deum in cuius tutela id oppidum esset promittique illi eundem aut ampliozem apud Romanos cultum.*

²⁾ A formuláknak *ἐπαγοῖαι* vagy *καταδέσεις* hatását illetőleg lásd. Plat. *Leg.* XI, 933. lap. Eurip. *Suppl.* 39. Ezek a formulák oly régiek valának, hogy sok szót nem is értettek többé és nem is tartozott a görög nyelvhez ; lásd Hesychiosnál az *ἐπεσία* szót. A régiek azt hitték, hogy az isteneket lekötelezhetik és kényszeríthetik ; ezt a gondolatot fejezi ki Vergilius e verseiben :

*Junonis magnae primum prece numen adora ;
Junoni cuncta vota libens, dominamque potentem
Supplicibus supera donis (Aen. III, 427—440).*

Görögországban is megtaláljuk ugyanazt a hitet és hasonló szokást. Még Thukydides idejében, midőn egy várost ostromoltak, nem mulasztották el isteneihez imát intézni, hogy engedjék, hogy azt elfoglalhassák.¹⁾ Gyakran megtörtént, hogy a görögök a helyett, hogy bizonyos formulával édesgetnék magukhoz az istent, előnyösebbnek tartották az isten szobrát egyszerűen elvenni. Mindenki ismeri az Ulyssesről szóló ama legendát, mely szerint a trójaiak Pallasát elrabolta. Midőn az aeginaiak egykor háborút akartak indítani Epidauros ellen, azt avval kezdték meg, hogy e városnak két oltalmazó isten szobrát elvették és magukhoz szállították.²⁾

Herodotos beszéli, hogy az athénaiek háborút akartak indítani az aeginaiak ellen; de ez a vállalat veszedelemmel járt, mert Aeginának nagyhatalmú és kiváló hűségű oltalmazó hérosa vala; és ez Aeakos. Az athénaiek, érett megfontolás után, harminczévre halasztották tervük kivitelét; ugyanakkor országukban ugyancsak Aeakosnak egy kápolnát emeltek és számára isteni tiszteletet rendeztek. Meg voltak győződve, hogy ha ezt a tiszteletet harmincz éven át szakadatlanul folytatják, az isten nem lesz többé az aeginaiaké, hanem az athénaieké. Azt tartották valóságban, hogy az isten nem fogadhat annyi időn át kövér áldozatokat, anélkül, hogy le ne volna kötelezve azok iránt, a kik neki ezeket az áldozatokat bemutatják. Tehát majd végtére kényszerítve lesz Aeakos, hogy az aeginaiak érdekeit cserben hagyja és az athénaiekét győzelemre segítse.³⁾

¹⁾ Thukyd. II, 74.

²⁾ Herod. V, 83.

³⁾ Herod. V, 89.

Plutarchos egy másik történetet jegyzett fel. Solon óhajtotta, hogy Athénæ a kis Salamis szigetének ura legyen, mely a megaraiak tulajdonát képezte. Tanácsot kért a jós istentől. Ez azt felelé: »Ha el akarod foglalni a szigetet, előbb meg kell nyerned azon hős kegyét, ki azt oltalmazza és lakja.« Solon engedelmeskedett. Athénæ nevében áldozatokat mutat be Salamis szigete két kiváló herosának. Ezek a herosok nem állhattak ellen a nekik nyújtott ajándékoknak; az athénæiek pártjára állanak, és a sziget meg levén fosztva oltalmazóitól, el lett foglalva. ¹⁾

Háború idejében, ha az ostromlók a város istenségeit hatalmukba keríteni iparkodtak, az ostromlottak részükről a legnagyobb erőfeszítéssel törekedtek azokat visszatartani. Némelykor lánczra verték az istent, hogy szökését megakadályozzák. Máskor ismét az emberek szemei elől elrejtették, hogy az ellenség azt meg ne találhassa. Még az is megtörtént, hogy azon formula ellen, a melylyel az ellenség az isteneket távozásra bírni iparkodott, egy másik formulát használtak, melynek visszatartó erőt tulajdonítottak. A rómaiak e célból egy oly eszközt gondoltak ki, melyet csalhatatlannak tartottak; tudniillik titokban tartották oltalmazó isteneik legelsőjének és leghatalmasabbjának a nevét; úgy okoskodtak, hogy az ellenség sohasem szólíthatja meg nevén istenüket, e szerint nem távozhatik el tőlük és így városuk sohasem lesz elfoglalható. ²⁾

¹⁾ Plutarch. Solon 9.

²⁾ Plin. Hist. Nat. XXVIII. 4; 18: *constat ideo occultatum in cuius dei tutela Roma esset, ne qui hostium evocarent.* Macrob. Sat. III. 9: *Ipsius urbis nomen etiam doctissimis ignotum est, caventibus Romanis, ne, quod saepe adversus urbes hostium fecisse se noverant, idem ipsi hostili evocatione paterentur, si tutelae suae nomen divulgaretur.* Serv.

Látjuk, hogy a régiek mily sajátos fogalmat képeztek magoknak isteneikről. Hosszú idő telt el, míg az istenségről, mint legfelsőbb hatalomról, nyertek fogalmat. Minden családnak volt saját házi, minden államnak saját nemzeti vallása. A város egy kis, de teljesen kifejlődött egyházat képezett, a melynek saját istenei, hitágazatai és isteni tisztelete vala. Ezek a vallási nézetek meg lehetős dűrváknak tünnek fel előttünk, de az akkori világ legszemesebb népének tulajdonát képezték, és ezekre, valamint a római népre, oly nagy befolyást gyakoroltak, hogy törvényeik, intézményeik, történetük nagyobb része ezekből fejlődött.

VII. FEJEZET.

Az állam vallása.

1. A nyilvános étkezések.

Fennebb láttuk, hogy a házi isteni tiszteletnek legfőbb szertartását az étkezés képezte, melyet áldozatnak neveztek. Az oltáron megfőzött ételnek az elfogyasztása minden valószínűség szerint az első alak, melylyel az ember vallási szertartását végezte. Azon szükségnek, hogy magát az ember istenségével közösségbe helyezze, eleget tett ez az étkezés, melyre istenüket meghitták és a melyben azt részesítették.

Az állami istenitiszteletnek legfőbb szertartását szintén az ilyféle lakoma képezte; azt a polgároknak együtte-

ad. Aen. II, 351: Romani celatum esse voluerunt, in cuius dei tutela Roma sit, ne suis nominibus dii Romani appellarentur ne exaugurari possint.

sen, az oltalmazó istenségek tiszteletére, kellett rendezniök. E nyilvános lakomák szokása általános volt Görögországban; azt hiszik vala, hogy ezek megtartásától függ az állam üdve. ¹⁾

Homeros az Odysseaban leír egy ilyen szent lakomát: kilencz asztal van felállítva a pylosi nép számára; minden egyes asztalnál ötszáz polgár ül és minden csoport az istenek tiszteletére kilencz birkát áldoz. Ez a lakoma, a melyet az istenek lakomájának neveznek, italáldozattal és imával kezdődik és végződik. ²⁾ A közös lakomáknak ősrégi szokását jelzik az athénaieknek legeslegrégibb hagyományai; mesélik, hogy az anyagilkos Orestes épen akkor érkezett Athénaebe, midőn a polgárok, királyuk köré összegyülekezve, ezt a szent cselekményt akarták végezni. ³⁾ Még Xenophon idejében is megtaláljuk e nyilvános lakomákat; az évnek meghatározott napjain »a város számos marhát áldoz és azok husát a nép egymás között elosztja!« ⁴⁾ Ez a szokás mindenütt megvolt. ⁵⁾

¹⁾ Σωτήρια τῶν πόλεων σύνδειπνα Athenaeos V. 2; Pollux I, 34. a vallási ünnepélyek közé sorozza a δημοθουρίαί v. πανθουρίαίakat (a közös lakomákat.)

²⁾ Odys. III, 5—9; 43—50; 339—341.

³⁾ Athenaeos X, 49. Phanodemos szerint.

⁴⁾ Xenoph. Resp. Athen. 3: Θύουσιν δημοσίᾳ ἡ πόλις ἱερεῖα πολλὰ, ἔστι δὲ ὁ δῆμος εὐωχούμενος καὶ διαλαγχάνων τὰ ἱερεῖα V. o. a schol. Aristoph. Felhőihez 386. Plutarch. Perikles II. és Isokr. Panegyrik. 29. a kik említést tesznek a ἑστιάσεις (oltár melletti lakomák) szokásáról Athenaeoben.

⁵⁾ Athenaeos V, 2: οἱ νομοθεῖται τὰ τε φυλετικὰ δεῖπνα καὶ τὰ δημοτικὰ προσέταξαν καὶ τὰ φραιτριακά. Ugyanazon író említést tesz az Argosban szokásas δημοσίου θοῖναι (közös lakomák) valamint a Spártában divatozó κατὰ τὰς ἑορτάς (ünnepi) lakomákról, a melyek a φειδίτια (mindennapi) lakomáktól különböztek (Athenae. XV, 66.)

Ezekben a nagy lakomákon kívül, a melyeken a polgárok mind együttesen résztvettek, és a melyeket csakis ünnepnapokon ülhetek meg, a vallás még mindennap is rendelt szent étkezést. E czélból néhány, a város által választott férfiúnak kellett az állam nevében, a prytaneum falai között, az oltár és a védő istenek előtt, közösen étkezni. A görögök meg valóban győződve, hogy, ha ezt a lakomát egy nap is elmulasztanák, az államot az a veszély fenyegetné, hogy elveszti az istenek kegyét. ¹⁾

Athénacben sorsolás útján jelölték ki azokat a férfiakat, a kiknek a közös lakomákban részt kellett venniök és a törvény szigorúan büntette azokat, a kik vonakodtak ezt a kötelességüket teljesíteni. ²⁾ A szent lakománál ülő polgárok abban a perczben papi jelleget nyertek; *parasiták*-nak nevezték őket; ez a szó, mely későbbi időkben a megvetés kifejezése lett, kezdetben szent címűl szolgált. ³⁾ De-

Ugyan ő hosszasán leírja Phigalia és Naukratis városainak szent lakomáit; megemlékezik a követett szertartásokról, italáldozatokról és hymnusokról (IV, 32.) Szól a Tarentumi lakomákról: ἡ πόλις καθ' ἑκαστον μῆνα βουθυτεῖ καὶ δημοσίᾳ ἐστιάσεις ποιεῖται (IV, 97.) Czeloz még erre a szokásra X. 25; Pind. Nem. XI. leírja Tenedos sziget szent lakomáját. V. o. Diodoros XI, 72.

¹⁾ Athenae. V, 2: συνεδείπνουν ὁσημέραι οἱ περὶ πρύτανιν σώφρονα καὶ σωτήρια τῶν πόλεων σύνδειπνα.

²⁾ Athenaeos VI. 26. a következő határozatot idézi: ὅς ἂν μὴ θέλῃ παρασιτεῖν, εἰσαγέτω εἰς τὸ δικαστήριον.

³⁾ Plutarch. Solon. 24: ἴδιον δὲ τοῦ Σόλωνος καὶ τὸ περὶ τῆς ἐν δημοσίῳ σιτήσεως, ὅπερ αὐτὸς παρασιτεῖν κέκληκε. Athenae VI, 26. τὸ τοῦ παρασίτου ὄνομα πάλαι ἦν σεμνὸν καὶ ἱερὸν. ἐν τοῖς παλαιαῖς νόμοις αἱ πλείσται τῶν πόλεων ἔτι καὶ τήμερον ταῖς ἐντιμοτάταις ῥῥαῖς συγκαταλέγουσι παρασίτους. Philochoros fragm. 156. Klitodemos frag. II. Pollux VI, 35.

mosthenes idejében a parasiták eltűntek, de a prytanisok kötelesek voltak közösen étkezni a Prytaneumban. Minden városnak volt a közös lakomákra szentelt terme. ¹⁾

Ha látjuk, hogy mik történtek e lakomák alkalmával, könnyen felismerjük bennük a vallásos szertartást. Minden vendégnek a fején koszorú volt; valóban régi szokás volt, hogy valahányszor valami vallásos szertartást végeztek, mindannyiszor levelekkel vagy virágokkal koszorúzták meg magokat: »minél jobban fel van valaki ékesítve virágokkal, így szólának, annál inkább biztos az ember, hogy tetszik az istennek; de ha koszorú nélkül áldozol, elfordulnak tőled.« ²⁾ A koszorú, mondák továbbá, a szerencsés előjel hírnöke, melyet az imádság maga előtt »az istenek felé küld.« ³⁾ A vendégek ugyanily czélból fehér ruhát öltöttek: a fehér szent volt a régieknél, mert az isteneknek kedves vala. ⁴⁾

A lakoma változatlanul imával és italáldozattal kezdődött; továbbá hymnusokat énekeltek. ⁵⁾ Az ételek nemét és a bor minőségét minden városnak a szertartás-könyve adta meg. Az ősök által követett szokástól bármiben is eltérni, egy új tálat adni az asztalra, vagy a szent hymnusok rhythmusát megváltoztatni, nagy istentelenség lett volna, a

¹⁾ Demosth. *Pro Corona* 53; Aristotel. *Politikája* VII, 119. Pollux VIII, 155. Pausan. V, 15.

²⁾ Sappho fr. Athenaeosnál XV, 16.

³⁾ Chaeremon fr. Athenaeosnál XV, 19.

⁴⁾ Plato. *Leg.* XII, 956. Cic. *De leg.* II, 18; Verg. *Aen.* V, 70, 774; VII, 135; VIII, 274. A hinduknál is a vallásos cselekményeknél koszorút kellett viselni és fehér ruhát ölteni. Manu törv. IV, 66, 72.

⁵⁾ Hermias Athenaeosnál IV, 32: τοῦ ἱεροκήρυκος τὰς πατρίας εὐχὰς καταλέγοντος, συνσπένδοντος.

melyért az egész város felelős volt volna istenei előtt. A vallás annyira ment, hogy még az edények minőségét is meghatározta, melyeket részint az ételek főzésénél, részint az asztalnál használni kellett. Az egyik városban a kenyéret rézkosarakba kellett rakni; másokban ismét csakis agyagedényeket volt szabad használni. Magának a kenyérnek az alakja is változhatatlanul meg volt határozva.¹⁾ A régi vallásnak ezen szabályait soha sem szüntek meg követni; és a szent lakomák folytonosan megőrizték eredeti egyszerűségüket. A hit, az erkölcsök, társadalmi állapotok mind változtak; de e lakomák változatlanok maradtak. Mert a görögök igen lelkiismeretesen megtartották nemzeti vallásukat.

Hozzá kell még tennünk, hogy a lakomán résztvevőknek, mielőtt eleget tettek vallásuknak, t. i. hogy elfogyasztották az előirt ételeket, szabadjukban állott közvetlen azután egy másik gazdagabb és ízlésüknek megfelelőbb lakomához fogni. Spártában ez egyáltalában szokásban is volt.²⁾

A szent lakomák szokása Itáliában is ép úgy megvolt mint Görögországban. Aristoteles azt mondja, hogy ez a szokás megvolt régente azon népeknél, a melyeket oenotriaioknak, oskusoknak, ausonoknak neveztek.³⁾ Vergilius két ízben tesz róla említést Aeneisében: az öreg Latinus nem házában, hanem »az ősei vallása által megszentelt templomban« fogadja Aeneas küldötteit; »ott tartották a szent lakomát a marhák feláldozása után; ott ültek a családok főnökei hosszú

¹⁾ L. az Athenaeostól idézett szerzőket I, 58; IV, 31, 32, XI, 66.

²⁾ Athenaeos IV. 19; IV, 20.

³⁾ Aristot. *Polit.* VII, 9, 2—3.

asztalok mellett.« Midőn sokkal később Aeneas Euan-
derhez érkezik, azt éppen áldozásnál találja; a királyt népe
veszi körül; koszorúk ékesítik mindnyájukat; mindannyian
ugyanegy asztal mellett ülve, hymnust énekelnek a város
istenének dicsőítésére. ¹⁾

Ez a szokás folytonosan fentartotta magát Rómában.
Mindig volt ott egy terem, melyben a curia képviselői kö-
zösen étkeztek. A senatus bizonyos meghatározott napokon
a Capitoliumon tartott szent lakomát.²⁾ Sátoros ünnepeken
az utczákon terítettek asztalokat, és az egész nép azoknál
foglalt helyet. Kezdetben a pontifexek elnökösködtek az
ilyen lakomáknál, később külön papokat bízta meg ev-
vel, a kiknek neve *epulones* vala.³⁾

Ezek a régi szokások fogalmat adnak nekünk azon
szoros kötelékről, mely a városnak tagjait egymáshoz fűzte.
Az emberi szövetkezés vallásbeli dolog volt; jelképe a kö-
zös lakoma. Képzeljünk csak magunknak egy ilyen kis kez-
detleges társaságot, a mint összegyülekeznek, legalább is a
család fejei, ugyanazon egy asztal köré, mindegyikük fehér
ruhába öltözve, fején koszorúval; a mint együttesen ital-
áldozatot mutatnak be, ugyanazt az egy imát mondják el,

¹⁾ Verg. *Aen.* VII, 174. skv. VIII, 102—111; 283—305.

²⁾ Dionys. II, 23. Aul. Gell. XII, 8; T. Liv. XL, 59.

³⁾ Cic. *De orat.* III, 19.: *Pontifices veteres propter sacrificiorum multitudinem tres viros epulones esse voluerunt... ut illud ludorum epulare sacrificium facerent.* Az *epulum* szót különösen az istenek tiszté-
tetére rendezett lakománál használták. Festus ed. Müller p. 78.
*Epulones... datum his nomen quod epulas indicendi Jovi caeterisque,
diis potestatem haberent.* L. T. Liv. XXV, 2; XXVII, 38; XXXIII
42; XXXIX, 46: *in quo toto foro strata triclinia.* Cic. *Pro Murena* 36.
quum epulum populo romano daret.

egy hymnust énekelnek, egy ételt esznek, a melyet ugyanazon egy oltáron készítettek; közöttük vannak elődeik és oltalmazó isteneik részt vesznek a lakomában. Ebből származott a város tagjainak benső közössége. Ha háború támad, az emberek meg fognak emlékezni, egy réginek kifejezése szerint: »hogya nem szabad cserbenhagyni a bajtársat, a kivel együtt végezte ugyanazokat az áldozatokat és ugyanazokat a libatiókat, a kivel együtt résztvett a szent lakomákon.« ¹⁾ Ezeket az embereket valóban sokkal erősebb dolog köti össze, mint az érdek, a közös megegyezés, a megszokás: és pedig a szent áldozás, melyet a város isteneinek jelenlétében ájtatosan végeznek.

2. Az ünnepek és a naptár.

Minden időben és minden társadalomban törekedett az ember isteneit ünnepekkel megtisztelni; megállapította, hogy legyenek napjai, a melyeken egyedül vallásos érzelme uralkodjék lelkén, anélkül, hogy földi gondolatai és az anyagi gondok háborgatnák. Élete napjainak egy részét az isteneknek szentelte.

Minden várost olyan szertartásokkal alapítottak, a melyeknek, a régiek gondolkozása szerint, az volt céljuk, hogy a nemzeti isteneket falaiközé lekössék. E szertartásoknak hatását évenként egy új vallásos szertartásnak kellett megújítania; születésnapnak nevezték ezt az ünnepet; s azt minden polgárnak meg kellett ülnie.

¹⁾ Dionys. II, 23 : μή καταλιπεῖν τὸν παραστάτην ὃ συνέσπειρε καὶ συνέθυσε καὶ κοινῶν ἱερῶν μετέσχε. A történetíró a spártaiak közös lakomáiról állítja ezt, a melyeket különben a rómaiak közös lakomáival hasonlít össze.

Minden, a mi szent volt, ünnepre adott alkalmat. Megvolt a város külfalainak az ünnepe, *amburbalia*, a város határainak az ünnepe, *ambarvalia*. Ezeken a napokon a polgárok fehér ruhában, lombokkal koszorúzva, nagy diszkörmeneteket tartottak; bejárták a várost vagy környékét, imákat énekelve; élükön mentek papjaik, vezetve az áldozati állatokat, a melyeket a körmenet végeztével feláldoztak.¹⁾

Azután következett a város alapítójának az ünnepe. Továbbá a város minden herosa, mind ama lelkek, a kikhez az emberek mint védőikhez imáikkal fordultak, követelték megünnepeltetésüket; megvolt az ünnepe Romulusnak, Servius Tulliusnak és még több másnak is egész Romulus dajkájáig és Euander anyjáig. Athénai is megülte Kekropsnak, Erechteusnak, Theseusnak az ünnepét; ez is megünnepelte országa minden herosát, Theseus gyámját, valamint Eurystheust, Androgeust és számtalan mást.

Voltak a mezőségnek, a munkának, a magvetésnek, a virágzásnak és a szüretelésnek vagy aratásnak ünnepei. Görögországban ép úgy mint Italiában, a mezei munka minden mozzanatát áldozatok kísérték, munkájukat szent énekek eléneklése mellett végezték. Rómában a papok minden évben meghatározták azt a napot, a melyen a szüretet meg kellett kezdeni, és azt a napot, a melyen az új bort szabad volt inni. A vallás szabályozott mindent. A vallás rendelte el, hogy a szőlővesszőt nyesen kell; mert azt mondá az embereknek: »istentelenség volna áldozni az

¹⁾ Festus v. *Amburbiales* ed. Müller pag. 5. Macrobian. *Satur.* III, 5; az ünnepély leírását megtaláljuk Tibullusnál II. k. 1. eleg.

isteneknek olyan bort, a melynek vesszeje megnyesve nincsen.«¹⁾

Minden városnak voltak külön ünnepei, minden egyes istenség számára, a melyeket oltalmazóiul fogadott; már pedig ezeknek száma nem volt csekély. Mihelyt egy városba valamely új istenségnek tiszteletét behozták, azon kellett lenniök, hogy találjanak egy napot, melyet neki szenteljenek. Ezen vallási ünnepeket leginkább jellemezte a munka-szünetelés,²⁾ az általános jókedv kötelezettsége, a nyilvános ének és játék. A vallás még azt is hozzátette: Orakodjatok ezeken a napokon a kölcsönös bántalmazásoktól.³⁾

A naptár nem volt egyéb, mint a vallási ünnepeknek

¹⁾ Plutarch. Numa 14: *Μὴ σπένδειν θεοῖς ἐξ ἀμπέλων ἀτμήτων*. Varro *L. L. VI*, 16: *Aliquot locis vindemiae primum ab sacerdotibus publice fiebant, ut Romae etiam nunc: nam flamen dialis auspicatur vindemiam et, ut iussit vinum legere, agna Jovi facit* (Jupiter papja ünnepélyesen megkezdi a szüretet, és mihelyt meghagyja, hogy szüreteljenek, bárányt áldoz Jupiternek). Plin. *H. N. XVIII*, 2: *Nec degustabant nova vina antequam sacerdotes primitias libassent*. Az aratást megelőző ünnepélyekről l. Verg. *Georg. I*, 340—350.

²⁾ Platon. *Leg. II*, p. 584. Demosth. *In Midiam* 10; *In Timokratea* 29: *μὴ Χρηματίζειν ὅτι ἂν μὴ περὶ τῆς ἐοσιῆς ᾗ*. (Csakis az ünnep dolgaival kell foglalatatoskodni). Cic. *De leg. II*, 12: *Feriarum ratio in liberis requietem habet litium et iurgiorum, in servis operum et laborum* (a szabadok tartózkodtak a czivakodásoktól, a szolgák a munkától). Macrob. *I*, 16: *Affirmabant sacerdotes pollui ferias, si opus aliquod fieret* (a papok véleménye szerint, a munka megszentelteleníti az ünnepeket).

³⁾ Demosth. *In Timokratea* 29. Ugyanaz a szabály Rómában; Macrob. *Satur. I*, 15: *In feriis vim cuiquam inferre piaculare est* (az ünnepeken valakit bántalmazni tilos). V. ö. Cic. *De leg. II*, 12: *requietem iurgiorum* (a bántalmazásoktól való megtartóztatás.)

sorozata. Ezt is a papok állapították meg. Rómában sokáig megvoltak, anélkül, hogy azt írásba foglalták volna: a hónap első napján a pontifex, miután áldozatot mutatott be, összehitta a népet, hogy kihirdesse, minő ünnepek lesznek e hónap lefolyása alatt. Ezt az összehívást *calatio*-nak nevezték; innen a hónap első napjának neve is *Kalendae*.¹⁾

A naptárt sem a holdnak, sem pedig a napnak lát-szólagos járása szerint nem rendezték; azt csak a vallás törvényei, azok a titokteljes törvények, a melyeket csak a papok ismertek, szabályozták. A vallás rendelte némelykor, hogy az év megrövidítesék, némelykor, hogy meghosszabbíttassék. Képezhetünk magunknak fogalmat az eredeti naptárról, ha meggondoljuk, hogy az albaiaknál május hónapnak huszonkét, mártiusnak harminczhat napja volt.²⁾

Elgondolhatjuk, hogy az egyik város naptára semmiben sem hasonlított a másik város naptárához; hiszen a vallásuk sem volt egyenlő, ünnepeik, sőt isteneik is különböztek. Az év hossza is váltakozott a különböző városokban. A hónapoknak sem volt egyenlő nevök; Athénaeban is más névvel jelölték azokat, meg Thebaeben is, és Rómában is egészen másképen mint Laviniumban. Ez onnan volt, mert minden egyes hónap rendesen a benne előforduló fő-ünnepnaptól vette nevét; pedig az ünnepnapok különböztek. A városok nem egyeztek meg abban, hogy az évet ugyanazon egy időpontban kezdjék, vagy hogy az évek sorát ugyanegy időponttól számítsák. Görögországban az olympiai játékok képezték hosszú ideig az időszámítás közös

¹⁾ Varro *L. L.* VI, 27; Servius *ad Aen.* VIII, 654; Macrob. *Saturn.* I, 14; I, 15.

²⁾ Censorinus. *De die natali* 22.

kiinduló pontját, de az nem akadályozta az egyes városokat, hogy külön saját éve legyen. Italiában minden város alapításának évétől számította éveit.

3. *A census és a lustratio.*

A város vallásának legfontosabb szertartásai közé tartozott az úgynevezett *purificatio* (az engesztelő áldozattal való megtisztítás).¹⁾ Ez Athénaeben minden évben megtörtént:²⁾ Rómában csak minden negyedik év végével. A szertartások, melyeket ezen alkalommal végeztek, és az ünnepély neve, azt mutatják, hogy az ünnepélynek az volt a feladata, hogy a polgárok az isteni tisztelet ellen elkövetett vétségektől megtisztuljanak. És valóban ez az annyira bonyolódott vallás a régiekre nézve sok lelki nyugtalanságnak volt a kútforrása; minthogy a hit és a szándéknak tisztasága csak csekély dolog volt és az egész vallás csakis a számtalan szabályok igen pontos megtartásából állott, természetesen mindig attól kellett tartani, hogy valamit elmulasztottak, kihagytak vagy hibát követtek el és sohasem voltak biztosak a felől, hogy nem állanak e valamely istenük haragjának és gyűlölségének csapása alatt. Hogy tehát bátorságot öntsének az ember szívébe, engesztelő áldozathoz

¹⁾ Erről az eljárásról azt mondták *καθαίρειν* vagy *ἀγρεύειν τὴν πόλιν*. Hipponax ed. Bergk fr. 60. Latinul *lustrare*. Cic. *De divin.* I, 45: *quum censor populum lustraret*. Serv. *ad Aen.* I, 283: *post quinquennium unaquaque civitas lustrabatur*.

²⁾ Diog. Laert. *Sokrates* 23 fej.: *ἐκτεφ Θεαργηλιῶνος, ὅτε καθαίρουσι τὴν πόλιν Ἀθηναῖοι*. Harpokration v. γάρμακος: *δύο ἄνδρας Ἀθήνησιν ἐξήγον καθαίρσθαι ἰσομένους τῆς πόλεως ἐν τοῖς Θεαργηλίοις, ἕνα μὲν ὑπὲρ τῶν ἀνδρῶν, ἕνα δὲ ὑπὲρ τῶν γυναικῶν*. Ép oly módon tisztították meg minden évben a házi tűzhelyet is: Aeschylus. *Choëphori* 966.

kellett folyamodni. A tisztviselő, a kit ezen tisztséggel megbíztak (Rómában a *censor*; censor előtt a *consul*; consul előtt a király), avval kezdte működését, hogy az auspiciumok segítségével meggyőződést szerzett magának, hogy az istenek előtt ez a szertartás kedves. Erre hirnöke által összehívatta a népet; a ki ezen alkalommal szentesített formulát használ. ¹⁾ Minden polgár a meghatározott napon összegyülekezett a város falain kívül; ott, miután mindnyájan csendben voltak, a magistratus háromszor körüljárta a gyülekezetet, három áldozati állatot: egy ürüt, egy malaczt, és egy bikát (*suovetaurilia*) hajtvá maga előtt; e három állat egyesülten képezte mind Görögországban mind pedig a rómaiaknál az engesztelő áldozatot. A papok és az áldozattal foglalkozók követték a menetet; midőn a harmadik körmenetet befejezték, a magistratus elmondta az ima formuláját és azután feláldozta az állatokat. ²⁾

¹⁾ Varro L. L. VI, 86, 87.

²⁾ T. Liv. I, 44: *suovetaurilibus lustravit*. Dionys. Halik. IV, 22: Κελεύσας τοὺς πολίτας ἅπαντας συνελθεῖν . . . καθαρὸν αὐτῶν ἐποιήσατο. ταύροι καὶ κτῆρ καὶ τράγῳ. Cic. *De orat.* II, 66: *lustrum condidit et taurum immolavit*. Serv. *ad Aen.* III, 279: *lustrato populo dii placantur*. V. ö. u. o. VIII, 183. Valerius Maximus IV, 1, 10: kivonatban közli azt az imát, a melyet a censor elmondott: *Censor, quum lustrum conderet, inque solito fieri sacrificio scriba ex publicis tabulis solenne ei precationis carmen praeiret, quo dii immortales ut populi romani res meliores amplioresque facerent rogabantur*. Ez a szokás a császárság idejében is fentartotta magát: Vopiscus. *Aurelian.* 20: *lustrata urbs, cantata carmina*. — T. Liv. I, 44. úgy látszik azt hitte, hogy ezt az ünnepélyt Servius hozta be. Az azonban ép oly régi volt, mint maga Róma. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a Palatinusnak, azaz Romulus eredeti városának a lustratiója évről évre ismétlődött; Varro L. L. VI, 34: *Februatur populus, id est, lupercis nudis lustratur antiquum oppidum Palatinum gregibus humanis cinc-*

Ettől a pillanattól kezdve minden mocsok le volt törölve, minden hanyagság az isteni tiszteletben jóvátéve, a város kibékült isteneivel.

Az ilyen természetű és oly nagyfontosságú cselekményhez két dolog kívántatott meg: az egyik, hogy semmiféle idegen be ne lopódzék a polgárok közé, mert ez a szertartást megzavarta és megszenségtelenítette volna, a másik, hogy minden polgár jelen legyen, mert e nélkül a városon még mocsok maradhatott volna. Azért tehát ezt a szertartást a polgárok megszámlálásának kellett megelőznie. Rómában és Athénaeben is nagy gonddal számlálták meg őket; valószínű, hogy számukról a tisztviselő megemlékezett imájának formulájában, a mint azt ezután be is jegyezték a jegyzékbe, a melyet a *ensor* e szertartásról készített.

Az oly férfit, a ki be nem jegyeztette magát, a polgári jog elvesztésével büntették. Ez a szigorúság megmagyarázható. Az a férfiú, a ki nem vett részt a vallási cselekményben, a ki nem részesült a megtisztításban, a kinek üdvéért nem mondták el az imát, és nem áldozták fel az áldozati barmokat, az nem lehetett a város tagja. Az istenek előtt, a kiknek jelenlétében a szertartás végbe ment, ő nem volt többé polgár. ¹⁾

tum. Servius Tullius valószínűleg első alkalmazta ezt a lustratiót az általa nagyobbított városra; azonkívül ő hozta be a vagyonbecslést (*censust*), mely együtt járt a lustratióval, de vele sohasem keveredett össze.

¹⁾ Szabad volt őt megvesszőzni és mint rabszolgát eladni; Dionys. IV, 15; V, 75. Cic. *Pro Caecina* 34. A Rómától távollevő polgároknak a lustratio napján vissza kellett térniök; semmiféle indító ok nem menthette fel őket ez alól a kötelezettségök alól. Ez volt a szabály kezdetben; csakis a köztársaság vége felé enyhítették azt; Vel-leius II, 7, 7; T. Liv. XXIX, 37; Aulus Gell. V, 19.

E szertartás fontosságát meg lehet itélni ama tisztviselő szerfeletti hatalmából, a ki annak élén áll vala. A censor, mielőtt áldozni kezdett, bizonyos sorrendben állította fel a népet, az egyik részen a senátorokat, a másikon a lovagokat, azután a tribusokat. Minthogy e napon korlátlan úr volt, meghatározta minden embernek a helyét különböző osztályok szerint. Erre, miután az egész nép parancsa szerint fel volt állítva, végezte a szent cselekményt. Ebből azután az következett, hogy e naptól kezdve egészen a bekövetkező lustratióig minden ember megtartotta a városban azt a rangját, a melyet e szertartás alkalmával neki a censor kijelölt. Senator volt, ha azon a napon a senátorok közé sorozták; lovag, ha a lovagok között szerepelt. Mint egyszerű polgár, részét képezte annak a tribusnak, a melyhez azon a napon be volt osztva; sőt ha a tisztviselő nem bocsátotta őt ehhez a szertartáshoz, megszűnt a város polgárává lenni. E szerint az a hely, a melyet e szent cselekmény alkalmával kiki elfoglalt és a hol az istenek őt látták, volt az, a melyet a városban is megtartott négy év lefolyása alatt. Innen származott a censoroknak rendkívüli hatalma.

Ezen szent szertartásnál csakis polgárok lehettek jelen; de a családfők személyében feleségük, gyermekeik, rabszolgáik, javaik, ingó és ingatlan vagyonuk is némileg részesültek a lustratio malasztjában. Ez volt az oka, hogy az áldozat előtt mindenkinek be kellett számolnia a hozzá tartozó személyekről és tárgyakról, melyek tulajdonát képezték.¹⁾

A lustratiót Augustus idejében épen oly pontossággal

¹⁾ Cic. *De leg.* III, 3; *Pro Flacco* 32; T. Liv. I, 43; Dionys. IV, 15; V, 75; Varro, *L. L.* VI, 93; Plutarch. *Cato maior* 16.

és épen olyan szertartással végezték, mint a legrégibb időkben. A pontifexek még vallási cselekménynek tartották azt; az államférfiak pedig a közigazgatás kitűnő eszközét látták benne.

4. *A vallás a gyűlésekben, a senatusban, törvényszéknél, a katonaságnál; a diadalmenet.*

A nyilvános életnek egy cselekménye sem volt, a melyben az istenek közbenjárása nem lett volna szükséges. Minthogy az emberek folytonosan azon képzelet uralma alatt állottak, hogy mindenütt kiváló oltalmazók vagy kegyetlen ellenségek környezik, az ember soha sem mert semmitsem cselekedni, a nélkül, hogy meg ne győződött volna, hogy azok jóindulattal vannak irányában.

A nép csakis a vallás engedte napokon gyűlt össze gyűlésező helyein. Megemlékeztek, hogy a várost bizonyos napon szerencsétlenség érte: nem kételkedtek, hogy ezen a napon isteneik vagy távol voltak, vagy haragudtak; természetes, hogy ennek minden évben, ugyanazon időben be kellett állania a halandók előtt ismeretlen okokból. ¹⁾ Azért azt a napot mindenkor szerencsétlennek (*nefastus*) tartották. Azon nem gyűléseztek, a törvénykezés szünetelt, a nyilvános élet fel volt függesztve. ²⁾

Rómában, mielőtt tanácskozássra gyűltek össze, az auguroknak meg kellett arról győződnie, hogy az istenek

¹⁾ Ezt a gondolatot találjuk a régieknél. L. Cassius Heminát Macrobiusnál I, 16.

²⁾ A görögök szerencsétlen napjait illetőleg l. Hesiod. *Opera et dies* V, 710 s kv. Nevök vala *ἡμέραι ἀνόψαδες* (Lysias. *Pro Phania* fr. ed. Didot II. k. p. 278.) V. ö. Herod. VI, 106; Plutarch. *De defectu orac.* 14; *De εἰ ἀπὸ Δελφῶν* 20.

kedveznek. A gyűlést imával kezdték meg, a melyet az augur mondott el, és a consul utána mondott. ¹⁾

Ép úgy volt ez Athénaeben: a gyűlést rendszerint valami isteni cselekménynyel kezdték meg. A papok áldozatot mutattak be; azután egy nagy kört jelöltek ki, meghintve a földet áldozati vízzel, és ebben a szent körben gyűltek össze a polgárok. ²⁾ Mielőtt még valamely szónok szólni kezdett, imát mondtak a hallgatag nép előtt. ³⁾ Erre megkérdezték az auspiciumokat, és ha az égen valami baljóslatú jel mutatkozott, a gyűlés azonnal szétoszlott. ⁴⁾

A szószer szent hely volt; a szónok arra csakis megkoszorúzva lépett fel, ⁵⁾ és a szokás hosszú időn át is követelte, hogy a szónok beszédjét az istenek segítségül hívásával kezdje.

¹⁾ Cic. *Pro Murena* 1. T. Liv. V, 14; VI, 41; XXXIX, 15; Dionys. VII, 59; IX, 41; X, 32; Plin. *Panegyrikusában* 63. említi még a *longum carment comitiorum*.

²⁾ Aeschines, *In Timarchum* 23: ἐπειδὴν τὸ καθάριστον περιερχέσθαι καὶ ὁ κήρυξ τὰς πατρίους εὐχὰς εὐξήται. U. az *In Ktesiph.* 2—6. Pollux VIII, 104: περιεστίαρχοι ἐκάθαιρον χοιριδίοις τὴν ἐκκλησίαν. Innen van Aristophanesnek ez a kifejezése (*Acharn.* 44): ἐντὸς τοῦ καθάρματος; a gyülekezési hely megjelölésére. V. ö. Dinarch. *In Aristog.* 14.

³⁾ Demosth. említi ezt az imát, de nem idézi formuláját. *De falsa legat.* 70. Hogy minő lehetett, elképzelhetjük Aristophanes paródiájából, melyet nekünk *Thesmophoriasusaeben* 295—350. v. nyújt.

⁴⁾ Aristoph. *Acharn.* 171. διοσημία ἐστὶ.

⁵⁾ Aristoph. *Thesmoph.* 381. és a scholiasta: στεφανοῦσθαι πρῶτον. Ez vala a régi szokás. — Cic. *In Vatinius* 10: in Rostris, in illo augurato templo. — Serv. *ad Aen.* XI, 301 azt mondja, hogy a régieknél minden beszéd imával kezdődött és ennek bebizonyítására idézi Catonak és Gracchusnak beszédeit, melyek birtokában voltak.

A senatus gyülekezésének helye Rómában mindig egy templom vala. Ha üléseiket más és pedig nem szentelt helyen tartották volna, a hozott határozatok semmisek lettek volna; mert nem hozattak az istenek jelenlétében. ¹⁾ Minden tanácskozás előtt a tanácselnök áldozott és imát mondott. A teremben oltár állott, a melynél minden senator beléptekor ital-áldozatot hintett az istenekhez fohász-kodva. ²⁾

Az athénaiak tanácsa e tekintetben hasonlított a rómaiakéhoz. A teremben szintén volt oltár, tűzhely. Minden ülés kezdetével végeztek valami szent cselekményt. Minden senator a tanácssterembe beléptekor az oltárhoz közeledett és imát mondott. ³⁾

Rómában és Athénaeben is csakis a vallás által kedvezőknek nyilvánított napokon láttak törvényt. Athénaeben a törvényszék egy oltár mellett tartotta ülését és azt áldozattal nyitotta meg. ⁴⁾ Homeros idejében a bírák »szent körben« gyültek össze.

Festus azt mondja, hogy az etruskusok szertartáskönyveiben megvolt az utasítás, hogy mily módon kell egy

¹⁾ Varro Aulus Gelliusnál XIV, 7: *Nisi in loco per augures constituto, quod templum appellaretur, senatusconsultum factum fuisset, iustum id non esse.* V. ö. Serv. *ad Aen.* I, 446; VII, 153: *Nisi in augusto loco consilium senatus habere non poterat.* V. ö. Cic. *Ad diversos* X, 12.

²⁾ Varro Aulus Gelliusnál u. o. *Immolare hostiam prius auspicarique debere qui senatum habiturus esset.* — Sueton. *Augustus* 35. Dio Cassius, LIV, 30.

³⁾ Andokides. *De suo reditu* 15; *De mysteriis* 44; Antiphon, *Super choreuta* 45; Lycurgos. *In Leokratem* 122; Demosth. *In Midiam* 114; Diodoros XIV, 4; Xenoph. *Hellen.* II, 3, 52.

⁴⁾ Aristoph. *Darászok* 860—865. *Ilias* XVIII, 504.

várost alapítani, egy templomot beszentelni, a curiákat és tribusokat gyűlésen elrendezni és a katonákat csapatokba osztani. Ezeket a dolgokat mind meghatározták a szertartás-könyvek, mert mindezek a dolgok érintették a vallást.

Ép oly hatalmas volt a vallás a háborúban is, mint a békében. Az itáliai városokban voltak *fetiales* nevű papi-testületek, a kik, mint Görögországban a hirnökök, mind azon szent szertartásoknak élén állottak, a melyekre a nemzetközi viszonyok szolgáltatott alkalmat. A háborút bizonyos megállapított formulával a *fetialis* üzente meg, fejét szokás szerint len-fátyollal takarta le, és tanukul hitta az isteneket. ¹⁾

Az alatt a consul, papi ruhába öltözve, áldozatot mutatott be és ünnepélyesen megnyitotta Itália legrégibb és legünnepeltebb istenének, Janusnak templomát. ²⁾

Közvetlenül az összegyülekezett seregnek hadbavonulása előtt a vezér imát mondott és áldozatot mutatott be az isteneknek. Tökéletesen ugyanez történt Athénában is, Spartában is. ³⁾

¹⁾ A hadüzenés módját és formuláját közli T. Liv. I, 32. V. ö. Dionys. II, 72; Plin. H. N. XXII, 2, 5; Serv. ad Aen. IX, 52; X. 14. Dionys. I, 21; és Liv. I, 32 azt állítják, hogy ez az intézmény közös volt több itáliai várossal. — Görögországban is a *κῆρυξ* (hirnök) üzente meg a háborút. Thukyd. I, 29; Pausan. IV, 5, 8; Pollux IV, 91.

²⁾ T. Liv. I, 19. E szertartás pontos és részletes leírását adja Verg. VII, 601—617.

³⁾ Dionys. IX, 57: οἱ ὑπατοὶ εὐχὰς ποιησάμενοι τοῖς θεοῖς καὶ καθήσαντες τὸν στρατὸν, ἐξήσαν ἐπὶ τοὺς πολεμίους. Xenoph. Hellen. III, 4, 3; IV, 7, 2; V, 6, 5. Lásd még Xenophonnál. Resp. Laked. 13 (14) az áldozatok sorát, melyeket a hadsereg vezére, mielőtt a városból kilépett, mielőtt a határt átlépte, végzett és a melyeket minden nap, mielőtt az elindulásra jelt adott, megújított. A hajórajnak elin-

A hadsereg a táborban egy városnak képét nyújtotta; a vallás oda is követte őket. A görögök magokkal vitték isteneik szobrait. Minden görög és római sereg egy tűzhelyet vitt magával, a melyen éjjel-nappal égnie kellett a tűznek.¹⁾ A római hadsereget augurok és pullariusok kísérték; minden görög hadseregnek megvolt a maga jósa.

Figyeljünk meg egy római hadsereget abban a perczben, a midőn csatára készül. A consul maga elé vitetvén egy áldozati barmot, azt bárdjával leüti; az elesik; beleinek meg kell mutatni az istenek akaratát. A haruspex megvizsgálja azokat és, ha a jelek kedvezők, a consul megadja a jelt az ütközetre. A legügyesebb elhelyezés, a legkedvezőbb körülmények nem érnek semmit, ha az istenek nem engedik a csatát. A római haditudományának az képezte az alapját, hogy sohase legyen kénytelen ütközetbe bocsátkozni akarata ellenére, ha az istenek azt ellenzik. Innen volt, hogy táborukból mindennap mintegy várat csináltak.

Lássuk most a görög hadsereget és vegyük például a Plataeae melletti ütközetet. A spártaiak csatasorba vannak állítva, kiki helyén; mindenkinek fején koszorú diszlik és a fuvolyások rákezdének a szent hymnusokra. A király, vala-

dulása előtt az athénaiak ép úgy mint a rómaiak szintén áldozatokat mutattak be; v. ö. Thukyd. VI, 32 és Liv. XXIX, 27.

¹⁾ Herod. IX, 19; Xenoph. *Resp. Laked.* 13. Plutarch. *Lykurgos* 22. Minden görög sereg élén a *πύρροπος* (tűzvívő) ment, víve a szent tüzet (Xenoph. *Resp. Laked.* 13. Herod. VIII, 6; Pollux I, 35; Hesychios v. *πύρροπος*). Hasonlókép folyton ég vala a szent tűz a római táborban (Dionys. IX, 6;). Az etruskusoknak szintén volt tűzhelyük táborukban (Plutarch. *Publicola* 17.) T. Liv. is tesz említést az *accensus ad sacrificium foculus*-ról. Sullának magának is volt tűzhelye sátra előtt (Julius Obsequens 116.)

mivel a sorok mögött, levágja az áldozati marhákat. De a belek nem mutatnak kedvező jeleket és azért az áldozatot meg kell újítani. Két, három, négy marhát vágnak le egymásután. Az alatt közeledik a perzsa lovasság, szórja nyilait és sokakat megöl a spártaiak közül. A spártaiak mozdulatlanul állanak, paizsaik lábuknál hevernek, anélkül, hogy csak védelmi állásba helyeznék is magokat az ellenség csapásai ellen. Az istenek jeladását várják. Végre megvannak a kedvező jelek: a spártaiak felemelik paizsaikat, kezükbe fogják kardjukat, megütköznek és győznek. ¹⁾

Minden győzelem után áldozatot mutattak be; ez az eredete a diadalmi ünnepélynek (*triumphus*), melyet anyyira ismertek a rómaiak és a mely ép oly szokásos volt a görögöknél. Az áldozás szokása azon nézet kifolyása vala, mely a győzelmet a város isteneinek tulajdonította. A csata előtt hozzájuk intézte a sereg imáját, mely oly forma volt, mint a melyet Aeschylosnál olvasunk: »Igérem nektek, óh istenek, kik területünket lakjátok és birjátok, hogy, ha fegyvereinknek kedvez a szerencse és városunk meg lesz mentve, oltáraitokat juhok vérével hintem meg, bikákat áldozok nektek és szent templomaitokba kirakom a lándzsa által elfoglalt diadalmi jeleket.« ²⁾ Ezen ígéret erejénél fogva a győző áldozattal tartozott. A hadsereg, hogy azt beváltsa, visszatért a városba, nagy díszmenetben, egy szent hymnust énekelve (*Θρίαμβος*), a templomba vonult. ³⁾

Rómában majdnem ugyanolyan volt a szertartás. A hadsereg körmenetben vonult a városnak legfőbb templo-

¹⁾ Herod. IX, 61—62.

²⁾ Aeschyl. *Septem contra Thebas* 252—260. Euripid. *Phoenik.* 573.

³⁾ Diodor. IV, 5; Photius: *Θρίαμβος, ἐπίδειξις νίκης, πομπή.*

mába; a papok a menet élén lépdeltek, vezetve az áldozati marhákat. A templomhoz érkezvén, a vezér feláldozta a marhákat az istennek. A katonák, felvonulásuk alkalmával, mind koszorút viseltek, a mint szent szertartásnál illik, és hymnust énekeltek mint Görögországban. Jött, az igaz, idő, mikor a katonák nem haboztak a hymnust katonai dalokkal vagy vezérükre czélzó tréfás költeményekkel helyettesíteni; de legalább megtartották a szokást, hogy közben-közben ismételték a régi refraint »*Io triumphe.*«¹⁾ Ez a szent refrain volt az, a mitől a szertartás nevét nyerte.

Így tehát a vallás mind a békében, mind pedig a háborúban minden cselekménynél érvényesítette befolyását. Mindenütt jelen volt, egészen elfoglalta az embert. A lélek, a test, a magán és a nyilvános élet, a lakomák, az ünnepek, a gyűlések, a törvényszékek, a harczok, minden a város vallásának uralma alatt állott. Az szabályozta az ember minden cselekedét, rendelkezett élete minden perczéről, meghatározta minden szokását. Az kormányozta az emberi lényt oly korlátlan tekintélylyel, hogy semmi sem maradt, a mi hatáskörébe nem esett volna.

Hamis fogalmunk volna az emberi nem természetéről, ha azt hinnők, hogy a régieknek ez a vallása csak ámitás, hogy úgy mondjuk, komédia volt. Montesquieu azt vitatja, hogy a rómaiak csak azért adtak magoknak ilyen vallást, hogy a népet megfékezzék. Sohasem volt a vallásnak ilyen eredete, és minden oly vallás, a mely oda jutott, hogy magát

¹⁾ T. Liv. XLV, 39: *Diis quoque, non solum hominibus debetur triumphus . . . Consul proficiscens ad bellum vota in Capitolio nuncupat; victor, perpetrato bello, in Capitolio triumphans ad eosdem deos, quibus vota nuncupavit, merita dona populi romani traducit.* T. Liv. V, 23; X, 7; Varro *L. L.* VI, 68. Plin. *H. N.* VII; 56; XXXIII, 7, 36.

csak a közös hasznosság czéljából akarta fentartani, soha sem tartotta fenn magát sokáig. Montesquieu azt állítja továbbá, hogy a rómaiak vallásukat az államnak alávetették; sokkal igazabb annak ellenkezője; lehetetlen Liviusnak csak egy pár lapját is olvasni, anélkül, hogy fel ne tűnjék előttünk mily korlátlanul függtek az emberek isteneiktől. Sem a rómaiak, sem pedig a görögök nem ismerték ama szomorú összeütközéseket, a melyek oly mindennapiak más társadalmaknál azoknak egyháza és állama között. De ez egyedül csakis onnan van, hogy Rómában valamint Spártában és Athénaeben az állam volt a vallásnak alávetve. Nem mintha valaha papi testület volt volna, mely uralmát az államra kiterjesztette volna. A régi állam nem engedelmeskedett semmiféle papi testületnek, hanem csakis vallásának volt alárendelve. Ez az állam és ez a vallás oly szoros kapcsolatban állottak egymáshoz, hogy nemcsak köztük való összeütközést képzelni, hanem még az egyiket a másiktól megkülönböztetni is lehetetlen.

VIII. FEJEZET.

A szertartás-könyvek és az év-könyvek (annales).

A régiek vallásának jellege és lényege nem abban áll vala, hogy az emberi gondolkozást a legtökéletesebb lény felfogására képesítse, hogy vágyó lelke előtt egy fényes utat tárjon fel, a melynek végén azt hihette, hogy az istent látja. Ez a vallás kicsinyes hitágazatoknak, kicsinyes vallási gyakorlatoknak és aprólékos szertartásoknak hiányosan összeillesztett összesege volt. Ezeknek értelmét nem kellett kutatni, nem volt itt elmélkedésre, nem okadatolásra szükség.

A vallás szó nem jelentette azt, a mit nálunk jelent; mi ezen szó alatt a hitágazatoknak összeségét, az istenről való tant értjük, a hitnek symbolumát azon titokszerű dolgokról, a melyek bennünk és körülöttünk léteznek; ugyanez a szó a régieknél a szokásokat, szertartásokat, a külső isteni tiszteletnek cselekményeit jelentette. A tan maga csekély dolog volt; csak az isteni tisztelet módjának volt fontossága; ez volt kötelező, ez volt sürgős. A vallás anyagi kötelék vala, olyan láncz, mely az embert lebilincselve tartotta. Az ember alkotta azt magának, és mégis ő volt amannak alárendelve. Félt tőle, és nem mert sem róla elmélkedni, sem azt megvitatni, sem pedig vele szembenézni. Istenei, herosai, halottjai anyagi tiszteletet követeltek tőle, és ő lerótta tartozását irántuk, hogy őket barátjainvá tegye és még inkább, hogy ellenségeivé ne tegye.

Barátságukra keveset számított az ember. Istenei irigyek, ingerlékenyek, jó akarat és ragaszkodás nélküliek voltak és szerették a harczot az ember ellen.¹⁾ Sem az istenek nem szerették az embert, sem az ember isteneit. Hitt létezésükben, de sokszor szerette volna, ha nem léteznének. Még házi vagy nemzeti isteneitől is irtózott és attól tartott, hogy őt megcsalják. Hogy ezen láthatatlan lények gyűlöletét magára vonhatja, az aggasztotta leginkább. Egész életében csak avval volt elfoglalva, hogy őket kiengesztelje, *paces deorum quaerere*, a mint a költő mondja. De mi a módja, hogy őket kielégítse? Mi biztosíthatta az embert az iránt, valjon kiengesztelte-e őket és hogy részén van-

¹⁾ Plutarch. *De defectu oracul.* 14: ἃ δροῶσιν ἄνθρωποι μὴρίματα δαιμόνων, ἀφοσιούμενοι καὶ πρᾶντες οὐδ' ἀλάστορας καὶ παλαμναιοὺς ὀνομάζουσι.

nak-e? Azt hitték, hogy azt bizonyos formulák alkalmazásában megtalálták. Egy bizonyos imádságnak, mely bizonyos számú szóból állott, meg volt az az eredménye, a melyet óhajtottak; ez kétségtelen volt, hogy az isten azt meghallgatta, hogy hatott reá, hogy hathatós volt, sokkal hatalmasabb, mint az isten maga, mert nem volt képes neki ellentállani. Azért tehát megőrizték ennek az imának szent és titokteljes kifejezéseit. Atyja után fia ismétlé. Mihelyt írni tudtak, írásba foglalták. Minden családnak, legalább minden vallásos családnak volt könyve, a mely magában foglalta a formulákat, melyeket őseik használtak, és a melyek előtt az istenek meghajoltak. Fegyver volt az, a melyet az ember istenei állhatatlansága ellen használt. De egy szót sem, egy szótagot sem volt szabad megváltoztatni, sőt még a rhythmust sem, a mely szerint azt énekelni kellett; mert akkor az ima elvesztette volna hatását és istenei szabadok maradtak volna. ¹⁾

De a formula még nem volt elegendő: még külső cselekedetek is voltak, a melyeknek részletei aprólékosak és változatlanok valának. Az áldozó papnak legcsekélyebb taglejtése, ruházatának még a legaprólékosabb része is

¹⁾ Az ősrégi hymnusokról, a melyeket a görögök szertartásaiknál folytonosan énekeltek l. Pausan. I, 18; VII. 15. a végén; VII, 21; IX, 27; 29; 30; Cic. *De leg.* II, 15. említi, hogy a görög városok iparkodtak a régi hanglejtéseket megőrizni, *antiquum vocum servare modum*. Plat. *Leges* VII, p. 799—800 alkalmazkodik a régi szabályokhoz, midőn azt követeli, hogy az énekek és a rhythmusok változatlanok maradjanak. A rómaiaknál az imák formuláit a szertartás-könyv határozta meg. L. Varro *L. L.* és Cato több helyütt. Quintilian. I, 11: *Saliorum carmina, vix sacerdotibus suis intellecta, mutari velat religio et consecratis utendum est.*

meg volt szabva. Ha az egyik istenhez fordult, fejének befátyolozva, ha egy másikhoz, fedetlennek kellett lennie; míg ismét egy harmadiknál tógájának egyik végét vállára kellett vetnie. Bizonyos cselekménynél mezitláb kellett lennie. Voltak imák, a melyeknek nem volt hatásuk, hacsak az ember, mielőtt azokat elmondta, meg nem fordult maga körül balról jobbra. Az áldozati marhának minőségét, szőrének színét, levágatásának módját, a késnek alakját, a tüzelőfának, melyet a hús megsütésére használni kellett, nemét, mindezt minden családnak vagy minden városnak a vallása minden isten számára szabályozta. A legáhitatosabb kebel hiába áldozta fel isteneinek a legkövérebb marhákat; ha az áldozásnak megszámlálhatlan szertartásai közül csak egyet is elmulasztott, áldozata semmitsem ért. A legkisebb tévedés a szent cselekményt istentelen cselekedetté tette. A legcsekélyebb változtatás megzavarta és felforgatta a haza vallását és a védő isteneket ugyanannyi kegyetlen ellenséggé változtatta. Ez oknál fogva volt Athénai igen szigorú oly papja iránt, a ki a régi szertartáson valamit változtatott; ¹⁾ ez oknál fogva fosztotta meg a római senatus oly consulait és dictatorait tisztségüktől, a kik az áldozás alkalmával valami hibát követtek el.

Mindezeket a formulákat és eljárési módokat az ősök hagyományozták, kik hatásukat kipróbálták volt. Azon nem

¹⁾ Demosth. in *Neaeram* 116, 117, Varro idéz egynéhány szót a *libri sacrorum*-ból, melyeket Athénai megőrizett és a melyeknek nyelvezete ósdi vala (*L. L.* V, 97). Hogy mily tisztelettel voltak a görögök a régi szertartások iránt, néhány érdekes példát találunk Plutarchosznál. *Quaest. Graec.* 26, 31, 35, 36, 58. A régi gondolkodásmódot igen jól fejezte ki Isokrates *Areopagatikusában* 29—30. és a Nereus ellen tartott védbeszédében.

volt mit változtatni. Meg kellett nyugodni abban, a mit az ősök tettek, és a legfőbb ájtatosság abban állott, hogy ép úgy cselekedjenek, mint őseik. Kevés nyomatékkaal birt az, hogy a hit az alatt változott; az szabadon módosulhatott éveken keresztül és ölthetett ezer különböző alakot a bölcsék gondolkodás módja szerint vagy a népies képzelődés tetszése szerint. De az már igen nagyfontosságú volt, hogy a formulák feledésbe ne menjenek és hogy a szertartások ne változzanak. Azért is minden államnak megvolt a maga könyve, a melyben mindez meg volt őrizve.

A szent könyvek használata általános vala a görögöknél, rómaiaknál és etruskusoknál. ¹⁾ Némelykor a szertartásokat fa-táblákra irták; némelykor vászonra; Athénaeben ércztáblákra vagy kő-oszlopokra vésték a szertartásokat, hogy el ne veszhessenek. ²⁾ Rómának több ilyenféle könyvei voltak, így: a pontifexek könyvei, az augurok könyvei, a szertartások könyve és az *indigitamenták* gyűjteménye. Nem volt város, melynek az istenek tiszteletére szerzett régi hymnuszok gyűjteménye nem volt volna; ³⁾ hiába változott idővel a nyelv az erkölcsökkel és a hittel együtt; a

¹⁾ Pausan. IV, 27.; Plutarch. *Contra Kolot.* 17. Plin. *H. N.* XIII, 21; Valer. Maximus I, 1, 3; Varro, *L. L.* VI, 16; Censorinus, 17; Festus v. *Rituales*.

²⁾ Pollux VIII, 128: δέλτοι χαλκαὶ, αἱ ἦσαν πάσαι ἐντετυπωμένοι οἱ ρόμοι οἱ περὶ τῶν ἱερῶν καὶ τῶν πατριῶν. Tudjuk, hogy ezen szónak *rómos* egyike a legrégibb jelentéseinek szertartás vagy vallási szabály. — Lysias *in Nikomachum* 17: Χρὴ θύειν τὰς θυοίας τὰς ἐκ τῶν κυρβέων καὶ τῶν στηλῶν κατὰ τὰς ἀναγραφάς.

³⁾ Athenaeos XIV, 68; idézi Athénæe régi hymnusait: Aelianos pedig II. 39; Kréatét; Pindar. *Pythik.* V, 134 Kyreneét; Plutarch. *Theseus* 16 a boeotiaiakét; Tac. *Ann.* IV, 43 a *votum carmina*-kat, a melyeket a spártaiak és messeneiek őriztek meg.

szertartásos szólamok és a rhytmusok változatlanok maradtak és az ünnepek alkalmával folyton énekelték ama hymnusokat, anélkül, hogy azokat megértették volna.

Ezeket a könyveket és énekeket, melyeket a papok jegyezték fel, igen nagy gonddal őrizték ők maguk. Sohasem mutatták azokat idegeneknek. Valami szertartást vagy formulát elárulni annyi lett volna, mint a községi állam vallását elárulni és az isteneket az ellenség hatalmába kiszolgáltatni. Nagyobb elővigyázat okából még a polgárok elől is elrejtették azokat és csakis a papok szerezhettek maguknak azokról tudomást.

E népek felfogása szerint minden, a mi régi volt, tiszteletreméltó és szent is volt. Midőn a római azt akarta mondani, hogy valami kedves előtte, így szólt: az régi reám nézve. A görögöknek hasonló kifejezésük volt.¹⁾ A városok erősen ragaszkodtak multjukhoz, mert multjukban találták meg vallásuk minden alapeszméjét, valamint minden szabályát. Szükségük volt a visszaemlékezésre, mert emlékeken és hagyományokon alapult egész isteni tiszteletök. A történetnek e szerint sokkal nagyobb fontossága volt a régiekre mint ránk nézve. Már régen, Herodotos és Thukydides előtt, volt történet; akár feljegyezve, akár nem, akár mint egyszerű hagyomány, akár mint könyv, egykorú volt az az államok eredetével. Nem volt város, ha még oly kicsiny és jelentéktelen volt is, a mely nem fordított volna legnagyobb gondot arra, hogy multjának emlékét fentartsa. Nem hiúságból történt az, hanem vallási meggyőződésből. Egy város sem hitte volt, hogy joga volna valamit is elfelejteni,

¹⁾ Πάτριός ἐστιν ἡμῖν. Ezek a szavak gyakran fordulnak elő Thukydidesnél, meg a régi szónokoknál.

mert történetének minden egyes mozzanata szorosan fűződött vallásához.

A történet valóban az alapítás tényével kezdődött és az alapító szent neve az, melyet először mondott ki. Folytatását a város isteneiről, és az oltalmazó herosokról szóló legendák képezték. Értesített minden egyes isteni tisztelet keltéről, keletkezéséről és okáról; megmagyarázta a homályos szertartásokat. Fel voltak benne jegyezve azok a csodadolgok, melyeket isteneik míveltek és a melyekkel hatalmukat, jóságukat vagy haragjukat nyilvánították. Le voltak benne írva azok a szertartások, melyekkel a papok valami rossz előjelt elhárítottak, vagy az istenek haragját lecsillapították. Bele tették, hogy mily ragályos betegségek sujtották a várost és minő szent formulákkal gyógyították azokat, mily napon szenteltek fel valamely templomot és minő célból alapítottak valami áldozatot vagy ünnepet. Bele irták mindazokat az eseményeket, a melyek a vallásra vonatkozhattak, a győzelmeket, a melyek istenek segítségéről tanuskodtak és a melyekben gyakran isteneiket látták harcolni, a veréseket, melyek haragjukat jelezték és a melyek miatt engesztelő áldozatokat kellett alapítani. Mindez az utódok oktatása és jámborsága céljából föl volt jegyezve. Ez az egész történet anyagi, kézzelfogható bizonyíték vala a nemzeti istenek létezéséről; mert az események, melyeket tartalmazott, képezték azt a látható alapot, a melyben az istenek korszakról-korszakra nyilatkoztak. Sőt ezen események között sok fordult elő, mely évforduló napra, azaz évenként előforduló áldozatokra, ünnepekre és szent ünnepi játékokra adott alkalmat. Az állam története elmondta polgárainak mindazt, a mit hinniök és mindazt, a mit imádniök kellett.

Ezt a történetet is a papok irták. Rómának megvoltak a pontifexek évkönyvei; a sabinumi, samniumi és etruskusi papoknak is voltak hasonló könyveik.¹⁾ A görögöknél Athénæ, Spárta, Delphi, Naxos és Tarentum szent könyveinek vagyis annaleseinek emléke maradt ránk.²⁾ Midőn Pausanias, Hadrianus császár idejében, Görögországot beutazta, minden egyes város papjai elbeszélték neki a régi helybeli történeteket; ők nem költötték azokat, hanem évkönyveikből merítették.

Az ily történet egészen helyhez kötött vala. Kezdődött az alapítással, mert a mi azt megelőzte, az nem érdekelte a várost; ez az oka, hogy a régiek épen nem ismerték fajuk eredetét. Csak azokat az eseményeket tartalmazta, melyeknél a város volt érdekelve, tehát a többi világrész eseményeivel nem foglalkozott. Minden városnak saját, külön története volt, úgy mint külön vallása és naptára.

Hihető, hogy a városok ily évkönyvei igen szárazak, tartalmukra és alakjukra nézve igen sajátosságosak voltak. Nem a művészet termékei, hanem csak a vallás művei vol-

¹⁾ Dionys. II, 49; T. Liv. X, 33; Cic. *De divin.* II, 41; I, 33; II, 23. Censorinus, 12, 17. Sueton. *Claudius* 42; Macrobius, I, 12; V, 19; Solin. II, 9; Servius, *ad Aen.* VII, 678; VIII, 398. Marc. Aurel. levelei IV, 4.

²⁾ A spártaiak régi annaleseiről, *ᾠδοί, παλαιάταται ἀναγραφαί*, említést tesz Plutarch. *Adversus Koloten* 17. Athenæos XI, 49; Tac. Ann. IV, 43; Plutarch. *Solon* 11 szól a delphii könyvekről. A messe-neieknek is voltak annaleseik és *monumentdík sculpta aere prisco*, a melyek, állításuk szerint, a dórok berohanásáig mentek vissza (Tac. u. o.). Dionys. Halik. *de Thucyd. hist.* ed. Reiske VI. k. p. 819: ὅσαι ἐδιέσωζοντο παρὰ τοῖς ἐπιχωρίοις μνημαὶ κατὰ θῆνη καὶ κατὰ πόλεις, καὶ ἐν ἱεροῖς καὶ ἐν βεβήλοις ἀποκείμεναι γραφαί. — Polybios szintén esz említést a δημοσίαι τῶν πύκτων ἀναγραφαί-ról (XII, 10.).

tak azok. Csak sokkal későbbben léptek föl az írók, az elmesélők mint Herodotos, a gondolkozók mint Thukydides. A történet a papok kezeiből került ki és azután átalakult. Szerencsétlenségünkre ezek a szépen és fényesen írt művek sajnálatot ébresztenek bennünk, hogy nem ismerhetjük a régi városok okmánytárait és mindazt, a miből a régiek hitbeli meggyőződéseit és belső életét tanulmányozhatnók. Ezek a megbecsülhetetlen okmányok, a melyeket, úgy látszik titokban tartottak, a melyek nem lépték át a szentély küszöbét, a melyeket le nem másoltak, és a melyeket csakis a papok olvastak, mind elvesztek és róluk csakis némi gyenge emlék maradt fenn.

Igaz, hogy ez az emlék nagy fontossággal bír reánk nézve. Nélküle alkalmasint jogunk volna visszavetni mindazt, a mit a görögök és a rómaiak régiségeikről mesélnek; mindazokat az elbeszéléseket, a melyek nekünk oly kevésbé valószínűnek látszanak, mert szokásainktól, gondolkozási és cselekvési módunktól eltérnek, könnyen az emberek képzelődése szüleményeinek lehetne tartani. De ez a régi évkönyvekről való emlék, mely reánk maradt, legalább azon kegyeletos tiszteletről tanuskodik, melylyel a régiek történetök irányában viseltettek. Tudjuk, hogy ezen okmánytárakban a tetteket lelkiismeretesen bejegyezték a szerint, a mint történtek. E szent könyveknek minden oldala egykorú volt az eseménynyel, a melyet elbeszélt; physikailag lehetetlen volt ez okmányokat megmásítani; mert a papok őrizték és a vallásnak nagyon is érdekében volt, hogy változtatás ne történjék rajtok. Még magára a pontifexre sem volt könnyű, a mint a sorokat írta, öntudatosan olyan tényeket becsúsztatni, melyek az igazsággal ellenkeztek. Mert azt hitték, hogy minden esemény az istenektől eredt, hogy azzal azok

akaratukat nyilvánították, hogy az a következő nemzedéknek kegyeletes emlékekre, sőt szent cselekvényekre adott alkalmat; minden esemény, a mely a városban történt, azonnal részét képezte a jövő idő vallásának. Jól tudjuk, hogy az ilyen hitbeli meggyőződéssel sok önkénytelen tévedés jár, mely a hiszékenységek, a csodák iránt való előszeretetnek, a nemzeti istenekben való hitnek a következménye; de szántsándékos csalást nem lehet képzelni, mert az istentelen lett volna; az megsértette volna az évkönyvek szentségét és megváltoztatta volna a vallást. Elhihetjük tehát, hogy, ha nemis volt minden igaz, a mi ezekben a régi könyvekben volt, legalább semmisem volt bennük, a mit a pap igaznak nem tartott volna. Már pedig a történetíróra nézve, a ki a homályosságon át akar hatolni, az hatalmas ok a bizodalomra, ha tudja, hogy habár tévedésekkel is van dolga, de nincsen dolga csalásokkal. Maguk ezek a tévedések, a melyeknek az az előnyük, hogy egykoruak azzal a korszakkal, a melyet tanulmányoz, felvilágosíthatják őt, ha nemis az események részleteiről, legalább is az embereknek őszinte hitbeli nézeteiről.

Az annaleseken kívül voltak még irott és hiteles okmányok, szóbeli hagyomány, mely a városnak népe közt nemzedékről-nemzedékre szállt: nem ingatag és érdek nélküli hagyomány, mint a mi korunkbeliek, hanem a városok előtt becses hagyomány, mely nem változott a képzelődés kénye-kedve szerint és a melyet nem volt szabad módosítani; mert részét képezte a hitbeli meggyőződésnek és oly elbeszélésekből és énekekből áll vala, a melyeket évről-évre az ünnepek alkalmával ismételték. Ezek a szent és változhatatlan hymnusok állandósították az emléket és fölelevenítették folyton a hagyományt.

Kétségkívül, nem hihető, hogy ez a hagyomány ép oly tökéletes volt, mint az annalesek. A vágy az istent dicsérhetni nagyobb lehetett, mint az igazság-szeretet. Mindazonáltal mégis legalább vissza kellett tükröznie az annalesek tartalmát és velök ellenmondásban nem volt szabad állania. Hiszen a papok, a kik azokat szerkesztették és olvasták, ugyanazok valának, a kik az ünnepélyek élén állottak, a melyeken ezeket a régi énekeket énekeltek.

Jött különben idő, a mikor az annaleseket közzétették; Róma végre közölte az övéit; a többi itáliai városokéi köztudomásuakká lettek, a görög városok papjai nem haboztak tartalmukat elmondani.¹⁾ Tanulmányozták és kutatták e hiteles emlékeket. Tudósok iskolája alakult Varro és Verrius Flaccustól kezdve Aulus Gellius és Macrobiusig. Világosság terjedt el az egész régi történet fölött. Kijavítottak némely hibát, a mely a hagyományba belecsúszott és a melyet a megelőző korszak történetírói ismételtek; tudták például, hogy Porsenna bevette Rómát és hogy sarczot fizettek a gallusoknak. A történeti kritika korszaka megkezdődött. Tehát érdemes a megjegyzésre, hogy ez a kritika, a mely fölhatolt egészen a forrásokig és tanulmányozta az évkönyveket, nem talált olyasmit, a mi azt följogosította volna, hogy elvesse a történet egész szerkezetét, a melyet a Herodotosok és T. Liviusok összeállítottak.

¹⁾ Cic. *De orat.* II, 12: *Res omnes singulorum annorum mandabat litteris pontifex et proponebat domi, ut potestas esset populo cognoscendi.* V. ö. Serv. *ad Aen.* I, 373; Dionys. kijelenti, hogy ismeri Rómának szent könyveit és titkos annaleseit (XI, 62). Görögországban már jó korán voltak logographok, a kik tanulmányozták és másolgatták a városok szent annaleseit. L. Dionys. *De Thuk. hist.* 5 feje. ed. Reiske p. 819.

IX. FEJEZET.

A község kormányzása. A király.

1. A király vallási tekintélye.

Nem kell képzelnünk, mintha a községi állam keletkezése idejében a fölött tanakodnék, hogy mily kormányt adjon magának, mintha keresné és megvitatná, minő törvényei legyenek, és meghányná intézményeit. Nem úgy keletkeznek a törvények, nem úgy alakulnak a kormányok. A politikai intézmények magával a várossal együtt keletkeznek, az nap, midőn a város. A városnak minden tagja keblében hordta azokat; mert csirája meg volt minden egyes ember hitbeli meggyőződésében és vallásában.

A vallás rendelte, hogy a tűzhelynek folyton legyen főpapja. Nem engedte, hogy a papi tekintély meg legyen osztva. A házi tűzhelynek meg volt a főpapja a családfő személyében; a curia tűzhelyének meg volt a maga *curiója* vagy *phratriarchája*; minden tribusnak szintén volt vallási főnöke, a kit az athénaeiek a tribus királyának neveztek. Az állam vallásának szintén kellett főpapjának lennie.

A nyilvános tűzhely e papját királynak nevezték. Némelykor más czimet is adtak neki; minthogy mindenekelőtt a prytaneumnak papja volt, a görögök őt *prytanos*-nak, némelykor pedig *archon*-nak hítták. Mindezen különböző megnevezések alatt, u. m. *király*, *prytanos*, *archon*, olyan személyiséget kell értenünk, a ki mindenekelőtt az istenitiszteletnek a feje; ő ügyel a tűzhelyre, ő mutatja be az áldozatot és mondja el az imát; ő elnököl a vallási lakomáknál.

Látható ebből, hogy Italia és Görögország régi kirá-

lyai egyaránt voltak főpapok is, meg királyok is. Aristotelesnél azt olvassuk: »A város nyilvános áldozatairól való gondoskodás, a vallási szokás szerint, nem külön papokra tartozik, hanem azokra a férfiakra, a kik tekintélyüket a tűzhelytől nyerték, és a kiket itt királyoknak, ott prytanosoknak, másutt ismét archonoknak neveznek ¹⁾.« Így szól Aristoteles, a ki legjobban ismerte a görög államok alkotmányát. Ez az annyira szabatos idézet mindenekelőtt azt bizonyítja, hogy a három szó: király, pryтанos, archon hosszú időn át hasonló értelmű szó volt; ez annyira igaz, hogy egy régi történetíró, a lampsakosi Charon, a lakedaemoni királyokról írt könyvének ezt a czimet adta: »A lakedaemoni archonok és pryтанosok ²⁾.« Azonkívül azt is bizonyítja, hogy az a személy, a kit különbség nélkül ezen három megnevezés egyikével, vagy talán mind a hárommal egyszerre neveztek, az államnak papja volt és hogy a nyilvános tűzhelynek a cultusa volt méltóságának és tekintélyének kútforrása. Az eredeti királyságnak ezen papi jellegét világosan jelzik a régi írók. Aeschylosnál, Danaosnak leányai ezen szavakkal fordulnak Argos királyához: »Te vagy a legfőbb pryтанos, te örököl ez ország tűzhelye fölött ³⁾.« Euripidesnél Orestes, anyagyilkos, így szól Mene-

¹⁾ Arist. *Polit.* VI, 5, 11. (ed. Didot p. 600). Dionys. Halikar. II, 65: τὰ καλούμενα πρυτανεία ἐστὶν ἱερὰ καὶ θεραπεύεται πρὸς τοὺν ἑόρτων τὸ μέγιστον ἐν ταῖς πόλεσι κράτος.

²⁾ Suidas v. Σάγων.

³⁾ Aeschylos *Suppl.* 369. (357.) Tudjuk, mily szoros viszony volt a régieknél a színház és a vallás között. A színházi előadás bizonyos neme volt az isteni tiszteletnek, és a tragikus költőnek általában az állam egyik legendáját kellett dicsőíteni. Innen van, hogy a tragoe-diákban annyi régi hagyománnyal, sőt régi nyelv-alakokkal találkozunk.

laoshoz: »Igazságos, hogy én, mint Agamemnon fia, uralkodjam Argosban«; és Menelaos így felel: »Szabad-e neked, te gyilkos, hozzá nyulni az engesztelő viz edényeihez, hogy áldozál? Szabad-e neked levágni az áldozó marhákat?«¹⁾ E szerint a királynak legfőbb tisztsége az volt, hogy a vallási szertartásokat végezze. Sikyon egyik régi királyát letették, mert kezét gyilkossággal mocskolván be, többé nem mutathatott be áldozatot²⁾. Minthogy nem lehetett többé pap, megszűnt király lenni.

Homeros és Vergilius a királyokat folyton a szent szertartásokkal elfoglalva tüntetik fel. Demosthenesből tudjuk, hogy Attika régi királyai az állam vallása által előírt szertartásokat is mind maguk végezték, és Xenophonból, hogy Spárta királyai a lakedaemoni vallásnak fejei valának³⁾. Az etruskus lucumók tisztviselők, katonai parancsnokok és főpapok voltak egy személyben⁴⁾.

Nem másképen állott a dolog Róma királyaival. A hagyomány folyton mint papokat mutatja be őket. Romulus volt az első, a ki »be volt avatva az augurok tudományába,« és a ki a várost a vallási szertartások szerint alapította⁵⁾. A második volt Numa; »Ez, így szól Livius, a papi teendők

¹⁾ Eurip. *Orest.* 1594—1597.

²⁾ Nicolaus Damas, a *frag. hist. graec.*-ban III. k. p. 394.

³⁾ Demosth. In *Neaeram* 74—81; Xenoph. *Resp. Lak.* 13—14; Herod. VI, 57.; Aristot. *Polit.* III, 9, 2: τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς ἀποδίδονται βασιλεῦσι.

⁴⁾ Verg X, 175: T. Liv. V. I, Censorinus 4.

⁵⁾ Cic. *De nat. Deor.* III, 2; *De rep.* II, 10. *De divin.* I, 17; II, 38. L. Ennius verseit Cicerónál *De divin.* I, 48; a régiek nem ábrázolták Romulust katonai, hanem papi öltözetben, az auguralis bottal és a trabeával (papi diszköntössel), *lituo pulcher trabeaque Quirinus* (Ovid. *Fast.* VI, 375. v. ö. Plin. *H. N.* IX. 39, 136.)

legnagyobb részét maga végezte; de előre látta, hogy utódjai gyakran lesznek háborúkkal elfoglalva, és nem gondoskodhatnak mindig az áldozatokról, azért is flameneket rendelt, hogy azok a királyokat távollétükben helyettesítsék.» E szerint a római papi hivatal csakis az eredeti királyságnak kifolyása volt ¹⁾).

Ezeket a pap-királyokat vallási szertartással iktatták be. Az új királyt a Capitolinus hegy tetejére vezették fel, ott kőpadra ült le, arczával délfelé fordulva. Baljára az augur ült, a kinek feje a szent szalagokkal vala fedve és kezében auguralis botja vala. Ez az égen bizonyos vonalakat jelölt ki, imát mondott és, kezét a király fejére téve, kérte az isteneket, hogy látható jellel jelentsék ki, hogy ez a király kedves előttük. Erre, miután vagy villám, vagy a madarak repülése az istenek beleegyezését jelezte, az új király elfoglalta hivatalát. T. Livius ezt a szertartást Numa beiktatása alkalmával írja le. Dionysios állítja, hogy ezt a szertartást minden királynál és a királyok után minden consulnál elvégezték és hozzáteszi, hogy az még az ő idejében is szokásban volt ²⁾). Az ilyen szokásnak volt létezési joga: minthogy a király a vallás legfőbb főnökévé készült lenni és minthogy ezentúl az ő imáitól és áldozataitól függött az állam üdve, az embereknek joguk volt, hogy mindenekelőtt meggyőződjenek, hogy a király kedves az istenek előtt.

¹⁾ T. Liv, I, 20; Serv. *ae Aen.* III, 268: *maiorum haec erat consuetudo, ut rex esset etiam sacerdos et pontifex.*

²⁾ T. Liv. I, 18; Dionys. II, 6; IV. 80. Ez az oka, hogy Plutarchos Tiberius Gracchus egyik beszédjét idézve, azt mondatja vele: *ἡγε βασιλεία ταῖς μεγίσταις ἱερουργίαις καθίσταται πρὸς τὸ θεῖον* (Plut. *Tiber.* 15.)

A régiek nem értesítenek bennünket, hogy Spárta királyait mily módon helyezték hivatalukba ; csak azt mondják, hogy valami vallási szertartást végeztek ez alkalommal ¹⁾. A régi szokásokból, a melyek Spárta történetének végeig megmaradtak, szintén kivehető, hogy az állam biztos akart lenni az iránt, hogy királyai kedvesek az istenek előtt. Ez iránt magukat az isteneket kérdezték meg, »bizonnyos jelt, σημεῖον, kérvén tőlök.« Ime, milyen volt az a jel, Plutarchos szerint: »Az ephorok minden kilenczedik évben egy igen világos, de holdvilágnélküli éjet választottak, és csendben ülnek vala, szemeiket az égre szegezve. Ha azt látták, hogy egy csillag átvonul az égnek egyik részéről a másikra, az annyi jelentett, hogy királyaik valamit vétkeztek isteneik ellen. Akkor felfüggesztették őket királyságuktól mindaddig, míg egy Delphiből jövő jóslat őket bukásukból fel nem magasztalta ²⁾.

2. A király politikai tekintélye.

Valamint a családban a tekintély hozzá tartozott a papi méltósághoz ; valamint az atya, mint a házi isten-tisztelet feje, egyszersmind a bíró és a ház ura is volt, ép úgy volt az állam főpapja annak politikai főnöke is. Aristoteles kifejezése szerint, az oltár adta meg neki a méltóságot ³⁾. A papi méltóságnak és a hatalomnak ezen vegyüléke nem lephet meg bennünket. Megtaláljuk azt kezdetben majdnem minden társadalomnál, vagy azért, hogy a népek gyer-

¹⁾ Thukyd. V, 16 a végén.

²⁾ Plutarch. Agis. 11.

³⁾ Aristot. Pol. V, 5, 11 : ὁπό τῆς κοινῆς ἐστίας ἔχουσι τὴν τιμὴν.

mekkorában csakis a vallás volt az, a mi engedelmességre birhatta őket, vagy mert természetünk annak szükségét mutatja, hogy soha se vessük alá magunkat más hatalomnak, mint az erkölcsi eszméének.

Mondottuk, mennyire beleszólt az állam vallása minden dologba. Az ember minden perczen érezte függését isteneitől, következésképen azon papjától is, ki közte és istene között állott. Ez a pap volt az, a ki a szent tűz felett őrködött, az ő mindennapi isteni tisztelete volt az, mondja Pindaros, a mi a várost mindennap megőrizte ¹⁾. Ő vala az, a ki ismerte az ima formuláit, a melyeknek istenei ellen nem állhattak; a csata idejében ő vala az, a ki levágta az áldozati marhát és a ki az istenek védelmét a segrege lekérte. Igen természetes e szerint, hogy az ilyen hatalommal felruházott férfiút főnöküknek elfogadták és elismerték. Hogy a vallás a kormányzásba, törvénykezésbe, háborúba beleavatkozott, abból az következett szükségképen, hogy a pap egyidőben hivatalnok, bíró és katonai főnök legyen. »Spartának királyai, így szól Aristoteles ²⁾, háromféle tulajdonsággal birnak: végzik az áldozatokat, vezérek a háborúban, és törvényt látnak.« A halikarnassosi Dionysios ugyanily módon nyilatkozik Róma királyairól.

E monarchia alkotó szabályai igen egyszerűek valának, nem szükséges, hogy azokat sokáig kutassuk, folynak azok magukból az isteni tisztelet szabályaiból. Az alapító, a ki a szent tűzhelyet felállította, természetesen annak első papja is volt. Ezen isteni tisztelet átadásának kezdetben az örökösödés volt az állandó szabálya; akár egy családé volt a

¹⁾ Pindar. *Nemea* XI, 1—5.

²⁾ Aristot. *Pol.* III, 9.

tűzhely, akár egy városé, a vallás azt határozta, hogy tüze fentartásának gondja folyton apáról fiura szálljon. A papi méltóság e szerint örökös vala és vele együtt a hatalom is ¹⁾).

Görögország régi történetének egyik igen ismert vonása meglepő módon bizonyítja, hogy a királyság kezdetben azt a férfit illette, a ki a város tűzhelyét felállította. Tudjuk, hogy az ión gyarmatosoknak lakossága nem állott athénaiakból, hanem hogy az a pelasgusok, aeoliaiak abantések és kadmeaiak vegyüléke volt. Mindazonáltal az új városok tűzhelyeit mind Kodros vallásos családjának tagjai állították fel.

Ennek az lett a következménye, hogy ezen gyarmatosok, a helyett, hogy saját fajbelijök lett volna a főnökük és pedig a pelasgusoké egy pelasgus, az abantéseké egy abas, az aeoliaiaké egy aeoliai, mind a tizenkét városukban a Kodros családnak adták oda a királyságot ²⁾). Ezek a személyek bizonyosan nem erővel nyerték tekintélyüket, hiszen ezen népes tömegben ők voltak az egyedüli athénaiak. De minthogy a tűzhelyeket ők állították fel, az ő hivatásuk volt azokat fentartani is. Tehát minden ellenmondás nélkül ruházták reájok a királyságot és ez örökös maradt családjukban. Battos Afrikában Kyrenét alapította; Battos utódjai sokáig maradtak a királyi méltóság bírtokában. Protis ala-

¹⁾ Ezen a helyen csakis az államok első koráról beszélünk. Látni fogjuk később, hogy megjön az idő, midőn az örökösödés megszűnik szabálylá lenni: Rómában a királyság sohasem volt örökös; ez onnan van, hogy Róma alapítása aránylag újabb keltű és azon időbe esik, a midőn a királyságot már mindenünnen megtámadták és megnyirbálták.

²⁾ Herodot. I, 142—148; Pausan. VII, 1—5.

pította Massiliát: a Protiadok atyáról fiura gyakorolták ott a papi tisztséget és nagy kiváltságokat élveztek.

E szerint tehát nem erőszak juttatta a régi államokban a főnököket és királyokat méltóságukra. Nem volna igaz az állítás, hogy az első király szerencsés katona volt. A tekintély, a mint azt Aristoteles mondja, a tűzhely tiszteletéből folyt. A vallás hozta létre a királyt az államban, mint a családfejet a házban. A hit, a meg nem vitatható, korlátlanul parancsoló hit mondta, hogy a tűzhelynek örökös papja egyszersmind a szent dolgok letéteményese és az istenek őre. Hogyan is lehet az ilyen férfitól az engedelmességet megtagadni? A király szent lény; βασιλεὺς ἱερός, a mint Pindaros mondja. Nem láttak ugyan benne teljességgel istent, de legalább »a leghatalmasabb embert arra, hogy az istenek haragját lecsillapítsa¹⁾,« olyan embert, a kinek segítsége nélkül semmiféle ima nem volt hatásos, semmiféle áldozat nem volt kedves az istenek előtt.

Ez a félig vallási félig politikai királyság minden városban, azok keletkezésének idejétől kezdve, a királyok részéről minden erőszakoskodás, az alattvalók részéről minden ellentállás nélkül alakult meg. A régi népek keletkezése idejében nem látjuk amaz ingadozásokat és harczokat, minők az új társadalmak fáradságos keletkezését jellemzik. Tudjuk, hogy a római birodalom bukása után mennyi időbe telt, míg egy rendezett társaság szabályait újra megtalálták. Európa látta több évszázadon át, miképen versenyzett több ellentétes elv a népek fölött való uralomért és hogyan utasítottak vissza gyakran a népek minden társadalmi szerveztét. Ilyen látványt nem nyújt sem a régi Görögország, sem

¹⁾ Sophokl. *Oedip. Rex* 34.

a régi Itália; történetük nem kezdődik összeütközésekkel, a forradalmak csak annak vége felé lépnek fel. Ezeknél a népeknél a társadalom lassan, hosszú idő alatt, lépésről-lépésre alakult, családból tribussá, tribusból várossá, de minden rázkódtatás, minden harc nélkül. A királyság egészen természetesen alakult meg, először a családban, később a városban. Nem valakinek nagyravágyása gondolta azt ki, hanem oly szükségességből keletkezett, a mely világos volt mindenki előtt. Sok századon át békés, tisztelt, és engedelmességet keltő volt az, a királyoknak nem volt szükségük physikai erőre; sem hadseregük, sem pénzük nem volt; hanem támogatva a hitbeli meggyőződések által, a melyek a léleken uralkodtak, tekintélyük szent és sérthetetlen vala.

Később egy forradalom, a melyről más helyütt lesz szó, felforgatta a királyságot minden városban. De bukásával nem hagyott hátra semmiféle gyűlöletet az emberek szívében. Ama bizonyos gyűlölettel vegyült megvetés, a mely a bukott nagyságokat rendesen éri, azt nem sujtotta soha. Bármennyire hanyatlott is, emlékéhez mindig az emberek tisztelete és szeretete fűződött. Sőt Görögországban oly dolgot látunk, a mi a történetben nem igen szokott közönségesen előfordúl ni, azt t. i. hogy a városokban, a melyekben a királyi család nem halt ki, nemcsak hogy azt ki nem üzték, hanem ugyanazok, a kik hatalmától megfosztották, nem szűntek meg továbbra is tisztelni. Ephesosban, Massiliában, Kyrenében a hatalmától megfosztott királyi család a nép tiszteletében részesült és egyúttal a királyságnak czímét és jelvényeit is megtartotta.¹⁾

¹⁾ Strabo XIV, 1, 3: καὶ ἔτι νῦν οἱ ἐκ τοῦ γένους Ἀνδρόκλου

A népek azután behozták a köztársasági kormányzatot; de a király neve nem lett gyűlöletessé, hanem megtiszteltető cím maradt. Szokás azt mondani, hogy ez a megnevezés gyűlöletes és megvetett volt: sajátoságos tévedés, hisz a rómaiak azt imáikban isteneikre is alkalmazták. Ha a bitorlók sohasem merték azt a címet használni, ez nem azért történt, mintha az gyűlöletes volt volna, hanem inkább mert szent vala.¹⁾ Görögországban gyakran visszaállították az egyeduralmat; de az új uralkodók sohasem hitték magukat feljogosítva, hogy királyoknak neveztessek magukat és megelégedtek, hogy őket *tyrannosoknak* nevezték.²⁾ A két megnevezés közt levő különbséget nem az egyes uralkodóban található erkölcsi tulajdonságoknak nagyobb vagy kisebb foka határozta meg; nem nevezték a jó fejedelmet királynak, a rosszat pedig tyrannosnak; a vallás volt az kiválóképen, a mi az egyiket a másiktól megkülönböztette. Az első királyok a papi teendőket végezték és a tűzhelytől nyerték tekintélyüket; a későbbi korszak tyrannosai csakis politikai főnökök voltak és hatalmukat csakis erejüknek vagy a választásnak köszönhatték.

ὀνομάζονται βασιλεῖς ἔχοντες τινὰς τιμὰς, προεδρίαν ἐν ἄγῳσι καὶ πορφύραν ἐπίσημον τοῦ βασιλικοῦ γένους, σκήπτρα ἀντὶ σκήπτρου, καὶ τὰ ἱερὰ τῆς Ἀθήνης. — Athénæos XIII, 36 p. 576.

¹⁾ T. Liv. III, 39: *nec nominis (regii) homines tum pertaesum esse, quippe quo Jovem appellari fas sit, quod sacris etiam ut solemne retentum sit.* — Sanctitas regum (Suet. Julius 6).

²⁾ Cic. De rep. I, 33: *Cur enim regem appellem, Jovis Optimi nomine, hominem dominandi cupidum aut populo oppresso dominantem, non tyrannum potius?*

X. FEJEZET.

A magistratus. (A tiszti kar).

A politikai tekintélynek és a papi méltóságnak egy személyben való összeegyeztetése nem szűnt meg a királysággal. A forradalom, mely a köztársasági kormányt állapította meg, nem választotta el ama teendőket, a melyeknek együttléte oly természetes volt és azonkívül az emberi társadalomnak alaptörvényét is képezte. Az a tisztviselő, a ki a királyt helyettesítette, épen úgy mint az, pap és politikai főnök is volt egyszerre.

Ez az évenkénti tisztviselő némely esetben megis tartotta a királyi szent czímet. ¹⁾ Más esetben a pryтанos megnevezés, a melyet reája ruháztak, jelezte legfőbb teendőit. ²⁾ Más városokban meg az archon megnevezés kerekedett felül. Thebaeben például a legfőbb tisztviselőt ezzel a névvel illették; de az, a mit Plutarchos e hivatalról mond, mutatja, hogy keveset különbözött a papi méltóságtól. Ezen archonnak hivataloskodása ideje alatt koszorút kellett viselnie, ³⁾ a mint az egy paphoz illett; a vallás tiltotta neki, hogy haját megnöveszsze, és hogy testén vas-tárgyat viseljen; oly tilalmak ezek, a melyek azt némileg a római flamenhez teszik hasonlónak. Plataeae városának szintén volt archonja, és e városnak vallása azt rendelte, hogy az archon

¹⁾ Megarában, Samothrakiában. T. Liv. XLV, 5 Boeckh. *Corp. inscr. gr.* 1052. sz.

²⁾ Pindar. *Nemea.* XI.

³⁾ Plutarch. *Quaest. rom.* 40.

hivataloskodásának egész ideje alatt fehér, azaz szent színű ruhát viseljen. ¹⁾

Az athénai archonok hivatalba lépésük napján, myrtus koszorúval fejükön felmentek a fellegvárba (*akropolis*) és áldozatot mutattak be városuk (*polias*) istenének tiszteletére. ²⁾

Az is szokás volt, hogy teendőik végzése alkalmával fejükön lomb-koszorút viseltek. ³⁾ Már pedig bizonyos, hogy a koszorú, (*corona*), a mely később a hatalom jelvényévé lett, és az is maradt, nem volt egyéb mint vallási jelvény, külső jel, mely az imát és az áldozatot kísérte. ⁴⁾ E kilencz archon közül az, a kit királynak neveztek, főkép a vallásnak feje volt; de hivatalársai mindegyikének szintén kellett valami papi tisztséget végeznie, az isteneknek valami áldozatot bemutatnia. ⁵⁾

A görögök a tisztviselőket egy általános névvel jelölték, azt mondták: *οἱ ἐν τέλει*, a mi szószerint azokat jelenti, a kik az áldozat bemutatására vannak rendelve: ⁶⁾ régi kifejezés, mely mutatja, mily fogalmat képeztek magoknak

¹⁾ Plutarch. *Aristid.* 21.

²⁾ Thukyd. VIII, 70 : Apollod. fr. 21. (coll. Didot I. k. p. 432.)

³⁾ Demosth. *In Midiam* 33 ; Aeschines, *In Timarchum* 19.

⁴⁾ A koszorút a kardalok és a körmenetek alkalmával viselték. Plutarch. *Nikias.* 3 ; *Phokion* 37 ; Cic. *in Verr.* IV, 50.

⁵⁾ Pollux VIII. IX. fej. 89. és 90 sz. Lysias, *De Ev. prob.* 6—8. Demosth. *In Neaeram* 74—79 ; Lykurg. coll. Didot II. k. p. 362 ; Lysias, *in Andok.* 4.

⁶⁾ Ezt a kifejezést *οἱ ἐν τέλει* vagy *τὰ τέλη* használták mind a spártai, mind az athénai tisztviselők megjelölésére. Thukyd. I, 58 ; II, 10 ; III, 36 ; IV, 65 ; VI, 88 ; Xenoph. *Agésil.* I, 36 ; *Hellen.* VI, 4, 1 ; V. ö. Herod. I, 133 ; III, 18 ; Aechyl. *Persae*, 204 ; *Agamem.* 1202 ; Euripid. *Trach.* 238.

kezdetben a tisztviselőkről. Pindaros ezekről a személyekről azt mondja, hogy áldozataik által, a melyeket a tűzhelynél végeznek, az állam üdvét biztosítják.

Rómában a consulnak első teendője volt, áldozatot mutatni be a forumon. Az áldozati marhákat a nyilvános térre vezették; mihelyt a főpap kijelentette, hogy méltók a feláldozásra, a consul nyomban sajátkezűleg levágta azokat, mialatt egy hirdető a tömeget szent csendre intette, egy fuvolyás pedig szent dalt játszott.¹⁾ Néhány nap mulva a consul Laviniumba ment, a honnan a római penatesek származtak és még egy áldozatot mutatott be.

Ha a magistratusnak jellegét a régieknél némi figyelemmel vizsgáljuk, azt látjuk, hogy vajmi keveset hasonlít a mai társadalmi államok fejeihez. A papi, birói és katonai méltóság egyesül személyében. Ő képviseli a várost, a mely ép annyira vallási, mint polgári egyesület. Kezében vannak az auspiciumok, a szertartások, az ima és az istenek oltalma. A consul valamivel több a közönséges embernél; ő közvetítő az ember és istene között. Az ő szerencsájától függ az állam szerencséje; ő mintegy őrangyala a városnak. A consul halála gyászba borítja az államot.²⁾ Midőn Claudius Nero consul elhagyja seregét, hogy tisztársának segítségére siessen, T. Livius elmondja nekünk, mennyire aggódik Róma ezen sereg sorsa felett; azért, mert a hadsereg vezérétől megfosztva, egyúttal a mennyei segítségtől is meg van fosztva; a consullal együtt az auspiciumok, azaz a vallás és az istenek is eltávoztak.³⁾

¹⁾ Cic. *De leg. agr.* II, 34; T. Liv. IX, 8; XXI, 63; XLI, 10; Macrobian. *Saturn.* III, 3.

²⁾ T. Liv. XXVII, 40.

³⁾ T. Liv. XXVII, 44: *castra relicta sine imperio, sine auspicio.*

A többi római tisztviselők, a kik bizonyos tekintetben csakis a consulatusról egymásután letépett tagok voltak, szintén egyesítették magukban a papi és politikai jogokat ép úgy, mint amaz. Látjuk, hogy bizonyos napokon a censor is mutat be koszorúval a fején áldozatot a város nevében és áldozati marhát vág le. A praetorok, a curulis aedilesek, állanak a szent ünnepélyek élén.¹⁾ Nem volt tisztviselő, a ki nem végzett volna valami szent cselekményt; mert a régiek gondolkozás-módja szerint minden tekintélynek bizonyos tekintetben a valláshoz tartozónak kellett lennie. Csakis a nép tribunusai nem mutattak be semmiféle áldozatot, és azért nemis számították őket a valóságos tisztviselők közé. Látni fogjuk később, hogy tekintélyük egészen kivételes természetű volt.

A papi jelleg, a mely a tisztviselőhöz szorosan tartozott, leginkább mutatkozik azon módon, a melylyel őket megválasztották. A régiek szemében nem látszott elégségesnek az emberek szavazata az állam főnökének megválaszthatására. A mig az eredeti királyság tartott, természetesnek látszott, hogy a fejedelmet a születés jelölte ki, ama szent törvény értelmében, a mely azt rendelte, hogy minden papi méltóságban a fiú kövesse atyját; a születés eléggé kinyilatkoztatta az istenek akaratát. Midőn a forradalmak ezt a királyságot mindenütt elnyomták, az emberek, hogy a születést helyettesítsék, úgy látszik, a választásnak olyan módját keresték, a mely ellen az isteneknek semmi kifogásuk ne lehessen. Az athénaiak, valamint sok más görög nép, nem láttak jobb módot, mint a sorshúzást. Azonban fontos dolog, hogy magunknak hamis fogalmat ne ké-

¹⁾ Varro *L. L.* VI, 54; Athenaeos XIV, 79.

pezzünk erről az eljárásról, a melyből az athénai demokratia ellen vád-tárgyat képeztek; épen azért szükséges, hogy a régiek gondolkozás-módjába behatoljunk. Azoknál a sors nem volt valami véletlen; a sors az isten akaratának nyilvánítása volt. Valamint a templomokban hozzá folyamodtak, hogy lecsalják a titkokat onnan a magasból, ugyan így folyamodott oda az állam, hogy tisztviselőit megválassza. Meg voltak győződve, hogy az istenek a legkiválóbbat jelölték ki, midőn neve a választó urnából kijött. Plato kifejezte a régiek gondolatait, midőn így szól: »Arról az emberről, a kit a sors kijelölt, azt mondjuk, hogy kedves az isten előtt és jogosnak találjuk, hogy az uralkodjék. Azért minden tisztviselőnkért, a kik a szent tárgyakat érintik, a sorshoz fordulunk, az istenségnek engedve át azoknak a kiválasztását, kik kedvesek előtte.« A város azt hitte, hogy ily módon isteneitől kapja tisztviselőit. ¹⁾

¹⁾ Plato *Leg.* III, p. 690; VI, p. 759. A modern történetírók azt gyanítják, hogy a sorshuzás az athénai demokratia találmánya, és hogy kellett oly időnek lennie, a midőn az archonokat szavazással, (*Χειροτονία*) választották. Ez pusztá föltevés, melyet semmiféle szöveg nem támogat. A szövegek ellenkezőleg a sorsolást, *κλήρος, τῇ κλαμῇ λαχῆιν*, mint igen régít tüntetik elénk. Plutarchos, a ki Perikles életét, annak egykorú történetírói pl. Stesimbrotos nyomán írta meg, azt mondja, hogy Perikles soha sem volt archon, mert ezt a méltóságot már réges-régen sorsra bízták (*ἐκ παλαιού* Plutarch. *Perikl.* 9.). Dionysios Phalereus, a ki az athénai törvényhozásáról, különösen az archoni méltóságról értekezik, határozottan állítja, hogy Aristides a sors akaratából lett archonná. (Demetrios idézve Plutarchosnál, *Aristides* 1.). Igaz ugyan, hogy a Lampsakosi Idomeneus, későbbi korú író, azt mondja, hogy Aristides erre a tisztségre polgártársainak választása által jutott; de Plutarchos, a ki ezt az állítását közli (u. o.), hozzáteszi, hogy ha az igaz, akkor úgy kell érteni, hogy az athénaiek kivételt tettek Aristides kitünő érdemei megjutalmazására. Herodotos

Alapjában véve épen úgy mentek végbe a dolgok Rómában is, bár különböző külsőségek mellett. A consulnak kijelölése nem tartozhatott a népre. A népnek akarata avagy szeszélye nem választhatott törvényesen tisztviselőt. Lásuk tehát, hogyan választottak consult. Egy hivatalban levő főtisztviselő, azaz egy oly férfiú, kinek már megvolt a szent jellege és az auspiciuma, kijelölte a *dies fasti* közül azt a

VI, 109. bizonyítja, hogy a marathoni ütközet alkalmával, a kilencz archont és köztök a polemarchost sors után választották. Demosthenes in *Leptinem* 90. egy törvényt idéz, melyből kitűnik, hogy már Solon idejében a sors jelölte ki az archonokat. Végre Pausanias IV, 5. figyelmeztet, hogy az évenkénti archoni tisztség sorshuzással közvetlen a tizéves archoni tisztség után következett, azaz : 633. évben. Solon, az igaz, választás után lett archonná, ἡγεθη ἄρχων; Aristides is talán ez uton lett azzá; de semmiféle szöveg nem bizonyítja azt, hogy a választás valaha szabály volt volna. A sorshuzás, úgylátszik, ép oly régi, mint maga az archoni tisztség; legalább azt kell hinnünk az ellenkezőt állító szövegek hiányában. De másrészt nemis demokratikus eljárás volt ez. Demetrios Phalereus azt állítja, hogy Aristides idejében csakis a leggazdagabb családok járultak a sorsvetéshez ἐκ τῶν γένων τῶν τὰ μέγιστα τιμήματα ἐχόντων. Solon előtt csakis az eupatridák között vetettek sorsot. Sőt még Lysias és Demosthenes idejében nem tették be a szavazó edénybe minden polgárnak a nevét. (Lysias. *De invalido* 13; *In Andokidem* 4; Isokrates π. ἀντιδόσεως 150). A sorshuzás szabályait, a mely különben thesmothetákra volt bízva, pontosan nem ismerjük; de annyi bizonyos, hogy a kilencz archonra vonatkozólag a szavazást egy korszakból sem jelezik a szövegek. Érdemes a megjegyzésre, hogy midőn a demokratia felülkerekedett, strategosait megválasztotta és megadta nekik a főhatalmat; ezen főnököket illetőleg nem gondolt a sorshuzás gyakorlására, hanem jobbnak tartotta azoknak szavazás után való választását. Ebből az következik, hogy az aristokratia korszakából való tisztviselőket illetőleg a sorsvetés volt szokásban, a demokratia idejéből eredőket illetőleg pedig a szavazás.

napot, a melyen a consult választani kellene. Ezt a napot megelőző éjjelen, szabad ég alatt, virrasztott, szemeit az égre szegezve és megfigyelve a jeleket, a melyeket az istenek küldtek, ez alatt elmondta magában a tisztviselőségre kijelölt néhány férfiúnak a nevét. Ha a jel kedvező volt, az azt jelentette, hogy a jelöltek kedvesek az istenek előtt. Más nap a nép összegyülekezett a Mars mezején; a gyűlekezet elnöke ugyanaz a személy volt, a ki az istenek akaratát megkérdezte volt. Fennszóval elmondta a jelöltek neveit, kiknek érdekében az auspiciumokat megtartotta; ha azok között, a kik a consulságra törekedtek, találkozott olyan, a kire nézve az auspiciumok kedvezőtlenek voltak, annak a nevét kihagyta. A nép csakis azokra szavazott, a kiket az elnök ajánlott volt. ¹⁾ Ha az elnök csak két jelöltet említett, a nép szükségképen csakis azokra szavazott; ha hármat nevezett meg, azok közül választott. Sohasem volt joga a gyűlésnek szavazatát más férfiakra adni, mint azokra, a kiket az elnök kijelölt; mert csak azokra nézve voltak kedvezők az auspiciumok és csak azoknak volt az istenek belegyezése biztosítva. ²⁾

¹⁾ Valerius Maximus I, 1, 3; Plutarch. *Marcellus* 5.; T. Liv. IV, 7.

²⁾ Róma régi közjogának eme szabályairól, a melyek a köztársaság utolsó idejében a használatból kimentek, számos szöveg tanusodik. Dionys. IV, 84, erősen kiemeli, hogy a nép csakis azokra a nevekre szavazott, a melyeket a gyűlés elnöke eléje terjesztett: ὁ Λουκρέτιος ἄνδρας αἰρεῖται δύο, Βροῦτον καὶ Κολλάτινον, καὶ ὁ δῆμος καλούμενος κατὰ λόχους ἐπεκύρωσε τοῖς ἄνδρασι τὴν ἀρχήν. Ha némely centuria más nevekre szavazott, azokat a szavazatokat nem kellett az elnöknek tekintetbe vennie; T. Liv. III, 21: *consules edicunt, ne quis L. Quinctium consulem faceret; si quis fecisset, se id suffragium non observaturos*. T. Liv. VII, 22: *consules ... rationem*

A választásnak ez a módja, a melyet a köztársaság első századaiban lelkiismeretesen követtek, megmagyarázza a római történetnek némely vonását, a mely első pillanatra meglep. Így például igen gyakran látjuk, hogy habár a nép majdnem teljesen egyetért abban, hogy két férfiút megválaszt consullá és még sem viheti azt keresztül; azért, mert az elnök épen azt a két embert illetőleg nem tartott auspiciumokat. vagy mert az auspiciumok nem mutatkoztak kedvezőknek. Ellenkezőleg azt is látjuk néha, hogy a nép consulaivá olyan férfiakat választott, a kiket megvetett; ¹⁾ ez azért van, mert az elnök csak kettőt nevezett meg. Azokra kellett szavazniok; mert a szavazás nem történt meg az

eius se habituros negabant. Ez az utolsó esemény Kr. e. 352. évből való és Livius elbeszélése kimutatja az elnök jogát, melyet ez esetben a nép nagyon is félreismert. Ezt a jogot azonban, mely ezután holt betűvé lett, törvényesen még sem törölték el, és nem egy consul merte azt a következő időkben is érvényességébe visszahelyezni. Aulus Gell. VI, 9: *Fulvium pro tribu aedilem curulem renuntiaverunt; at aedilis, qui comitia habebat, negat accipere;* ez alkalommal az elnök, a ki egyszerű aedilis, vonakodik azt elfogadni és a szavazatokat tekintetbe venni. Másutt Porcius consul jelenti ki, hogy az ilyen jelöltet nem fogja elfogadni, *non accipere nomen eius* (T. Liv. XXXIX, 39.) Valerius Maximus III, 8, 3. beszéli, hogy a gyűlés megnyitásakor kérdést intéztek az elnökhöz, C. Pisohoz, valjon, ha a nép szavazata Lollius Publicanusra esnék, ki fogja-e azt hirdetni, mint megválasztottat; Piso nem-mel felelt, *non renuntiabo* és a gyűlés nyomban másra adta szavazatát. Velleiusnál II, 92. látjuk, hogy a gyűlés elnöke megtiltja egy jelöltnek, hogy magát bemutassa, *proferri vetuit*, és, minthogy az nem engedett, kinyilatkoztatta, hogy ha mindjárt az egész nép szavazatával választának is meg, ő ezt a szavazatot nem fogja elismerni. Már pedig az elnök kihirdetése *renuntiatio*, elengedhetlen és e nélkül a megválasztás semmis volt.

¹⁾ T. Liv. II, 41; II, 43; Dionys. VIII, 87.

igen-nel vagy nem-mel, hanem minden szavazatnak két tulajdonnevet kellett tartalmaznia és csakis azt lehetett ráírni, a ki ajánlva volt. Ha a népnek oly jelölteket mutatnak be, a kik előtte gyűlöletesek, kifejezheti haragját az által, hogy szavazás nélkül visszavonul; de mindig marad vissza annyi polgár a kerítés között, hogy a szavazás megtartható.¹⁾

Ebből láthatjuk, hogy milyen nagy volt a gyűlések elnökének hatalma és nem ütköztünk meg a szentesített kifejezésen: *creat consules*, a mely nem a népre, hanem a gyűlés elnökére vonatkozott. Valóban róla és nem a népről lehetett elmondani: ő választja a consulokat; mert ő volt az, a ki az istenek akaratát tudta. Ha nem ő tette is meg a consulokat, legalább is ő volt az, a ki által az istenek azokat megtették. A nép hatalma csakis addig terjedt, hogy a választást jóváhagyta, vagy legfőlebb, hogy három név között válogathatott, ha az *auspiciumok* mind a háromra vagy négyre nézve egyenlően kedvezőknek mutatkoztak.

Kétségtelen, hogy ez az eljárási mód nagyon előnyös volt a római arisztokrátiára nézve; de nagyon csalódnánk, ha mindebben csak tőlük kigondolt cselfogást látnánk. Az ilyen cselszövény nem képzelhető oly századokban, a mikor ilyen vallásban hittek. Politikailag nemis volt szükséges az első időkben, minthogy akkor a patriciusoknak úgysis többségük volt a szavazásnál. Sőt ellenük is fordulhatott volna, ha egyedül egy férfiút ruháztak volna fel rendkívüli hatalommal. E választási szokásoknak vagyis inkább szertartásoknak egyedüli magyarázata az, hogy minden ember egészen őszintén azt hitte, hogy a tisztviselők választása

¹⁾ Ennek két példáját látjuk Dionysiosnál VIII, 82. és T. Liv.-nál II, 64.

nem tartozik a népre, hasem az istenekre. Az olyan férfiút, a ki az államnak vallása és szerencséje fölött készült rendelkezni, azt az isten szavának kellett kijelölnie.

Valamely tisztviselő megválasztására nézve az első szabály az volt, a melyről Cicero tesz említést: »Hogy a szertartások szerint legyen megválasztva.«¹⁾

Ha valaki, akár néhány hónapra a választás után, jelentést tett a senatusnál, hogy valamely szertartást elmulasztottak vagy nem jól végeztek, a senatus elrendelte, hogy a consulok mondjanak le és azok engedelmeskedtek. Erre számtalan példa van; és ha azok közül egyiknél-másiknál azt hihetjük is, hogy a senatusnak érdekében volt, hogy valamely alkalmatlan vagy helytelenül gondolkozó consul-tól szépszerével megszabaduljon, legtöbb esetben nem találhatunk más indító okot, mint vallásos aggodalmasságot.

Igaz, hogy mikor Athénaeben a sors, Rómában az auspiciumok jelölték ki az archont vagy a consult, volt bizonyos vizsgálat, a melylyel az ujonnan kinevezettnak érdekeit megvizsgálták.²⁾ De ez azt is megmutatja nekünk, hogy mit óhajtott az állam tisztviselőjében megtalálni; nem keresett benne háborúban legbátrabb férfiút, békében legügyesebbet és legigazságosabbat, hanem olyant, a kit az istenek kiválóan szeretnek. És valóban az athénai tanács

¹⁾ Cic. *De leg.* III, 3: *Auspicia patrum sunt, ollique ex se produnt, qui comitiatu creare consules rite possint.* Tudjuk, hogy Cicero *De legibus* című művében ritkán tesz mást, minthogy Rómának törvényeit idézi fel és magyarázza.

²⁾ Δοκιμασία vagy ἀνάκρισις ἀρχόντων. A különböző kérdéseket, melyeket ezen vizsgálat alkalmával tettek, feljegyezve találjuk Dinarchosnál in *Aristogitonem* 17—18. és Polluxnál VIII, 85—86. V. ö. Lykurgos fr. 24. és Harpokration v. ἑρμείας.

azt kérdezte az ujonnan megválasztottól, van-e házi istene,¹⁾ tagja-e valami phratriának, van-e családi sirja és vajon teljesíti-e minden kötelességét halottjai iránt.²⁾ Mire valók ezek a kérdések? csakis arra, mivel az, a kinek nem volt házi istenitisztelete, nem vehetett részt a nemzeti isteni tiszteletben és nem volt képesítve arra, hogy az állam nevében áldozatot mutathasson be. Az, a ki halottait elhanyagolta, ki volt téve azok borzasztó haragjának és láthatatlan ellenségek üldözték. Az állam nagyon is vakmerő lett volna, ha ilyen férfiúra bizza szerencsáját. Az állam azt kívánta, hogy az új tisztviselő, Platónak kifejezése szerint, szeplőtlen családból származott legyen.³⁾ Ha ugyanis elődeinek valamelyike oly tettet vitt végbe, a mely a vallást sértette, a családnak tűzhelye örökké be volt szennyezve és utódai gyűlöletesek voltak az istenek előtt. Ilyen természetűek voltak a kérdések, a melyeket a leendő tisztviselőhöz intéztek. Úgy látszik, hogy nem foglalkoztak sem jellemével, sem értelmiségével. Legfőbb törekvésük az volt, hogy meggyőződjenek arról, hogy az illető képesítve van-e a papi teendők végzésére és hogy kezében az állam vallása bajba ne keveredjék.

¹⁾ *Εἰ ἀρχάτορες εἰσὶν αὐτοῖ καὶ βῶμοι Διὸς ἐρχεῖου καὶ Ἀπόλλωνος πατρῴου* (Dinarchos, Harpokration). *εἰ Ἀπόλλων ἐστὶν αὐτοῖς πατρῴος καὶ Ζεὺς ἑρκιος* (Pollux VIII. 85).

²⁾ *Εἰ ἤρῃα πατρῴα ἐστὶ* (Dinarch. in *Aristog.* 17—18.) Az archontól azt is kérdezték, vajon elment-e minden hadjáratba, a hová kirendelték és vajon megfizette-e minden adóját.

³⁾ Plato. *Leg.* VI, p. 759 : *ὅς ᾧ ἐκ τῶν καθαρῶν οὐκ ἔσται.* Hasonló okoknál fogva minden oly férfit eltávolítottak az archoni hivataltól, a ki beteges vagy idomtalan volt. (Lysias. *De invalido* 13.) Oka ennek az, hogy a testi fogyatkozás, mint az istenek rosszakaratának jele, az embert méltatlanná tette a papi hivatalra és következőképpen bármely hivatalbeli teendő teljesítésére.

A vizsgálat e neme, úgy látszik, Rómában is szokásban volt. Igaz ugyan, hogy azokról a kérdésekről, a melyekre a consulnak felelnie kellett, semmi tudomásunk nincsen, de legalább azt tudjuk, hogy ezt a vizsgálatot a főpapok végezték és hogy hihetőleg csak a tisztviselőnek vallási képességének kipuhatolására terjesztették azt ki.

XI. FEJEZET.

A törvény.

A görögöknél és a rómaiaknál, valamint a hinduknál is a törvény kezdetben a vallás részét képezte. Az államok régi törvénykönyvei a szertartásoknak, a szertartási szabványoknak és egyuttal törvénykezési rendeleteknek gyűjteményei voltak. A birtok-jognak, valamint az örökösödési jognak törvényei az isteni tiszteletre, a temetkezésre és a halottak tiszteletére vonatkozó határozatok között elszórva fordultak elő.

Az, a mi Rómának régi törvényeiből, a melyeket királyi törvényeknek neveztek, reánk maradt, ép oly gyakran vonatkozik az isteni tiszteletre, mint a polgári életre. Ezek egyike megtiltotta a bűnös asszonynak, hogy az oltárhoz közeledjék; a másik nem engedte, hogy némely ételt a szent lakomákon feltálaljanak, a harmadik meghatározta, hogy milyen vallási szertartást kell a városba visszatérő, győzelmes vezérnek végeznie. A tizenkét törvénytábla is, jóllehet sokkal későbbi keletű, még magában foglalta a temetésre vonatkozó vallási szertartásoknak körülményes meghatározásait. Solon műve törvény-, alkotmány- és szertartás-könyv is volt egyben, benne az áldozatok sorrendje, valamint az

áldozati marháknak ára, nemkülönben a menyegző szertartásai és a halottak tisztelete is szabályozva volt.

Cicero a törvényekről szóló értekezésében egy olyan törvényhozás tervét rajzolja, mely nem épen a légből kapott. Törvénykönyvének alapját és alakját illetőleg a régi törvényhozókat utánozza. De ime az első törvények, melyeket írt: »Az emberek az istenekhez csakis tiszta kézzel közeledjenek; — az ősök templomait és a házi lareszek lakhelyeit fenntartsák; — a papok a szent lakomák alkalmával csak az előírt ételeket találják; — a manes isteneknek az őket megillető tiszteletet bemutassák.« A római bölcsész bizonyára nem volt elfogulva eme régi vallás Laresei és Manesei iránt; hanem ő a régi törvénykönyvek alakjára vázolt egy törvénykönyvet és kötelezve érezte magát, hogy az isteni tiszteletnek szabályait is beleiktassa.

Rómában elismert igazság volt, hogy senkisé is lehet jó főpap, ha nem ismeri a jogot; ¹⁾ és viszont, hogy nem ismerheti a jogot, a ki a vallást nem ismeri. Hosszú időn át egyedül a főpapok voltak törvénytudók. Minthogy úgyszólván az életnek egy mozzanata sem volt, a melynek nem lett volna vonatkozása a valláshoz, annak az volt a következménye, hogy majdnem minden ügy a papok elhatározásának volt alávetve, és hogy a számtalan peres dolgokban egyedül ők voltak illetékes bírák. Minden a házasságra, elválásra, a gyermekek polgári és vallási jogaira vonatkozó pereket eléjük vitték. Ők voltak bírái a házasságtörésnek, valamint a nótelenségnek. Minthogy az adoptio a vallást érintette, az csakis a pontifex beleegyezésével mehetett véghez.

¹⁾ Cic. *De leg.* II, 19 : *Pontificem neminem bonum esse, nisi qui ius civile cognos cit.*

A végrendelkezés annyi volt, mint megszakítása vagy megváltoztatása azon rendnek, melyet a vallás a javak öröklését és az isteni tisztelet hagyományozását illetőleg megállapított; e szerint tehát a végrendeletet is kezdetben a főpapnak szentesítenie kellett. Minthogy minden birtoknak a határát a vallás jelölte ki, mihelyt két szomszéd perlekedett, jogaikat a főpap előtt, vagy a *fratres arvales*eknek nevezett papok előtt kellett védelmezniök. ¹⁾ Ime az oka, hogy miért voltak ugyanazok a férfiak főpapok és törvénytudók is; a jog és a vallás csak egyet képezett. ²⁾

Athénaeben az első archonnak és a király-archonnak majdnem ugyanolyan birói joga volt, mint Rómában a főpapnak. Ugyanis az archonnak rendeltetése volt őrködni a házi cultus folytonossága fölött, és a király meglehetősen hasonló módon, mint a római főpap, vezette az állam-vallás igazgatását. Az első e szerint mindazon pereknél bírászkodott, melyek a család jogát érintették, míg a másik a válást illető vétségeket intézte el. ³⁾

A régi törvények keletkezésének módja világos. Nem egy ember találta fel azokat. Solon, Lykurgos, Minos, Numa írásba foglalhatták államaik törvényeit; de nem csínálták azokat. Ha törvényhozó alatt olyan férfiút értünk, a ki lángeszének hatalmánál fogva törvénykönyvet készített

¹⁾ Cic. *De leg.* II, 9, 19, 20, 21; *De arusp. resp.* 7; *Pro domo* 12, 14; Dionys. II, 73; Tac. *Ann.* I, 10; *Hist.* I, 15; Dio Cassius XLVIII, 44; Plin. *H. N.* XVIII, 2; Aulus Gell. V, 19; XV, 27. Pomponius *Digest. De origine iuris.*

²⁾ Ebből származott a régi meghatározás, melyet a törvénytudók fentartottak egészen Justinianusig: *Jurisprudentia est rerum divinarum atque humanarum notitia.*

³⁾ Isaeos. *De Appollod. hered.* 30.

és azt más emberekre erőszakolta, ilyen törvényhozó a régieknél sohasem volt. De a régi törvény a nép szavazatából sem került ki. Az a gondolat, hogy a szavazatok száma képes törvényt alkotni, csakis nagyon későn jutott érvényre az államoknál, és csakis akkor, a mikor két forradalom azokat megváltoztatta. Addig a törvények, mint valami régi, változhatatlan, tiszteletreméltó dolog lépnek fel. Mint-hogy egykorúak az állammal, az alapító az, a ki azokat is megalapította, ugyanakkor, a mikor a tűzhelyet felállította (*moresque viris et moenia ponit*). Ugyanazon időben alapította meg azokat, a midőn a vallást megalapította. De azért nem mondhatjuk, hogy ő maga gondolta ki azokat. Ki tehát valóságos szerzőjük? Midőn feljebb a család szervezetéről, a görög és a római törvényekről, a melyek a birtok-jogot szabályozták, az örökösödésről, végrendelet-ről, adoptióról szólottunk, tapasztaltuk, hogy mennyire megfelelnek ezek a törvények a régi nemzedékek vallási meggyőződésének. Ha azokat a törvényeket a természeti méltányossággal állítjuk szembe, ezzel azokat sok tekintetben ellenkezésben találjuk és eléggé világosan kitűnik, hogy sem az általános érvényű jog ismeretében, sem pedig az igazságosság érzetében nem keresték azokat. De ha ugyanazokat a törvényeket a halottak és a tűzhely tiszteletével vetjük össze, ha azokat eme eredeti vallás különböző szabványaival hasonlítjuk össze, azt fogjuk tapasztalni, hogy tökéletes összhangban állanak egymással.

Az embernek nem volt az a feladata, hogy tanulmányozza lelkiismeretét, és azt mondja: Ez igazságos, ez nem az. Nem úgy keletkezett a régi jog. Hanem az ember azt hiszi vala, hogy a szent tűzhely, a vallási törvény erejénél fogva, atyáról fiúra száll; és ebből az következett, hogy a

ház örökös tulajdon. Az ember, a ki atyját mezejére eltemette, azt hiszi vala, hogy a halottnak lelke örökre birtokába vette azt a mezőt és hogy utódaitól folytonos tiszteletet követel; és ebből az következett, hogy a mező, mint a halott birtoka és az áldozatok helye, a család elidegeníthetetlen tulajdonává vált. A vallás azt mondta: a fiú folytatja az istenitiszteletet, nem pedig a leány; a törvény pedig a vallással együtt rendelte, hogy: a fiú örököl, a leány nem; a férfi ágon származott unoka örököl, nem pedig a női ágon született. Ime, hogyan képződött a törvény; magától jelentkezett, nem kellett azt keresni. A hitnek egyenes és szükségképeni következménye volt az; maga a vallás volt az, az emberek közt létező viszonyokhoz alkalmazkodva.

A régiek azt mondták, hogy törvényeik isteneiktől jöttek. A krétaiak törvényeiket nem Minosnak, hanem Jupiternek tulajdonították; a lakedaemoniak azt hitték, hogy törvényhozójuk nem Lykurgos, hanem Apollo volt. A rómaiak azt beszélték, hogy Numa az ő törvényeit a régi Itália leghatalmasabb istenségének, Egeria istennőnek tollba mondása után írta. Az etruskusok törvényeiket Tages istenüktől kapták. Sok igaz van ezekben a régi hagyományokban. A valóságos törvényhozó a régieknél nem az ember volt, hanem a vallási meggyőződés, mely az ember keblében rejlett.

A törvények sokáig valami szent dolog maradtak. Még abban a korszakban is, mikor már el volt fogadva, hogy egy embernek az akarata, vagy egy nép szavazata képes törvényt hozni, megkivánták még, hogy a valláshoz folyamodjanak tanácsért és hogy azzal legalább ellenkezésben ne legyen. Rómában nem hitték, hogy a szavazatok egyhangúsága már elegendő arra, hogy valami törvényynyé

legyen; a nép határozatát még a főpapnak is szentesítenie kellett, és az auguroknak bizonyítaniok kellett, hogy az előterjesztett törvényt az istenek helyeslik. ¹⁾ Midőn egykor a nép tribunusai azt akarták, hogy törvényüket a tribusgyűlés elfogadja, egyik patricius így szólott: »Mily jogotok van új törvényt hozni, vagy a meglevő törvényekhez hozzányúlni? Ti, kik nem vagytok az auspiciumok birtokában, ti, kik gyűlésteken nem végeztek vallási dolgokat; mi közösségtek van a vallással és minden egyéb szent dolgokkal, a melyekhez a törvényt is számítani kell?« ²⁾

Ezek után felfoghatjuk a tiszteletet és a ragaszkodást, melyet a régiek törvényeik iránt hosszú időn át megőriztek. Nem láttak bennök emberi művet. Eredetük szent volt. Nem üres szó az, midőn Plato azt mondja, hogy a törvényeknek engedelmeskedni annyi, mint az isteneknek engedelmeskedni. Csak a görögök gondolkozását fejezi ki, midőn Kritonjában Sokratest mint olyant mutatja be, a ki életét azért dobja el magától, mert a törvények azt parancsolják. Még Sokrates előtt rávésték a thermopylaei sziklára: »Utas, mondd meg Spártának, hogy azért haltunk meg itt, hogy törvényeinek engedelmeskedjünk.« A törvény a régieknél mindig szent volt; a királyság korszakában a

¹⁾ Dionys. IX. 41: τὰς φρατρίαρχικὰς ψηφιστορίας ἔδει, προβουλευσαμένης τῆς βουλῆς, καὶ τοῦ πλήθους κατὰ φρατρίας τὰς ψήφους ἐπενέγκαντος, καὶ μετ' ἀμφοτέρω ταῦτα τῶν παρὰ τοῦ Δαιμονίου σημείων καὶ οἰωνῶν μηδὲν ἐναντιωθέντων, τότε κυρίας εἶναι. Ez a szabály, melyet a köztársaság első századában igen szigorúan megköveteltek, később eltűnt vagy kijátszották.

²⁾ Dionys. X, 4: τίνας ὑμῖν μέτεστι τῶν ἱερῶν, ὧς ἐν τι καὶ νόμος ἦν. V. ö. T. Liv. III, 41: nec plebem nec tribunos legem ferre posse.

királyok királya, a köztársaság idejében a népek királya volt. Az iránta való engedetlenséget szentségtörésnek tartották.

A törvény elvben változtathatatlan, mert isteni. Megjegyzendő, hogy sohasem törölték el a törvényeket. Képezhettek belőlük újakat, de a régiak fenmaradtak mindig, bármily ellenmondás volt is közöttük. Drako törvénykönyvét nem szüntette meg a Soloné, ¹⁾ sem pedig a királyi törvényeket a tizenkét törvénytábla. A kő, a melybe a törvény bele volt vésve, sérthetetlen volt; legfőlebb azt hitték megengedhetőnek a kevésbbé lelkiismeretesek, hogy azt megfordítsák. Ez az elv volt a legfőbb oka a nagy zavarnak, a mely a régi jogban észrevehető. Egymásnak ellenmondó és különböző korszakokból való törvényeket látunk itt együtt; és mind jogot tartott a tiszteletre. Isaeosnál látjuk, hogy két férfi perlekedik valami örökség miatt. Mind a kettő idéz a maga érdekében egy-egy törvényt; az a két törvény tökéletesen ellenkezik egymással és egyenlően szent. Ép úgy Manu törvénykönyve is megőrizi a régi törvényt, mely az előszülöttségi jogot állapítja meg, a mellett pedig egy másik is van benne, mely az egyenlő osztozkodást rendeli el a fitestvérek között.

A régi törvényt soha senkisésem bírálta meg. Mire való is lett volna ez? Az nem tartozott magáról számot adni;

¹⁾ Andokides. *De mysteriis* 82: ἔδοξε τῷ δήμῳ; Τισάμενος εἶπε, πολιτεύεσθαι Ἀθηναίους, κατὰ τὰ πάτρια, νόμοις δὲ χρῆσθαι τοῦ Σόλωνος, χρῆσθαι δὲ τοῖς Δράκοντος θεσμοῖς, οἷον περ ἐχρώμεθα ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ. V. ö. Demosth. *In Euergum*. 71; *In Leptinem* 158; Pollux IX, 61. Aulus Gell. XI, 18: *Draconis leges, quoniam videbantur acerbiores, non decreto iussoque, sed tacito illiteratoque Atheniensium consensu oblitteratae sunt.*

megvan, mert az istenek megalkották. Nem bizonyítja az helyességét, hanem parancsol; az tekintélynek a műve; az emberek engedelmeskednek neki, mivel hisznek benne.

Sok nemzedéken át a törvények nem voltak megírva; atyáról fiúra szálltak, valamint a vallási meggyőződés és az ima formulája. Szent hagyományt képeztek azok, mely folytonos maradt a család, vagy az állam tűzhelye körül.

Mikor a törvényeket írásba kezdték foglalni, azokat a szent könyvekbe az imák és szertartások közé jegyezték be. Varro Tusculum városának egyik törvényét idézi és hozzá teszi, hogy azt e város szent könyveiben olvasta. ¹⁾ A halikarnassosi Dionysios, a ki az eredeti okmányokat tanulmányozta, azt mondja, hogy Rómában a decemvirek korszaka előtt, az a kevés *írott* törvény, a mennyi volt, a szent könyvekben volt található. ²⁾ Későbbben a törvény kivált a szertartás-könyvekből; külön irták; de folytatták azt a szokást, hogy valami templomba tették el és a papok viselték gondját.

Akár írva voltak, akár nem, ezek a törvények mindig igen rövid mondásokban voltak fogalmazva, és alakjukat illetőleg Mózes könyve verseihez, vagy Manu könyve mondásaihoz (*slocas*) lehet hasonlítani. Sőt nagy a valószínűség, hogy a törvény mondásai, mintegy versek, rhythmusosak voltak. ³⁾ Aristoteles azt állítja, hogy mielőtt a törvényeket írásba foglalták, azokat énekelték. ⁴⁾ Ennek emléke megmaradt a nyelvben; a rómaiak *carmináknak*, versek-

¹⁾ Varro *L. L.* VI, 16.

²⁾ Dionys. X, 1 : ἐν ἱεροῦς βιβλίοις ἀποκείμενα.

³⁾ Aelian. *H. V.* II, 39.

⁴⁾ Aristos. *Probl.* XIX, 28.

nek, nevezték a törvényeket, a görögök pedig νόμοι-nak, énekeknek.¹⁾

E régi versek szövege változatlan volt. Rajtok egy betűt is változtatni, valamely szót áttenni, a hangidomot módosítani, annyi volt, mint magát a törvényt megsemmisíteni, mert kiforgatta a szent alakot, a mely alatt az magát az embereknek kinyilatkoztatta.. A törvény olyan volt mint az ima, mely csakis azon feltétel alatt volt kedves az istenek előtt, ha pontosan mondták el, és istentelenné vált, ha csak egy szót is változtattak rajta. Az eredeti jogban a külsőség, a betű minden; ott nincs helye, hogy értelmét, szellemét keressék. A törvény nem a benne rejlő erkölcsi elv, hanem a szavak erejénél fogva érvényes, melyeket a formula tartalmaz. Ereje a szent mondásokban rejlik, a melyekből áll.

A régieknél, különösen Rómában, a jog fogalma elválaszthatatlan volt bizonyos szentséges szók használatától. Ha például valamely kötelezettség elvállalásáról volt szó, az egyiknek azt kellett mondania: *Dari spondes?* a másiknak pedig azt felelnie: *Spondeo*. Ha ezeket a szavakat nem mondták el, nem volt szerződés. Hiába jött a hitelező, hogy tartozását követelje, az adós nem tartozott semmivel. Mert nem a lelkiismeret, sem pedig az igazságnak érzése volt az, a mely az embert e régi jogban kötelezte, hanem csakis a szent formula. Eme formula, melyet két ember kimondott, állapította meg közöttük a jog kötelékét. A hol a formula hiányzott, ott nem volt jog.

¹⁾ Νέμω, osztok; νόμος, osztás, mérték, hangidom, ének. L. Plutarch. *De musica* p. 1133. Pind. *Pyth.* XII, 41. fr. 190 (ed. Heine). Aristophanes scholiastája. A lovagok 9: Νόμοι λέγονται οἱ εἰς θεόν; ὅμοιοι.

A régi római eljárásnak sajátosságos formái nem fog-
nak bennünket meglepni, ha meggondoljuk, hogy a régi jog
nem volt más, mint vallás, a törvény szent szöveg, az igaz-
ságszolgáltatás pedig a szertartások összessége. A vádló
törvénynyel indít keresetet, *agit lege*. A törvény kimondá-
sával letartóztatja ellenfelét. De vigyázzon ám magára;
mert, hogy a törvény mellette szóljon, annak kifejezését
ismernie kell és azt pontosan kell elmondania. Ha csak egy
szót is elvét, a törvény megszűnt lenni számára és őt nem
védelmezheti többé. Gaius egy embernek a történetét be-
széli el, a kinek szomszédja szőlőtőkéit kivágta; a tett két-
ségtelen volt. A vádló kimondta a törvényt. De a tör-
vény fákat, ő pedig szőlőtőkéket mondott; így elvesztette
perét.³⁾

A törvénynek kimondása nem volt elegendő. Ahhoz
még bizonyos külső jeleknek kellett járulniok, melyek mint-
egy szertartását képezték eme szent eljárásnak, a melyet
szerződésnek (*contractus*) vagy törvénykezési eljárásnak
neveztek. Így minden eladásnál a réz-sulyt és a mérleget
kellett használni; a vevésnél azt a bizonyos tárgyat kézzel
kellett érinteni, *mancipatio*; ha valamely birtok felett per-
lekedtek, harczot (*manuum consortio*) kellett színlelni.
Ebből keletkeztek a szabadonbocsátásnak, az *emancipatio*-
nak, a törvényszék előtt való eljárásának a formái.

Minthogy a törvény a vallás részét képezte, épen
olyan titokszerű is volt, mint az államok mind eme vallása.
A törvény formuláit ép úgy titokban tartották, mint a val-
lásét. El volt rejtve az idegenek, sőt a plebeiusok elől is.
Nem azért, mintha a patriciusok arra számítottak volna,

³⁾ Gaius *Inst.* IV, 11.

hogy a törvények kizárólagos birtoklásából nagy hatalmat meríthetnek; hanem, mert a törvény eredeténél és természeténél fogva, hosszú időn át *mysteriumnak* látszott, a melybe nem lehetett beavatni azt, a kit előbb a nemzeti és házi cultusba be nem avattak.

A régi jog vallási eredete e jognak még egy fő jellemvonását magyarázza meg nekünk. A vallás tisztán *polgári* (*civilis*) volt, azaz különleges minden államra nézve; ebből csakis *polgári* (*civile*) jog eredhetett. De nagyon fontos, hogy jól megkülönböztessük azt az értelmet, melyben a régiek ezt a szót vették. Mikor azt mondták, hogy a jog polgári, *ius civile*, *νόμοι πολιτικοί*, nemcsak azt értették alatta, hogy minden városnak (községnek) van saját törvénykönyve, mint napjainkban minden államnak; hanem azt akarták mondani, hogy törvényeik csakis az egy város tagjaira nézve érvényesek és hatályosak. Hogy valaki a város törvényeinek alávetve legyen és védelmökben részesüljön, arra nem volt elég, hogy a városban lakják, hanem a város polgárának is kellett lennie. A törvény nem létezett a rabszolgára nézve; de idegenre nézve sem. Látni fogjuk később, hogy az idegen, jóllehet valamely városban lakott, sem birtokos, sem örökös, sem tanu nem lehetett, semmiféle szerződést nem köthetett és nem jelenhetett meg a polgárok rendes törvényszéke előtt. Athénában, ha az idegen valamely polgárnak hitelezője volt, nem indíthatott ellene keresetet a törvényszék előtt tartozása visszakövetelése végett, mivel a törvény a szerződést ő rá nézve nem ismerte el érvényesnek.

A régi jognak ezen intézkedései tökéletesen észszerűek voltak. A jog nem az igazságszolgáltatás eszméjéből, hanem a vallásból keletkezett és a nélkül nem is lehetett

azt felfogni. Hogy két ember között jogi viszony lehessen, közöttük vallási kapocsnak kellett lenni, azaz ugyanazt a tűzhelyet kellett tisztelniök és ugyanazokat az áldozatokat kellett bemutatniok. Mihelyt két ember között eme vallási közösség nem volt meg, azt tartották, hogy ezek között semmiféle jogi viszony sem lehet. Már pedig sem a rab-szolgának, sem pedig az idegennek nem volt része az állam vallásában. Az idegen és a polgár hosszú időn át egymás mellett élhettek, anélkül, hogy lehetőknek tartották volna, hogy közöttük valami jogi összeköttetést létesítsenek. A jog csak a vallásnak egyik alakja volt. A hol közös vallás nem volt, nem lehetett közös törvény sem.

XII. FEJEZET.

A polgár és az idegen.

A polgár arról volt felismerhető, hogy résztvett az állam cultusában és ezen részességéből eredtek minden polgári és politikai jogai. Ha lemondott az isteni tiszteletről, lemondott polgári jogairól is. Szóltunk feljebb a nyilvános lakomákról, melyek a nemzeti cultusnak fő szertartását képezték. Spártában azt, ki még saját hibáján kívül is részt nem vett bennök, azonnal megszűntek a polgárok közé számítani.¹⁾

Minden város megkívánta, hogy minden tagja résztvegyen a vallási ünnepélyeken.²⁾ Rómában jelen kellett

¹⁾ Aristot. *Pol.* II, 6, 21 ; (II. 7).

²⁾ Boeckh. *Corp. inscr.* II. 3641. b. II. 1131. l. Athénaeben is elítélték és megbüntették azt az embert, a kinek meg volt hagyva, hogy a közös lakomában résztvegyen és magát az alól kivonta l. Athénaeos VI, 26.

lennie a lustratiónak szent szertartásán, hogy élvezhesse a polgári jogokat. ¹⁾ A ki távol maradt, azaz a ki nem vett részt a közös imában és áldozatban, nem volt többé polgár a következő lustrumig.

Ha az ókori polgárnak pontos meghatározását akarjuk adni, azt kell mondanunk, hogy az olyan férfiú, a ki részes az állami vallásban. Az, a ki ugyanazokat az isteneket tiszteli, mint az állam. ²⁾ Az, a kiért az archon vagy a prytanos a mindennapi áldozatot bemutatja, ³⁾ a kinek joga van az oltárhoz közeledhetni, a ki beléphet ama szent kerítésbe, a hol a gyűléseket tartják, a ki jelen van az ünnepélyeknél, a ki a körmenetet kíséri és együtt zeng a dicsőítő énekesekkel, a ki résztvesz a szent lakomákban és megkapja részét az áldozatokból. Mert hát ez az ember, a midőn nevét a polgárok lajstromába bejegyezték, megesküdött, hogy a községi állam isteneinek cultusát gyakorolni fogja és hogy érettük harczolni is fog. ⁴⁾ És lássuk csak, hogyan fejezi ki a nyelv azt, hogy »a polgárok közé felvétetni«? Görögben e szavak fejezik ki: *μετεῖναι τῶν ἱερῶν*, belépni a szent tárgyak közösségébe. ⁵⁾

¹⁾ Dionys. IV, 15; V, 75. Cic. *Pro Caecina* 34. Velleius II, 15. Kivételt képeztek a táborban levő katonák; mindazonáltal a censornak el kellett valakit küldeni, hogy neveiket kitudakolja, hogy azután bejegyezve a szertartás lajstromába, jelenlevőknek tekintessenek.

²⁾ *Οὗς ἡ πόλις νομίζει θεοὺς νομίζων* (Xen. *Memor.* I, 1.)

³⁾ A mindennapi áldozatokról, melyeket a prytanosok a város nevében bemutatnak lásd Antiphon. *Super choreuta* 45.

⁴⁾ *Καὶ τὰ ἱερὰ τὰ πάτρια τιμῆσω . . ἀμυνῶ δὲ ὑπὲρ ἱερῶν*. Emez eskü teljes formulája megtalálható Polluxnál VIII, 105—106.

⁵⁾ A plataeaeiekre vonatkozó határozat Demosthenesnél, *In*

Az idegen ellenben az, a kit nem bocsátanak az isteni tisztelethez, az, a kit az állam istenei nem védenek és a kinek nincs is joga hozzájuk folyamodni. Mert ezek a nemzeti istenek csakis a polgár imáit és áldozatait akarják elfogadni; az idegent visszautasítják. Templomaikba belépnie nem volt szabad, és az áldozatnál való jelenléte szentségtörés. A visszautasítás e régi érzésének egyik tanubizonyossága fennmaradt a római cultus egyik fő szertartásában; u. i. midőn a főpap szabad ég alatt áldozott, fejét be kellett fátyoloznia, »mert a szent tűzek színe előtt, a vallási cselekmény alatt, melyet a nemzeti istenek tisztelére végeznek, nem szabad semmiféle idegennek mutatkoznia a főpap szemei előtt; ez által megzavartatnának az auspiciumok.«¹⁾ Ha valamely szent tárgy véletlenül akár csak egy pillanatra egy idegennek kezébe került, azonnal szentségtelenné lett; szentséges jellegét csakis tisztító szertartással nyerhette vissza.²⁾ Ha valamely ellenség egy várost hatalmába kerített, és a polgárok azt visszafoglalták, mindenekelőtt minden templomot meg kellett tisztítaniok, a tűzhelyeken a tüzet el kellett oltaniok és új tüzeket gyújtaniok; az idegen tekintete beszennyezte azokat.³⁾

Ily módon létesített a vallás polgár és idegen között

Neaeram 104. V. ö. u. o. 113: *τελετῶν καὶ ἱερῶν καὶ τιμῶν μετέχειν.*
L. Isokrates, *Panegy.* 43, és Strabo IX, 3, 5.

¹⁾ Vergil. *Aen.* III, 406. Festus v. *Exesto*: *Lictor in quibusdam sacris clamitabat, hostis exesto.* Tudjuk, hogy *hostis* idegent jelentett. (Macrob. I, 17. Varro *L. L.* V, 3. Plautus *Trin.* I, 2, 65. Vergiliusnál *hostilis facies* annyi, mint idegen arcz.

²⁾ *Digest.* XI. k. tit. 6, 36.

³⁾ E szabályra példát találhatunk Görögországot illetőleg Plutarchosnál, *Aristid.* 20. Rómát illetőleg T. Liviusnál V. 50.

mély és kiolthatatlan különbséget.¹⁾ Ugyanaz a vallás, a mely annyira uralkodott a lelkeken, tiltotta meg, hogy az idegennel a polgári jogot megoszszák. Herodotos idejében Spárta senkinek sem adta meg azt, kivéve valamely jósnak; azonban erre nézve is az oraculum határozott parancsa kellett.²⁾ Athénæe megadta azt néha, de milyen óvatossággal! Mindenekelőtt az összegyülekezett népnek titkos szavazással kellett határoznia az idegennek befogadása fölött; de ez még semmi; hanem azonkívül még megkivánták, hogy kilencz nappal később, egy második gyűlés ugyanoly értelemben szavazzon és pedig titkos szavazattal és hogy legalább is hatezer kedvező szavazata legyen: oly szám, mely rendkívül nagynak tűnik fel, ha meggondoljuk, hogy ritkán volt oly gyűlés Athénæeben, melyben ennyi szavazó polgár lett volna együtt. Végre akármelyik polgár közbeléphetett a tiltakozás (*veto*) bizonyos nemével és megtámadhatta a határozatot a törvényszék előtt, mint olyant, a mely ellenkezik a város régi törvényeivel és megsemmisíthette azt. Bizonyára nem volt nyilvános eljárás, a melyet a törvényhozó annyi nehézségekkel és óvó intézkedésekkel vett volna körül, mint az, a mely az idegent a polgári czímmel akarta felruházni, és sokkal kevesebb formalitással járt a háború megüzenése, vagy egy új törvény alkotása. Mi annak az oka, hogy annyi

¹⁾ Idővel enyhültek e szabályok; az idegenek megkapták a jogot, hogy a községi állam templomaiba beléphettek és ott ajándékaikat letehették. Maradtak azonban még bizonyos ünnepélyek és bizonyos áldozatok, a melyekből az idegenek mindenkorra ki voltak zárva. Lásd Boeckh. *Corp. inscr.* 101. sz.: *Πειραιεύσι νόμιμὸν ἔστι εἰσιέναι, ἄλλῳ δὲ μῆ.*

²⁾ Herod. IX, 33—35. Aristoteles azonban mondja, hogy Spárta régi királyai elég szívesen megadták a polgári jogot (*Polit.* II, 9, 12.

akadályt gördítettek az idegen elé, ha az polgárrá akart lenni? Bizonyosan nem attól féltek, hogy a politikai gyűlekezeten szavazata lenyomja a mérleget. Demosthenes megmondja nekünk az igazi okát és az athénaiak gondolkozása módját: »Hogy meg kell őrizni az áldozatok szeplőtelenségét.« »Kizárni az idegent« annyi, mint: »örködni a szent szertartások ielett.« »A polgárok közé bocsátani az idegent« annyi, mint: »részesíteni őt a vallásban és a szertartásokban.« ¹⁾

Már pedig ilyen tette a nép nem tartotta magát tökéletesen szabadnak és lelkiismeretében kétség támadt; mert tudta, hogy a nemzeti istenek hajlandók az idegent visszautasítani és hogy az áldozatok alkalmasint meg lesznek zavarva az új jövevény megjelenése által. Az idegennek a polgári joggal való megajándékozása a nemzeti cultus alapelveinek valóságos megsértése volt; ez volt az oka, hogy az állam kezdetben annyira fukarkodott vele. Megjegyzendő még, hogy az ilyen nagynehezen polgárnak felvett férfiú sem archonná, sem pedig pappá nem lehetett. Az állam megengedte ugyan, hogy részt vehessen isteni tiszteletében, de hogy ő ennek élén álljon, az már nagyon sok lett volna.

Athénaeben senki olyan polgárrá nem lehetett, a ki egy másik városnak polgára volt. ²⁾ Mert vallási lehetetlenség volt, hogy valaki egyszerre két államnak legyen tagja, valamint lehetetlen volt, mint fennebb láttuk, hogy két családnak a tagja volt volna. Senkinek sem lehetett egyszerre kétféle vallása.

¹⁾ Demosth. in *Neaeram.* 89, 91, 92, 113, 114.

²⁾ Plutarch. *Solon.* 24. Cic. *Pro Caecina* 34.

A cultusban való résztvétel maga után vonta a jogok élvezését. Minthogy a polgár jelen lehetett a gyűlést megelőző áldozatnál, ott szavazhatott is. Minthogy az állam nevében áldozatot mutathatott be, lehetett pryтанos és archon. Minthogy az állam vallásának részese volt, annak révén igénybe vehette a törvényt és végezhetette a törvénykezési eljárás minden szertartását.

Az idegennek ellenben, nem lévén semmi része a vallásban, semmi joga sem volt. Ha a szent kerítés közé, melyet a pap a gyülekezet számára kijelölt, belépett, halállal bünhődött. Az államnak törvényei számára nem voltak. Ha vétéséget követett el, úgy bántak vele, mint rabszolgával és a peres eljárás minden formájának mellőzésével büntették, mivel neki az állam semmiféle igazságszolgáltatással nem tartozott. ¹⁾

Mihelyt annak szükségét kezdték érezni: hogy idegen számára is legyen igazságszolgáltatásuk, rendkívüli törvényszéket kellett felállítaniok. Rómában külön praetor volt, a ki az idegenek felett bíraskodott (*praetor peregrinus.*) Athénaeben az idegeneknek bírása a *polemarchos* volt, azaz a háború viselésével, valamint minden az ellenséggel végzendő ügyek elintézésével megbízott tisztviselő. ²⁾

Sem Rómában, sem Athénaeben az idegen nem lehetett földbirtokos. ³⁾

¹⁾ Aristot. *Pol.* III, 13. Plato. *Leges.* VI.

²⁾ Demosth. *In Neaeram* 49. Lysias, *In Pankleonem* 2, 5, 13. Pollux VIII, 91. Harpokration v. *πολέμαρχος*.

³⁾ Xen. *De vectigal.* II, 6. Személyes kedvezésből megnyerhette az idegen azt a jogot, melyet a görög jog *ἐγκλησις*-nak, a római *ius commercii*-nak nevezett.

Nem nősülhetett; legalább házasságát nem ismerték el törvényesnek, és gyermekeit törvényteleneknek tartották. ¹⁾ Szerződést polgárral nem köthetett; legalább a törvény nem ismerte el az ilyen szerződés érvényességét. Kezdetben még kereskedést üzni sem volt jogában. ²⁾ A római jog megtiltotta neki, hogy valamely polgártól örököljön, sőt viszont azt is, hogy valamely polgár tőle örököljön. ³⁾ Ez elv szigorát annyira túlozták, hogy, ha valamely idegen elnyerte a római polgári jogot, anélkül hogy fia, a ki még az előtt született volt, ebben a kedvezményben részesült volna, a fiú atyjára nézve idegenné lett és nem lehetett annak örökösévé. ⁴⁾ A polgár és az idegen között való megkülönböztetés sokkal erősebb volt, mint az atya és fia között való természeti kapocs.

Első tekintetre az a látszata van a dolognak, mintha feladatuknak tartották volna az idegen ellen a zaklatás bizonyos módszerét felállítani. De ez nem áll. Athénai és Róma jól fogadták az idegent és védelmezték azt kereskedelmi és politikai okokból. De jóakarattuk és érdekük nem volt képes megszüntetni a régi törvényeket, melyeket a valóság állapított meg. Ez a vallás nem engedte, hogy az idegen földbirtokossá lehessen, mert nem lehetett neki rész az állam szent földjében. Az nem engedte, hogy az idegen

¹⁾ Demosth. *In Neaeram* 16; Arist. *Madarai* 1652; Aristot. *Polit.* III, 3, 5; Plut. *Perikl.* 37. Pollux, III, 21; Athenaeos XIII, 38; T. Liv. XXXVIII, 36 és 43; Gaius. I, 67; Ulpian. V, 4—9; Paulus, II, 9. Külön törvényre volt szükség, hogy egy más város lakójának megadják az *ἐπιγαμία*-t vagy a *connubium*ot.

²⁾ Ulpian. XIX, 4. Demosth. *Pro Phorm.*; *In Eubulidem.* 31.

³⁾ Cic. *Pro Archia* 5; Gaius II, 110.

⁴⁾ Pausan. VIII, 43.

valamely polgártól, vagy pedig a polgár az idegentől örökölhessen, mert a javak minden átszármaztatása maga után vonta a cultusnak átszármaztatását, és mert lehetetlen volt, hogy a polgár az idegennek cultusát végezze, valamint megfordítva ez amazét.

Lehetett az idegent szívesen fogadni, örködni felette, sőt tisztelni, ha gazdag és tiszteletre méltó volt; de nem részesíthették őt sem vallásukban, sem jogukban. Rabszolgával jobban bántak, némi tekintetben, mint ő vele; mert a rabszolga, mint tagja annak a családnak, a melynek a cultusában résztvett, az államhoz volt kapcsolva ura közvetítése által; őt az istenek védelmezték. A római vallás is azt mondta, hogy a rabszolgának sírja szent, az idegené pedig nem az.¹⁾

Hogy az idegent a törvény előtt valaminek tartsák, hogy kereskedést üzhessen, szerződéseket köthessen, biztonságban élvezhesse javait, hogy az állam igazságszolgáltatása őt hathatósan védhesse, valamely polgár cliensévé kellett lennie. Róma és Athénæ is megkövetelték, hogy minden idegen fogadjon magának védőt (*patronus*).²⁾ Az által, hogy az idegen magát valamely polgárnak cliensévé és így a polgártól függővé tette, közelebbi kapcsolatba jutott az államhoz és pedig védője közvetítése által. Attól fogva részesült a polgári jog némely kedvezményeiben és elnyerte a törvények védelmét.

A régi községi államok az ellenük elkövetett bünteteket nagyjából úgy büntették, hogy a vétkest megfosz-

¹⁾ *Digest.* XI. k. tit. 7, 2; XLVII. k. tit. 12, 4.

²⁾ Harpokration, *προστάτης*; Pollux, III, 56; Lykurgos, *In Leokratem* 21; Aristot. *Polit.* III, 1, 3.

tották polgári minőségétől. Ezt a büntetést *ἄτιμία*-nak nevezték el.¹⁾ Az az ember, a kit avval sujtottak, semmiféle tisztséget nem viselhetett, sem a törvényszékben részt nem vehetett, sem a gyűléseken nem szónokolhatott. Egyszersmind a vallástól is el volt tiltva; az ítélet így hangzott: »ne lépjen be többé a községi állam semmiféle szentélyébe, ne legyen joga magát virágokkal koszorúzni azokon a napokon, mikor a polgárok magukat megkoszorúzzák; ne tegye lábát abba a kerítésbe, a melyet a tisztító víz és az áldozati marhák vére kijelölt az agorán.«²⁾

Számára a községi istenek nem voltak többé. Elvesztette egyúttal a polgári jogokat mind; nem jelenhetett meg többé a törvényszék előtt, még mint tanu sem; ha bántották, nem volt szabad panaszt emelnie; »megverhették büntetlenül;«³⁾ a községi állam törvényei nem védelmezték. Ő

¹⁾ Az *ἄτιμία*-ról Athénában l. Aeschin. *In Timarchum* 21; Andokid. *De Mysteriis*, 73—80; Plut. *Phokion* 26, 33, 34, 37. — Az *ἄτιμία*-ról Spártában, Her. VII, 231. Thuk. V, 34; Plut. *Agesil.* 30. — Ugyanez a büntetés megvolt Rómában. Ezt *infamia* vagy *tribu movere* által fejezték ki; T. Liv. VII, 2; XXIV, 18; XXIX, 37; XLII, 10; XLV, 15. Cic. *Pro Cluentio*, 43; *De orat.* II, 67; Val. Max. II, 9, 6. Ps-Asconius ed. Orelli 103. lap; *Digest.* III. tit. 2. Dionys. XI, 63 fordítja *infames-t* ἄτιμοι és Dio Cass. XXXVIII, 13, *tribu movere-t* ἀτιμάζειν által.

²⁾ Aeschin. *In Timarchum*: μή ἐξέστω αὐτῷ ἱερῶσύνην ἱεράσασθαι, μὴδ' εἰς τὰ δημοτέλη ἱερὰ εἰσίστω, μὴδ' ἐν ταῖς κοιναῖς στεφανηφορίαις στεφανοῦσθω, μὴδ' ἐν τοῖς τῶν τῆς ἀγορᾶς περιρρανηρίων περνεύσθω. Lysias, *In Andokidem* 24: εἰργεσθαι τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν ἱερῶν.

³⁾ Plut. *Agesil.* 30: παίει βουλόμενος αὐτοῦς. — Lysias, *In Andok.* 24: ὥστε μὴδ' ἀδικούμενον ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν δύνασθαι δίκην λαβεῖν. — Demosth. *In Midiam*, 92: ἀτιμία νόμων καὶ δικῶν καὶ

sem el nem adhatott, sem meg nem vehetett semmit, semmi-féle szerződést sem köthetett. ¹⁾ Idegenné lett saját városában. Politikai jogaitól, vallásától, polgári jogaitól, mindentől megfosztották őt egy csapásra. Mindezt magában foglalta a polgári cím, ezt elvesztve, elvesztette amazt is.

XIII. FEJEZET.

A hazafiság és a számkivetés.

A szó haza, a régieknél az atyák földjét jelentette, *terra patria*. Minden embernek a hazája a földnek az a része volt, a melyet házi vagy nemzeti vallása szentesített, az a föld, a melybe az elődök tetemei voltak eltemetve és a melyet lelkeik elfoglalva tartottak. A kis haza a családnak bekerített helye volt sírjával és tűzhelyével. Nagy hazájuk a város volt prytaneumjával és hőseivel, szent határával és a vallás által kijelölt területével. »A haza szent földje« mondták a görögök. Ez nem volt üres szó. Ez a föld valóban szent volt az emberre nézve, mivel azt istenei lakták. Állam, város, haza, e szók nem voltak elvont fogalmak, mint a modern népeknél; mindezek valóságban a helybeli istenségek összeségét képviselték mindennapi isteni tiszteletükkel és a lelkekre hatalmasan ható hitbeli meggyőződéssel együtt.

Ennek segítségével magyarázzuk a régiek hazaszere-tetét, a hatalmas érzületet, a mely előttük a legfőbb erény

πάντων στήθεσις. A *Neaera* ellen tartott védbeszéd 26—28 jelzi, hogy az *ἄμιος*-t még tanúként sem bocsátották a törvényszékhez.

¹⁾ Spártában sem nem vásárolhatott, sem el nem adhatott, sem törvényes házasságot nem köthetett, sem leányát polgárhoz nőül nem adhatta. Thuk. V, 34; Plut. *Agesil.* 30.

volt, és a melyre minden egyéb erény célzott. Minden, a mi az emberre nézve legkedvesebb lehetett, elválaszthatatlan volt hazájától. Benne találta javait, biztonságát, jogát, hitét, és istenét. Azt elveszítve, elvesztette mindenét. Majdnem lehetetlen volt, hogy a magán érdek ellentétben álljon a nyilvános érdekekkel. Plato azt mondja: »A haza szül, táplál és nevel bennünket.« És Sophokles: »A haza a mi fenntartónk.«

Az ilyen haza az emberre nézve nemcsak lakóhely. Ha elhagyja e szent falakat, ha átlépi a terület szent küszöbét, nem talál többé magának sem vallást, sem semmimű társadalmi köteléket. Hazáján kívül másutt minde nélkül isten nélkül az erkölcsi életet nélkülözi. Csakis hazájában van meg emberi méltósága és kötelességei. Csakis ott lehet ember.

A haza szent kapocscsal tartja lekötve az embert. Szeretnie kell azt, mint szereti az ember vallását, engedelmeskednie kell neki, mint engedelmeskedik istenének. »Oda kell adnia magát neki egészen, mindent reá kell fordítani, mindent neki szentelni.« Szeretnie kell, mint jóltevőt, szeretnie mint boszúlót. Sokrates, midőn hazája őt ártatlanul elítélte, nem kevésbé tartozott azt szeretni, mint Ábrahám szerette Istenét, úgy hogy még saját fiát is kész volt neki feláldozni. Mindenekfölött érette meghalni kell tudni. A római és görög ritkán hal meg egy ember iránt való odaadásból vagy becsületérvzésből; de hazájának tartozik életével. Mert, ha hazáját megtámadják, a vallás az, a mit megtámadnak. Ő tulajdonképen oltáraiért, tűzhelyeiért harczol, *pro aris et focis*; ¹⁾ mert ha az ellenség a várost elfoglalja,

¹⁾ Ebből származott az eskü formulája, melyet a fiatal athé-

oltárait fogja feldúlni, tűzhelyeit fogja eloltani, sírjait fertőzteti be, isteneit törli el, isteni tiszteletét semmisíti meg. A haza iránti szeretet jámbor istenfélelem volt a régieknél.

A haza birhatásának nagyon is becsesnek kellett lennie; a régiek ugyanis alig képzeltek maguknak nagyobb büntetést, mint ha az embert a hazájától fosztották meg. A nagy büntettek közönséges büntetése a számkivetés volt.

A számkivetés nemcsak a városban való tartózkodást tiltotta meg, és eltávolította a vele sujtottat a haza földjétől: el volt az egyúttal tiltva a cultustól is; a számkivetés magában foglalta azt, a mit mai nap egyházi átoknak (*excommunicatio*) neveznek. Egy embert számkivetni annyit jelentett a görögöknél, valamint a rómaiaknál a használt kifejezés szerint, mint: az embert a tűztől és víztől eltiltani.¹⁾ Eme tűz alatt a tűzhelynek szent tűzét kell értenünk, a víz alatt pedig a tisztító vizet, melyet az áldozatoknál használtak.²⁾ A számkivetés e szerint kitaszította az embert a valás közösségéből. Spártában is, midőn valakit a polgári jogtól fosztottak meg, a tűztől tiltották el.³⁾ Egy athénai költő egy szereplő személylyel mondatja el a borzasztó formulát, melylyel a száműzöttet sujtották:

»Megtiltom, hogy az embert, bárki legyen is
E földön, melyen mint király uralkodom,
Akárki befogadja, vagy szóljon vele,
Vagy részesítse őt az áldozatban és

naei mondott: ἀμυνῶ ὑπὲρ τῶν ἱερῶν, Pollux VIII, 105; Lykurgos, *In Leokratem* 78.

¹⁾ Cic. *Pro Domo*, 18; T. Liv. XXV, 4. Ulpian. X, 3.

²⁾ Festus ed. Müller. 2. lap.

³⁾ Herod. VII, 231.

Imákban, vagy megszentelt vízzel hintse meg;
Mindenki üzze el házából őt, miként
Mindnyájunk megfertőztetőjét.« ¹⁾

Jelenléte minden házat beszennyezett. A ki őt befogadta, érintése által meg volt fertőztetve. »Annak, a ki vele enni vagy inni találna, vagy őt megérintené, így szólt a törvény, meg kell magát tisztítania.« ²⁾ A kiátkozásnak e csapása alatt a száműzött semmiféle vallási szertartásban nem vehetett részt; számára nem volt többé cultus, szent lakoma, szent ima; ki volt zárva vallásában való örökségéből.

Meg kell jól gondolni, hogy a régiek fogalma szerint, az isten nem volt mindenütt jelen. Ha volt is valami homályos fogalmuk a mindenség istenségéről, nem az volt az, a kit gondviselésüknek tekintettek és a kihez imáikkal fordultak. Minden embernek istenei csak azok voltak, a kik házában, kerületében, városában laktak. A száműzött elhagyva hazáját, elhagyta isteneit is. Sohasem látta többé vallásának egyik részletét sem, mely őt vigasztalhatta, oldalmazhatta volna; nem érezte többé a gondviselést, mely felette őrködött volna; megvolt fosztva az ima boldogságától, minden, a mi lelke vágyait kielégíthette volna, el volt tőle véve.

A vallás volt hát a forrás, melyből a polgári és poli-

¹⁾ Sophokl. *Oedipus Király*, 239. Csiky Gergely *Soph. tragœdiái* 15. lap. Ugyanez állott az *αἰμία*-ról, mely a száműzetésnek bizonyos neme volt, de csakis a község kebelében.

²⁾ Plato, *Leges* IX, 881 : *φευγέτω ἀειφυγίαν ἐξ ἄστεος καὶ πάντων ἱερῶν εἰσρχέσθω*. . . *Ἐὰν δέ τις τῶ τοιούτῳ συμφάγη ἢ συμπίῃ ἢ τινα ἄλλην κοινωνίαν κοινωνήσῃ, ἢ καὶ μόνον ἐντυγχάνων προσάπτῃται, μήτε εἰς ἱερὸν ἔλθῃ μήτ' εἰς ἀγορὰν πρότερον ἢ καθήρηται*.

tikai jogok folytak. A száműzött e szerint mindent elveszített, ha hazája vallását elvesztette. Kizárva a városnak cultusából, ugyanazon egy csapással elragadva látta magától a házi istent és el kellett oltania tűzhelye tűzét.¹⁾ Nem volt többé birtoklási joga; földje és minden javai, mintha meghalt volna, átszálltak gyermekeire, ha el nem kobozták azokat az állam istenei javára.²⁾ Nem levén többé cultusa, nem volt többé családja sem; megszűnt többé férj és atya lenni. Fiai nem voltak többé hatalmában;³⁾ neje nem volt többé neje, és azonnal máshoz mehetett férjhez.⁴⁾ Ime *Regulus*, az ellenség foglya, kit a római törvény a számkivetettek közé számít; midőn a *senatus* tőle véleményét kérdezi, vonakodik azt megadni, mert a számkivetett nem *senator* többé; midőn neje és gyermekei feléje szaladnak, visszatartja öleléseiket, mivel a száműzöttre nézve nincsen sem gyermek, sem feleség többé:

¹⁾ Ovid. *Trist.* I, 3, 4: *extinctos focos.*

²⁾ T. Liv. III, 58. XXV, 4. Dionys. XI, 46. Dem. *In Midiam* 43. Thuk. V, 60; Plut. *Themist.* 25; Pollux, VIII, 99. Ezt a szabályt némelykor enyhítették; bizonyos esetekben meg lehetett hagyni a száműzöttnek javait, vagy azokat gyermekeire ruházni át. Plato, *Leg.* IX, 877. lap. Különben nem kell összetéveszteni az ostrakismost a száműzetéssel; az előbbi nem vonta maga után az elkobzást.

³⁾ Justinian. *Instit.* I, 12; Gaius I, 128: *Cui aqua et igni interdicatur, proinde ac mortuo eo liberi desinunt in potestate esse.* Ugyanígy a száműzött nem volt többé az atya hatalmában. (Gaius u. o.) A család kötelékei szét voltak szakítva, az örökösödés joga eltűnt.

⁴⁾ Dionys. VIII, 41. elbeszéli, hogyan vett búcsut Coriolanus nejétől, »nincsen többé férjed; vajha nálamnál boldogabb férjet találhatnál!« Hozzáteszi, hogy gyermekeinek nincsen többé apjuk. Ez nem egy rhetornak a declamatiója; ez a régi jognak a kifejezése.

*Fertur pudicae coniugis osculum
Parvosque natos, ut capitis minor
A se removisse.*¹⁾

A száműzött elvesztette vallásával polgári és családi jogát, elvesztette tüzhelyét, szabadságát, hazáját, feleségét és gyermekeit. Ha meghalt, nem temethették el jogosan, sem községe, sem családja sirboltjába, mert idegen.²⁾

Nem meglepő, hogy a régi köztársaságok majdnem mindig megengedték a vétkeseknek, hogy magokat önkényes számkivetés által a halálbüntetés alól kivonják. A számkivetést nem tartották kisebb büntetésnek a halálnál.³⁾ A római törvénytudók azt főbenjáró büntetésnek nevezték.

XIV. FEJEZET.

A municipalis szellem.

A mit eddig a régi intézményekből, különösen pedig a régi hitbeli meggyőződésekből láttunk, fogalmat adhat nekünk arról a mély különbségről, a mely két város között volt. Bármily közeli szomszédok voltak is, mindig két tökéletesen külön vált községet képeztek. Jóval több volt közöttük, mint a távolság, a mely ma két várost elválaszt, jóval

¹⁾ Horat. *Od.* III. 5, 41—43. V. ö. Gaius I. 129. *Si ab hostibus captus fuerit parens, pendet ius liberorum.* Regulus, ki adott szavánál fogva fogoly volt, jogilag Gaius kifejezése szerint *servus hostium* volt, (u. o.) és következésképen nem volt neki sem polgári sem családi joga. Lásd. még Cic. *De off.* III, 27.

²⁾ Thukyd. I, 138.

³⁾ Ezt a gondolatot fejezi ki Euripides, *Elektrá*-jában 1315. *Phoen.* 388. és Plato *Kriton*-jában 52. lap.

több, mint a határ, mely két államot elkülönít; sem isteneik nem voltak ugyanazok, sem szertartásaik, sem imáik. A városnak a cultusától el volt tiltva a szomszéd városnak a lakosa. Abbeli meggyőződésük volt, hogy a város istenei visszautasítják mindenkinek a hódolatát és imáit, a ki nem polgártársuk.

Igaz, hogy ezek a régi hitbeli nézetek idővel módosultak és enyhültek; de teljes hatályukban voltak ama korokban, a melyben a társadalmak képződtek és ezek a társadalmak annak nyomát mindig megtartották.

Két dolog könnyen felfogható: mindenekelőtt, hogy eme minden városra nézve sajátos vallás a községet igen erős és majdnem rendíthetetlen módon szervezte; és valóban csodálatos, hogy ez a társadalmi szervezet, hibáinak dacára és a bukás minden feltételei mellett is, miképen tartotta fenn magát oly sokáig; továbbá, hogy e vallásnak oly hatásúnak kellett lennie, hogy hosszú időn át lehetetlenné tett minden társadalmi alakulást, mely más lehetne, mint a város.

Minden városnak, már vallása követelései szerint, tökéletesen függetlennek kellett lennie. Kellott, hogy minden egyesnek külön törvénykönyve legyen, hiszen minden egyesnek külön saját vallása volt, a törvény pedig a vallásból folyt. Minden egyesnek független igazságszolgáltatásának kellett lennie és nem volt lehetséges oly igazságszolgáltatás, mely a város felett állana. Minden egyesnek megvoltak saját vallási ünnepei és naptára; a hónapok és az év nem lehettek egyenlők két városban, mivelhogy az ünnepeles szertartások sora különböző volt. Minden egyesnek volt saját súly-, ür- és hosszmértéke. Nem engedték, hogy akármi is két város között közös legyen. Az elválasztó

vonat oly mély volt, hogy nehezen képzelhető, hogy két különböző város lakosai között a házasság meg lett volna engedve. Az ilyen egyesülés mindig idegenszerűnek látszott és sokáig törvénytelennek tartották azt. Rómának és Athénaének törvényhozása láthatólag küzdött annak behozatala ellen. Az ilyen házasságból származott gyermekeket majdnem mindenütt a törvénytelenek közé számították és a polgári jogoktól megfosztották. Hogy a házasság két város lakosai között érvényes legyen, közöttük külön szerződésnek kellett fennállnia (*ius connubii*, *ἐπιγαμία*.)

Minden városnak területét a szent határkövek egy egész sora zárta körül. Ez volt nemzeti vallásának és isteneinek a látóköre. E határköveken kívül más istenek uralkodtak és az emberek más isteni tiszteletet gyakoroltak.

Görögország történetének legfeltűnőbb jellege, valamint a római hódítás előtt Itáliáé is, az egyes városoknak a végletekig vitt különállása és az elszigeteltség szelleme. Görögországnak sohasem sikerült egységes államot képezhetni; sem a latin, sem az etruskus városok, sem pedig a samniumbeli tribusok nem voltak képesek egy tömör területet képezni. A görögök gyógyíthatatlan eldaraboltatását rendszeresen országuk természetének tulajdonítják és azt mondják, hogy a hegységek, melyek ott egymást keresztezik, vonták az emberek között a természetes elválasztó határvonalakat. De nem voltak hegységek Thebae és Plataeae, Argos és Spárta, Sybaris és Kroton között. Nem voltak sem Latium városai, sem pedig Etruriának tizenkét városa között. A természet világának tagadhatlanul van befolyása a népek történetére; de az ember hitbeli nézetei még sokkal hatásosabbak. Két szomszéd város között valami sokkal áthághatatlanabb dolog állott, mint a hegység; t. i. a szent

határkövek sora, a cultusnak különböző volta és a nemzeti istenek gyűlölsége az idegen irányában.

Ez oknál fogva a régiek sohasem alkothattak, de még csak el sem képzelhettek más társadalmi szervezetet, mint a várost. Sem a görögök, sem az itáliaiak hosszú időn át nem gondolkoztak a fölött, hogy több várost egyesíteni és ugyanazon jogalapon egy kormány alatt élni lehetne. Két város között lehetett szövetségi viszony, pillanatnyi egyesülés valamely haszon elérésére vagy veszély elhárítására; de teljes egyesülés soha sem állott be. A vallás ugyanis minden városból oly testületet képezett, mely máshoz nem csatlakozhatott. Az elszigeteltség a városnak törvénye volt.

Ama hitbeli nézetekkel és vallási szokásokkal, melyeket láttunk, hogyan tömörülhetett volna több város állammá? Nem fogták fel az emberi társadalmat és csak annyiban ismerték azt el szabályszerűnek, a mennyiben az a valláson alapult. Ezen egyesülés jelképének a közös lakomának kellett volna lennie. Egynehány ezer polgár nagy nehezen tudott még összegyülekezni egy prytaneum körül, elmondhatta volna ugyanazokat az imákat és megoszthatta volna egymás között a szent ételt. De kísértsük csak meg, azokkal a szokásokkal egy államot képezni egész Görögországból! Hogyan fogják végezni a közös lakomákat és mindama szent szertartásokat, a melyeknél minden polgárnak jelen kell lennie? Hol lesz a prytaneum? Hogyan fogják végezni a polgároknak évi megtisztítását? Mi lesz a sérthetetlen határokból, a melyek kezdetben a város területét jelölték és a melyek örökké elválasztották a többi földrészekről? Mi lesz a helyhez kötött cultusból, a városbeli istenekből, a herosokból, a kik a kerületet lakják? Athénai földjén nyugszik Oedipus a heros, Thebae ellensége; hogyan

egyesíthető Athénæ és Thebæ ugyanazon cultusban és egy kormány alatt?

Midőn ezek a babonás nézetek erejükből veszítettek (pedig csak igen későn gyengültek a köznép szellemében) már ideje múlt, hogy az államnak új formát adjanak. A szakadást szentesítette a megszokás, az érdek, a megrögzött gyűlölet, és a harczokról való megemlékezés. Nem lehetett már többé a *multra* visszatérni.

Minden város szívósan ragaszkodott önkormányzatához (*autonomia*); így nevezték ők azt a közösséget, mely isteni tiszteletüket, jogaikat, kormányukat, minden vallási és politikai függetlenségüket magában foglalta.

Sokkal könnyebb volt valamely városnak egy másik várost meghódítani, mint azt magához csatolni. A győzelem az elfoglalt város minden polgárát rabszolgává tehetett; de nem tehetett őket a győztes résznek polgártársaivá. Összeelegyíteni két várost egy állammá, egyesíteni a legyőzött lakossággal és összetársítani ugyanazon kormány alatt, olyan dolog, melyet seholsem találunk a régielnél; egy esetet kivéve, melyről majd később szólunk. Ha Spárta meghódítja Messéniát, az nem azért történik, hogy a spártiakból és messéniekből egy népet képezzen; hanem kiűzi vagy szolgáláivá teszi a legyőzötteket mind és elfoglalja azok földjeit. Athénæ épen úgy jár el Salamis, Aegina és Mélós irányában.

Hogy a legyőzötteket a győztesek városába befogadják, az senkinek sem juthatott eszébe. A városnak voltak istenei, hymnusai, ünnepélyei, törvényei, melyek becses örökségét képezték; nagyon is vonakodott ezekben a legyőzöttet részesíteni. De még joga sem volt hozzá; megengedhetette-e Athénæ, hogy Aeginának lakosa beléphessen az

Athéné polias templomába? hogy isteni tisztelettel illesse Theseust? hogy résztvehessen a szent lakomában? hogy mint prytanos éleszsze a szent nyilvános tűzhelyét? A válás tiltotta ezt. Így tehát Aegina szigetének legyőzött lakossága nem képezhetett egy államot Athénai lakosságával. Minthogy nem voltak ugyanazon isteneik, nem lehetek az aegina- és athénaieknek ugyanazon törvényeik, sem pedig ugyanazon tisztviselőik.

De nem küldhetett-e Athénai, épségében hagyva a legyőzött várost, legalább tisztviselőket falai közé, hogy azt igazgassák? Teljesen ellenkezett a régiek elveivel, hogy valamely várost oly ember igazgasson, a ki nem annak a polgára. A tisztviselőnek vallási főnek is kellett lennie, a kinek legfőbb hivatása volt, hogy a város nevében áldozatot végezzen. Az idegen, kinek nem volt joga az áldozatot bemutatni, nem lehetett e szerint tisztviselő. Minthogy vallási tisztje nem volt, az emberek szemei előtt nem lehetett törvényes tekintélye. Spárta megkísérlette a városokba *harmostéseit* (kormányzó) helyezni; de ezek nem voltak tisztviselők, nem bíráskodtak, nem jelentek meg a gyűléseken. Minthogy azonban a városok lakosaival semmiféle szabályozott viszonyban nem álltak, nem tarthatták magokat sokáig.

Ebből az következett, hogy minden győző abba a kététes helyzetbe jutott, hogy vagy feldúlja a legyőzött várost és elfoglalja a területét, vagy meghagyja teljes függetlenségét. Közép út nem volt. Vagy megszűnt a város lenni, vagy független állammá lett. Minthogy saját isteni tisztelete volt, saját kormányának is kellett lennie; nem vesztette el az egyiket, hacsak a másikat el nem vesztette, de akkor meg is szűnt lenni.

A régi városnak ez a korlátlan függetlensége csak

akkor szünhetett meg, midőn a hitbeli meggyőződés, a melyen az alapult, teljesen eltűnt. Csak miután ezek az eszmék átalakultak és a régi társadalom felett több forradalom lezajlott, csak akkor lehetett egy sokkal nagyobb és más szabályok által igazgatott államot szervezni és megalkotni. De erre nézve az embereknek más elveket és más társadalmi kapcsolatot kellett felfedezniök, mint a régi koré volt.

XV. FEJEZET.

A városok egymáshoz való viszonya; a háború; a béke; az istenek szövetsége.

A vallás, mely oly nagy hatalmat gyakorolt a város beléletére, ugyanazzal a tekintélyével közbelépett mindazon viszonyokban, a melyekben a városok egymáshoz állottak. Láthatjuk ezt, ha megfigyeljük, miképen viseltek háborút a régi kor emberei, miképen kötöttek békét és létesítettek szövetséget.

Két város két vallási társaság volt, melyeknek nem voltak ugyanazok az istenei. Ha egymás ellen háborút viseltek, nemcsak férfiak harczoltak, hanem az istenek is résztvettek benne. Nem szabad hinni, hogy ez csak költői képzelődés. A régieknél ugyanis igen határozott és igen élénk vallási meggyőződés uralkodott, a mely szerint minden hadsereg magával vitte isteneit. Meg voltak győződve, hogy ezek a harcztusában harczolnak; a katonák védelmezték őket, ők meg a katonákat. Az ellenség ellen harczolva, mindenki azt hiszi vala, hogy a másik város istenei ellen is harczol; meg volt engedve, hogy ezeket az idegen isteneket gyűlöljék, bántalmazzák, üssék; még foglyaikká is tehatték.

A háborúnak e szerint sajátságos képe volt. Képzeljünk magunknak két kis sereget, szemben egymással; minden seregnek közepette ott voltak szobrai, oltára, szent jelképekkel díszített jelvényei; ¹⁾ minden seregnek vannak jóslatai, a melyek sikert ígérnek, augurai és jósai, a kik győzelmet biztosítanak. A harcz előtt mind a két sereg minden katonája ép úgy gondolkozik és szól, mint ama görög férfiú Euripidesnél: »Azok az istenek, a kik velünk harcolnak, sokkal erősebbek mint azok, a kik az ellenséggel vannak.« Minden hadsereg olyanféle átkot mond az ellenség seregére, mint a milyennek formuláját számunkra Macrobius megőrizte: »Óh istenek! terjeszszetek rémületet, félelmet és bajt ellenségeink között. Foszszátok meg ezeket a férfiakat és mindazokat, a kik területükön és városukban laknak, a nap világától. Legyen ez a város és az ő területük, fejük és személyük nektek szentelve« ²⁾ Eme szavak után mind a két részről, oly vad elkeseredéssel ütköznek meg, a melyet csak a gondolat támaszthat, hogy isteneik részükön vannak és hogy idegen istenek ellen harcolnak. Nincsen kegyelem az idegen számára; a háború kiengesztelhetetlen; a vallás áll a harcznak élére és buzdítja a harczolókat. Nem uralkodhatik itt semmi felsőbb törvény, mely mérsékelné az ölési vágyat; meg van engedve a foglyokat megölni és a sebesülteket kivégezni.

Még a harcz terén kívül sem volt fogalmuk semminemű kötelezettségről ellenségük irányában. Sohasem volt náluk jog az idegent illetőleg, annál kevésbbé lehetett, mikor vele háborúban állottak. Őt tekintve, nem volt helye a megkülönböztetésnek a jogosság és jogtalanság között.

¹⁾ ἐπὶ τὰς ἱερὰς εἰκαστικὰς σημείας. Dionys. X, 16.

²⁾ Macrob. Saturn. III, 9.

Mucius Scaevola és vele együtt a rómaiak mind azt hiszik vala, hogy szép dolog az ellenséget megölni. Marcius consul nyilvánosan dicsekedett, hogy rászedte Makedonia királyát. Paulus Aemilius százezer epirotát eladott, kik önkényt adták meg magokat. ¹⁾

A lakedaemoni Phoebidas, teljes béke idejében, foglalta el Thebae fellegvárát. Megkérdezték Agesilast ezen cselekedet jogossága felől: »Csak azt vizsgáljátok meg, vajon hasznos-e az, felelt a király, mert ha valamely cselekedet a hazára nézve hasznos, szép azt véghezvinni.« Ime a régi városok nemzetközi joga! Spártának egy másik királya, Kleomenés azt mondta, hogy minden igaztalanság a melyet az ellenségen követhetünk el, az istenek és emberek szemei előtt igazságos. ²⁾

A győztes úgy kiaknázhatta győzelmét, a mint neki tetszett. Semmiféle, sem isteni sem emberi törvény nem gátolta bosszúját vagy kapzsiságát. Azon a napon, a melyen Athénae elhatározta, hogy minden mityleneit, nem és kor különbség nélkül, kiírt, azt hitte, hogy nem lépi túl jogát; midőn másnap újra meghányta határozatát és megelégedett avval, hogy csak ezer embert ölet meg és az egész területet elkobozza, azt hitte, hogy emberségesen és kiméletesen cselekszik. Plataeae bevétele után a férfiakat lemészárolták, a nőket eladták és senkisémet vádolta a győzteseket a jog megsértésével. ³⁾

¹⁾ T. Liv. XLII, 57.; XLV, 34.

²⁾ Plutarch. *Agesil.* 23. *Apophthegmata Lakedaemoniorum.* Még maga Aristides sem képez kivételt; úgy látszik, azt vallotta, hogy a jogosság nem kötelező az egyik városra nézve a másik irányában. L. mit mond e tekintetben Plutarchos. *Vita Arist.* 25.

³⁾ Thukyd. III, 50.; III, 68.

Nemcsak egyedül a katonák ellen viselték a háborút, hanem viselték az egész lakosság ellen, férfiak, nők, gyermekek és rabszolgák ellen; nemcsak az emberi lények ellen, hanem mezőségük és vetéseik ellen is. Leégették a házakat, levágták a fákat; az ellenség természetét rendesen az alvilági isteneknek szentelték és ennek következtében elégették. ¹⁾ Leöldösték a marhákat; még a vetéseket is kiirtották, a melyek jövő évben hozhattak volna termést. Egy háború képes volt egy csapással egy egész népnek a nevét és faját teljesen eltörölni és egy termékeny vidéket pusztasággá változtatni. A háború eme jogának erejénél fogva tett Róma maga körül majd mindent pusztasággá; azt a területet, a melyen a huszonhárom volskus város állt volt, a pontinusi mocsárokká változtatta át; Latiumnak ötvenhárom városa eltűnt; Samniumban hosszú időn át fel lehetett ismerni azokat a helyeket, a melyeken a római seregek áthaladtak, nem annyira táboraik nyomairól, mint azon pusztaságról, mely e környéken uralkodott. ²⁾

Ha a győző a legyőzötteket ki nem írtotta, jogában állott városukat elnyomni, azaz szétrobbantani vallási és politikai társadalmukat. Erre azután megszűnt isteni tiszteletük, isteneik pedig feledésbe mentek. ³⁾ A város vallásának megszűntével egyuttal eltűnt minden egyes családnak

¹⁾ T. Liv. VI, 31. ; VII. 22. : *Cum agris magis quam cum hominibus urendo populandoque gesserunt bella.*

²⁾ T. Liv. II, 34. ; X, 15. ; Plin. H. N. XXXV, 12.

³⁾ Euripid. *Trójai nők* 25—28. : *ροσεῖ τὰ τῶν θεῶν οὐδὲ τιμᾶσθαι θέλει.* Némelykor a győztes az isteneket magával vitte. Máskor ismét, ha a meghódított földön letelepedett, mintegy jogául követte magának, hogy a vidék isteneinek és herosainak cultusát folytathassa. T. Livius közli velünk, hogy a rómaiak, mint Lanuvium urai

a vallása is. A tűzhelyek elaludtak. Az isteni tisztelettel megszűntek a törvények, a polgári jog, a család, a birtok, mind az, a mi a vallásra támaszkodott. ¹⁾ Halljuk csak a legyőzöttet, a kinek életét kegyelemből meghagyták; elmondatják vele a következő formulát: »Átadom személyemet, városomat, földemet, a vizet, mely arra folyik, a határt őrző isteneimet, templomaimat, ingó vagyonomat, minden az istenek birtokában levő tárgyakat, átadom azt mind a római népnek.« ²⁾ E pillanattól kezdve az istenek, a templomok, a házak, a földek az emberek a győzteséi lettek. Majd később elmondjuk, hogy mi lett mindebből Róma uralma alatt.

Hogy békeszerződést lehessen kötni, valami szent szertartást kellett végezni. Már az Iliásban látjuk »a szent hírnököket, a mint hozzák az eskünél az isteneknek bemutatandó áldozatokat, t. i. a bárányokat és a bort; a hadsereg vezére, kezét az áldozatok fejére téve, az istenekhez fordul

»visszaadták neki cultusát«, annak bizonyítékául, hogy a meghódítás által azt tőlük elvették; csak azt a feltételt kötötték ki, hogy joguk legyen a Juno Lanuvina templomába beléphetni. (T. Liv. VIII, 14.)

¹⁾ A legyőzöttek elvesztették földjeik fölött való birtok-jogukat. Thukid. I, 98; III, 50; III, 58. Plutarch. *Perikl.* 11. Siculus Flaccus. *De conditione agror, Gromatici* című kiad. Lachmann p. 138.: *Bellis gestis victores populi terras omnes, ex quibus victos eiecerunt, publicavere.* Siculus Flaccus p. 136.: *Ut vero Romani omnium gentium potiti sunt, agros ex hoste captos in victorem populum partiti sunt.* Cic. *In Verrem* II, III; 6. *De lege agr.* I, 2.; II, 15. Appian. *B. civ.* I, 7. Emez elv alapján a *solum provinciale* jogilag a római népé volt; Gaius II, 7: *In provinciali solo dominium populi romani est.*

²⁾ T. Liv. I, 38; VII, 31; XXVIII, 34. Polyb. XXXVI, 2. Ezt a megadási formulát megtaláljuk Plautus *Amphitryo*-jában is: *Urbem agrum, aras, focos seque uti dederunt* (71. v.) *deduntque se, divina humanaque omnia, urbem et liberos* (101. v.)

és elmondja ígéreteit; erre levágja az áldozatokat és bort áldoz, mialatt a hadsereg ezt az ima-formulát mondja: »Óh halhatatlan istenek! tegyétek meg, hogy, a mint ezt az állatot lesujtotta a kard, úgy sujtassék annak a feje, ki először szegi meg esküjét.« »A ki a szövetséget először megszegi, úgy folyjék a földön annak az agyveleje, mint a bor.«¹⁾ Ezeket a szertartásokat folytatták az egész görög történet lefolyása alatt. Még Thukydides idejében is a szerződést valami szertartással kötötték. A nép fejei, kezüket a feláldozott állat felett tartva, imát mondtak²⁾, az isteneknek lekötötték magokat. Mindegyik nép saját isteneihez könyörög³⁾ és elmondja a saját esküjét.⁴⁾

Ez az istenhez intézett ima és eskü az, a mely a szerződő feleket kötelezi. A görögök nem mondták: a szerződést aláírni; hanem: az eskühöz való áldozati marhát levágni, *ὄρχια τέμνειν*, vagy ital-áldozatot mutatni be, *σπένδασθαι*; és midőn a történetíró azoknak a neveit akarja elmondani, a kiket modern nyelvünkön a szerződés aláíróinak neveznénk, így szól: Ime azoknak a nevei, a kik ital-áldozatot mutattak be.⁵⁾

Vergilius, a ki a legrészletesebb pontossággal írja le a rómaiak szokásait és szertartásait, nem sokban tér el Homerostól, midőn kimutatja, hogyan kötöttek szerződést. »A két hadsereg között tűzhelyet emelnek, oltárt állítanak amaz istenek számára, kik velük közösek. Egy fehérbe öltö-

¹⁾ Ilias III, 245—301.

²⁾ κατὰ ἱερῶν τελείων. Thukyd. V, 47.; Xenoph. Anab. II, 2, 9.; σφάξαντες ταῦτον καὶ κάπρον, καὶ βάπτιοντες ξίφος.

³⁾ Thukyd. II, 71.

⁴⁾ Thukyd. V, 47.: ὁμύοντων τὸν ἐπιχώριον ἔθρον ἕκαστοι.

⁵⁾ Thukyd. V, 19.

zött pap elővezeti az áldozatot; a két hadvezér italáldozatot mutat be, könyörög az istenekhez, elmondja ígérétét; erre levágják az áldozatot és húsát az oltár tűzére helyezik« ¹⁾ T. Livius Rómának ezt a közjogát illetőleg rendkívül világos: »Szerződést nem lehet kötni *fetiales*-ek és a szent szertartások nélkül; mert a szerződés nem egyszerű megegyezés, *sponsio*, mint az az emberek között szokott elfordulni; szerződést ima, *precatio*, elmondásával kötünk, a melyben kinyilatkoztatjuk, hogy ama népet, a mely nem felel meg a kimondott feltételeknek, sújtsák úgy az istenek, a mint a *fetialis* az áldozatot immár sújtotta.« ²⁾

Egyedül ez a vallási szertartás adta meg a nemzetközi egyezményeknek a szent és sérthetetlen jelleget. Mindenki ismeri a caudiumi járom történetét. Egy egész hadsereg, consulai, quaestorai, tribunusai és centuriói közvetítésével kötött egyességet a samniumbeliekkel. De ezen alkalommal sem barmokat nem áldoztak fel, sem imát nem mondtak, sem magokat isteneiknek le nem kötötték. Azért a senatus jogosultnak is hitte magát kimondani, hogy ennek az egyezségnek semmiféle kötelező ereje nincsen. Miután ezt megsemmisítették, sem egy főpapnak, sem egy patriciusnak sem jutott eszébe, hogy csalárdul cselekedett.

Állandó meggyőződés volt a régieknél, hogy minden embernek csakis saját külön istenei irányában van kötelezettsége. Emlékezzünk csak vissza egy bizonyos görögnek a szavára, a kinek városa Alabandos hőst imádta; ez megszólított egy más városbeli férfiút, a ki Herkulest tisztelte:

¹⁾ Verg. *Aen.* XII, 13.; 118—120.; 170—174.; 200—215. v. V. ö. VIII, 641.: *et caesa iungebant foedera porca.*

²⁾ T. Liv. IX, 5.

»Alabandos, mondá ő, isten, Hercules pedig nem az.«¹⁾ Az ilyen eszmék mellett szükséges volt, hogy a békekötés szerződésénél, minden egyes város saját isteneit hívja esküjének tanúul: »Szerződést kötöttünk és ital-áldozatokat mutatunk be, így szólának a plataeaeiek a spártaiakhoz, tanúbizonyságul hívtuk és pedig ti a ti atyáitok isteneit, mi pedig azokat az isteneket, kik a mi országunkat birják.«²⁾ Törekedtek ugyan, ha lehetett, a két városnak közös isteneihez is könyörögni. Megesküdtek a mindenki által látható istenekre, a napra, mely mindent megvilágít, s a mindenkit tápláló földre. De minden városnak saját istenei, védő herosai sokkal inkább érdekelték az embereket és a szerződő feleknek azokat tanúbizonyságul kellett hívni, ha azt akarták, hogy őket valóban a vallás kösse össze.

Sőt, minthogy magok az istenek is résztvettek a csatában, őket is be kellett vonni a szerződésbe. Kikötötték tehát, hogy az istenek között is oly szövetség fog fennállani mint a két város emberei között. Hogy az isteneknek ezt a szövetkezését feltüntessék, megtörtént némelykor, hogy a két város felhatalmazta egymást, hogy egymás szent ünnepein jelen lehessenek.³⁾ Némelykor kölcsönösen megnyitották egymásnak templomaikat és kicserélték vallási szertartásaikat. Róma kikötötte, hogy Lanuvium városának istensége jövőben védelmezze a rómaiakat, a kiknek joguk lesz hozzá könyörögni és templomát látogatni.⁴⁾ Gyakran a két szerződő félnek mindegyike kötelezte magát, hogy a másik párt istenének áldozatot fog bemutatni. Így az eli-

¹⁾ Cic. *De nat. Deorum* III, 19.

²⁾ Thukyd. II, 71.

³⁾ Thukyd. V, 23. Plutarch. *Theseus* 25, 33.

⁴⁾ T. Liv. VIII, 14.

siek szerződést kötven az aetoliaikkal, ezután évenként áldozatot mutattak be szövetségársuk herosának.¹⁾ Továbbá némelykor két város abban egyezett meg, hogy imáikba egymásnak a nevét befoglalja.²⁾

Gyakran előfordult, hogy a szövetség következtében két városnak isteneit szobrokon és emlékpénzeken úgy ábrázolták, hogy egymásnak kezet adnak. Így vannak oly emlékpénzek, a melyeken a miletosi Apollót Smyrnának geniusával együtt találjuk, a melyeken a sidei Pallast a pergei Artemisszel, a hierapolisi Apollót az ephesosi Artemisszel együtt találjuk ábrázolva. Vergilius a thrakiaiak és a trojaiak között való szövetségről szólva, bemutatja e két népnek egyesített és szövetkezett házi isteneit (*Penates*).²⁾

Ezek a különös szokások tökéletesen megfelelték ama fogalmaknak, a melyeket a régiek magoknak isteneikről képeztek. Minthogy minden községi államnak külön istenei voltak, természetesen látszott, hogy ezek az istenek a csatákban és a békekötésekben is szerepeljenek. A két város közötti háború vagy béke a két vallás közötti háború vagy béke volt. Az ókori népek joga sokáig alapult ezen az elven. Mikor az istenek ellenségeskedtek, háború volt, mely nem ismert kegyelmet, sem törvényt; mihelyt jó barátokká lettek, az emberek egymás között szövetkeztek és a kölcsönös kötelezettségnek érzése támadt bennök. Ha föltételezni lehetett, hogy a két város polias

¹⁾ Pausanias V, 15, 12.

²⁾ Így imádkozott Athénai Chiosért és vizont. L. Aristoph. *Madarait* 880. és Theopomposnak sajátos töredékét, melyet a scholiasta erre a versre idéz.

³⁾ Verg. *Aen.* III, 15.: *sociique penates*, V. ö. T. Liv. I, 45.: *deos consociatos*.

istenségeinek okuk van szövetkezésre, ez már elegendő volt arra nézve, hogy a két város azt megtegye. Az első város, a melyhez Róma barátságos viszonyba lépett, Caere volt Etruriában és Livius elmondja ennek az okát: a gallus betörés szerencsétlensége alkalmával Rómának istenei menedékhelyet találtak Caereben; abban a városban laktak, ott imádták őket; a vendégszeretetnek bizonyos neme fejlődött ki a római istenek és az etruskus város között; ¹⁾ azóta nem engedte a vallás, hogy ez a két város ellenséges legyen egymás irányában; mindenkorra szövetkezve voltak.

XVI. FEJEZET.

A szövetkezetek; a gyarmatok.

Tagadhatatlan, hogy a görög szellem tett kísérleteket, hogy a municipalis kormányzaton fölül emelkedjék; több város már jó korán egyesült a szövetség bizonyos nemével; de itt is a vallási cselekmények nagy szerepet játsztak. Valamint a városnak meg volt saját prytaneumjának tűzhelye, ép úgy volt a szövetkezett városoknak közös tűzhelyök. ²⁾ A városnak voltak saját herosai, saját polias istenségei, saját ünnepélyei; a szövetkezetnek is volt saját temploma, istene, szertartásai, évfordulói, melyeket kegyeletes lakomák, szent játékok jeleztek.

A kisázsiai tizenkét ión gyarmatnak volt közös temploma, melyet Panióniumnak neveztek; ³⁾ a helikoni Poseidonnak volt az szentelve, a kit ugyanazok az emberek Pe-

¹⁾ T. Liv. V, 50; Aulus Gell. XVI, 13.

²⁾ *ἑστία κοινὴ τῶν Ἀρχάδων*. Pausan. VIII. 53.

³⁾ Herod. I, 143.

loponnesosban kivándorlásuk előtt tiszteltek volt. ¹⁾ Minden évben összegyülekeztek ezen a helyen, hogy megüljék az úgynevezett Paniónia ünnepet; együttesen mutattak be egy áldozatot és megosztották egymás között a szent ételeket. ²⁾ Ázsia dór városainak a Tropium hegyfokon volt közös templomuk; ez a templom Apollónak és Poseidonnak volt szentelve; és ott tartották az évforduló napjain, az úgynevezett triopiumi játékokat. ³⁾

A görög continensen a boeotiai városok csoportjának volt közös temploma az itoniai Athénának szentelve, és voltak évi ünnepei, a *Pamboeotia*. ⁴⁾ Az achaiiai városoknak Aegiumban voltak közös áldozataik és a panachaiiai Demetert tisztelték. ⁵⁾

Az amphiktyonia szó ókori kifejezésnek látszik, mely több városnak szövetkezését jelentette. Görögország első idejében meglehetősen nagyszámú amphiktyonia volt. Ismerték Kalauriaét, Delosét, Thermopylaeét és Delphiét. Kalauria szigete Hermione, Epidauros, Prasiae, Nauplia, Aegina, Athénae és Orchomenos városok egyesülésének középpontja volt; ezek a városok ott áldozatot mutattak be, a melyen senki más nem vehetett részt. ⁶⁾ Így volt De-

¹⁾ Strabo VIII, 7, 2.

²⁾ Herod. I, 148 : συλλεγόμενοι Ἴωνες ἄγεσζον ἑορτὴν, τῇ ἔθεντο οὖνομα Πανιώνια. Strabo XIV, I, 20 : Πανιώνια, κοινὴ πανήγυρις τῶν Ἴωνων συνελεῖται τῷ Ποσειδῶνι καὶ Θύσσια. Diodor. XV, 49.

³⁾ Herod. I, 144 ; a miletosi Aristides a *hist. graec. frag.*-ban ed Didot IV. k. p. 324.

⁴⁾ Pausan. IX, 34.

⁵⁾ Pausan. VII, 24.

⁶⁾ Strabo VIII, 6, 14. Idővel változás állott be : Nauplia helyét a szent szertartásnál az argosiaiak foglalták el és Prasiaeét a lake-daemoniak.

losban is, a hová igen régi időktől fogva a szigetek küldték képviselőiket, hogy Apolló ünnepét áldozatokkal, kardalokkal és ünnepi játékokkal megüljék. ¹⁾

Thermopylae amphiktyoniája, a melyet a történet jobban ismer, nem volt más természetű, mint az előbbieik. Megalakulva kezdetben a szomszéd városok között ²⁾, volt temploma Demeternek szentelve, saját áldozata és évenkénti ünnepe. ³⁾

Nem volt amphiktyonia isteni tisztelet nélkül; mert, így szól egy régi író: »ugyanaz a gondolat, a mely a népet a város alapításánál vezérelte, ugyanaz vitte őket arra, hogy több város számára közös áldozatokat alapítottak; miután a szomszédság és a kölcsönös szükség egymáshoz közel hozta őket, vallási ünnepeket ültek, és dicsőítő szertartásokat (*panegyris*) végeztek együttesen; a közösen végzett szent lakomából és a szent italáldozásból barátsági kötelék keletkezett.« ⁴⁾ A szövetséges városok, a vallás által

¹⁾ Thukyd. III, 104: ἦν δὲ τὸ πάλαι μεγάλη σύνοδος ἐς τὴν Ἀῆλον τῶν Ἰώνων καὶ νησιωτῶν σὺν γύναιξι καὶ παισὶν ἐθεώρουν, καὶ ἄγων ἐποιεῖτο, χόρους τε ἀνηγόν αἱ πόλεις. — Ezt az amphyktioniát visszaállította Athénai az ötödik században, de egészen más szellemenben.

²⁾ Aeschines. Περὶ παραβρεσβ. 116 előszámlálja azokat a népeket, a melyeknek ez a templom közös birtokát képezte, ἔθνη μετέχοντα τοῦ ἱεροῦ; ezek valának: a thessaliaiak, boeotiaiak, a Tetrapolisből való dórok, az iónok, perrhaebosziak, magnesiaiak, a dolopok, lokrisiak, oetaiak, phthiotisiak, maliosziak, phokisiak. Spárta ezek között mint Dorisnak gyarmata szerepel, Athénai pedig mint az ión népnek része. V. ö. Pausan. X, 8; Harpokration v. ἀμφικτύονες.

³⁾ Strabo IX, 5, 17: Ἀθήμητος ἱερὸν ἐν ᾧ θυσίαν ἐτέλουν οἱ ἀμφικτύονες.

⁴⁾ Strabo IX, 3, 6. Meincke azt vélte, hogy ez a rész be van csusztatva, és kihagyta azt kiadásából. De az mindenesetre valami

kijelölt napokon néhány embert küldtek, kik egyidőre papi jelleggel voltak felruházva és a kiket *theoros*-oknak, *pylagoros*-oknak vagy *hieromnemones*-eknek neveztek. Előttük vágták le az áldozati marhát a szövetség istenének tiszteletére, és megosztották velök az oltáron sült húst. Ez a kardalok, imák és szent játékok mellett közösen megtartott lakoma képezte a szövetségnek jelét és kapcsát.

Ha a hellén testületnek egysége tisztán nyilatkozott a görög szellem előtt, ez leginkább közös isteneik és a szent szertartások által történt, a melyeken összegyülekeztek. A polias istenségek mintájára volt nekik panhellén Zeusuk. Az olympiai, isthmosi, nemeai és pythiai játékok nagy vallási ünnepélyek voltak, a melyekhez lassankint a görögöket mind oda bocsátották. Minden város elküldte ezekhez *theoriá*-ját (theorosokból álló küldöttségét), hogy résztvegyen az áldozásban.¹⁾ A görög patriotismus hosszú időn át csakis ezt a vallási formát ismerte. Thukydides gyakran említi a hellének közös isteneit,²⁾ és midőn Aristophanes kérve-kéri polgártársait, hogy hagyjanak fel belvillongásaikkal, azt mondja:

»Előbb is megdorgállak egyaránt
S méltán, hogy a kik, mint vérrokonok,
Egy vizmedenczéből öntöztök oltárt
Olympián, Pythóban és Pylaeben

régi írótól és valószínűleg magától Strabótól való. Ezt a gondolatot egyébként a halikarnassosi Dionysios is kifejzi IV, 25.

¹⁾ Plato. *Leg.* XII, p. 950. Θεωρούς . . . Πυθώδε τῇ Ἀπόλλωνι καὶ εἰς Ὀλυμπίαν Αὐτὴ καὶ ἐς Νεμέαν καὶ ἐς Ἴσθμὸν Χρὴ πέμπειν, κοινωνοῦντας Θυσίων καὶ ἀγώνων τούτοις τοῖς θεοῖς.

²⁾ Τὰ ἱερὰ τὰ κοινὰ τῆς Ἑλλάδος (Thukyd. III, 58) θεοὶ ὁμοβώμιοι καὶ κοινοὶ τῶν Ἑλλήνων (Thukyd. III, 59 ; V, 18).

(S hányat lehetne mondanom ha kéri!);
Midőn nyakunkon a barbár! ti egymást
Irtjátok haddal s Hellas városit.«¹⁾

Ezeknek az amphiktyoniáknak és szövetségeknek csekély politikai jelentőségük volt. Nagy hiba volna, ha a thermopylaei, panióniumi vagy olympiai theoriákat gyűlésnek vagy szövetséges tanácsnak képzelnők. Ha ezek a férfiak néha abba a helyzetbe jutottak is, hogy a szövetkezeteknek anyagi és politikai érdekeivel foglalkoztak, ez csak kivételesen és sajátságos körülmények behatása alatt történt. Sőt az amphiktyoniák még szövetséges tagjaikat abban sem akadályozták meg, hogy egymás ellen háborút viseljenek. Rendes foglalkozásuk nem abban állott, hogy anyagi érdekeik felett tanácskozzanak, hanem hogy isteneiket tiszteljék, a szent szertartásokat végezzék, a fegyverszünetet ünnepeik alatt fentartsák; és ha a theoriák törvénytől alakultak és a szövetségnek egyik városát büntetéssel sújtották, ez csakis azért történt, mivel az a város nem teljesítette vallási kötelességét, vagy mivel valamely, az istenségnek szentelt földet bitorolt.²⁾

Hasonló intézmények uralkodtak a régi Italiában is. Latium városainak voltak latin ünnepeik (*feriae latinae*); képviselőik minden évben összegyülekeztek a Jupiter Latiaris szentélyében, az Albanus hegyén. Fehér bikát áldoztak, melynek húsát annyi részre osztották, a hány szövetséges város volt³⁾ Etruria tizenkét városának ugyanazon kö-

¹⁾ Aristoph. *Lysistrata* 1130 skv. v. Arany János ford. 1053 stb. Pylae = Thermopylae.

²⁾ Csakis későn és pedig a makedoni Fülöp idejében foglalkoztak az amphiktyonok politikai ügyekkel.

³⁾ Dionys. IV, 49: ἵνα συνερχόμενοι πανηγυρίζωσι καὶ ἔστι-

zös temploma, évenkénti ünnepeik, főpapjuk elnöklete alatt szent játékaik voltak. ¹⁾

Tudjuk, hogy sem a görögök, sem magok a rómaiak nem oly módon jártak el a gyarmatosításnál, mint időnkben történik. A gyarmat nem volt a gyarmatosító államnak függeléke, és nemis csatolták azt hozzá; az önmaga képezett teljes független államot. Mindazonáltal valami sajátos természetű kapocs volt az anyaváros és a gyarmat között, a mely attól a módtól függött, melylyel minden gyarmatosításnál eljárak.

Nem szabad hinnünk, hogy egy gyarmat véletlenségből vagy egynéhány kivándorló szeszélyéből létesült. Néhány kalandor sohasem alapíthatott volna várost és nemis állott jogában, a régiek fogalma szerint, hogy várossá szervezkedjenek. Voltak szabályok, a melyekhez alkalmazkodni kellett. Az első feltétel volt, hogy mindenekelőtt a szent tűz birtokában legyenek; a második, hogy olyan embert vigyenek magukkal, a ki fel volt jogosítva az alapítás szent szertartásainak végzésére. A kivándorlók mindezt anyavárosuktól kérték. A város tűzhelyén meggyújtott tüzet vittek magukkal; ²⁾ és vittek egyuttal egy alapítót, kinek a város szent családai egyikéhez kellett tartoznia. ³⁾ Ez vé-

ὄνται καὶ κοινῶν ἱερῶν μεταλαμβάνουσι. Varro VI. 25: *Latinae feriae, a Latinis populis quibus ex sacris carnem petere ius fuit cum Romanis.* Plin. *H. N.* III, 9, 69: *Cum his carnem in monte Albano soliti accipere populi.* V. ö. T. Liv. XLI, 16; Dionys. IV, 49: ἐνὸς ταύρου κοινῶς ὑπὲρ πασῶν θυομένου, μέρος ἑκάστη τὸ τεταγμένον λαμβάνει.

¹⁾ T. Liv. V, 1.

²⁾ *Etymologicum magnum* v. *πρυτανεία*. Herod. I, 136.

³⁾ Herodot. I, 146; Thukyd. I, 24; VI, 3—5. Diodor V, 53, 59, 81, 83, 84. Plutarch. *Timoleon*.

gezte az új város alapítását ugyanoly szertartások mellett, mint a melyekkel egykor az ő városát alapították. ¹⁾ A tűzhelynek szent tüze a két várost örök időkre a vallás és rokonság szent kötelékével kötötte össze. Azt, a mely a tüzet szolgáltatatta, anyavárosnak (*metropolis*) nevezték ²⁾; a mely pedig átvette, oly viszonyba jutott amahhoz, mintha leánya volna. ³⁾ Ugyanegy városnak két gyarmatát egymás között testvérvárosnak nevezték. ⁴⁾

A gyarmatban ugyanannak az isteni tiszteletnek kellett lennie, mint anyavárosában; ⁵⁾ külön istenei is lehettek, de meg kellett neki őriznie és tisztelnie ama város polias isteneit is, a melyből származott. Kis-Ázsiának tizenkét ión városa, a melyeket Athénæ gyarmatainak tartottak, nem mintha athénæiek alapították volna azokat, de mert Athénænek prytaneumjából vitték el tüzüket és Athénæ isteneinek mutatta be isteni tiszteletét, annak ünnepeit ülte meg, ⁶⁾ és az áldozatok évforduló napjain oda küldte minden évben *theorosait*. ⁷⁾

Épen így cselekedett Korinthosnak gyarmata, épen így a Naxosé is. ⁸⁾ Róma is, mint Albának és ennek közve-

¹⁾ Thukyd. III, 34; VI, 4. Varro *L. L.* V, 143: *coloniae nostrae item conditae ut Roma*.

²⁾ Herodotos az iónokat Athénæ atyáinak nevezi. Herod. VII, 51; VIII, 22.

³⁾ Ezt a gondolatot többször kifejezik a régi írók. Polyb. XII, 10; Dionys. III, 7; T. Liv. XXVII, 9. Plato. *Leg.* VI. Thukyd. I, 38.

⁴⁾ Polyb. XXII, 7, 11; Plutarch. *Timoleon* 15.

⁵⁾ Thukyd. VI, 4. Polyb. IX, 7; Strabo IV, 1, 4.

⁶⁾ Herod. I, 147; VII, 95.

⁷⁾ Thukyd. I, 25; Aristoph. scholiast. *Felhők* 385. v. Isokrates *Panegy.* 7, 31.

⁸⁾ Diodor. XII. 30. Thukyd. VI, 3.

titésével mint Laviniumnak gyarmata, minden évben végzett Albanus hegyén áldozatot és küldött Laviniumba áldozati barmokat »a hol penatesei voltak.« ¹⁾ A görögök régi szokása volt az is, hogy a gyarmat anyavárosától kapta főpapjait, a kik az isteni tisztelet élén állva, a szertartások pontos megtartására felügyeltek. ²⁾

Eme gyarmatok és az anyavárosok között fennálló szent kötelék igen hatalmas maradt egészen az ötödik századig idő-számításunk előtt. Ami a politikai kapcsolatot illeti, hosszú idő telt el, míg a régiek erre is gondolni kezdtek. ³⁾

XVII. FEJEZET.

A római s az athénai.

Ugyanaz a vallás, mely a társadalmakat alapította és azokat hosszú időn át kormányozta, képezte az emberi lelket is és adta az embernek a jellemét. Hitágazatai és gyakorlati követelményei által a római és görög embert bizonyos sajátos gondolkodási és cselekvési modorra készítette és oly szokásokat ruházott reá, a melyeken igen sokáig nem volt képes túladni. Az embernek mindenütt isteneket mutatott, kisserű, könnyen ingerlékeny és rosszakaratú isteneket. Az embert folyton remegésben tartotta, hogy istenei

¹⁾ Varro *L. L.* V, 144; Dionys. II, 52; Plutarch. *Coriol.* 28.

²⁾ Ἐθνος ἦν ἀρχιέρεας ἐκ μητροπόλεως λαμβάνειν. Thukyd. scholiast. I, 25.

³⁾ Ez a politikai kapcsolat, a melyet alig kezdeményezett Korinthos (Thukyd. I, 56), valósággal csakis az athénai kleruchiakban és Róma gyarmataiban fejlődött ki. De az egyik is és a másik is sokkal későbbi korú, mintsem hogy e helyen emlitenünk kellene.

lépten-nyomon ellene vannak és így cselekvésében legkisebb szabad akaratot sem hagyott neki.

Figyeljük csak meg, minő helyet foglal el a vallás a római ember életében. Háza neki az volt, a mi nekünk a templom; benne találja ő isteni tiszteletét és isteneit. Tűzhelye isten; a falak, ajtók, a küszöb mind istenek; határkövei, melyek mezejét körülveszik, szintén istenek. Sírja oltár; ősei szent lények.

Mindennapi cselekedetei mind szertartások, egész napja a vallásának van szentelve; este-reggel tűzhelyéhez, penateseihez, őseihez imádkozik, házából kijövet és visszamenet mindig hozzájuk fohászkodik. Minden étkezése szent cselekmény, melyben istenei is résztvesznek.

Születése, beavattatása, a tóga felvétele, a házasság és mindez eseményeknek évfordulója az ő cultusának mind megannyi ünnepélyes cselekményei.

Ha házából kimegy, úgyszólván egy lépést sem tehet, hogy valami szent tárgyra ne akadna; vagy egy kápolnára, egy villámsújtotta helyre, vagy valami sírra; mindannyiszor magába kell szállania és imát rebegnie; majd szemeit le kell sütnie és arcát eltakarnia, hogy valami gyászos tárgyat ne lásson.¹⁾

Mindennap áldoz házában, minden hónapban *curiá*-jában, többször *gens*-ében vagy *tribus*-ában. Mind eme isteneknek kívül még a város isteneinek is tartozik tisztelettel. Rómában több volt az isten, mint a polgár.

Áldozatot mutat be, hogy hálát adjon isteneinek; de még többet mutat be, hogy haragjukat csillapítsa. Egyik

¹⁾ L. Krauss. Artemidoros aus Saldis. *Symbolik der Träume*. Bécs 1881.

napon valami körmeneten szerepel, tánczot járva a szent fuvolának valami régi nótája szerint. Máskor ismét szekeret vontat, a melyben az istenek szobrai nyugosznak. ¹⁾ Ismét máskor *lectisternium* van; valamely utczában asztalt terítenek és megrakják azt ételekkel; a fekvő helyeken az istenek szobrai fekszenek és minden római koszorúval a fején és borostyánággal kezében arra megy, magát meghajtva. ²⁾

Megünnepli a magvetést, az aratást, a szőlőmetszést. Mielőtt a vetés kalászba ment, a római már legalább tiz áldozatot mutatott be és tiz külön istenhez fohászkodott, hogy termése sikerüljön. Ezenkívül van még sok ünnepe a halottak tiszteletére, mert fél tőlük. ³⁾

Sohasem lép ki házából, hogy meg ne figyelné, valjon nem lát-e rossz előjelű madarat. Vannak szavak, a melyeket teljes életében nem mer kimondani. Ha valami kívánsága támad, felírja egy táblácskára és azt valami isten szobrának lábaihoz teszi le. ⁴⁾

Minden perczben tanácsot kér isteneitől és meg akarja tudni akarátukat. Minden elhatározását megtalálja az áldo-

¹⁾ A *tensae* nevü körmenetekről l. T. Liv. V, 41; Sueton. *Vespasian*. 5; Festus. ed. Müller p. 364.

²⁾ T. Liv. XXXIV, 55; XL, 37; Plin. *H. N.* XXXII, 2, 10.

³⁾ Plautus. *Amphitryon* II, 2, 145. Ovid. (*Fasti* V, 421. tkv.) leírja a szertartásokat, melyekkel a hazajáró lelkeket elűzték; éjjélkor fel kell kelni, mezitláb át kell haladni a házon, meg kell csattanítani a középújjat a hüvelykújjal, szájába fekete babot kell venni és azután a földre kell szórni, elfordulva és ezeket mondva: »Ime adományom; evvel a babbal megváltom magamat,« a lelkek összeszedik a babot és meglegedetten távoznak vele. Ilyen a régi szertartás.

⁴⁾ Juvenal. *Sat.* X, 55,

zati barmok beleiben, a madarak repülésében, a villám jeleiben. ¹⁾ Ha azt beszélük, hogy véreső esett, vagy hogy egy ökör megszólalt, megretten és reszket; nyugalma vissza nem tér, míg az isteneket engesztelő áldozattal ki nem békítették. ²⁾

Házából csakis jobb lábbal lép ki. Haját csak holdtöltekor nyíratja. Keblén talizmánt hordoz. Tűz ellen házát mindenféle varázsigékkel írja tele. Ismer varázsmondást a betegség elkerülésére és ismét másokat annak meggyógyítására; de azokat huszonkétszer kell ismételnie és mindannyiszor sajátságos módon kell köpnie. ³⁾

Nem tanácskozik a senatusban, ha az istenek kedvező jeleket nem adtak. Elhagyja a népgyűlést, ha egérczinczogást hallott. Lemond legszebb tervéről, ha valami rossz előjelt vett észre, vagy valami vészes hang ütötte meg fülét. Bátor a csatában, de csak akkor, ha auspiciumjai győzelmét biztosították.

Ez a római, a kit itt bemutatunk, nem a köznépből való, nem egy szegény elméjű ember, a kit a nyomorúság és a tudatlanság tart a babonában. Patriciusról, nemes emberről beszélünk, ki hatalmas és gazdag is egyaránt. Ez a patricius tetőtől talpig katona, tisztviselő, consul, földművelő, kereskedő; de mindenütt és mindig pap és gondolata

¹⁾ Cic. *De divin.* I, 2: *nihil publice sine auspiciis nec domi, nec militiae gerebatur.* Valer. *Maxim.* II, 2, 1: *apud antiquos, non solum publice, sed etiam privatim, nihil gerebatur sine auspicio prius sumpto.*

²⁾ T. Liv. XXIV, 10; XXVII, 4; XXVIII. 11. és másutt.

³⁾ L. a többi közt a formulákat, melyeket Cato előír. *De re rust.* 160. és Varro. *De re rust.* II, 1; I, 37. V. ö. Plin. *H. N.* XXVIII. 2—5; (4—23). A tizenkét törvénytábla megbünteti azt az embert, a ki a gabonát megvarázsolja, *qui fruges excantassit* (Plin. XXVIII, 2, 17). Servius, *Ad Eclogas*, VIII, 99. v. ö. Cic. *De rep.* IV, 10.)

isteneire van irányozva. Hazaszeretete, dicsőség utáni vágya, kincsszomja, bármily erősen hatnak is lelkére, mind alá vannak vetve az istenektől való félelemnek. Horatius kimondotta az igazi szót a rómaiakról: Az istenektől féltében lett urává az egész világnak.

Dis te minorem quod geris, imperas.

Azt állították, hogy ez a politika vallása volt. De feltehető-e, hogy egy háromszáz tagból álló senatus, három ezer patriciusból álló testület annyira egyetértett volna, hogy csalja a tudatlan népet? és pedig századokon át, anélkül, hogy oly sok vetélykedés, oly sok személyes küzdés és gyűlölség között csak egy hang is emelkedett volna, mely azt mondaná: Ez hazugság. Ha valamely patricius elárulta volna osztályának titkait, ha a néphez fordulva, mely türelmetlenül viselte e vallásnak nyögét, azt egyszerre megszabadította volna ezektől az auspiciumoktól és papságától, az az ember bizonyára rögtön oly bizalomra tett volna szert, hogy az állam urává lett volna. Hihető-e, hogy ha a patriciusok nem hittek volna a vallásban, a melyet gyakoroltak, az ilyen kísértés nem lett volna elég erős, hogy legalább egyiküket rá ne birta volna, hogy a titkot elárulja? Nagyon is csalódunk az emberi természetben, ha azt tesszük fel, hogy egy vallást közmegegyezéssel meg lehet alapítani és csalással fenn lehet tartani. Olvassuk csak meg Liviusnál, hány-szor volt alkalmatlan ez a vallás magoknak a patriciusoknak, hány-szor hozta zavarba a senatust és tartóztatta fel azt működésében és azután mondjuk meg, hogy azt a vallást a politika érdekében találták ki. Cicero idejében kezdtek csak hinni, hogy a vallás hasznos a kormánynak; de már akkor kihalt volt a vallás az emberek lelkéből.

Vegyünk csak egy rómaít az első századokból; válasszunk egyet a legnagyobb harczosok közül, Camillust, a ki ötször volt dictator és a ki tizszernél többször győzött a csatában. Hogy igaz uton járjunk, őt inkább papnak, mint harczosnak kell képzelnünk. A gens Furiához tartozott; mellékeve oly szó, mely papi tisztséget jelent. Gyermek korában tóga praetextában járatták, mely nemes származását jelentette és mellén arany boglárt (*bullā*) viselt, mely a balsorsot elhárítja. Úgy nőtt fel, hogy mindennap jelen volt az isteni tisztelet szertartásainál; fiatalságát a szent szertartások tanulásában töltötte. Igaz, hogy mikor a háború kitört, a papból katona lett; látták, a mint egy lovassági ütközetben czombján megsebesülve, sebéből a fegyvert kibrántotta és folytatta a csatát. Több hadjárat után tisztviselővé választják; mint tisztviselő végzi a nyilvános áldozatokat, biráskodik és vezérli a hadsereget. Egyszer csak dictatornak akarják megválasztani. Akkor a hivatalban levő tisztviselő, magába szállva egy felhőtlen éjjelen, az istenek tanácsát kéri; gondolatja Camilluson csüng és halkán az ő nevét mondja ki; szemei az égre vannak szegezve, a hol az előjeleket keresi. Az istenek csak kedvező jeleket küldenek; tehát Camillus kedves előttük; megválasztják őt diktátorrá.

Ő tehát most a hadsereg vezére; kivonul a városból, de természetesen előbb megkérdezte az auspiciumokat és sok áldozati barmot áldozott. Alatta sok tisztt szolgál, majdnem mind megannyi pap; egy főpap, augurok, haruspexek, pullariusok, áldozó szolgálk és a szent tűzhely vivője.

Megbizzák, hogy fejezze be a háborút Veji ellen, melyet kilencz év óta minden eredmény nélkül ostromolnak. Vei truskus város, azaz majdnem szent város; itt inkább a jámborság ellen, mint a bátorság ellen kell harczolni. Ha

a rómaiak kilencz éven át nem tudtak felülkerekedni, az csak azt bizonyította, hogy az etruskusok jobban ismerték azokat a szertartásokat, a melyek az istenek előtt kedvesek, nemkülönben a bűvös formulákat, a melyekkel az istenek kegyét el lehet nyerni. Róma fölütötte Sibylla könyveit, és kereste bennük az istenek akaratát. Észrevette, hogy latin ünnepeit (*feriae latinae*) valami formahiány megszenteltelenítette, azért tehát megújította az áldozatot. Mindazonáltal az etruskusok mégis megtartották felsőbbségüket; nem maradt egyéb hátra, mint, hogy a rómaiak egy etruskus papot kerítsenek hatalmukba és általa tudják meg az istenek titkát. Elfognak egy veiibeli papot és elvezetik a senatus elé: »Hogy Róma Veiit elfoglalhassa, így szólt ő, az Albanus tó felszínét alacsonyabbá kell tennie, de jól vigyázva, hogy vize a tengerbe ne folyjék.« Róma engedelmeskedett, számtalan árkot és csatornát ásatott és a tó vize eltűnt a mezőségen.

Ez időben történt az, hogy Camillust dictátornak választották. Elment a hadsereghez, mely Veji előtt volt. Biztos volt a jó sikerről; mert minden jóslatot megkérdezett, az istenek minden rendelete teljesítve volt; azonkívül, mielőtt Rómát elhagyta, a védő isteneknek ünnepélyeket és áldozatokat ígért. Hogy győzhessen, nem hanyagolta el az emberi eszközöket; növelte hadseregét, megszilárdította a fegyelmet, alagutakat ásatott, hogy a várba bejuthasson. A támadás napja elérkezett; Camillus kilép sátrából, auspiciumot végez, és áldozatot mutat be. A főpap, az augurok körülveszik; *paludamentumját* felöltve, az istenekhez fohászkodik: »A te vezérleted alatt, oh Apollo, és a te akaratoddal, mely megihlet, indulok, hogy bevegym és felduljam Veji városát; neked ígérem és szentelem, ha győztes

leszek, a zsákmány tized részét.« De nem elegendő, hogy az ő istenei segítsék; az ellenségnek is van hatalmas istensége, ki azt védelmezi. Camillus ezt is mégszólítja e formulával: »Juno királynő, ki jelenleg Veji városában lakol, kérlek, jőjj velünk, a győztesekkel; kövess bennünket városunkba, fogadd tiszteletünket, hogy városunk a tied legyen.« Erre, bevégezván az áldozatokat, elmondván az imát és a formulákat, miután a rómaiak biztosak abban, hogy az istenek részükön vannak, hogy egy isten sem védi többé az ellenséget, rohamot intéznek és a várost elfoglalják.

Ilyen Camillus. A római vezér olyan férfiú, a ki bámulatosan tud harcolni, ki azonkívül tud magának engedelmességet biztosítani, de a ki erősen hisz az augurokban, ki mindennap végzi a szent szertartásokat és a ki meg van győződve, hogy nem a bátorság, nemis a fegyelom a legfontosabb, hanem néhány formulának pontos elmondása a vallásos szokás szerint. Ezek az istenekhez intézett formulák rábírák és kényszerítik őket, hogy őt győzelemre juttassák. Az ilyen vezérre nézve a legfőbb jutalom az, ha a senatus megengedi neki, hogy a diadalmeneti áldozatot végezze. Akkor fellép a szent kocsira, a melybe négy fehér ló van fogva, ugyanazok, melyek a nagy körmenet napján Jupiter nagy szobrát viszik; fehér ruhába van öltözve, épen úgy mint ünnepnapon az istent öltöztetik; fején koszorú, jobbájában borostyán galy, baljában elefántcsont jogar; ezek mind teljesen azok a jelvények, a melyeket Jupiter szobra visel. ¹⁾ Ezen majdnem isteni méltóságban mutatja be ma-

¹⁾ T. Liv. V, 23: *curru albis equis iuncto . . . Jovis Solisque equis*; X, 7: *Qui Jovis Optimi Maximi ornatu decoratus, curru curato vectus in Capitolium*. Plin. H. N. XXXIII, 7, 36: *Jovis simulacri fa-*

gát polgártársainak, és megindúl, hogy hódolatát fejezze ki az igazi méltóságnak, a rómaiak legnagyobb és legfenségesebb istenének. Felvonul a Capitolium lejtőjén, és Jupiter templomába érkezvén, áldozatot mutat be.

Az istenektől való félelem nemcsak a rómaikban volt meg; uralkodott ez az érzelem a görögök szívében is. Ezek a népek, melyeket kezdetben a vallás hozott létre, táplált és nevelt fel, sokáig megtartották első nevelésük nyomait. Ismerjük a spártai férfiúnak aggodalmait, a ki semmiféle hadjáratba nem indul, míg a holdtölte be nem áll; ¹⁾ a ki folytonosan áldoz, hogy megtudhassa, kell-e neki harczolnia, és a ki lemond a legjobban tervezett és a legszükségesebb vállalatról is, ha valami rossz előjel rettentí meg. Az athénai a jellemnek és szellemnek ezer meg ezer vonása által különbözik a rómaidól és spártaitól; de az istentől való félelmében hasonlít hozzájuk. Athénai hadsereg sohasem indul hadjáratba a hónapnak hetedik napja előtt, és ha a hajóraj tengerre száll, nagy a gondjuk, hogy Pallas szobraikat újra megaranyozzák.

Xenophon azt állítja, hogy az athénaiéknél több az ünnep, mint bármely más görög népnél. ²⁾

ciem minio inlini solitum triumphantiumque corpora. Dionys. II, 34; V, 47; Appian. *Bel. pun.* 66. V. ö. Juvenal. X, 38: *in tunica Jovis.*

¹⁾ Herod. VI, 106: »Arra a hirre, hogy a perzsák kikötöttek, azt határozták a spártaiak, hogy segítik az athénaieket; de lehetetlen volt, hogy azt legott megtegyék; mert nem akarták megszegni a törvényt (*τὸν νόμον*, szent szabályt); azt mondták, hogy csakis az nap indulnak a hadjáratba, ha a holdtölte beáll.« A történetíró nem mondja, hogy ez csak kifogás volt. A régieket saját gondolkozási módjuk szerint, nem pedig a miénk szerint kell megítélnünk.

²⁾ Xenoph. *Resp. athen.* III, 2. Sophokles mondja, hogy Athénai a városok legjámborabbika (*Oedipus Kolonosban* 1007.) Pausa-

Aristophanes ezt írja:

»Záporadó szűzek,
Íme jövünk Pallas dús földire, látni ma Kekrops
Férfi-lakozta kies mezeit,
Hol mély titkok imádata van, s a Földanya ünnepin
Szent rejtelmek felmutatása,
Kincses ajándok az égi lakóknak,
Nagyszerű templomok, isteni szobrok,
Oltárnál szent körmenetek sora,
Istenek áldozatin koszorúk, és ünnepi
Pompák minden időben;
És kikeletkor a Bacchus örömszaka,
Zengedező karok éneki versenye
S tárogatók mély hangja.« ¹⁾

Plato pedig: »Mi vagyunk azok, kik legszámosabb áldozatot mutatunk be, kik az istenek tiszteletére a legfényesebb és a legszentebb körmeneteket rendezünk.« ²⁾
Athénai városa és területe telve van templomokkal és kápolnákkal, némelyek a város, mások a tribusok és démosok, mások ismét a családok isteni tiszteletére. Minden ház maga egy templom és majdnem minden mezőn van egy szent sír.

Az athénaiak, a kit oly ingatagnak, szeszélyesnek, oly nagy szabadgondolkozónak képzelünk, épen ellenkezőleg, rendkívül nagy tiszteletet mutat a régi hagyományok és a régi szertartások iránt. Fő vallása, a melyet a legbuzgóbb

nias I, 24; megjegyzi, hogy az athénaiak nagyobb gondot fordítottak az isteni tiszteletre, mint más népek.

¹⁾ Aristophanes. *Felhők* 296 stb. Arany János ford.

²⁾ Plato. *Alkibiades* II, p. 148.

ájtatossággal vall, az elődök és hősök vallása. Tiszteli halottait és fél tőlük. Törvényeinek egyike azt rendeli, hogy termésének zsongéit minden évben nekik áldozza; a másik pedig tiltja, hogy egy olyan szót is kimondjon, melylyel haragjukat felkölthetné.¹⁾ Mind az, a mi a régiségre vonatkozik, szent az athénai előtt. Van régi gyűjteménye, a melybe vallásos szokásai és szertartásai fel vannak jegyezve és sohasem tér el tőlük;²⁾ ha valamely pap csak legkisebb újítást hozott volna is be, azt halállal büntették volna. A legkülönösebb szertartásokat megtartották századról századra. Az évnek egyik napján Ariadne tiszteletére mutatnak be áldozatot az athénaiak és minthogy azt mondták, hogy Theseus szeretője gyermekágyban halt meg, egy vajúdó asszonynak jajveszékléseit és hánykolódásait kellett utánozni. Egy másik évi ünnepet is ültek, melyet *Oschophoriáknak* neveztek, a mely Theseusnak Attikába való visszatérését mintegy némajátékban mutatta be; egy hírnöknek hírnökpálczáját megkoszorúzták, mivel Theseusnak a hírnöke is megkoszorúzta az ő pálczáját; sajtáságos kiáltást hallattak, mint a minőt, véleményük szerint, a hírnök hallatott, és körmenetet tartottak, a melyen kiki olyan jelmezt viselt, a minő Theseus idejében volt szokásban. Olyan nap is volt, a melyen az athénaiak hüvelyes veteményeket főztek bizonyos, meghatározott alakú fazékban; ez olyan

¹⁾ Plutarch. *Solon* 21.

²⁾ Lásd mit mond Isokrates az ősöknek a régi szent szokáshoz való hűségéről. *Areopagitikos* 29—30. V. ö. Lysias, *Advers. Nikomachum* 19: τὰ τῶν νόμων θύοις . . . Demosthenes szintén idézi a régi elvet, a mely azt követeli, hogy az áldozatokat régi szokás szerint végezzék, semmitsem hagyva ki és semmitsem újítva rajtok. (*In Neaeram* 75.)

szokás, a melynek eredete igen régi időben tűnik el, s a melynek már jelentését sem ismerték többé, de azért minden évben lelkiismeretesen megújították. ¹⁾

Az athénaiaknak, mint a rómaiaknak, voltak vészes napjaik (*dies nefasti*); ezeken a napokon nem tartottak menyegzőt, semmiféle vállalatba nem kezdtek, nem tartottak gyűlést, nem láttak törvényt. Minden hó tizenhatalcadik és tizenkilencedik napját a tisztító szertartásokra fordították. A *Plynteriák* napján, mely a legvésebb nap volt, a város nagy istenségének szobrát befátyolozták. ²⁾ Ellenben a *Panathénaiák* napján az istennő fátyolát nagy körmenetben körülvitték, és minden polgár rang és kor különbség nélkül köteles volt azt kíséni. Az athénai polgár áldozott a kedvező termésért, áldozott esőért, vagy hogy ismét jó idő legyen; mutatott be áldozatot betegségek gyógyítására, az éhség vagy a pestis eltávolítására.

Athénaiak ép úgy voltak jóslat-gyűjteményei, mint Rómának Sibylla-könyvei, és Prytaneumjában oly férfiakat tartott, a kik a jövőt megjósolják. ³⁾ Utczáiban minden lépten-nyomon jósokkal, papokkal, álmfejtőkkel lehetett találkozni. ⁴⁾ Az athénai hitt az előjelekben; egy prüsszentés vagy a fülek csengése visszatartja őt vállalatától. ⁵⁾ Sohasem száll hajóra az auspiciumok megkérdezése nélkül. ⁶⁾

¹⁾ Plutarch. *Theseus* 20, 22, 23.

²⁾ Plato. *Leg.* VII, p. 800 : ἡμέραι μὴ καθαρὰ ἀλλ' ἀπόκαθαρσις. Philochoros fr. 183. Xenoph. *Hellen.* I, 4, 12.

³⁾ Aristophanes. *Béke.* 1084.

⁴⁾ Thukyd. II, 8. Plato is szól »járókelő áldozó papokról és jósokról, kik a gazdagok kapuit ostromolják« (*De rep.* II).

⁵⁾ Aristophanes és scholiastája. *Madarai*, 721. Euripid. *Ion.* 1189.

⁶⁾ Aristophanes. *Madarai* 596.

Házassága előtt nem mulasztja el a madarak repülését megfigyelni. ¹⁾ Hisz ígéző szavakban, és ha beteg, bővülő tárgyakat köt nyakára. ²⁾ A népgyűlés eloszlik, mihelyt valaki azt állítja, hogy az égen vészes jel tűnt fel. ³⁾ Ha az áldozást valamely rossz hírnek közlése megzavarta, újra kellett azt kezdeni. ⁴⁾

Az athénai ritkán kezd beszélni, anélkül, hogy előbb a jó szerencsét segítségül ne hívna. ⁵⁾ A szónok a szószéken avval szereti kezdeni beszédjét, hogy az e vidéket lakó istenekhez és hérosokhoz könyörög. Magukkal ragadják a népet, előadva neki a jóslatokat. A szónokok, hogy javaslatuk érvényre jusson, folytonosan azt ismétlik: az istennő azt így rendeli. ⁶⁾

Nikias igen előkelő és gazdag családhoz tartozott. Még igen fiatal korában Delos szentélyéhez egy theoriát vezetett, azaz áldozati marhákat és egy énekkart, hogy az áldozat alatt az istent énekökkel dicsőítsék. Visszatérvén

¹⁾ Aristophanes. *Madarai* 718. Xenoph. *Memor.* I, 1, 3: »Hittek a jóslásban; tanácsot kértek a madaraktól, hangoktól, jelektől, az állatok beleitől.« Xenophon azt állítja, hogy Sokrates hitt az auguroknak és igen ajánlotta a jóslás tanulását, u. o. I, 1, 6; IV, 7, 10. Sőt ő maga is nagyon babonás volt; hitt az álmokban (*Anab.* III, 1; IV, 3.); megkérdezte az állatok beleit (u. o. IV, 3.); jósok vették körül őt (u. o. V, 2, 9; IV, 4, 13.) L. az *Anabasis*ban (III, 2) a prüsszen-tés jelenetét.

²⁾ Plutarchos Periklesre vonatkozólag nyújtja nekünk ezeket a részleteket (Plut. *Perikles* 37. Theophrastos után.)

³⁾ Aristophan. *Acharnan*. 171.

⁴⁾ Plutarch. *Theseus* 22.

⁵⁾ Aristophan. *Madarai* 436.

⁶⁾ Lykurgos, *In Leokratem* 1. Aristoph. *Lovagjai*. 903, 999, 1171, 1179.

Athénaebe, vagyonának egy részével hódolatát mutatta be az isteneknek, Athéné számára szobrot, Dionysos számára kápolnát szentelve. Minduntalan áldozópap és fizeti tribusa szent lakomájának költségét; ő karvezető is és a szent ünnepekre egy kart tart el. Egy napot sem mulaszt el, hogy áldozatot ne mutatna be. Van házához tartozó jósa, a ki soha sem távozik tőle, és a kit ő megkérdez a közügyre nézve ép úgy, mint magán-ügyeiben. Fővezérnek kinevezve, hadjáratot indít Korinthos ellen; mikor mint győző Athénaebe visszatér, észreveszi, hogy holt katonái közül kettő temetetlenül maradt az ellenség földjén; lelki furdalás fogja el; megállítja hajó-hadát és hirnököt küld Korinthosba azzal a kéréssel, hogy engedjék, a két halottat eltemetni. Rövid idő múlva azután az athénai nép a siciliai hadjárat fölött tanácskozik. Nikias fellép a szószékre és kijelenti, hogy papjai és jósa oly előjeleket jelentenek, melyek a hadjáratot ellenzik. Igaz ugyan, hogy Alkibiadesnek más papjai és jósai vannak, kik épen ellenkező értelemben magyarázzák a jóslatokat. A nép habozik. E közben Aegyptomból jövő férfiak érkeznek oda; ezek tanácsot kértek Ammon istentől, ki már nagyon kezd divatba jönni, és a következő jóslatot jelentik: »Az athénaiak elfogják majd a Syrakusaeiakat mind.« A nép azonnal háborúra határozza el magát.¹⁾

Nikias, bár akarata ellenére, vezeti a hadjáratot. Távozása előtt áldozatot végez, a szokás szerint. Mint minden vezér, ő is egész sereg jóst, áldozópapot, haruspexet és hirnököt visz magával. A hajóraj magával viszi szent tűzhegyét, minden hajónak van egy jelvénye, mely valami istenséget ábrázol.

¹⁾ Plutarch. *Nikias* 4, 5, 6, 13.

De Nikiasnak csekély a reménye. Nem jelezte-e elég csoda előre a szerencsétlenséget? A hollók megrongálták Pallasnak egyik szobrát; egy férfi egy oltáron csonkította meg magát; és a hajóraj a Plynteriák vészes napjai alatt indult útnak. Nikias nagyon is jól tudja, hogy ez a háború reá és hazájára nézve vészes lesz. Azért is e hadjárat egész ideje alatt félénknek és körültekintőnek látjuk őt; úgy szólván soha sem mer a megütközésre jelt adni, ő, a kit oly kitünő vitéznek és ügyes vezérnek ismertek.

Nem képesek bevenni Syrakusaet és iszonyú veszteségek után el kell magukat határozniok, hogy visszatérnek Athénába. Nikias készül hajóhadával a visszatérésre; a tenger még szabad. De holdfogyatkozás jön közbe. Megkérdezi jósát; jósa azt feleli, hogy az előjel kedvezőtlen és hogy várakoznia kell háromszor kilencz napig. Nikias engedelmeskedik; az egész időt tétlenségben tölti, számtalan áldozatot mutatva be, hogy az istenek haragját lecsillapítsa. Ez idő alatt ellenségei elzárják a kikötőt és megsemmisítik hajóraját. Nem marad egyéb hátra, mint száraz földön vonulni vissza; lehetetlen dolog; sem ő, sem katonái nem menekülnek a syrakusaeiak elől.

Mit mondtak az athénaiak ez új szerencsétlenséghez? Ismerték Nikias személyes bátorságát és bámulatos állhatatosságát. Legkevésbé sem gondoltak arra, hogy őt azért gáncsolják, hogy a vallás törvényeit követte. Csak egy dolgot találtak rosszalandónak és pedig azt, hogy tudatlan jóst vitt magával. Mert a jós csalódott abban, hogy mit jelent a napfogyatkozás; neki tudnia kellett volna, hogy olyan hadsereg nézve, a mely visszavonulni készül, a fényét elrejtő hold kedvező előjel. ¹⁾

¹⁾ Plutarch. *Nikias* 23; Thukyd. VI, VII; Diodor. XII, XIII.

XVIII. FEJEZET.

Az állam mindenhatóságáról; a régiek nem ismerték a személyes szabadságot.

A város vallásra volt alapítva és úgy volt szervezve mint valami egyház. Innen származott ereje, innen mindenhatósága és korlátlan hatalma, melyet tagjai fölött gyakorolt. Az ilyen elvek mellett alapított társadalomban a személyes szabadság nem létezhetett. A polgár minden dologban és feltétel nélkül alá volt vetve az államnak; azé volt testestül lelkestül. A vallás, a mely az államot szülte, és az állam, a mely a vallást fentartotta, egymást támogatták és egy testet képeztek. Ez a két szövetséges és összeelegyedett hatalom majdnem emberfölötti hatalom volt, a melynek a test és a lélek egyaránt alá voltak rendelve.

Semmisem volt az emberben, a mi független lett volna. Teste az államé volt, és annak védelmére kellett szentelnie; Rómában a katonai szolgálat kötelező volt egészen a negyvenhatodik életkorig, Athénaeben és Spártában élethossziglan. ¹⁾ Javai folyton az állam rendelkezésére állottak; ha az államnak pénzre volt szüksége, meghagyhatta a nőknek, hogy ékszereiket szolgáltatassák ki neki, a hitelezőknek, hogy követeléseikről mondjanak le az ő javára; az olajfák birtokosainak, hogy a készített olajat neki ingyen engedjék át. ²⁾

¹⁾ Thukyd. I, 105; Plutarch. *Phokion* 24; Pausan. I, 26; Xenoph. *Hellen*. VI, 4, 17.

²⁾ Aristot. *Oekon*. II. Ebben idéz példákat Byzantion-, Athénae-, Lampsakos-, a pontosi Heraklea-, Chios-, Klazomenae- és Ephesosról.

A magán-élet sem került ki az állam mindenhatóságát. Több görög város megtiltotta a férfiaknak a nőtlen-séget. ¹⁾ Spárta nemcsak azt büntette, a ki nem nősült, hanem azt is, a ki későn nősült. Athénaeben az állam elrendelhetette a munkát, Spártában a tétlenséget; ²⁾ egészen a legapróbb dolgokig gyakorolta zsarnokságát; Lokrisban tiltotta a törvény a tiszta bor ivását; Rómában, Miletosban, Massiliában a nőknek tiltotta azt meg. ³⁾

Általában szokás volt, hogy minden államnak törvénye a ruházatot szigorúan megállapítsa; Spárta törvényhozása szabályozta a nők fejdíszét; Athénae pedig megtiltotta nekik, hogy útra három ruhánál többet vigyenek. ⁴⁾ Rhodosban a törvény tiltotta a borotválkozást; Byzantionban pénzbírsággal sújtották azt, a kinél borotvát találtak; Spártában ellenben megkövetelte a törvény, hogy bajuszát mindenki leborotválja. ⁵⁾

Az államnak joga volt nem tűrni, hogy polgárai idom-

¹⁾ Pollux III, 48 : ἦσαν καὶ ἀγαμίον δίκαι πολλὰχοῦ, καὶ θυγαμίον καὶ κακογαμίον ἐν Λακεδαιμόνι. V. ö. u. o. VIII, 40 : γράφῃ ἀγαμίον. Plut. *Lysand.* 30. Rómában a censorok egy rendelete pénzbírsággal sújtotta a nőtleneket. Valer. Maxim. II, 9; Aulus Gellius I, 6; II, 15. Még Cicero is azt mondja : *Censores . . . coelibes esse prohibento* (*De leg.* III, 3.)

²⁾ Plutarch. *Lykurgos* 24. Pollux VIII, 42. Theophrastos fr. 99.

³⁾ Athenaeos X, 33. Aelian. *H.* V. II, 38. Theophrastos fr. 117.

⁴⁾ Xenoph. *Resp. Laked.* 7; Thukyd. I, 6; Plut. *Lykurg.* 9; a pontosi Heraklid. fr. ed. Didot II. k. p. 211. Plut. *Solon* 21.

⁵⁾ Athenaeos XIII, 18; Plutarch. *Kleomenes* 9. »A rómaiak nem úgy gondolkodtak, hogy mindenkinek szabadjára kellene hagyni, hogy nősüljön, gyermekei legyenek, kénye-kedve szerint éljen, lakomákat adjon, izlését kövesse, anélkül, hogy magát az ellenőrzésnek és a megítélésnek alá ne vesse.« Plut. *Cato* 23.

talánok, eltorzítottak legyenek. Ennek következtében meghagyta az atyának, hogy, a kinek ily gyermeke születik, azt kivégeztesse. Ez a törvény megvolt Spárta és Róma régi törvénykönyvében is.¹⁾ Nem tudjuk: vajon Athénaeben megvolt-e; csak azt tudjuk, hogy Aristoteles és Plato bejegyezték azt ideális törvénykönyvükbe.

Spártának történetében van egy vonás, a melyet Plutarchos és Rousseau nagyon csodáltak. Spárta épen nagy vereséget szenvedett és polgárai közül sokan elvesztek Leuktra mellett. Erre a hirre a halottak rokonainak víg arcot kellett nyilvánosan mutatniok. Az az anya, a ki tudta, hogy fia megmenekült és hogy őt nem sokára meg fogja látni, bánatot mutatott és sírt. Az, a ki tudta, hogy fiát többé nem látja, örömet mutatott és végig járta a templomokat, hogy azt az isteneknek meghálálja. Milyen volt hát az állam hatalma, a mely a természetes érzelmeknek felforgatását elrendelhetette, és a melynek így engedelmességek!

Az állam nem engedte, hogy a férfi közönyös legyen az állam érdekei iránt; a bölcsésznek, a tudomány emberének nem állott jogában, hogy csak magának éljen. Kötelessége volt, hogy szavazzon a gyűléseken, hogy annak idejében tisztviselő legyen. Olyan időben, midőn az egyetlenségek gyakoriak voltak, az athénai törvény nem engedte, hogy polgárai semlegesek maradjanak; kellett az egyik vagy a másik párttal küzdenie; arra, a ki a pártokon kívül akart maradni és magát nyugodtnak akarta mutatni, a törvény szigorú büntetést szabott, t. i. a polgári jog elvesztését.²⁾

¹⁾ Cic. *De leg.* III, 8; Dionys. II, 15. Plutarch. *Lykurg.* 16.

²⁾ Plutarch. *Solon* 20.

De a gyermekek nevelése sem volt tetszés szerint szabad a görögöknél. Az államnak nagy érdekében állott, hogy ennek is ura legyen. Spártában az atyának nem volt semmi joga gyermekei neveléséhez. Úgy látszik, Athénaeben sem volt enyhébb a törvény. Az állam még azt is megtette annak módja és rendje szerint, hogy a nevelés közössé lett az általa választott tanítók alatt. Aristophanes egyik helyén ékesen rajzolja, hogy az athénai gyermekek hogyan jártak iskolába; sorban, negyedek szerint beosztva, zárt sorokban lépdelnek esőben, hóban vagy a nap hevében; a gyermekek már érteni látszanak, hogy az, a mit tesznek, polgári kötelességek. ¹⁾ Az állam egyedül akarta vezetni a nevelést, és Plato elmondja eme követelésnek az okát. ²⁾ »A szülék szabad akarataira nem lehet bízni, hogy elküldjék-e vagy nem gyermekeiket az állam által választott tanítókhoz; mert a gyermekek nem annyira a szülék, mint az állam tulajdona.« Az állam minden polgár testét és lelkét sajátjának tekintette; e szerint azt a testet és azt a lelket oly módon akarta idomítani, hogy belőle haszna legyen. Testét gyakoroltatta, mert a férfi teste fegyvert képezett az államra nézve, és e fegyvernek lehető erősnek és kezelhetőnek kellett lenni. Tanítatta a szent énekekre, hymnusokra, szent tánczokra is, mert ezeknek ismerete szükséges volt az állam áldozatainak és ünnepélyeinek helyes végzésére. ³⁾

Elismerték az államnak azt a jogát, hogy maga mellett ne tűrjön más szabad oktatást. Athénai egykor oly tör-

¹⁾ Aristophanes. *Felhői* 960—965.

²⁾ Plato. *Leg.* VII.

³⁾ Aristophanes. *Felhői* 966—968. Ugyanez volt Spártában is: Plutarch. *Lykurgos* 21.

vényt hozott, mely megtiltotta a fiatalok iskoláztatását hatósági engedély nélkül és egy másikat, mely különösen a bölcsészetre való oktatást tiltotta.¹⁾

Az ember még vallását sem választhatta szabadon. Neki az állam vallásában kellett hinnie és magát annak alávetnie. Gyűlölhették és megvethették a szomszéd állam isteneit; az egyetemes és általános jellegű isteneket illetőleg, minő az égi Jupiter, Kybele vagy Juno, meg volt engedve, hogy ezekben tetszésük szerint higgyenek vagy ne higgyenek. De nem volt szabad, hogy valakinek eszébe jusson a polias Athéné, Erechteus vagy Kekrops felől kételkedni. Ez nagy istentelenség lett volna, mely a vallás és egyúttal az állam ellen való merényletre vezetett volna és a melyet az állam szigorúan megbüntetett volna. Sokratest halálra ítélték e büne miatt.²⁾ A szabad gondolkozás az állam vallása fölött teljesen ismeretlen volt a régiek előtt. Alkalmazkodni kellett az isteni tisztelet minden szabályához, megjelenni minden körmenetben, résztvenni a szent lakomában. Az athénai törvényhozás büntetést szabott azokra, a kik kivonták magokat valamely nemzeti ünnepélynek megülése alól.³⁾

A régiek e szerint nem ismerték sem a magán-életnek, sem a nevelésnek, sem pedig a vallásnak szabadságát.

¹⁾ Xenoph. *Memor.* I, 2, 31 ; Diog. Laërtius, *Theophr.* 5. fejj. Ez a két törvény nem tartott sokáig ; mindazonáltal azt bizonyítja, mily mindenhatóságot engedtek az államnak a nevelés dolgában.

²⁾ A vád tartalma volt: ἀδικεῖ Σωκράτης οὗς ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζον. (Xenoph. *Memor.* I, 1.) Α γράφη ἀσεβείας (istentelenségről szóló vád)-ról l. Plutarch. *Perikles* 32 ; Lysias védő-beszédjét *Contra Andokiden* ; Pollux VIII, 90.

³⁾ Pollux VIII, 46 ; Demosth. Scholiast. *In Midiam*.

Az ember nagyon csekély számba vétetett ezen szent és majdnem isteni hatalommal szemben, melynek neve haza vagy állam. Az államnak nemcsak hogy igazságszolgáltatási joga volt polgárai irányában, mint a mai társadalmakban; de még akkor is megbüntethetett valakit, ha vétkes sem volt, csak azért, mert érdeke úgy kívánta. Aristides bizonyára semmiféle bünt nem követett el, még csak nemis gyanúsították; de az államnak joga volt őt területéből kiűzni csakis azon egy oknál fogja, mivel Aristides erényei által túlságos nagy befolyásra tett szert és mivel, ha akarta volna, veszélyessé válhatott volna az államra. Ezt *ostrakismos*nak nevezték. Ez az intézmény nem volt Athénaenek kizárólagos sajátja; megvolt az Argosban, Megarában, Syrakusaeben, és Aristoteles azt mondja, hogy az minden görög városban divatozott, a melynek démokratikus kormányzata volt.¹⁾ Már pedig az ostrakismos nem volt büntetés, ez csak elővigyázati rendszabály, a melylyel az állam azon polgára ellenében élt, a kiről azt gyanította, hogy egykor neki alkalmatlanná válhatik. Athénaeben perbe foghatták és elitelhették az embert polgári érzülete hiánya miatt. Az ember életét semmi sem biztosította, ha az állam érdekéről volt szó. Róma oly törvényt hozott, mely szerint mindenkit, a ki királyságra törekedett, szabad volt megölni.²⁾ Azt a veszedelmes elvet: *Salus rei publicae suprema lex esto* (az állam üdve legyen a legfőbb törvény), a régi kor formulázta.³⁾ Úgy gondolkodnak vala, hogy a jognak, igaz-

¹⁾ Aristot. *Polit.* III, 8, 2; V, 2, 5; Diodor. XI, 87; Plut. *Aristid.* 1. *Themistok.* 22. Philochoros ed. Didot p. 396. Aristoph. scholiastája *Lovagjaihoz* 855. v.

²⁾ Plutarch. *Publicola* 12.

³⁾ Cic. *De leg.* III, 3.

ságszolgáltatásnak, erkölcsiségnek, mindennek meg kell halolnia a haza java előtt.

Sajátságos tévedés e szerint a többi emberi tévedések között az a hit, hogy az ember a régi államban szabadságát élvezte. Még fogalma sem volt róla. Nem is hitte, hogy állama és isteneivel szemben lehetne jog. Látni fogjuk nem-sokára, hogy a kormány többször megváltoztatta formáját; de az állam természete mindenkor majdnem ugyanaz maradt, és mindenhatósága alig csökkent valamit. A kormányt sorban majd monarchiának, majd aristokratiának, majd demokraciának hívták; de a forradalmak egyike sem adta meg az embereknek valódi szabadságukat, a személyes szabadságot. Politikai jogokkal bírni, szavazni, tisztviselőit választani, archonná megválasztathatni, ime ez az, a mit szabadságnak neveztek; de azért az ember teljesen az államnak volt alárendelve. A régiek, de különösen a görögök, mindig túlozták a társadalom fontosságát és jogait; ez kétségkívül ama szent és vallási jelleggel függött össze, a mely-lyel kezdetben a társadalom fel volt ruházva.

NEGYEDIK KÖNYV.

A forradalmak.

Nem képzelhetünk magunknak szilárdabban szervezett társaságot, mint az ókori családot, a mely magában foglalta isteneit, isteni tiszteletét, papját, hatóságát. Ugyszintén semmisem erősebb, mint az az állam, a mely szintén magában foglalta vallását, védő isteneit, független papságát, mely ép úgy uralkodott az ember lelkén mint testén, és

mely véghetetlenül hatalmasabb levén a jelenkori államnál, egyesítette magában a két hatalmat, melyet mi mai napság megosztva látunk az állam és egyház között. Ha valaha társadalom úgy volt alkotva, hogy tartósan fennmaradjon, úgy bizonyára ez volt az. Mindazonáltal ez is, mint minden más emberi dolog, sok forradalmon ment keresztül.

Nem mondhatjuk általában, melyik korszakban vették kezdetüket eme változások. Azt felfoghatjuk, hogy az a korszak nem volt ugyanegy Görögország és Itália különböző államaira nézve. Annyi bizonyos, hogy a hetedik században időszámításunk előtt, e társadalmi szervezetet mindenütt megvitatták és megtámadták. Ez időtől fogva csak nagynehezen és csak ellentállás vagy engedmények többé-kevésbé ügyes váltakozásával tartotta fenn magát. Így vergődött több századon át folytonos küzdelmekben, míg végre eltűnt.

Az okok, melyek vesztét okozták, kettőre vezethetők vissza. Az egyik az a változás, a mely az emberi szellemnek természetes fejlődése következtében már régóta érlelődött az eszmékben, és a mely a régi hitbeli meggyőződéseket megsemmisítvén, egyúttal ledöntötte azt a társadalmi épületet is, a melyet e hitbeli meggyőzések emeltek, és a melyet csak ezek voltak képesek fentartani. A másik az, hogy volt az embereknek egy osztálya, a mely érezte, hogy az államnak e szervezetén kívül áll, a mely ezt nem szívesen tűrte, a melynek tehát érdekében állott azt ledönteni és a mely ennek következtében azt szakadatlanul ostromolta.

Mihelyt tehát a hitbeli meggyőzések, melyeken ez a társadalmi kormányforma alapult, gyengültek, és mihelyt az emberek többségének érdeke ellentétbe jutott e kormány-

formával, annak buknia kellett. Egy állam sem kerülte el ezt az átváltozást sem Spárta, sem Athénæ, Róma ép oly kevésbé mint Görögország. Valamint Görögország és Itália lakosai kezdetben, a mint láttuk, ugyanazt a hitet vallották, és valamint az intézményeknek ugyanaz a sora fejlődött ki náluk, ép úgy látni fogjuk azonnal, hogy mind ezek az államok ugyanazokon a változásokon mentek keresztül.

Tanulmányoznunk kell, hogy miért és hogyan távoztak lépésről-lépésre az emberek eme régi szervezettől, nem hanyatlásképen, hanem ellenkezőleg, hogy tágasb és jobb társadalmi alakulás felé haladjanak. Mert a rendellenességnek és némelykor a hanyatlásnak látszata mellett is változásuk minden mozzanata oly célhoz vitte őket közelebb, melyet nem ismertek.

ELSŐ FEJEZET.

Patriciusok és cliensek.

Eddig nem szólottunk az alsóbb-rendű osztályokról mert nemis volt róluk mit mondanunk. Mert az volt a célunk, hogy az állam első szervezetét írjuk le, már pedig az alsóbbrendű osztályok ennél a szervezethöz számba sem jöttek. Az állam úgy volt szervezve, mintha ezek nemis voltak volna. Várhattunk tehát azok tanulmányozásával, míg a forradalmak korszakához nem értünk.

A régi állam, mint minden emberi társadalom, rangkülönbségeket, egyenlőtlenségeket tüntet fel. Ismerjük Athénæben az »Eupatridák« és »Thetes« sajátos megkülönböztetését; Spártában az »egyenlők« és az »alsóbb-

rendűek» osztályát találjuk; Euboéában a »lovagokét« és a »népét.« A római történet tele van a »patriciusok« és a plebeiusok» között való küzdelmekkel, olyan küzdelmekkel, a melylyel minden sabinus, latinus és etruskus városban találkozunk. Még megjegyezhetjük, hogy minél tovább megyünk vissza Görögország és Itália történetében, annál élesebbnek tűnik fel a megkülönböztetés és annál kirivóbb a rangkülönbség; a mi kétségtelen bizonyítéka annak, hogy az egyenlőtlenség nem idők folytán képződött, hanem hogy már kezdetben megvolt, és hogy egykorú az államok keletkezésével.

Fontos dolog, hogy megvizsgáljuk, minő elveken alapult a különböző osztályoknak eme felosztása. Ily módon könnyebben megláthatjuk, hogy mily eszmék erejénél fogva, vagy mily szükségből fejlődnek majd a harcok; mi az, a mit az alsóbbrendű osztályok maguk számára követelnek, és minő elvek alapján fogják majd a felsőbbrendű osztályok uralmukat védelmezni.

Láttuk feljebb, hogy az állam a családok és tribusok szövetségéből keletkezett. Már pedig mielőtt még az állam megalakult, a családban már megvolt az osztályok eme megkülönböztetése. És valóban a család nem oszlott meg; oszthatatlan volt, mint a tűzhelynek eredeti vallása. Az elsőszülött fiú, mint atyjának egyedüli utóda, átvette a papi méltóságot, birtokot és hatalmat; testvérei ő irányában oly állást foglalnak, mint ő azelőtt atyja irányában. Nemzedékről nemzedékre, elsőszülöttről elsőszülöttre mindig csakis egy feje volt a családnak; ő állt az áldozás élén, ő mondta el az imát; ő biráskodott és kormányzott. Csakis egyedül őt illette kezdetben a *pater* czim; mert ez a szó, mely a hatalmat, nem pedig az atyaságot jelentette,

nem volt másra alkalmazható, mint a család fejére. Fiai, testvérei, szolgálai mind így hívták.

Ime a család legbensőbb szervezetében az egyenlőtlenségnek első elve. Az elsőszülöttnek kiváltsága van az isteni tiszteletet, az örökösödést, a kormányzatot illetőleg. Több nemzedék után e nagy családok mindegyikében ifjabb ágak képződnek, a melyek a vallás és a szokás értelmében az idősb ággal szemben bizonyos alárendelt állapotban vannak és, amannak oltalma alatt élve, hatalmának engedelmeskednek.

Azonkívül a családnak vannak szolgálai, kik azt el nem hagyják, a kik örökségileg hozzá vannak csatolva, és a kik fölött a *pater* vagy *patronus* mint uruk, birájuk és papjuk háromszoros hatalmat gyakorol. Mindenütt másként hívják őket, de leginkább ismerjük *cliens*-ek és *thetes*-ek megnevezés alatt.

Ime ismét egy alsóbb-rendű osztály. A *cliens* nemcsak a család legfőbb fejének alárendeltje, hanem még az ifjabb ágaknak is. Közte és emezek között az a különbség, hogy egy ifjabb ágnek a tagja, végig menve ősei során, mindig egy *pater*-hez, azaz egy családfőhöz jut, amaz isteni ősök egyikéhez, a kihez a család imádkozni szokott. Mint-hogy ez valamely *pater*-től származik, azért latinul *patricius*-nak nevezik. Ellenben a *cliens*-nek fia, akármennyire megy vissza származási fáján, csakis valami *cliens*-ig vagy rabszolgáig jut. Nincsen *pater* ősei között. Ebből származik reá nézve az alárendelt állapot, a melyből semmisem segítheti ki.

Az emberek eme két osztálya között való különbség leginkább kitünik abból, a mi az anyagi érdekekre vonatkozik. A család birtoka teljesen a családfőé, a ki különben

annak élvezetét az ifjabb ággal, sőt a *cliens*-sel is megosztja. De míg az ifjabb ágnak legalább némi esetleges joga van a birtokhoz, abban az esetben t. i. ha az idősb ág kihalna, a *cliens* soha sem válhatik tulajdonossá. A földet, a melyet mivel, csakis bizományban birja; ha meghal, visszaesik patronusára; a későbbi római jog megőrizte e régi szabálynak némi nyomát abban a jogi intézkedésében, melyet *ius applicationis*-nak neveznek.¹⁾ A *cliens*-nek még a pénze sem az övé; a patronus annak a valódi tulajdonosa és az saját szükségleteire lefoglalhatja. E régi szabály értelmében mondja ki a római jog, hogy a *cliens* hozományt tartozik adni a patronus leányának, hogy a pénzberséget érte ki kell fizetnie, hogy váltságdíjat kell szolgáltatnia vagy tisztviselői költségeihez járulnia.

A különbség még szembetűnőbb a vallásban; csakis a *pater* utódja végezheti a család vallási szertartásait. A *cliens* jelen van; érette is bemutatják az áldozatot, de ő maga nem mutatja azt be. Közte és a házi isten között mindig közvetítő van. De még a távollevő családot sem helyettesítheti. Ha e család kihal, a *cliens*-ek nem folytatják az isteni tiszteletet; ők eloszlanak. Mert a vallás nem örökségük; nem vérükből való az; nem száll rájuk saját őseiktől. Ez csak kölcsönzött vallás, élvezhetik, de nem az övék.

Fontoljuk meg, hogy a régi nemzedékek fogalmai szerint az a jog, hogy valakinek istene lehessen, és hogy imádkozhassék, örökség tárgya. A szent hagyomány, a szertartások, a szentséges szavak, a hatalmas formulák, melyek az istent cselekvésre indítják, mind csak a vérrel együtt száll-

¹⁾ Cic. *De orat.* I, 39; Aulus Gell. V, 13.

hat át. Igen természetes volt tehát, hogy e régi családok mindégükében, a szabad és tiszta vérű (*ingenuus*) rész, a mely valóban az első őstől származott, egyedül bírja a papi jelleget. A patriciusoknak vagy eupatridáknak kiváltságuk, hogy papok lehessenek, és hogy vallásuk legyen, mely saját birtokuk. ¹⁾

Igy tehát, mielőtt még a családi állapotból kiléptek, már volt osztálykülönbség; a régi házi vallás állapította meg a különböző rangokat. Midőn később az állam képződött, semmi sem változott a család belső szervezetében. Kimutattuk már, hogy az állam kezdetben nem az egyéneknek szövetkezete volt, hanem a tribusoknak, curiáknak és a családoknak szövetsége, és hogy az ily szövetkezésben minden testület megtartotta régi állapotát. Eme kis csoportoknak fejei egymás között egyesültek ugyan, de mindenikük korlátlan úr maradt abban a kis társaságban, a melynek már is feje volt. Ez az oka annak, hogy a római jog oly sokáig meghagyta a *pater*-nek korlátlan hatalmát övéi felett, mindenhatóságát és birói hatalmát cliensei irányában. Az osztályok különbözősége tehát, mely a családban vette eredetét, az államban folytatódott.

Az állam első korában csakis a családfők egyesüléséből állott. Van bizonyságunk oly időről, a mikor csakis azok lehettek polgárok. Ennek a szabálynak a nyomát megtaláljuk Athénai egy régi törvényében, mely azt rendelte, hogy polgár csak az lehet, a kinek házi istene van. ²⁾ Aris-

¹⁾ Diodor. I, 28; Pollux VIII, 3; Etymologicum magnum p. 395; Dionys. Halikarn. II, 9; T. Liv. X, 6—3. IV, 2; VI, 41.

²⁾ Harpokration V. Ζεὺς ἐοικεῖος, Hyperides és Demetrios Phalereus szerint.

toteles említi, »hogy régente némely városban az volt a szabály, hogy a fiú, míg atyja élt, nem lehetett polgár, és hogy az atya halálával csak az első szülött fiú élvezte a polgári jogokat.«¹⁾ A törvény e szerint nem vette számba az államban sem az ifjabb ágakat, sem pedig, fontosabb okból, a *clienseket*. Így tehát, teszi hozzá Arístoteles, a valódi polgárok csak igen csekély számban voltak.

A gyűlés, mely az állam közérdekű ügyeiről tanácskozott, eme régi időben csakis a családok fejeiből, *patresek*ből állott. Azért is szabad kétkednünk Cicero állításában, midőn azt mondja, hogy Romulus azért nevezte a senatorokat *patreseknek*, hogy jelezze a nép iránt való atyai szeretetüket. E régi senatus tagjai természetesen azért viselték azt a címet, mert a *gens*ek fejei voltak. Ugyanakkor, mikor ezek a férfiak egyesülten az államot képviselték, különkülön mindegyikük megmaradt *gens*ének korlátlan ura, a mely mintegy az ő kis királysága volt. Rómának első idejében még egy másik és pedig népesebb gyűlést is látunk, a *curiák* gyűlését; de ez nem sokban különbözik a *patresek* gyűlésétől. Ismét csak azok képezik ennek a gyűlésnek is kiváló elemét; csak az a különbség, hogy itt a *pater* egész családjával együtt jelenik meg, rokonai, sőt még *cliensei* is kísérik őt és mutatják hatalmát. Különben ezen a gyűlésen minden családnak csakis egy szavazata van.²⁾ Megengedhetjük ugyan, hogy a főnök rokonainak, sőt *clienseinek* tanácsát is elfogadja, de világos, hogy egyedül ő az, a ki sza-

¹⁾ Aristoteles. Pol. V, 5, 2.

²⁾ Aulus Gell. XV, 27. Látni fogjuk, hogy a *cliensek* intézménye idővel átalakul; mi ezen a helyen Rómának csak első századairól szólnak.

vaz. A törvény különben tiltja a cliensnek, hogy más véleményen legyen, mint patronusa. ¹⁾

Ha a cliensek az állammal összeköttetésben vannak, az csak patricius főnökeik közvetítésével történik. Részt vesznek ők a nyilvános istentiszteletben, megjelennek a törvényszék előtt, elmennek a gyűlésre, de csakis patronusuk kíséretében.

E régi idők városát nem szabad olyannak képzel-nünk, mintha az az emberek halmazából állott volna, a kik ugyanazon falakon belől össze-vissza laktak. A város az első időkben, úgyszólván, nemis az emberek lakóhelye; szentély az, a melyben a község istenei lakoznak; erőd, mely az isteneket védi és a melyet jelenlétök szentté tesz; az egyesület középpontja, a király és a papok székhelye, az igazságszolgáltatás helye; de közönséges emberek nem élnek ott. Az emberek még több nemzedéken át folyton a városon kívül laknak, elszigetelt családokként, a kik a me-zőségen megosztzkodtak. Eme családok mindegyike elfog-lalta kerületét, a hol házi szentélye áll, és a hol *paterének* hatalma alatt oszthatatlan csoportot képez. ²⁾ Azután, bi-zonyos napokon, ha a község érdekéről volt szó, vagy a közös isteni tisztelet kötelezettségeiről, a családok fejei be-mennek a városba és a király köré gyülekeznek, részint, hogy tanácskozzanak, részint, hogy az áldozásnál jelen le-

¹⁾ Dionys. II, 10 : οὐτε ὅσιον οὐτε θεμις ψῆφον ἐναντίαν φέρειν.

²⁾ Thukyd. II, 15—16 leírja a régi szokásokat, a melyek Atti-kában egészen koráig megvoltak : τῇ κατὰ χώραν αὐτονομῶν οἰκίῃσει μετεῖχον οἱ Ἀθηναῖοι, ἐν τοῖς ἀγροῖς πανοικησίᾳ οἰκίσαντες. Csak a peloponnesosi háború végével hagyták el házaikat és szentélyeiket οἰκίας καὶ ἱερὰ ἃ διὰ παντὸς ἦν αὐτοῖς ἐκ τῆς κατὰ τὸ ἀρχαῖον πολιτείας πάτρια.

gyenek. Ha háborúról volt szó, a főnökök mindegyike családjával és szolgáljaival együtt (*sua manus*) megy a városba, phratriák vagy curiák szerint csoportosulnak és az állam seregévé alakulnak királyuk parancsa alatt.

II. FEJEZET.

A plebeiusok.

Most a népesség egy másik elemét kell felhoznunk, a mely még a clienseknél is alantabb állott, és a mely, noha kezdetben legalsóbb rangú volt, észrevétlenül elegendő erőt szerzett arra, hogy a régi társadalmi szervezetet megtörje. Ezt az osztályt, mely Rómában sokkal inkább elszaporodott, mint akármely más városban, *plebs*nek nevezték. Hogy megérthessük azt a szerepet, a melyet ez az osztály a régieknél az állam és család történetében játszott, ismerünk kell annak eredetét és jellemét.

A plebeiusok nem a cliensek voltak; az ókor irói nem tévesztik össze ezt a két osztályt. T. Livius egy helyen azt mondja: »A *plebs* nem akart résztvenni a consulok választásában; tehát a patriciusok és clienseik választották a consulokat.« ¹⁾ És másutt: »A *plebs* panaszolkodik, hogy a patriciusoknak igen nagy a befolyásuk a népgyűléseken clienseik szavazata következtében.« ²⁾ Halikarnassosi Dionysiosnál azt olvassuk: »A *plebs* kivonult Rómából és felvonult a szent hegyre. Egyedül a patriciusok maradtak a városban clienseikkal.« És alább: »Az elégedetlen *plebs* nem akart katonává lenni, tehát a patriciusok fogtak fegyvert

¹⁾ T. Liv. II, 64.

²⁾ T. Liv. II, 56.

clienseikkel és viselték a háborút.« ¹⁾ Ez a plebs, a mely egészen különbözött a cliensektől, legalább az első századokban, nem tartozott az úgynevezett »*populus Romanus*«-hoz. Egy régi ima-formulában, a melyet még a pún háborúk idejében szoktak elmondani, kérték az isteneket, hogy legyenek kegyesek »a nép (*populus*) és a *plebs* iránt.« ²⁾ A *plebs*et e szerint, legalább kezdetben, nem számították a nép közé. A *populus* a patriciusokat és clienseiket foglalta magában; a *plebs* ezeken kívül állott.

A *plebs*nek lényeges jellege az vala, hogy az államnak, sőt a családnak vallásos szervezetét illetőleg idegennek tekintették. Erről ismerték meg a plebeust és a cliens-től megkülönböztették. A cliens legalább patronusa isteni tiszteletében vesz részt, és annak családjához, *gens*éhez, hozzátartozik. A plebeiusnak kezdetben épen nem volt isteni tisztelete és nem ismert szent családot.

Az, a mit a régi kor társadalmi és vallási állapotáról láttunk, megmagyarázza nekünk, hogyan keletkezett ez az osztály. A vallás nem terjeszkedett; egy családban kelet-

¹⁾ Dionys. VI, 46; VII, 19; X. 27.

²⁾ T. Liv. XXIX, 27: *Ut ea mihi populo plebique romanae bene verruncent. Cic. Pro Murena 1: Ut ea res mihi magistratuique meo, populo plebique romanae bene atque feliciter eveniat. Macrob. (Sat. I, 17) idézi Marcus jósna egyik jóslatát, mely így hangzott: Praetor, qui ius populo plebique dabit. Hogy a régi írók nem mindig vették tekintetbe a *populus* és *plebs* között levő lényeges különbséget, nem fog bennünket meglepni, ha meggondoljuk, hogy ez a megkülönböztetés akkor már, mikor ők irtak, nem volt meg. Cicero idejéig már több század mult, hogy a *plebs* törvényesen a *populus*hoz tartozott. De azok a régi formulák, a melyeket Livius, Cicero és Macrobius idéznek, mintegy emlékei maradtak amaz időnek, a midőn ez a két-féle nép még össze nem elegyedett.*

kezve, ott is maradt mintegy elzárva; minden családnak magának kellett saját hitbeli meggyőződését, saját isteneit, isteni tiszteletét megalkotni. De meg kell engednünk, hogy ebben a tőlünk oly távol eső időben igen sok család volt, a melyben a szellem nem volt képes magának isteneket teremteni, egy vallás-tant megalkotni, isteni tiszteletet alapítani, hymnusokat és az ima rhythmusait kitalálni. Ezek a családok természetesen alárendeltebb állást foglaltak el azokkal szemben, a kiknek volt vallásuk és így nem egyesülhettek velök egy társasággá, nem léphettek be sem a curiába, sem a községbe. Még a következő időkben is megtörtént, hogy azok a családok, a melyeknek már volt isteni tiszteletük, elvesztették azt részint hanyagságuk következtében, vagy hogy a szertartásokat elfelejtették, részint olyan hibáik miatt, melyek az embert eltiltották a tűzhelyéhez való közeledéstől és isteni tiszteletének folytatásától. Bizonyára az is megtörtént, hogy oly cliensek, a kik valami büntényt követtek el, vagy a kikkel rosszul bántak, elhagyták családjukat és isteni tiszteletéről lemondtak. Az oly fiút, a ki valami szertartás nélkül kötött házasságból született, fattyúnak tartották, valamint azt is, a ki házasságtörésből származott és az ilyen a házi vallásban részt nem vehetett, azt nem folytathatta. Ezek a családokból kizárt és az isteni tisztelettől eltiltott emberek jutottak a tűzhely nélkül való emberek osztályába. Mindeme különböző elemek, a melyekhez még a régi meghódított bennlakók maradványait adhatjuk, járultak mindenütt egy *plebs* képződéséhez.

Ezt az osztályt majdnem minden régi község mellett megtaláljuk, de attól valami elválasztó vonal által elkülönítve. Kezdetben egy görög város mindig két részből állt

egyik rész a tulajdonképeni város, *πόλις*, mely rendesen valamely domb magaslatán fekszik; ezt vallási szertartások mellett építették, és magába zárja a nemzeti istenek szentélyét. A domb alján egy csoport házat találunk, melyek minden vallási szertartás nélkül, minden szent kerítés nélkül épültek, ez a *plebs*nek a lakóhelye, a melynek nem szabad a szent városban laknia.

Rómában a két népesség közt való különbség feltűnő. A patriciusok és clienseik városa az, a melyet Romulus a Palatinus fönsikján, a szertartások szerint, alapított. A plebsnek lakóhelye az *asylum* (menedékhely), bizonyos bekerített hely, a mely a Capitolinus hegy lejtőjén van és a hová Romulus a tűzhelynélküli és hontalan népet bocsátotta be, a melyet városába be nem fogadhatott.¹⁾ Később, midőn új plebeiusok vándoroltak be Rómába, mint-hogy idegenek voltak a város vallása irányában, az Aventinus hegyén telepítették le őket, azaz a város falain (*promœrium*), a szent városon kívül.²⁾

Egy szó jellemzi a plebeiusokat: nincs tűzhelyük; nincsen, legalább kezdetben, házi oltáruk. Ellenes feleik folyton azt lobbantják szemükre, hogy nincsenek elődeik, a mivel tulajdonképen csak azt akarják mondani, hogy nem tisztelik istenekként őseiket, és nincs családi sírboltjuk, a hová a halotti lakomát vihetnék. De nincs is atyjuk, *pater*, azaz, hogy hasztalan keresnének elődeik során olyant, a ki vallási családjuk feje volt volna. Nincsen családjuk, *gentem non habent*, azaz csakis természetes családjuk van,

¹⁾ Lásd ezen mű III. k. 4. fejezet.

²⁾ Aulus Gell. XIII, 14.

de olyan, a minőt a vallás alkot és alapít, t. i. *gens*-ük nincs.¹⁾

A szent házasság számukra nem volt meg; annak szertartásait nem ismerték. Minthogy tűzhelyük nincsen, az oly egyesülés, melyet ez a tűzhely állapít meg, el van zárva előlük. Így tehát a patricius, ki nem ismert más törvényes egyesülést, mint azt, a melyet a férj feleségével a házi istenség jelenlétében köt, elmondhatta a plebeiusról: »*Con-nubia promiscua habent more ferarum* (házasságuk vegyes, mint a vadállatoké).

Nem levén családjuk, atyai tekintélyük sem volt. Lehetett gyermekeik fölött oly hatalmuk, a milyent az erő vagy a természetes érzés ad; de az a szent hatalmuk, a melylyel az atyát a vallás ruházza fel, nem volt.

Nem volt birtok-joguk. Mert minden tulajdont egy tűzhelynek, egy sírnak, a határ isteneinek, szóval a házi cultus összes elemeinek kellett megalapítania és szentesítenie. Ha a plebeiusnak földje van, ennek a földnek nincsen szent jellege, nincsenek szent határai. De általában lehetett-e földje az első időkben? Tudjuk, hogy Rómában senkisem gyakorolhatott birtok-jogot, ha nem volt polgár; már pedig a plebeius az első korszakban nem volt polgár. A törvénytudó azt mondja, hogy csak a *ius Quiritium*-nál fogva lehet valaki tulajdonos; már pedig a plebeiust kezdetben nem számították a Quiritesek közé. Rómának első időszakában az *ager publicus*t (az állami földet) felosztották a *tribusok*, *curiák* és *gens*ek kö-

¹⁾ A *gentes plebeiae* létezését csakis a köztársaság utolsó három századában lehet kimutatni. A *plebs* később átalakult és mihelyt elnyerte a patriciusok jogait, azoknak szokásait is átvette, és azok mintájára alakult át.

zött; ¹⁾ már pedig a plebeiusok, a kik e csoportok egyikéhez sem tartoztak, bizonyára nem kaptak abból részt. Ezeknek a plebeiusoknak, kiknek nem volt vallásuk, nem volt meg az, a mi az embert feljogosította, hogy rátegye a kezét a földnek egy részére és azt sajátjává tegye. Tudjuk, hogy sokáig laktak az Aventinuson és ott házakat építettek; de csak három század múlva és hosszú küzdelmek után nyerték el végre e területre nézve a birtok-jogot. ²⁾

A plebeiusok számára nem volt még törvény, sem igazságszolgáltatás; mert a törvény a vallás határozata, és a törvénykezés a szertartásoknak összege. A *cliens* élvezheti a jog jótékonyságát *patronusa* közvetítésével; a plebeius számára ez a jog nem létezik. Egy régi történetíró határozottan kimondja, hogy Rómának hatodik királya volt az első, a ki a *plebs* számára némely törvényt alkotott, míg a patriciusok azokat már régóta birták. ³⁾ Sőt úgy látszik, hogy ezektől a törvényektől később a *plebset* megfosztották vagy, minthogy nem a vallásra voltak alapítva, a patriciusok vonakodtak azokat érvényeseknek tekinteni; mert azt olvassuk a történetírónál, hogy, a midőn tribunosokat választottak, egy külön törvényt kellett alkotni, hogy azok életét és szabadságát megvédjék, és hogy az a törvény ekképen volt fogalmazva: »Senkise merjen tribunust megverni vagy megölni, a mint ezt a plebsből való emberrel tehetné.« ⁴⁾ Látszik tehát ebből, hogy a plebeiust megverni vagy megölni megengedhetőnek tartották, vagy legalább,

¹⁾ Varro *L. L.* V, 35 ; Dionys. II, 7.

²⁾ Dionys. X, 32. V. ö. T. Liv. III, 31.

³⁾ Dionys. IV, 43.

⁴⁾ Dionys. VI, 89 : ὡς ἔνα τῶν πολλῶν. A kifejezéssel οἱ πολλοὶ Dionysios gyakran a *plebset* jelezi.

hogy a törvényen kívül álló emberen elkövetett ily gonosz-tettet törvényesen nem büntették.

A plebeiusok ki voltak zárva a politikai jogokból. Ők kezdetben nem voltak polgárok és egyikök sem lehetett tisztviselő. Két századon át Rómában nem volt más nép-gyűlés, mint a curiáké; már pedig a curiákhoz Rómának három első századában nem tartoztak mások, mint a patriciusok és clienseik. Még a katonaság keretébe sem lép be a plebs, a meddig az curiák szerint volt felosztva.

De legfeltűnőbben elkülöníti a plebeiust a patriciustól az, hogy a plebeiusnak nincsen állami vallása. Őt papi méltósággal felruházni lehetetlen. Az első századokban hihetőleg még az imádság is meg volt neki tiltva, és a vallásos szokásokat sem lehetett vele közölni. Épen úgy volt ez, mint a hinduknál, a hol »a *çudra* előtt örökké ismeretleneknek kellett maradniok a szent formuláknak.« Ő idegen és azért jelenléte beszennyezi az áldozatot. Őt eltaszították az istenek. Közte és a patricius között oly nagy volt a választó-fal, a minőt csak képes a vallás két ember között vonni. A plebs megvetett és lenézett népség, mely a valláson, törvényen, társadalmon és családon kívül áll. Ezt az állapotot a patricius csakis az állatokéval hasonlíthatja össze, *more ferarum*. A plebeius érintése tisztátalan. A decemvirek első törvénytábláikban elfelejtették eltiltani a házasságot a két osztály között; t. i. az első decemvirek patriciusok voltak és egynek sem jutott eszébe, hogy ily házasság csak lehetséges is volna.

Látjuk, hogy az államok első korszakában hány osztály volt egymás fölé helyezve. Élükön az arisztokratia állott, a családfők, azok, a kiket Rómában hivatalos nyelven *patres*-eknek, a cliensek *reges*-eknek hítták és a kiket

az Odyseea βασιλεῖς vagy ἀνακτες-eknek nevez. Alattuk állnak a családok ifjabb ágai és még alantabb a cliensek; azután legalul, legeslegalúl és mindamazokon kívül a plebs.

Az osztályoknak eme megkülönböztetése a vallásból eredt. Mert abban az időben, a midőn a görögök, italok és a hinduk ősei még Közép-Ázsiában együtt laktak, a vallás azt mondta: »az imát az elsőszülött végzi«. Innen származott a legidősb fiúnak kiváltsága minden tekintetben; a legidősb ág volt minden családban a papi ág és az úr. A vallás mindazonáltal igen fontosaknak tekintette az ifjabb ágakat, a melyek mintegy tartalékot képeztek, hogy egykor a kihalt idősb ágat helyettesítsék és az isteni tiszteletet fentartsák. Még a clienst is tartotta valaminek, sőt a rab-szolgát is, mert ezek résztvettek az isteni tiszteletben. De a plebeiusokat, a kiknek semmiféle részők nem volt a cultusban, épen semminek sem vette. Így voltak a rangok megállapítva.

De a társadalmi alakoknak, a melyeket az ember kigondol és létesít, egyike sem változhatatlan. Ez is magában hordta a betegség és az enyészetnek magvát, ez pedig a nagy egyenlőtlenség volt. Sok embernek érdekében állott, hogy megsemmisítsen egy olyan társadalmi szervezetet, a mely neki semmi jót nem nyújtott.

III. FEJEZET.

Az első átalakulás.

1. A királyokat megfosztják politikai hatalmuktól.

Mondottuk, hogy kezdetben a király volt az állam vallási feje, a köztűzhely főpapja, és hogy e papi hatalom-

hoz csatolta a politikai hatalmat, mert természetesnek látszott, hogy az a férfiú, a ki az állam vallását képviseli, egyúttal a gyűlések elnöke, bíró és hadvezér is legyen. Emez elvnel fogva történt, hogy, a mennyi hatalom az államban csak volt, az mind a király kezében lett összpontosítva.

De a családok fejei, a *patres*, és ezekfölött a phratriák és a tribusok fejei a király mellett igen erős arisztokratiát képeztek. A király nem egyedül volt király; minden *pater* az volt saját *gens*ében; sőt Rómában régi szokás volt az is, hogy e hatalmas patronusok mindegyikét királynak hitták; Athénaeben minden phratriának és minden tribusnak meg volt a maga feje és az állam királya mellett ott voltak még a tribusok királyai, *γυλοβασιλεῖς*. Ez fejedelmek *hierarchiája* volt, a kik kisebb vagy nagyobb terjedelmű uradalmukban, mind ugyanazon jogokkal, ugyanazon sérthetetlenséggel birtak. Az állam királya nem gyakorolta hatalmát az egész nép fölött; a családok házi népe és a cliensek egész serege nem tartozott hatása körébe. Mint a hűbéres király, a kinek csak néhány hatalmas hűbéres (*vasallus*) volt az alattvalója, úgy a régi államnak ez a királya is csak a tribusok és gensok fejei fölött uralkodott, kiknek mindegyike egyenkint épen oly hatalmas lehetett mint ő, egyesülve pedig még hatalmasabbak nálánál. Nagyon hihető, hogy nem volt neki könnyű ezeket engedelmességre bírni. Nagy tiszteletben kellett ugyan az emberek előtt állania, mert ő volt a cultus feje és a tűzhely őre; de kétségkívül az iránta tanusított engedelmesség nem igen nagy lehetett, mert csekély erővel rendelkezett. A kormányzóknak, valamint a kormányzottaknak, csakhamar észre kellett venniök, hogy a tartozó engedelmesség fokát

illetőleg nem értenek egyet. A királyok hatalmasak akartak lenni, de a *patresek* nem akarták, hogy azok legyenek. Küzdelem támadt tehát minden államban az aristokratia és a királyok között.

A küzdelem eredménye mindenütt ugyanaz volt; a királyságot legyőzték. De nem szabad szemünk elől tévesztünk, hogy ez az eredeti királyság szent volt. A király volt az a férfiú, a ki az imát elmondta, az áldozatot végezte és a kinek örökösödési jogánál fogva hatalma volt az istenek pártfogását a városra lekönyörögni. Nem lehetett tehát arra gondolni, hogy a királyon tulajdonak, kellett az már a vallás érdekében, kellett a város üdvéért. És valóban minden városban, a melynek története csak ismeretes előttünk, azt látjuk, hogy kezdetben a királynak papi tekintélyéhez nem is nyúlnak, és hogy megelégesznek azzal, hogy csakis politikai hatalmától fosztják meg. Az utóbbi csakis toldalék volt, a melyet a királyok papi méltóságukhoz csatoltak; az nem volt oly szent és sérthetetlen, mint az előbbi. A politikai hatalomtól megfoszthatták a királyt, anélkül, hogy a vallást veszélyeztették volna.) 2

A királyságot tehát megtartották ugyan, de hatalmától megfosztva, nem volt az egyéb papi méltóságnál. »Réges-régen, így szól Aristoteles, a királyoknak korlátlan hatalmuk volt békében és háborúban; de idők folytán némelyek magok mondtak le hatalmukról, másoktól erőszakkal kellett azt elvenni, és nem hagytak meg egyebet eme királyoknak, mint az áldozatok gondozását.« Plutarchos ugyanezt mondja: »Minthogy a királyok uralmukban kevélyeknek és keményszivűeknek mutatkoztak, a görögök nagyobb része megfosztotta őket hatalmuktól és

csak a vallás gondozását hagyták meg nekik.« ¹⁾ Herodotos Kyréné városáról beszél és azt mondja: »Meghagyták Battosnak, a királyok ivadékának, az isteni tisztelet gondozását és a szent földeket, de elvettek tőle minden hatalmat, melyet atyái élveztek.«

Ez a papi teendőkre szorított királyság igen sokáig örökség maradt abban a szent családban, a mely egykor a tűzhelyet felállította és a nemzeti cultust megkezdette. A római császárság idejében, azaz e forradalom után hét vagy nyolcz század mulva még voltak Ephesosban, Massiliában és Thespiaeben családok, a melyek a régi királyság czimének és jelvényeinek birtokosai voltak, és a kik még a vallási szertartások élén állottak. ²⁾ A többi városokban a szent családok kihaltak és a királyság választó és rendesen egy évi királysággá lett.

2. *E forradalom története Spártában.*

Spártának mindig voltak királyai, és mégis a kormányforma változása, a melyről szoltunk, itt is megtörtént, mint akárhol másutt.

Ugy látszik, hogy az első dór királyok mint korlátlan urak uralkodtak. De a harmadik században már kitörtek az egyenetlenségek a királyok és az aristokratia között. Két századon át a küzdelmek egész sora dühöngött itt, a melyek Spártát Görögország legnyugtalanabb városává tették ³⁾; tudjuk, hogy ezeknek a királyoknak egyike, Lykurgos atyja, egy polgári háborúban elesett. ⁴⁾

¹⁾ Aristot. Pol. III, 9, 8; Plut. *Quaest. rom.* 63.

²⁾ Strabo XIV, 1, 3; Diodor. IV, 29.

³⁾ Thukyd. I, 18; Herod. I, 65.

⁴⁾ Strabo. VIII, 5; Plut. *Lykurgos* 2.

Semmi sem oly homályos, mint Lykurgos története; régi életirója eme szavakkal kezdi elbeszélését. »Semmit sem mondhatunk róla, a mi nem volna vita tárgya.« Leg-
alább az bizonyos, hogy Lykurgos az egyenetlenségek köze-
pette lépett fel »oly időben, a midőn a kormány örökké tartó
nyugtalanságban ingadozott.«¹⁾ Mindazokból az adatokból,
a melyek róla reánk maradtak, csak az tűnik ki világosan,
hogy az ő reformja a királyságra olyan csapást mért, a
melyből sohasem ocsúdott fel. »Charilaos alatt, így szól
Aristoteles, a királyság helyt engedett az aristokratiá-
nak.«²⁾ Már pedig Charilaos akkor volt király, mikor
Lykurgos újításait behozta. Másrésről Plutarchosból tud-
juk, hogy Lykurgost törvényhozói teendőkkel csakis egy
lázas alkalmával bízták meg, mely alatt Charilaos király-
nak egy templomban kellett menedéket keresnie. Lykurgos
egyideig ura volt a helyzetnek, úgy, hogy a királyságot
megdönthette volna; de ő óvakodott attól, azt tartva, hogy
a királyság szükséges és az uralkodó család sérthetetlen.
De olyan intézkedést tett, hogy a királyok azontúl a sena-
tusnak voltak alárendelve, mindazokban az ügyekben, a
melyek a kormányzást illették, és hogy már csakis e testü-
letnek elnökeivé és határozatainak végrehajtóivá lettek. Egy
századdal később még jobban gyöngítették a királyságot és
megfosztották eme végrehajtói hatalmától is, évenként meg-
választandó tisztviselőkre bízták azt, kiket *ephoros*-oknak
neveztek.

Azokból a jogokból, a melyekkel az *ephoros*-okat fel-
ruházták, könnyen megítélhetjük a csekély hatalmat, me-

¹⁾ Plut. *Lykurgos* 5. V. ö. u. o. 8.

²⁾ Aristot. *Pol.* V, 10, 3. ed. Didot 589. lap. Heraklid. *Fragm.*
hist. graec. coll. Didot II. k. 210. lap.

lyet még a királyoknak meghagytak, az ephorosok polgári ügyekben szolgáltatnak igazságot, míg a senatus a bűnügyekben ítél.¹⁾ Az *ephoros*-ok üzenték meg a senatus határozatából a háborút és ők intézték el a békekötés feltételeit. Háború idejében két *ephoros* kísérte a királyt és felvigyázott reá; ők állapították meg a hadjárat tervét és igazgatták a hadműveleteket mind.²⁾ Mi maradt tehát a királyoknak, ha tőlük az igazságszolgáltatást, a külügyeket és a katonai hadműveleteket elvették? A papi méltóság megmaradt nekik. Herodotos leírja kiváltságaikat: »Ha az állam áldoz, első helyük van a szent lakománál; őket szolgálják ki legelőször, és kettős adagot adnak nekik. Ők az elsők, a kik italáldozatot mutatnak be, és az áldozati állatok bőre az övék. Minden hónapban kétszer mindegyiküknek egy áldozati barmot adnak, melyet Apollónak áldoznak fel.³⁾ »A királyok, így szól Xenophon, végzik a nyilvános áldozatokat, és ő nekik jut az áldozati barmoknak izletesebb része.« Ha nem ítélnék sem polgári ügyekben, sem bűnügyek-

¹⁾ Aristot. Pol. III, 1, 7.

²⁾ Xenoph. Resp. Lak. 8, 11, 15; Hellen. II, 4, 36; az *ephoros*-ok a gyűlés elnökei, Thukyd. I, 87. Ők határozzák el és végzik a katonai állítást, Xenoph. Resp. Lak. 11; Hellen. VI, 4, 17. Joguk volt a király fölött ítélni, őt fogságba vetni és pénzbírságra ítélni, Herod. VI, 82, 85; Thukyd. I, 131; Plut. Lykurgos 12; Agis 11. Apophteg. Lak. p. 221. Aristoteles az *ephoros*-i hivatalt ἀρχή κυρία τῶν μεγίστων-nak nevezi. (Pol. II, 6, 14.) A királyok megtartottak még némely katonai jogot, de gyakran látjuk, hogy az ephorosok igazgatják őket hadi vállalataikban, és hogy őket Spártába visszahívják (Xenoph. Hellen VI, 4, 1; Thukyd. V, 63. Plut. Agesilaos 10, 17, 23 28. Lysandros 23.

³⁾ Herod. VI, 56, 57; Xenoph. Resp. Lak. 14. Aristot. Pol. III, 9, 2: τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς ἀποδίδεται βασιλεῦσι.

ben, legalább a vallási ügyeket illető dolgokban tartották fenn számukra a birói teendőket. Háború idejében a két király közül az egyik mindig a sereg élén van, mindennap áldozatokat végez és puhatolja az előjeleket. Az ellenséggel szemben feláldozza az áldozati barmokat, és ha a jelek kedvezők, jelt ad az összeütközésre. A csatában jósok vesznek körül, a kik az istenek akaratát jelentik neki és fuvolyások, a kik szent hymnusokat zengenek. A spártaiak azt mondták, hogy a király az, a ki parancsol, mert az ő kezében van a vallás és az auspiciumok; de az ephorosok és a polemarchosok azok, a kik a seregnek minden mozdulatát igazgatják. ¹⁾

Igazán el lehet tehát mondani, hogy a királyság Spártában mindenek fölött örökös papi méltóság. Ugyanaz a forradalom, a mely a királynak hatalmát mind ezen községi államokban elnyomta, elnyomta azt Spártában is. A főhatalom tényleg a senatusé, a mely igazgat és az ephorosoké, a kik azt végrehajtják. A királyok, mind abban, a mi a váláshoz nem tartozik, engedelmeskednek az ephorosoknak. Herodotos e szerint elmondhatta, hogy Spárta nem ismerte a monarchikus kormányzatot és Aristoteles, hogy Spártának a kormányja aristokratia. ²⁾

3. *Ugyanazok a változások Athénában.*

Láttuk feljebb, minő volt Attika népességének eredeti állapota. Néhány egymástól független és egymáshoz semmi viszonyban nem levő család, osztzkodott az országon;

¹⁾ Xenoph. *Resp. Lak.* 13—15. Herod. VI, 56.

²⁾ Herod. V, 92; Aristot. *Pol.* V, 10. Isokrates. *Nikokles* 24; Plut. *περὶ μοραρχίας* ed. Tauchnitz V. köt. p. 117.

mindegyikük egy kis társaságot képezett, melyet egy örökös jogú fő igazgatott. Később ezek a családok szövetkeztek és e szövetkezésből keletkezett az athénai községi állam. Theseusnak tulajdonítják, hogy ő fejezte be Attika egyesítésének nagy munkáját. De a hagyományok hozzátették és mi könnyen elhiszszük, hogy Theseusnak sok ellentállást kellett megtörnie. Azok a férfiak, a kik neki ellentálltak, nem tartoztak a cliensek vagy szegények osztályához, a kik kis városokban és γένη-kben voltak elosztva. Ezek az emberek inkább örültek annak a változásnak, a mely uraiknak urat adott és számukra menedéket és védelmet biztosított. A kiknek e változás bajt okozott, azok a családok, a kis városok és a tribusok fejei, a βασιλεῖς, a φυλοβασιλεῖς, azok az eupatridák, a kiknek az örökösödési joguknál fogva legfőbb hatalmuk volt γένος-ukban, vagy tribus-ukban. Ezek, a hogy csak birták, védték függetlenségüket, miután pedig elvesztették, sajnálták azt.

Legalább a mennyit csak lehetett, megtartottak régi hatalmukból. Mindegyikük megmaradt tribusának vagy γένος-ának teljes hatalmú feje. Theseus nem dönthetett meg olyan hatalmat, a melyet a vallás állapított meg, és a melyet sérthetetlené tett. De többet mondunk, ha a hagyományokat, a melyek erre a korszakra vonatkoznak, vizsgáljuk, azt találjuk, hogy ezek a hatalmas eupatridák csak az alatt a feltétel alatt egyeztek bele, hogy a községi állam megalakítására szövetkeznek, ha a kormányzat csakugyan szövetséges lesz, és ők is résztvesznek benne. Volt ugyan legfelsőbb királyuk; de mihelyt a közös érdekek forogtak kérdésben, a fők gyűlését kellett összehívnia, és minden fontos ügyet csakis e senatus-féle testület beleegyezésével lehetett elintézni.

Ezeket a hagyományokat a következő nemzedékek nyelvén körülbelől így fejezték ki: Theseus megváltoztatta Athénæ kormányát és monarchikusból köztársaságúvá tette azt. Így beszélnek Aristoteles, Isokrates, Demosthenes, Plutarchos. E hamis formában lappang némi igazság. Theseus ugyan, a mint a hagyomány mondja, »a teljes hatalmat a nép kezére juttatta.« Csakhogy a »nép«, *δημος*, szót, melyet a hagyomány megőrzött, Theseus idejében nem alkalmazták oly általánosan, mint Demosthenes idejében. Ez a nép, vagy politikai testület nem lehetett más, mint az aristokratia, azaz a *γένη* (nemzetség) fejeinek a gyülekezete.¹⁾

Theseus az által, hogy ezt a gyűlést szervezte, nem volt szándékosan ujító. A nagy athénæi szövetség alakulása önkénytelenül megváltoztatta a kormányzat feltételeit. Mióta az eupatridák, a kiknek tekintélye a családokban érintetlen maradt, egy község-államban egyesültek, hatalmas testületet alkottak, a melynek megvoltak a maga jogai és lehettek követelményei. Kekrops, kis szirtjének a királya, lett az egész Attikának királyává; de míg kis városkájában korlátlan király volt, most egy szövetséges államnak csakis a feje lett, azaz első egyenlők között.

Nem maradhatott el sokáig, hogy ki ne törjön az egyenlenség e között az aristokratia és a királyság között. »Az eupatridák fájlalták valóban királyi hatalmukat, a melyet eddig mindegyikük kis városában gyakorolt.« Ugy látszik, hogy ezek a pap-harczosok a vallást tolták előtérbe és azt állították, hogy a helyi isteni cultusok hatalma meg

¹⁾ Plut. *Theseus* 25. Aristoteles ugyanott idézve Plutarchostól. Isokrates *Helena* 36. Demosthenes, *In Neaeram* 75. Theseus legendáját kétségkívül megváltoztatták idővel kiváltképen a demokratikus szellemű korszakban.

lett szorítva. Ha igaz, a mint azt Thukydides mondja, hogy Theseus megkísértette megsemmisíteni a kis városok prytaneumjait, nem meglepő, hogy a vallási érzelmek ellene fellázadtak. Nem mondhatjuk meg, hogy milyen küzdelmeket kellett neki kiállania, hány lázadást kellett elnyomnia ügyességgel vagy erőszakkal; de bizonyos, hogy végre legyőzték, Athénaeből kiűzték és hogy számkivetésben halt meg.¹⁾

Tehát az eupatridák győzedelmeskedtek; nem nyomták el a királyságot, de saját választásuk szerint lett királyukká Menestheus. Utána Theseus családja visszafoglalta a főhatalmat és három nemzedéken keresztül megőrizte azt. Ezután egy másik család, a Melanthidák családja, lépett helyébe.

Ennek a korszaknak nagyon zavarosnak kellett lennie; de e polgári zavargásoknak az emlékét nem őrizték meg tisztán számunkra.

Kodros halála összeesik az eupatridák végleges győzedelmével. De még akkor sem nyomták el teljesen a királyságot; mert vallásuk tiltotta azt; de elvették tőle politikai hatalmát. Pausanias, az utazó, ki ezeknél az eseményeknél sokkal későbbben élt, de a ki nagy gonddal tanulmányozta e hagyományokat, azt mondja, hogy a királyság akkor jogainak nagy részét elvesztette és »függővé« lett; a mi kétségkívül annyit jelentett, hogy alá volt rendelve az eupatridák senatusának. Mai történetiróink Athénai történetének eme korszakát *archontatus*-nak nevezik és nem mulasztják el megjegyezni, hogy akkor a királyság már el volt törölve. Ez nem egészen igaz. Kodros utódjai következtek egymásra atyáról fiúra három nemzedéken át. *Archon* czi-

¹⁾ Plut. *Theseus* 25 és 32; Diodor IV, 62.

mők volt; de vannak régi okiratok, a melyekben királyoknak is nevezik őket ¹⁾; és mi is mondtuk feljebb, hogy ez a két czim rokonértelmű. Athénaenek e szerint eme hosszú korszakon át mindig voltak örökös királyai; de elvette tőlük hatalmukat és csak a vallási teendőket hagyta meg nekik. Ugyanez történt Spártában is.

Három század mulva az eupatridák ezt a vallási királyságot még mindig sokkal erősebbnek találták, semmint azt akarták, és azért ismét gyengítették. Elhatározták, hogy egy embert csak tíz évre ruháznak fel e nagy papi méltósággal. Különben még folyton az a hit élt, hogy csakis a régi királyi család van feljogosítva az archoni hivatal teendőinek végzésére. ²⁾

Mintegy negyven év mult el ekképen. De egyszer a királyi család valami bünténynyel fertőztette meg magát. Ezt indokul hozták fel, hogy nem teljesítheti többé papi teendőit; ³⁾ elhatározták tehát, hogy az archonokat ezentúl nem abból a családból veszik, és hogy ehhez a méltósághoz minden eupatrida hozzáférhet. Ismét negyven évvel később, hogy eme királyságot korlátozzák, vagy hogy azt többek közt megoszszák, évi méltósággá tették és egyszersmind két különálló hatósággá osztották azt fel. Eddig az archon egyszersmind király is volt; ezentúl a két czimet elválasztották egymástól. Egy archonnak nevezett és egy másik királynak nevezett tisztviselő osztották meg egymás között a régi vallási királyság jogait. A családok folytonosságára

¹⁾ Lásd a parosi márvány-táblát és hasonlítsd össze Pausan. I, 3, 2; IV, 5, 10; VII, 2, 1. Plato. *Menexenos* p. 238. c.; Aelianos *H. V. V.*, 13.

²⁾ Pausan. IV, 5, 10.

³⁾ A pontoszi Heraklides a fragmentákban II. k. p. 208. Nicolau Damas. fr. 31. Suidas v. *ἱππομένης*. Diodor. fr. VIII. k.

való ügyelést, az adoptio helybenhagyását vagy megtiltását, a végrendeletek átvételét, az ingatlan vagyon ügyében való ítélest, tehát mindazokat az ügyeket, a melyekben a vallás érdekelve volt, az archonra ruházták. Az ünnepélyes áldozatok végzésének és az istentelenség ügyében való ítélethozásnak tisztségét a királynak tartották fenn. E szerint a királyi czim, az a szent czim, mely szükséges volt a vallásra nézve, a községi államban az áldozatokkal és a nemzeti cultussal maradt fenn. Az archon és a király a *polemarchos*-sal (hadügy fejével) és a hat *thesmothetés*-sel (törvényhozóval) egyetemben, a kik valószínűleg már régóta léteztek, egészítették ki az évi kilencz tisztviselő számát, a kiket az elsőnek nevéől kilencz archonnak szokás nevezni.

A forradalom, a mely a királyságot politikai hatalmától megfosztotta, lezajlott különböző alakban minden községi államban. Argosban, a dór királyok második nemzedékének idejében, annyira megszorították a királyságot, hogy »Temenos utódainak csakis a királyi nevet hagyták meg minden hatalom nélkül;« különben ez a királyság több századon át örökös jogú maradt.¹⁾ Kyrenében Battosnak utódjai egyesítették kezükben a papi méltóságot és a politikai hatalmat; de a negyedik nemzedék óta csakis a papi méltóságot hagyták meg nekik.²⁾ Korinthosban kezdetben örökös volt a királyság a Bacchiadák családjában; a forradalomnak az volt a következménye, hogy azt évivé tették, a nélkül azonban, hogy azt a családtól elvették volna, a melynek tagjai sorban szerepelve, egy századon át birták azt.³⁾

¹⁾ Pausanias II, 1, 9.

²⁾ Herod. IV, 161; Diodor. VIII. fr.

³⁾ Diodor VII; Herod. V, 92; Pausanias II, 3 és 4. A Bacchiadák nemzetsége majdnem kétszáz tagból áll vala.

4. Ugyanaz a forradalom Rómában.

A királyság kezdetben ugyanaz volt Romában, a mi Görögországban. A király a városnak főpapja volt; egyúttal főbíró és a háború idejében a polgári seregnek vezére. Oldala mellett voltak a családok fejei, a *patres*-ek, a kik a senatust képezték. Csakis egy király volt, mert a vallás egységet követelt a papságban és egységet a kormányzatban. De azt úgy értették, hogy a királynak minden fontos ügyben ki kellett kérni a szövetkezett családfejek véleményét.¹⁾ A történetírók említést tesznek népgyűlésről ez időben. De azt kell kérdeznünk, milyen lehetett e szónak »nép« *populus* az értelme, azaz minő politikai testület volt az első királyok idejében? Minden adat megegyezőleg azt mutatja, hogy ez a nép curiák szerint gyülekezett; már pedig a curiák a *gens*-ek egyesületei voltak: minden *gens* testületileg vett részt benne és csakis egy szavazata volt. A cliensek is ott voltak *patres*-eik körül sorakozva, és talán részt is vettek a tanácskozásban, talán nyilvánították is véleményüket, és közreműködtek az egy szavazat megállapításában, a melyet a *gens* adott, de sohasem lehettek más véleményen, mint az ő *pater*-ök. A curiáknak eme gyűlése nem volt tehát más, mint a patriciusi községi állam gyűlése a király színe előtt.

Ebből látjuk, hogy Rómában ugyanaz az állapot volt, mint a többi községi államokban. A király egy erősen szervezett aristokratikus testülettel állott szemben, a mely hatalmát vallásából merítette. Ugyanazokat az összeütközése-

¹⁾ Cic. *De rep.* II, 8.

ket tehát, a melyeket Görögországban láttunk, megtaláljuk Rómában is.

A hét királynak a története egyszersmind e hosszan-tartó viszálynak története is. Az első növelni akarja a maga hatalmát és ki akarja magát vonni a senatus tekintélye alól. Az alsóbb osztályok ragaszkodását megnyeri; de a *patres*-ek ellenséges indulattal viseltetnek ellene.¹⁾ A senatus egy ülésében meggyilkolva vész el.

Az aristokratia azon van, hogy a királyságot azonnal eltörölje és az atyák végzik sorban a király teendőit. Igaz ugyan, hogy az alsóbbrendű osztályok nyugtalankodnak, nem akarják, hogy őket a *gens*-ek fejei kormányozzák; a királyság visszaállítását követelik²⁾; de a patriciusok megvigasztalódnak azzal a határozatukkal, hogy ezentúl csak választás útján lehet valaki királylyá és bámulatos ügyességgel állapítják meg a választás módozatait: a senatusnak kell majd a jelöltet kiválasztani, a curiák patriciusi gyűlése fogja ezt a választást megerősíteni és végre a patriciusi augurok fogják megmondani, valjon az újonnan választott tetszik-e az isteneknek.

Numát ezek szerint a szabályok szerint választották meg. Igen vallásosnak mutatta magát, inkább papnak, mint harczosnak, a ki a cultus minden szertartását igen lelkiismeretesen megtartja, és a ki ennek következtében igen nagyon ragaszkodik a családok és a községi állam vallási

¹⁾ T. Liv. I, 15. *multitudini gratior quam Patribus.*

²⁾ T. Liv. I. 17: *Fremere plebs multiplicatam servitutem, centum pro uno dominos factos, nec ultra nisi regem et ab ipsis creatum videbantur passuri.* Cic. *De rep.* II, 12: *Senatus tentavit, ut ipse gereret sine rege rempublicam; populus id non tulit et regem flagitare non destitit.*

alkotmányához. Ő a patriciusok kedvére való király volt és nyugodtan halt meg ágyában.

Úgy látszik, mintha Numa alatt a királyságot csakis a papi teendőkre szorították volna, a mint az a görög városokban is előfordul. Annyi legalább bizonyos, hogy a király vallási hatalma teljességgel különbözött politikai hatalmától és hogy az egyik nem vonta maga után szükségképen a másikat. Ezt az a tény bizonyítja, hogy kettős választás volt. Az elsőnek erejénél fogva a király csakis vallási fő volt; ha ehhez a hatalmához még politikai hatalmat (*imperium*) akart csatolni, megkivánták, hogy azt neki az állam külön határozattal adja meg. Ez a pont világosan kitűnik abból, a mit Cicero a régi alkotmányról mond¹⁾. A papi tisztség és a politikai hatalom e szerint különbözők voltak; lehetett azokat egy kézbe összpontosítani, de arra kettős választás volt szükséges.

A harmadik király kétségkívül egyesítette mind a kettőt egy személyben. Ő pap is meg vezér is volt; sőt inkább katona, mint pap; ő megvetette és kisebbiteni akarta a val-

²⁾ Cic. *De rep.* II, 13: *Quonquam populus eum curiatis comitiis regem esse iusserat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit.* V. ö. u. o. II, 17; II, 20: *Tullus Hostilius, rex creatus, populum de imperio consuluit curiatim*; II, 20: *Cunctis populi suffragiis rex est creatus L. Tarquinius, isque de suo imperio legem tulit.* Ha ezek a férfiak, a kik a maga rendje szerint meg voltak választva királynak, még szükségesnek tartottak törvényjavaslatot tenni, hogy nekik az imperiumot megadják, az csak azt bizonyítja, hogy a királyság és az imperium két különböző dolog. Meg kell jegyeznünk, hogy az *imperium* szó nemcsak kizárólag a katonai vezénylet, hanem a polgári és politikai hatalom kifejezésére is használtatott. L. ezen jelentés példáit. T. Liv. I, 17; I, 59; XXVI, 28; XXVII, 29. XXXII, 1; Cic. *De rep.* II, 13; *Tac. Ann.* VI, 10; Dio Cassius XXXIX, 19; LII, 41.

lást, a mely az aristokratia hatalma volt. Látjuk, hogy sok idegent fogad Rómába a vallási elv mellőzésével, mely azokat kizárta; sőt még közöttük is mert lakni a Coelius hegyen. Azt is látjuk még, hogy bizonyos földeket a plebeiusoknak osztogat el, a melyeknek jövedelme pedig eddig az áldozatok költségeire volt szánva. A patriciusok vádolták őt, hogy a vallásos szokásokat elhanyagolja, sőt még annál is súlyosabb vétséggel, hogy azokat módosította és megváltoztatta. Úgy halt meg, mint Romulus: a patriciusok istenei villámukkal sújtották őt és vele fiait.

Ez a csapás a hatalmat a senatus kezébe adja, mely a maga választottját teszi királylyá. Ancus lelkiismeretesen követi a vallást, lehető legkevesebb háborút visel és életét a templomokban tölti. A patriciusok szeretik; életét ágyában végezi be.

Az ötödik király Tarquinius, a ki a királyságot a senatus ellenzésének daczára és az alsóbb osztályok támogatása mellett nyerte el. Ő kevésbé vallásos, nagyon hitetlen; nem kevesebb kell, mint egy csoda, hogy meggyőzze őt az augurok tudományáról. Ő a régi családoknak ellensége; új patriciusokat választ; a mennyire csak lehet, megváltoztatja a városnak régi vallási alkotmányát. Tarquiniust megölik.

A hatodik király meglepetéssel foglalta el a királyságot. Ugy látszik, hogy a senatus sohasem ismerte el őt királynak. Legyezgeti az alsóbb osztályokat, földeket osztogat nekik, félreismerve a tulajdonjog régi elvét; sőt seregében és városában is helyet enged nekik. Serviust épen a senatusba való útjában orozva gyilkolták meg. A királyok és aristokratia között lefolyt czivakodások egy társadalmi

küzdelemnek jellegét vették fel. A királyok a néphez csatlakoztak, a cliensekből és a plebeiusokból alkottak maguknak támaszt. A patriciusokkal, a kik oly hatalmasan voltak szervezve, szembeállították a már Rómában nagyon felzaporodott alsóbb osztályokat. Az aristokratia tehát ketős veszélyben forgott, melyek közül nem a legrosszabb volt az, hogy a királyság előtt kellett meghajolnia. Láтта, hogy háta mögött felemelkednek azok az osztályok, a melyeket megvetett. Láтта, hogy felülkerekedik a plebs, a vallás és tűzhely nélkül való osztály. Láтта, hogy talán cliensei megtámadják és pedig magában a család belsejében, a melynek szervezete, joga, vallása a megvitatásnak és veszélynek voltak kitéve. A királyok e szerint reá nézve gyűlöletes ellenségek voltak, a kik, hogy hatalmukat növeljék, a család és a város szent szervezetének felforgatására törekedtek.

Servius után a második Tarquinius következett; ez meghiusította a senátorok reményeit, a kik őt választották; ő úr akar lenni, *de rege dominus exstitit* (királyból úr lett). Annyi bajt okozott a patriciusoknak, a mennyit csak lehetett; lefejeztette az előkelő férfiakat; uralkodott, anélkül, hogy a *patres*ek véleményét kikérte volna; viselt háborút, kötött békét, anélkül, hogy beleegyezésüket kérte volna. Úgy látszott, hogy a patriciusok osztálya tökéletesen le van győzve.

Végre kínálkozik egy alkalom. Tarquinius távol van Rómától, nem csak ő, hanem serege is, azaz az, a mi őt fentartja. A város egy pillanatra a patriciusok kezében van. A város feje (*praefectus urbi*), vagyis az, a ki a király távollétében a polgári hatalmat bírja, egy patricius, Lucretius. A lovasság vezére, t. i. az, a kinek a király után első kato-

nai hatalma van, szintén patricius, Junius.¹⁾ Ez a két férfiú készítette elő a lázadást. Társaik voltak más patriciusok, valami Valerius és Tarquinius Collatinus. Az egyesülés helye nem Róma, hanem a kis Collatia város, a mely az összeesküdtek egyikének birtokát képezte. Ott a népnek egy női hullát mutatnak; azt mondják, hogy ez a nő maga ölte meg magát, magán boszulván meg a királyfi által rajta elkövetett gyalázatos tettet. Collatia népe fellázad; Róma felé vonul; ott ezek a jelenetek ismétlődnek. A kedélyek fel vannak izgatva, a király párthivei leerve; és különben is a törvényes hatalom e perczen Junius és Lucretius kezében van.

Az összeesküvők óvakodnak a népet gyűlésre összehívni; a senátusba mennek. A senatus kihirdeti, hogy Tarquinius megbukott és a királyság el van törölve. De a senatus határozatát még a községi államnak is meg kell erősítenie. Lucretiusnak, mint a város praefectusának, joga van a népgyűlést összehívni. A curiák összejönnek; úgy gondolkodnak mint az összeesküvők; kimondják Tarquinius letételét és hogy két consult kell választani.

Miután ez a fődolog el volt döntve, a consulok választásának gondját a centuriai gyűlésre bízták. De nem fog-e ezen gyűlés, a melyben egynehány plebeius is szavaz, kifogást tenni az ellen, a mit a patriciusok a senátusban és a curiákban tettek? Ezt nem teheti. Mert minden római gyűlésnek elnöke egy állami tisztviselő, a ki a szavazás tárgyát meghatározza és senkinek sem szabad más tárgyat bocsátani vitatkozás alá. De még több: csakis az elnöknek van joga, e korszak-

¹⁾ A Junius család patriciusi volt. Dionys. IV, 68. Azok a Juniusok, a kikkel a történetben később találkozunk, plebeiusok.

ban, beszélni. Ha törvényről van szó, a centuriák csak igen-nel vagy nem-mel szavazhatnak. Ha választásról van szó, az elnök bemutatja a jelölteket, és senkire másra nem szabad szavazni, mint a jelöltekre. A mostani esetben, a senatus által kijelölt elnök Lucretius, az összeesküvők egyike. Ő a gyűlés egyedüli tárgyaúl a két consul választását tűzi ki. Két nevet mutat be a centuriái gyűlésnek Juniusét és Tarquinius Collatinusét. Ezt a két férfit szükségképen megválasztják. Erre a senatus helybenhagyja a választást, és végre az augurok az istenek nevében megerősítik azt.

Ez a változás nem tetszett mindenkinek Rómában. Sokan a plebeiusok közül egyesültek a királylyal és sorsához csatlakoztak. ¹⁾ Viszont, egy sabinumi gazdag patricius, egy számos tagból álló *gens*-nek hatalmas feje, a kevély Attus Clausus, nézetének annyira megfelelőnek találta az új kormányt, hogy Rómában telepedett le.

Egyébiránt csakis a politikai királyság volt elnyomva; a vallási királyság szent volt és annak tovább is fenn kellett maradnia. Azért siettek is királyt választani, de olyant, a ki csak az áldozatok végzésére volt király, *rex sacrorum*. Minden képzelhető elővigyázattal éltek, hogy ez a *pap-király* sohase éljen vissza a nagy varázserővel, a melyet neki teendői kölcsönöztek, a teljes hatalom elfoglalására.

¹⁾ Dionys. V, 26, 53, 58, 59, 63. 64. T. Livius nem említi ezeket a dolgokat, de czéloz azokra, mikor azt mondja, hogy a patriciusok kénytelenek voltak a plebsnek engedményeket tenni, *inservire plebi* (II, 21).

IV. FEJEZET.

Az aristokratia kormányozza a községi államot.

Ugyanaz a változás csekély különbséggel beállott Athénaeben, Spártában, Rómában, egyszóval minden községi államban, a melynek történetét ismerjük. Mindenütt az aristokratiának műve volt az; mindenütt az volt az eredménye, hogy a politikai királyságot elnyomta, a vallási királyságot azonban meghagyta. Ettől az időtől fogva és egy korszakon át, a melynek tartama különböző városokban igen különböző volt, a község-állam kormányzata az aristokratia kezében volt.

Eme aristokratia a születésen és egyúttal a valláson alapult; a családok vallási szervezetében gyökeredzett. A forrás, a melyből származott, ugyanazok a szabályok voltak, a melyeket feljebb a házi isteni tiszteletnél és a magánjognál láttunk, t. i. a tűzhelynek öröklési joga, az elsőszülöttnak kiváltsága, az ima elmondásának joga, a mely jogok a születéssel voltak összekapcsolva. Az öröklött vallás volt az aristokratiának jogcíme a korlátlan hatalomra. Ez jogokat adott nekik, a melyek szenteknek látszottak. A régi hitbeli nézetek szerint csakis az lehetett föld-tulajdonos, a kinek volt házi isteni tisztelete; csakis az lehetett a községi állam tagja, a kinek megvolt a vallási jellege, a mely őt polgárrá tette; csak az lehetett pap, a ki isteni tisztelettel bíró családból származott; csak az lehetett állami tisztviselő, a kinek volt joga szent szertartásokat végezni. Az oly ember, a kinek nem volt öröklött cultusa, csakis egy másik embernek cliense lehetett, vagy ha erre magát el nem határozta, az egész társadalmom kívül állónak tekintették.

Sok nemzedéken át nem jutott az embereknek eszébe, hogy ez az egyenlőtlenség igazságtalan. Nemis gondoltak arra, hogy az emberi társadalmat más törvények szerint szervezzék.

Athénaeben, Kodros halálától egészen Solonig, az eupatridák kezében volt az egész főhatalom. Ők egyedül voltak papok és archonok. Csak ők szolgáltattak igazságot és csak ők ismerték a törvényeket, a melyek nem voltak írásba foglalva és a melyeknek formuláit egymásnak atyáról fiúra hagyományozták.

Ezek a családok, a mennyire csak lehetett, megőrizték a patriarchális kormányzat formáit. Nem éltek egyetülten a városban. Attikának különböző kerületében folytatták életüket, mindegyik terjedelmes uradalmán, számtalan szolgától környezve, az eupatrida család-fő kormánya alatt és teljes függetlenségben végezve az öröklött cultust.¹⁾ Az athénaii községi állam négy századon át nem volt egyéb, mint e hatalmas család-fők szövetkezete, a kik bizonyos napokon összegyülekeztek, vagy hogy a közös isteni tiszteletet végezzék, vagy hogy közös ügyeikről értekezzenek.

Már gyakran megjegyezték, mennyire hallgat a történet Athénaenek és egyáltalában a görög községi államok eme hosszan tartó korszakáról. Valóban bámulatos, hogy míg a régi királyok idejéből sok eseménynek az emlékét megőrizte, emez aristokratikus kormányzat idejéből alig jegyzett fel egyet is. Ennek oka kétségkívül az, hogy igen kevés általános érdekű esemény fordult elő. A patriarchális kormányzathoz való visszatérés majdnem mindenütt felfüggesztette a nemzeti életet. Az emberek elkülönítve laktak, és

¹⁾ Thukyd. II, 15—16.

közös érdekeik csekélyek voltak. Mindenkinnek a láthatára az a kis csoport volt, az a kis város, a hol vagy mint eupatrida vagy mint szolga élt.

Rómában is a patricius családok mindegyike birtokán lakott, clienseitől körülvéve. A városba csakis a nyilvános cultus ünnepéyeire vagy a népgyűlésekre mentek. A királyok kiűzetésére következő évek alatt az aristokrátiának a hatalma korlátlan volt. Csakis a patricius végezhetette a papi teendőket a városban; kizárólagosan csakis e szent osztályból kellett a Vesta-szüzeket, a főpapokat, saliusokat, flameneket, augurokat választani. Egyedül a patriciusok lehettek consulokká, csakis ők alkották a senatust. Ha nem nyomták is el a centuriái gyűléseket, a melyekre plebeiusok is megjelenhettek, legalább is egyedül csak a curiák szerint való gyűléseket tekintették törvényeseknek és szenteknek. A consul-választás joga látszólag a centuriáké volt; de láttuk, hogy csakis azokra szavazhattak, a kiket a patriciusok eléjük terjesztettek, és azonfelül határozatuk háromszoros szentesítésnek, a senatusénak, a curiákénak és az augurokének volt alávetve. Csakis a patriciusok szolgáltatottak igazságot és ismerték a törvény formuláit.

Ez a politikai kormányzat Rómában csak egynehány évig tartott. Görögországban ellenben az aristokratia hosszú ideig uralkodott. Az Odyssea híü képet nyújt nekünk, hogy minő volt ez a társadalmi állapot Görögország nyugati részében. Itt valóban patriarchális kormányt látunk, a melynek hasonmását Attikában észleltük. Néhány nagy és gazdag család bírja az országot; számos szolga miveli földjeiket vagy őrzi nyájaikat; az élet egyszerű; a fők a szolgálkkal egy asztalnál ülnek. Ezeket a főket oly néven nevezik, a mely más társadalmakban pompázó czímmé válik, *ἀνακτες*,

βασιλεῖς (urak, királyok). Így nevezték az athénaiak az első korszakban γένος-uk fejét βασιλεύς-nak és Rómában a cliensek megőrizték a szokást, hogy a gensnek fejét rex-nek czímezték. El család-főknek szent jellegük van; a költő isteni királyoknak nevezi őket. Ithaka igen kicsiny; és mégis igen sok király van benne. Az igaz, hogy van közöttük egy legfelsőbb király; de alig van fontossága és, úgy látszik, csak az az elsősége van, hogy a fők tanácskozásainál elnököl. Sőt bizonyos jelekből az is látszik, hogy választásnak van alávetve, és csakugyan azt látjuk, hogy Telemachos nem lesz a sziget legfelsőbb ura, ha a többi fők, a vele egyenlő társak, őt meg nem választják. Ulyssesnek, mikor hazájába visszatért, úgy látszik, nem voltak más alattvalói mint a szolgák, kik az ő tulajdonát képezték; miután a család-fők közül egynehányat megölt, ezeknek szolgái fegyvert ragadnak és oly harczot vívnak, melyet a költő épen nem talál gyalázatosnak. A phaeakoknál Alkinoos kezében van a legfőbb hatalom; de látjuk, hogy elmegy a fők gyűlésére és azt is észrevehetjük, hogy nem ő az, a ki ezt a tanácsot összehívta, hanem, hogy a tanács hívja meg a királyt. A költő leírja a phaeakok községi államának egyik gyűlését; de ez korántsem a sokaság gyűlése, egyedül a fők gyűlekeznek ott össze, kiket mint Rómában a *comitia calatúkra*, hirnök hívott meg egyenkint; kőszékeken ülnek; a király kezd szólani és hallgatóit jogarviselő királyoknak szólítja.

Hesiodos városában, a sziklás Askrában, az embereknek egy oly osztályát találjuk, a kiket a költő főknek vagy királyoknak nevez; ezek szolgáltathatnak igazságot a népnek. Pindaros meg a Kadmosi család-fők osztályát mutatja be nekünk; Thebaeben dicsőíti a Spártok szent faját, a melyhez sokkal későbbén Epaminondas a maga származását

fűzte.¹⁾ Alig lehet Pindarost olvasni, anélkül, hogy fel ne tűnnék az aristokratikus szellem, a mely a méd háborúk idejében a görög társadalomban még uralkodott; és ebből sejthetjük, mily hatalmas lehetett ez az aristokratia egy vagy két századdal előbb. Mert az, a mit a költő hőseiben leginkább dicsőít, az az ő családjuk, úgy hogy feltehetjük, hogy a dicsőítés e nemének nagy értéke volt, és hogy a születés még a legfőbb jónak látszott. Pindaros bemutatja nekünk a nagy családokat, a melyek akkor minden községi államban ragyogtak; csak magában Aegina városában említi a Midy-lidákat, Theandridákat, Euxenidákat, Blepsiadákat, Chariadákat és Balychidákat. Syrakusaeben dicsőíti a Jamidákat, Agrigentumban az Emmenidákat és így minden városban, a melyről alkalma van szólani.

Epidaurosban a polgárok egész testülete, azaz azoké, a kiknek politikai jogai voltak, sokáig csak száznyleczvan tagból állott; a többiek mind »a községi államon kívül állottak.«²⁾ Még csekélyebb számban voltak az igazi polgárok Herakleában, a hol a nagy családok ifjabb ágainak politikai jogaik nem voltak.³⁾

Ugyanígy volt hosszú időn át Knidosban, Istrosban és Massiliában. Therában a főhatalom egynehány szentnek tartott család kezében volt. Épen így volt ez Apollóniában is.⁴⁾ Erythraeben volt egy aristokratikus osztály, a melyet Basilidáknak (királyfiaknak) neveztek.⁵⁾ Euboea városai-

¹⁾ Pindar. Isth. I, 41; Pausan. VIII, 11; IX, 5.

²⁾ Plut. *Quaest. Graec.* 1.

³⁾ Aristot. *Pol.* V, 5, 2.

⁴⁾ Aristot. *Pol.* III, 9, 8; VI, 3, 8.

⁵⁾ Aristot. *Pol.* V, 5, 4.

ban az uralkodó családokat lovagoknak nevezték.¹⁾ Erre vonatkozólag megjegyezhetjük, hogy a régieknél, mint a középkorban, kiváltságos jog volt az, hogy valaki lóhaton harcolhatott.

Már nem volt meg többé Korinthosban a monarchia, midőn egy gyarmat ment el onnan Syrakusae alapítására. Ez az új községi állam sem ismerte el a királyságot és azonnal kezdetben aristokratia kormányozta azt. Ezt az osztályt *Geomoríknak*, azaz földbirtokosoknak nevezték és azokból a családokból állott, a melyek az alapítás napján a területnek szent részeit, minden szokásos szertartás mellett, egymás között felosztották. Ez az aristokratia több nemzedéken át korlátlan ura maradt a kormánynak és megtartotta a *földtulajdonos* czímet, a mi arra látszik mutatni, hogy az alsóbb osztályoknak nem volt földbirtok-joguk.²⁾ Hasonló aristokratia volt sok ideig Miletosnak és Samosnak ura.

V. FEJEZET.

Második forradalom; a család szervezetének megváltoztatása; az elsőszülöttségi jog eltűnése; a gens felbomlása.

A forradalom, a mely a királyságot megdöntötte, inkább csak a kormányzat külső formáját változtatta meg, mintsem hogy a társadalom szervezetét módosította volna.

¹⁾ Ἱππόβοται. Herod. V, 77; Plut. *Perikl.* 23. Strabo X, 1, 8: ἡ τῶν ἵπποβοτῶν καλουμένη πολιτεία ἐπεκράτει, προέστησαν γὰρ ἀπὸ τιμημάτων ἄνδρες ἀριστοκρατικῶς ἄρχοντες. Arist. *Polit.* IV, 3, 2: ἐπὶ τῶν ἀρχαίων χρόνων ὅσαι πόλεις ἐν τοῖς ἵπποις ἢ δύναμις ἦν, ὀλιγαρχίαι παρὰ τούτοις ἦσαν.

²⁾ Herod. VII, 156; Diodor. VIII, 5; Dionys. VI, 62.

Nem az alsóbb osztályoknak műve volt ez, a melyeknek érdekében állott a régi intézményeket felforgatni, hanem az aristokratiaé, a mely azt fenn akarta tartani. Nem azért indult meg tehát, hogy a család régi szervezetét megváltoztassa, hanem inkább, hogy azt fenntartsa. A királyoknak gyakran kerekedett kedvök, hogy az alsóbb osztályokat emeljék, a *genseket* pedig gyöngítsék, ez okozta, hogy a királyokat megbuktatták. Az aristokratia csak azért csinált politikai forradalmat, hogy egy társadalmi és házi forradalmat megakadályozzon. Kezébe ragadta a főhatalmat, nem annyira uralom-vágyból, mint inkább azért, hogy régi intézményeit, régi elveit, házi cultusát, atyai tekintélyét, a *gens* fölött való uralmát, végre mindazokat a magán-jogokat, a melyeket az eredeti vallás megállapított, a támadásoktól megvédhesse.

Az aristokratiának ez a nagy és általános erőlködése tehát meglevő veszély ellen irányult. Már pedig, úgy látszik, hogy minden erőlködésének sőt győzelmének daczára is ez a veszély megmaradt. A régi intézmények kezdtek ingadozni és már is komoly változások kezdtek fenyegetni a családok belső szervezetét.

A *gens* régi kormányformája, a melyet a család vállalása állapított meg, nem omlott össze akkor, a mikor az emberek a községi állam kormányformájába léptek. Nem akartak vagy nem is lehetett róla közvetlenül lemondani, mivel egyrészt a fők iparkodtak fenntartani tekintélyüket, másrészt az alsóbb osztályoknak még akkor nem támadt az a gondolatuk, hogy magukat alóla felszabadítsák. Összeegyeztették tehát a *gens* kormányformáját a községi államméval. De ez tulajdonképen két ellentétes kormányforma volt, melyekről reményleni sem lehetett, hogy örökre egye-

süljenek, sőt attól lehetett tartani, hogy nem sokára háborút üzennek egymásnak. Az oszthatatlan és népes család sokkal erősebb és sokkal függetlenebb volt, semhogy a társadalmi hatalom kedvet, sőt szükségét nem érzett volna annak meggyöngítésére. Vagy a községi állam nem állhatott fenn soká, vagy idővel meg kellett törnie a családot.

A régi *gens* egyetlen tűzhelyével, legfőbb fejével, oszthatatlan örökbirtokával jól elképzelhető addig, míg az elszigeteltség állapota tart, és a míg kivüle más társadalom nincsen; de mihelyt az emberek községi állammá egyesültek, a régi főnek hatalma nagyon is csökkent; mert míg ő házában korlátlan úr, egyúttal egy községnek is tagja; mint ilyent, a közös érdekek áldozatokra kötelezik és az általános törvények engedelmességet parancsolnak neki. Saját szemében, de különösen alattvalóiában, tekintélye kisebbült. Azután, az ilyen községben, akármily aristokratikusan is van az szervezve, az alattvalók nemde már csak mégis számítanak valamit, legalább számuknál fogva? Az oly család, a melynek több ága van és a mely a gyűlésre a cliensek nagy sokaságától körülvéve vonul ki, természetesen több tekintélylyel bír a közös értekezletekben, mint a kevésbbé népes, a mely kevés karra és kevés fegyveresre számíthat. De ezek az alattvalók már-már érzik fontosságukat és erejüket, a büszkeségnek némi érzete és a jobb sors után való vágy támad fel bennök. Vegyük még hozzá a családfőknek versenyzését, a kik a befolyásért versenyeznek és egymást kölcsönösen gyöngíteni iparkodnak. Vegyük még hozzá, hogy a községi állam hivatalai után sovárognak és, hogy ezeket elnyerhessék, népszerűekké iparkodnak lenni, hogy azokat viselhessék, csekély helyi korlátlan hatalmukat elhanyagolják vagy arról megfeledkeznek. Ezek az okok a *gens* szer-

vezetében lassankint némi lazulást idéznek elő; azok, a kiknek érdekében áll ezt a szervezetet fentartani, kevésbé ragaszkodnak hozzá; azok pedig, a kiknek az áll érdekében, hogy azt módosítsák, merészebbekké és erősebbekké lesznek.

A megoszthatatlanságnak szabályát, a mely a régi családnak erejét képezte, lassankint abbahagyták. Az elsőszülöttség joga, egységének föltétele, eltűnt. Nem kell kételkedni, hogy valamelyik régi író eme nagy változásnak idejét pontosan megjelölje. Valószínű, hogy nem volt határozott ideje, mert nem egy év alatt ment végbe. Sok ideig történt az kezdetben egy családban, azután egy másikban és így lassankint mindegyikében. Befejeződött, úgy szólván, anélkül, hogy észrevették volna.

Az is hihető, hogy az emberek nem egy ugrással mentek át az atyai örökség megoszthatatlanságából a testvérek között való egyenlő felosztásra. E két forma között volt valószínűleg egy átmenet.« A dolgok talán úgy történtek Görögországban és Italiában, mint a hinduk régi társadalmában, a hol a vallási törvény, miután előírta az atyai birtok megoszthatatlanságát, az atya szabad elhatározására hagyta, hogy birtoka egy részét ifjabb fiainak adhassa; később, miután megkövetelte, hogy az elsőszülöttnak legalább kétszerannyi része legyen, megengedte, hogy az osztzkodás egyenlő legyen, míg végre ajánlotta is azt.¹⁾

De mindezekre nézve nincsen határozott adatunk. Csak egy dolog bizonyos, az, hogy az elsőszülöttség joga és az oszthatatlanság volt a régi szabály és hogy idővel eltűnt.

¹⁾ Az atyai birtok felosztása már az ötödik században szabály Rómában; a tizenkét törvénytábla megengedi az *actio familiæ eriscundae*-t (Gaïus *Digestáiban* X, 2, 1.)

Ez a változás nem egy időben és nem ugyanazon módon ment végbe minden községi államban. Némelyikében elég hosszú ideig fentartotta a törvény az atyai birtok oszthatatlanságát. Thébaeben és Korinthosban még a nyolczadik században is érvényben volt. Athénaeben Solon törvényhozása még némi elsőséget látszik adni az elsőszülöttnak. Voltak városok, a melyekben az elsőszülöttség joga csakis forradalom következtében tűnt el. Herakleában, Knidosban, Istrosban, Massiliában az ifjabb ágak fogtak fegyvert, hogy az atyai hatalmat és az elsőszülött előjogát egyszerre megdöntsék. ¹⁾ Olyan görög községi állam, a mely azelőtt csak száz olyan embert számított, a kiknek politikai joguk volt, ezentúl öt-hat százat számíthatott. Az aristokratikus családoknak minden tagja polgár lett és megnyílt előttük az út a hivatalokhoz és a senátusba.

Hogy Rómában mely időben tűnt el az elsőszülöttség joga, azt nem lehet megmondani. Valószínű, hogy a királyok, az aristokratia ellen való küzdelmeik közepette, mindent megtettek, hogy azt a jogot elnyomják és így a *gens*eket felbomlasztásák. A köztársaság kezdetén látjuk, hogy a senatusba száz negyven új tag lép be. Ezek, így szól Livius, a lovagrend első soraiból valók voltak. ²⁾ Már pedig tudjuk, hogy a lovagok hat első centuriája patriciusokból állott. ³⁾

A patriciusok voltak tehát azok, a kik a senatus házait kipótolták. De T. Livius még egy jellemző részletet csatol ehhez: ezen időtől fogva a senatorok kétféle osztályát

¹⁾ Aristot. *Pol.* V, 5, 2; ed. Didot. p. 571.

²⁾ T. Liv. II, 1: *primoribus equestris gradus lectis.*

³⁾ L. Belot. *Histoire des chevaliers romains* I. k. 2. fejj.

különböztették meg, az egyiket *patreseknek*, a másikat *conscripti*-knek nevezték el.¹⁾ Mindezek egyenlően patriciusok voltak; de a patresek a még létező százhatvan *gens*nek fejei voltak, a *conscripti*-ket pedig ezen *gens*ek ifjabb ágai közül választották. Föltehetjük valóban, hogy ez a népes, és érelyes osztály csakis oly feltétel alatt járult hozzá Brutus és a patresek művének támogatásához, hogy polgári és politikai jogokat kap. Ez az osztály e szerint, csak mert szükség volt rája, kedvezésből nyerte el azt, a mit ugyanez az osztály Herakleában, Knidosban és Massiliában fegyverrel vívott ki magának.

Az elsőszülöttségi jog tehát eltűnt, mindenütt nevezetes változás, mely a társadalmat kezdte átalakítani. Az itáliai *gens* és a hellén *γένος* elvesztették eredeti egységüket. A különböző ágak elváltak egymástól; ezentúl mindegyiküknek saját birtokrésze, saját lakása, külön érdekei és saját függetlensége volt. *Singuli singulas familias incipiunt habere*, így szól a törvénytudó. A latin nyelvben van egy régi kifejezés, a mely, úgy látszik, ebből az időből való: *familiam ducere* mondták az olyanról, a ki *gens*től elválk és külön törzset készül képezni, a mint arról, a ki anyavárosát elhagyta és elment messze, hogy gyarmatot alapítson, azt mondták: *ducere coloniam*. A testvérnek, a ki így elvált elsőszülött testvérétől, ezentúl saját tűzhelye volt, a melyre két-ségkívül *gens*ének közös tűzhelyéről gyújtott tüzet, úgy a mint a gyarmat az övén anyavárosa prytaneumjából. A *gens* ezentúl csak némi vallási tekintélyt őrizett meg azok irá-

¹⁾ T. Liv. II, 1: *qui patres quique conscripti essent*. Festus ed. Müller p. 41. *conscripti dicebantur, qui ex equestri ordine, patribus ascribebantur*. Több századon át megkülönböztették a patresek a *conscripti*-ktől. L. Plut. *Quaest. Rom.* 58.

nyában, a kik tőle elváltak. Az ő isteni tiszteletének többsége volt azok isteni tisztelete fölött. Nem volt szabad megfélekedezniök, hogy ettől a *gens*-től származtak; nevét továbbá is megtartották; meghatározott napokon összejöttek a közös tűzhely körül, hogy régi ősüket vagy a védő istenséget tiszteljék. Sőt azontúl is folyton közös vallási fejük volt és valószínű, hogy az öregebb testvér tartotta meg kiváltságát a papi méltóságra, a mely sok ideig örökös jogú maradt. Máskülönben függetlenek voltak.

A *gens* eme szétbomlásának súlyos következményei voltak. A régi papi család, mely oly szorosan egyesített, oly erősen szervezett, oly hatalmas csoport volt, örök időre meggyöngült. Ez a forradalom előkészítette és sokkal könnyebbekké tette a többi változásokat.

VI. FEJEZET.

A cliensek felszabadulnak.

1. Mi volt kezdetben a cliensek intézménye és hogyan változott át.

Ime ismét egy változás, melynek idejét nem vagyunk ugyan képesek megmondani, a mely azonban minden bizonytalansággal módosította a családnak, sőt még magának a társadalomnak szervezetét is. A régi család egyetlenség főnek hatalma alatt két különböző rangú osztályt foglalt magában: egyrészt, az ifjabb ágakat, azaz a természetöknél fogva szabad egyéneket; másrészt a szolgákat vagy *clienseket*, a kik születésükre nézve ugyan alantabb állottak, de közel álltak a családfőhöz az által, hogy résztvehettek a házi isteni tiszteletben. E közül a két osztály közül az elsőt épe-

most láttuk, hogyan emelkedett ki alárendeltségéből; a másik csak alkalmas időre vár, hogy szabadságát kivívhassa. Hosszú idő múlva sikerül is neki; a *cliensek* intézménye módosul, míg végre eltűnik.

Rendkívül nagy változás ez, melyet azonban a régi írók nem beszélnek el nekünk. Ép úgy nem mondják el nekünk a középkor évkönyvírói, hogyan alakult át lassankint a falusi lakosság. Az emberi társadalmak életében elég sok változás történik, a melyekről egy okmányban sincs említés. Az írók nem vették azokat észre, mert lassan mentek végbe, észrevétlenül, minden látható küzdés nélkül; mélyreható és rejtett változások, a melyek az emberi társadalom alapját megingatták, anélkül, hogy a felszínen valami látható lett volna, és a melyek még azon nemzedékek előtt is észrevétlenek maradtak, a melyek e célra közreműködtek. A történet csakis hosszú idő múlva, miután már be vannak fejezve, láthatja be azokat, midőn, egy nép életének két korszakát összehasonlítva, azok között oly kiváló különbségeket mutat ki, a melyekből világosan kitűnik, hogy az azokat elválasztó időközben egy nagy változás ment végbe.

Ha magunkat ahhoz a képhez tartanók, a minőnek az írók a római eredeti *cliensi* intézményt rajzolják, valóban aranykorbeli intézmény volna az. Van-e valami emberségebb, mint az a *patronus*, a ki *cliensét* a törvényszék előtt védelmezi, a ki azt, ha szegény, pénzzel segíti és a ki gyermekei neveltetéséről gondoskodik? Van-e ennél meghatóbb, mint az a *cliens*, a ki viszont nyomorúságra jutott *patronusát* segíti, a ki adósságait fizeti, a ki mindenét odaadja, hogy a váltságdíjat fedezhesse? ¹⁾ De annyi érzelés nincsen a

¹⁾ Plutarch. *Romulus* 13; Dionys. II, 9—10.

régi népek törvényeiben. Az önzetlen jó indulat és az odaadás sohasem voltak meg törvényben. Más fogalmat kell magunknak alkotnunk a *cliensi* és a *patronusi* intézményről.

A mit a legnagyobb biztonsággal tudunk a *cliens*ről, az, hogy sohasem válhat el *patronus*ától, sem pedig mást nem választhat magának és, hogy atyáról fiúra egy családhoz van lekötve.¹⁾ Hacsak ezt tudnók is, már ez is elegendő volna, hogy elhiggyük, hogy az ő állapota nem igen kellemes lehetett. Tegyük még hozzá, hogy a *cliens* a földnek nem volt tulajdonosa; a föld a *patronusé* volt, a kinek mint egy házi isteni tisztelet fejének, és mint egy községi állam tagjának egyedül van a birtok-joga. Ha a *cliens* a földet műveli, azt csak ura nevében és ura hasznára teszi. Még ingatlan vagyona, pénze, saját szerzeménye (*peculium*) sem teljesen az övé. Bizonyítja az, hogy a *patronus* mindezt elveheti tőle azért, hogy saját adósságát vagy váltságdíját fizethesse. E szerint semmisem az övé. Igaz ugyan, hogy a *patronus* köteles őt meg gyermekeit is fentartani; de ennek fejében az minden munkájával tartozik *patronus*ának. Nem lehet mondani, hogy tökéletesen rabszolga; de van ura, a kinek ő tulajdonát képezi, s a kinek akarata előtt minden dologban meg kell hajolnia. Egész életében *cliens*; és utána fiai is azok.

Van valami hasonlóság az ókor *cliense* és a középkor szolgája között. Tulajdonképen az elv, mely őket engedelmességre kárhoztatja, nem ugyanaz. A szolgát illetőleg ez az elv a birtok-jog, mely egyaránt kiterjed a földbirtokra és

¹⁾ Lásd e tekintetben egy sajátos esetet, melyet Plutarchos közöl *Marius* életében. 5. V. ö. Cic. *De orat.* I, 39.

magára az emberre is; a clienst illetőleg ez az elv a házi vallás, a melyhez oda van kötve *patronus*ának hatalma alatt, a ki e vallásnak a papja. Különben az alárendeltség mind a szolgára, mind pedig a *cliens*re nézve ugyanaz; az egyik oda van lánczolva *patronus*ához, mint a másik az urához; a *cliens* nem hagyhatja el a *gens*-et, mint a szolga a rögöt. A *cliens*, valamint a szolga, alárendeltje marad urának atyjáról fiúra. T. Liviusnak egy helyéből lehet sejteni, hogy a *cliens*nek meg volt tiltva a *gens*-en kívül való házasság, a mint a szolgának nem volt szabad faluján kívül házasodnia.¹⁾ Annyi bizonyos, hogy *patronus*ának engedelme nélkül házasságra nem léphetett. A *patronus* lefoglalhatja a földet, melyet a *cliens* művel, pénzét, melylyel bír, a mint az úr azt szolgájával teheti. Ha a *cliens* meghal, mindaz a mit használt, visszaesik joggal *patronus*ára, ép úgy mint a szolga öröksége az urának a tulajdona.

A *patronus* nemcsak úr; ő bíró is; halálra ítélheti *cliens*ét. Ő még ezenkívül vallási fő. A *cliens* görnyed ez alatt az anyagi és egyúttal szellemi hatalom alatt, a mely testét és lelkét korlátolja. Igaz ugyan, hogy a vallás kötelességeket ró a *patronus*ra, de olyan kötelességeket, a melyeknek ő az egyedüli bírása és a melyekhez senki másnak szentesítése nem járul. A *cliens* semmitsem talál, a mi őt megvédhetné; nem polgár ő a maga erejéből; ha törvényszék előtt akar megjelenni, kell, hogy *patronus*a vezesse őt oda, és nevében beszéljen. Hívhatja-e segítségül a törvényt? Nem ismeri ő a szentesített formulákat; és ha ismerné is, az első törvény reá nézve az, hogy sohase tanuskodjék, se ne

¹⁾ T. Liv. XXXIX, 19.

beszéljen patronusa ellen. *Patronus* nélkül nincsen igazságszolgáltatás; *patronus* ellen nincsen oltalom.

Cliens nemcsak Rómában van; található a sabinusoknál és az etruskusoknál is, minden úr *manus*ának részét képezve.¹⁾ Volt a régi hellén *gens*nél épen úgy, mint az itáliai *gens*nél. Az igaz, hogy nem kell *clienst* keresnünk a dór községi államokban, a hol a *gens*nek uralma már jó korán eltűnt, és a hol a legyőzöttek nincsenek lekötve egy úr családjához, hanem a sors által nekik kijelölt darab földhöz. Megtaláljuk őket Athénaeben és az ión és aeol községi államokban *thesek* vagy *pelatesek* név alatt. Míg az aristokratikus kormányforma tart, ez a *thes* nem képezi részét a községi államnak; elzárva egy családban, a melyből ki nem léphet, egy eupatrida keze alatt van, a kinek ugyanolyan jellege és ugyanolyan hatalma van, mint a patronusnak Rómában.

Föltehető, hogy már jó korán gyűlölet fejlődött a *patronus* és *cliens* között. Könnyen képzelhető, minő lehetett az élet az ily családban, a melyben az egyiknek minden hatalma, a másiknak semmi joga sem volt, a hol a feltétlen és remény nélkül való engedelmesség volt minden a korlátlan mindenhatóság ellenében, a hol még a legjobb úrnak is voltak felindulásai és szeszélyei, a hol még a legjámborabb szolgának is voltak boszantásai, sohajtásai és haragja. Ulysses jó úr: ime mily atyai indulattal viseltetik Eumaeos és Philaetios szolgái irányában. De halálra hurczoltatja egyik szolgáját, a ki őt meg nem ismerve, bántalmazta, és a szolgálónőket, kik bajba estek, a melynek épen az ő távolléte tette ki őket. A kérők halálát illetőleg felelős a köz-

¹⁾ Dionys. V, 20; IX, 5; T. Liv. II, 16.

ségi államnak; de szolgáinak haláláért senkisem vonja őt felelősségre.

Az elszigeteltség állapotában, melyben a család hosszú ideig élt, a *cliensi* intézmény megalakulhatott és fenntarthatta magát. A vallás akkor még korlátlan hatalmat gyakorolt a lélekre. Az a férfiú, a ki örökösödési jogánál fogva ott pap volt, az alsóbbrendű osztályok előtt szent lénynek tünt fel. Több volt ő az embernél, ő közvetítő volt az emberek és az Isten között. Az ő ajkairól szállt el a hatalmas ima, az ellenállhatatlan formula, a mely az istenek kedvezését vagy haragját vonta maga után. Az ily hatalom előtt meg kellett hajolni; a hit és a vallás parancsolta az engedelmességet. Egyébiránt hogyan jutott volna a *cliens*nek eszébe, hogy magát szabaddá tegye? Nem látott ő más látóhatárt, mint a családot, a melyhez minden lekötötte. Egyedül abban talált ő nyugalmas életet, biztos állapotot; egyedül ott volt, ha ura volt, védelmezője is; végre egyedül ott talált oltárt, a melyhez közeledhetett, és isteneket, a kikhez szabad volt neki fohászkodnia. Elhagyni ezt a családot annyi lett volna, mint magát minden társadalmi szervezeten, minden jogon kívül helyezni; annyi lett volna az, mint lemondani isteneiről és az imádkozás jogáról.

De miután a községi állam megalakult, a különböző családok *cliensei* láthatták egymást, beszélhettek egymással, közölhették egymással vágyaikat és panaszaikat, összehasonlíthatták a különböző urakat és képzelhettek maguknak már jobb sorsot is. Később tekintetük a család falain túl is kezdett terjedni. Látták, hogy azonkívül társadalom, szabályok, törvények, oltárok, templomok, istenek vannak. A családból való kilépés rájuk nézve már többé nem gyógyíthatatlan szerencsétlenség. A kísértés napról-napra erő-

sebb lett; a *cliensi* állapot mindinkább nehezebb teherré vált, és lassankint megszűntek hinni, hogy uruk hatalma törvényes és szent. Végre emez emberek szívét a szabadság után való égő vágy szállta meg.

Kétséggel nem találunk egy községi állam történetében sem említést emez osztály általános lázadásáról. Ha voltak is fegyveres tusák, azokat elzárták és eltitkolták minden egyes család falain belül. Ez az oka, hogy, több nemzedéken át, látjuk egyrésről a függetlenségért küzdő erélyes törekvést, másrésről pedig a kiengesztelhetetlen elnyomást. Minden házban hosszú és dramatikus történet fejlődött, a melyet lehetetlen mai napság újra rajzolni. Csak azt az egyet mondhatjuk, hogy az alsóbb osztály erőmegfeszítései nem voltak sikertelenek. Legyőzhetetlen szükségesség kényszerítette lassankint az urakat, hogy mindenhatóságukból valamit engedjenek. Mikor a hatalom az alattvalók előtt megszűnt jogosnak látszani, még sok idő kellett ahhoz, hogy az urak előtt is annak lássék; de nagysokára ez is bekövetkezik és akkor az az úr, a ki már nem tartja hatalmát jogosnak, vagy rosszul védi azt, vagy odáig jut, hogy lemond róla. Tegyük még hozzá, hogy ezen alsóbb osztály hasznos volt, hogy kezei, melyekkel ura földjét mívelte, annak gazdagságát, felfegyverezve pedig, a családok versenyei közepette, erejét képezték; hogy tehát nagyon is okos dolog volt, hogy azt kielégítsék és hogy az érdek egyesült a humanitással, hogy engedményekre bírja az urakat.

Bizonyosnak vehető, hogy a *cliensek* sorsa lassankint javult. Kezdetben uruk házában laktak együttesen, mívelve a közös birtokot. Később külön jelölt ki mindegyiküknek egy darab földet. Már most sokkal szerencsésebbnek érez-

hette magát a *cliens*. Bizonyosan most is még ura számára dolgozott, földje nem volt az övé, inkább ő volt a földé. De se baj, hosszú éveken át művelte azt és megszerette. Közte és a föld között kapocs fejlődött; ugyan nem az a kapocs, a melyet a birtok vallása, a birtok és ura között hozott létre, hanem egy más kapocs, t. i. az, a melyet a munka és a szenvedés képes létesíteni az ember között, a ki fárad, és a föld között, mely termését adja.

Később ismét új haladás történt. Nem dolgozott már többé urának, hanem magának. A földbér föltétele alatt, mely kezdetben valószínűleg változó volt, később pedig meghatározottá lett, élvezi termését. Verejtéke némi jutalomra talál, így élete egyszerre sokkal szabadabbá és büszkébbé lesz. »A családfők, így szól egy régi író, földrészeket jelöltek ki alattvalóiknak, mintha azok saját gyermekeik volnának.«¹⁾ Ugyanezt olvassuk az Odysseában: »A jó akaratú úr házat és földet ad szolgájának« és Eumaeos hozzáteszi: »egy kedves (óhajtott) feleséget«, mert a *cliens* nem nőülhet meg urának beleegyezése nélkül; az úr az, a ki hitvestársat választ számára.

De ez a mező, a melyen ezentúl élete folyt, a melyre minden munkáját fordította és a melyben minden élvezetét találta, még nem volt az ő tulajdona. A *cliens*nek ugyanis nem volt meg ama szent jellege, a melynél fogva a föld egy ember tulajdona lehetett. A földrészen, melyet elfoglalt, továbbra is ott maradt a szent határkő, a határ-isten, a melyet egykor urának családja állított oda. Ez a sérthetetlen határkő bizonyította, hogy a mező, a mely szent kapocs által van ura családjához fűzve, sohasem lehet a felszaba-

¹⁾ Festus v. *Patres* ed. Müller 246. lap.

ditott *cliens* tulajdona. Itáliában, a mező és a ház, a melyet a *villicus* (gazda), a *patronus cliense*, foglalt el, egy tűzhelyet, egy *Lar familiaris*t foglalt magában; de ez a tűzhely nem volt a földművelőé; az az úr tűzhelye volt.¹⁾ Ez úgy a *patronus* birtok-jogát, mint egyszersmind a *cliens*-nek vallási alárendeltségét jelölte, a ki, bármily távol volt is *patronus*ától, még folyvást annak a *cultus*át követte.

Miután a *cliens* birtokossá lett, elégedetlen volt, hogy nem tulajdonos és azzá lenni vágyódott. Minden nagyravágyását abba helyezte, hogy mezejéről, melyet ő, a munka jogánál fogva, magáénak tartott, a szent határkövet eltüntesse, mely a mezőt mindenkorra régi ura tulajdonává tette.

Görögországban világosan látjuk, hogy a *cliensek* czéljukat elérték; de milyen eszközökkel, azt nem tudjuk. Hogy mennyi idejökbe és fáradságukba kerülhetett, azt csak sejthetjük. Talán a régi időkben a társadalmi változásoknak ugyanazon sora játszódott le, a milyeneket Európa a középkorban látott, midőn a falusi rabszolgák röghöz kötött szolgákká váltak, azután ezek adóköteles szolgákból jutalom fejében hűbéres szolgákká lettek, míg végre tulajdonos parasztokká alakultak át.

2. A *cliensi* intézmény eltiünése Athénaeben; Solon műve.

A változásnak e neme világosan meg van jelölve Athénae történetében. A királyság bukása azt idézte elő, hogy a *γέρος* kormányát újra felélesztették; a családok visszatértek elszigetelt életmódjukhoz, és mindegyikök kis államot kezdett képezni, melynek feje egy *eupatrida*, alattvalói pedig *clienseik* és szolgáik voltak, kiket régi nyelven

¹⁾ Cato. *De re rust.* 143; Columella XI, 1, 19.

theseknek neveztek.¹⁾ Ez a kormány súlyosan nehezedett az athénai népességre, mert még élt nála annak rossz emléke. A nép oly szerencsétlennek érezte magát, hogy a megelőző korszakot arany-korszaknak tartotta; sopánkodott a királyok után; azt képzelte magának, hogy a monarchia alatt boldog és szabad volt, hogy akkor egyenlőséget élvezett, és hogy csak a királyok bukása után kezdődött az egyenlőtlenség és a szenvedés. Ő is oly csalódásban élt, mint egyéb népek gyakran; a néphagyomány azon időre tette az egyenlőtlenség kezdetét, midőn azt gyűlöletesnek kezdte tartani. A *cliensi* intézménynek, a szolgaság eme nemének, a mely ép oly régi volt, mint a család szervezete, keltét olyan korszakba tették, a mikor az emberek legelőször érezték annak súlyát és kezdték belátni igazságtalanságát. Mindazonáltal egészen bizonyos, hogy nem a hetedik század az, a mikor az eupatridák a *cliensi* intézmény szigorú törvényeit megalkották. Csakis fentartották azt. Egyedül ebben állott jogtalanságuk: megtartották ezeket a törvényeket azon az időn túl, a mikor azokat a nép még minden zúgolódás nélkül fogadta; fentartották azokat az emberek óhajtása ellenére. Az e korszakbeli eupatridák valószínűleg kevésbé szigorú urak voltak mint elődeik; mindazonáltal jobban gyűlölték őket.

Ugy látszik, hogy — még emez aristokratia uralma alatt is — az alsóbbrendű osztály sorsa javult. Mert világosan látjuk, hogy ez az osztály éppen ebben az időben kapja birtokába a földdarabokat egyedül az alatt a föltétel alatt,

¹⁾ Ezt a szót »szolga« értelmében használja Hesiodos. *Opera et dies* 563. v. és az *Odysee* IV, 644; Dionys. Halikar. II, 9; a régi *theseket* Athenaeiben a római *cliensekkel* hasonlítja össze.

hogy földbért fizet, mely a termés hatodrésszében volt megállapítva.¹⁾ Így ezeket az embereket majdnem felszabadították; volt otthonjuk és nem levén többé uraik szeme előtt, könnyebben lélegzettek és saját hasznukra dolgoztak.

De olyan az emberi természet, hogy ezek az emberek, minél inkább javult sorsuk, annál keserűbben érezték azt, a mi még az egyenlőtlenségből megmaradt. Hogy nem polgárok, hogy semmi részük nincsen a községi állam közigazgatásában, az kétségkívül csak kevésbé bántotta őket; de hogy nem lehettek tulajdonosai annak a földnek, a melyen születnek és meghalnak, az mindig jobban bántotta őket. Tegyük még hozzá, hogy annak, a mi tűrhető volt jelen állapotukban, nem volt maradandósága. Mert, habár valóban birtokosai voltak is a földnek, mindazonáltal semmiféle formászerű törvény sem biztosította számukra sem eme birtokukat, sem pedig függetlenségüket, mely annak a következménye. Látjuk Plutarchosnál, hogy a régi *patronus* újra visszahívhatta régi szolgáját; ha az évi földbért meg nem fizették, vagy bármily más okból is, bizonyos rabszolgaság-félébe estek vissza ezek az emberek.

Fontos kérdéseket tárgyaltak tehát Attikában négy vagy öt nemzedéken át. Alig volt lehetséges, hogy az alsóbbrendű emberek e rendetlen és ingatag helyzetben maradjanak, a mely felé egy észrevétlen haladás vezette őket; és így két dolog állott előttük, vagy elvesztve ezen állásukat, a terhes cliensi állapot kötelékébe kellett visszatesniök, vagy egy új haladás által teljesen felszabadulva, a

¹⁾ Plutarch. *Solon* 13: ἐγεώργουν τοῖς πλουσίοις ἕκτα τῶν γενομένων τελοῦντες, ἐκτιμῶριοι προσαγορευόμενοι καὶ θῆτες. Pollux IV 165: ἐκτιμῶριοι δὲ οἱ πέλαται παρ' Ἀττικοῖς. U. a. 151: ἐπίμορτος γῆ ἐπὶ Σολῶνι, ἢ ἐπὶ μέρει γεωργομένη.

földbirtokosok és szabad emberek rangjára kellett emelkedniök.

El lehet képzelni, mennyi erőmegfeszítést fejtett ki az egyik rész, a parasztság, a régi *cliensek*, és mennyi ellenállást a másik rész, a birtokosok, a régi patronusok. Ez nem volt polgári háború; még az athénaiak sem őrizték meg valamely ütközetnek az emlékét. Házi háború volt ez minden városkában, minden házban atyáról fiúra.

Eme küzdelmeknek, úgy látszik, különböző sorsuk volt, Attika különböző kerületei földének természete szerint. A sikságon, a hol az eupatridának legfőbb birtoka volt, és a hol mindig jelen volt, tekintélye majdnem sérthetetlenül fenntartotta magát a szolgák kis csoportja fölött, kik mindig szeme előtt voltak; és a *pediaiói* (a sikság lakói) általában hüeknek mutatták magokat a régi kormányzat irányában. De azok a kik nagy fáradsággal dolgoztak a hegységek oldalait művelték, a *diakriosiak*, kik távolabb voltak uruktól, jobban hozzászoktak a független élethez, sokkal merészebbek és bátrabbak voltak, azok szívők mélyében heves gyűlöletet rejtegettek az eupatridák ellen és eltökélt szándékot, hogy magukat felszabadítják. Ezek az emberek voltak kiválóképen azok, a kik zúgolódtak, hogy földjükön uruk »szent határ-kövét« látták, és hogy »földjüket rabigában levőnek« érezték.¹⁾ A mi a tenger közelében fekvő területek lakóit illeti, a *paraliosiakat*, ezeket a földbirtok kevésbé érdekelte; előttük a tenger volt, a kereskedelem és az ipar. Többen gazdagokká lettek és a gazdagsággal majdnem szabadok voltak. Ezek nem osztozkodtak a

¹⁾ *Solon*, ed. Bach. p. 104, 105: γῆ δουλεύουσα. *Plut. Solon* 15: γῆ ὑποκειμένη.

diakriosiak vágyaiban és nem gyűlölték oly hevesen az eupatridákat. De oly gyáván sem adták meg magukat, mint a *pediaiosiak*; több állandóságot követeltek állapotukban és jobban biztosított jogokat.

Solon volt az, a ki ezeket a vágyakat lehetőleg kielégítette. E törvényhozó művének van egy része, a melyet a régiek, úgy látszik, csak tökéletlenül ismertek, a mely azonban valószínűleg annak főrésze volt. Ő előtte Attika lakóinak nagyobb része még a földnek bizonytalan birtokára volt utalva, sőt még a személyes szolgaságba is visszaeshetett. Utána nem találjuk többé az emberek ezen népes osztályát; nem látjuk többé sem a földért bérfizető embereket, sem pedig a »rabszolgaságban nyögő földet«, a birtok-jogot pedig mindenki elnyerheti. Itt nagy változással van dolgunk, melynek szerzője csakis Solon lehet.

Igaz ugyan, hogy, ha Plutarchos szavaihoz tartjuk magunkat, Solon egyebet nem tett volna, mint hogy az adóságra vonatkozó törvény intézkedéseit enyhítette, elvonva a hitelezőtől a jogot, hogy adósát rabszolgájává tegye. De közelebb szemügyre kell vennünk azt, a mit ez az író, a ki e korszaknál sokkal későbbben élt, azokról az adósságokról mond, melyek az athénai községi államot, valamint a többi görög és itáliai községi államokat, megzavarták. Nehezen hihető, hogy Solon előtt a pénznek oly forgalma volt volna, hogy sok kölcsönvevőre és hitelezőre lett volna szükség. Ne ítéljük meg ezeket az idöket azok szerint, a melyek reájok következtek. Akkor igen csekély volt a forgalom, a hitelezés még ismeretlen volt és a kölcsönök nagyon is ritkák lehettek. Minő zálogra is vett volna kölcsönt az az ember, a kinek egyáltalán semmi tulajdona sem volt? Alig van szokásban bármely társadalom-

ban is, hogy kölcsönt adnának olyannak, a kinek nincsen semmije. Mondják, az igaz, inkább Plutarchos fordítóinak bizonyítékára, mint magára Plutarchosra támaszkodva, hogy a kölcsönvevő földjét zálogosította el.¹⁾ De föltéve, hogy ez a föld tulajdona volt, még akkor sem zálogosíthatta azt el, mert a jelzálog-rendszert az időtájt még nem ismerték és ellenkezésben állott a tulajdon-jog természetével.²⁾

Ezek alatt az adósok alatt, kikről Plutarchos szól, a régi szolgálakat kell értenünk; adósságaik alatt pedig az évi bért, a melyet régi uraiknak fizetniök kellett; szolgaságuk alatt, a melybe estek, a régi *cliensi* állapotot, a melybe visszaestek.

Solon valószínűleg elnyomta a földbért, vagy, a mi még valószínűbb, a bér-díj összeget annyira leszállította, hogy a megváltás könnyűvé lett; hozzá tette még, hogy a fizetés-képtelenség nem vonja maga után a szolgaságot.

De még többet is tett. Előtte a régi *cliensek*, habár birtokosai lettek is a földnek, még sem lehettek annak tulajdonosai; mert mezőjükön ott állott régi patronusuk szent és sérthetetlen határköve. Hogy ez a föld és mivelője

¹⁾ Plutarchos *ὄποι*-ról szól. Plutarchos, sőt már Demosthenes idejében is voltak jelzálogos *ὄποι*. Solon idejében a *ὄπος* nem volt és nem is lehetett más, mint a *terminus* (hatarkő) a birtok jelképe és biztosítéka. Ebben az esetben, melylyel jelenleg foglalkozunk, a *thések* által elfoglalt földön létező *ὄπο*; kiválóan az eupatrida birtokát jelezte.

²⁾ A birtok inkább a családhoz, mint a személyhez volt kötve. Csak később történt, hogy a tulajdonjog egyéni joggá vált. Csak akkor jöhetett használatba a jelzálog; az athénai jogba is csak kerülő úton vették föl oly formán, hogy a birtokot visszavásárlás feltetele mellett eladták.

szabaddá lehessen, előbb annak a határkönek kellett onnan eltűnnie. Solon feldöntötte azt. Eme nagy újításnak bizonyítékát megtaláljuk Solonnak magának néhány versében: »Nem reménylett munka volt ez, így szól ő, befejeztem azt az isten segítségével. Tanúságul hívom erre az isten-anyát, a fekete Földet, a melynek némely helyen kitéptem a határkövét, azt a földet, a mely rabigában nyögött és most szabad.« Ezzel Solon nevezetes változást vitt keresztül. Félretette a birtok régi vallását, a mely, a határisten nevében, a földet csak kevés kéz számára foglalta le. Ő elragadta a földet a vallástól, hogy azt a munkának adja oda. Ő az eupatridának földje fölött való hatalmával együtt elnyomta az alárendelt ember fölött való hatalmát is, úgy hogy költeményében elmondhatta: »Azokat, a kik e földön a kegyetlen szolgaságban görnyedtek és uruk előtt reszkedtek, azokat szabadokká tettem.«

Valószínű, hogy ez a felszabadítás volt az, a melyet Solon kortásai *σεισασθεία*-nak (teher-leszállításnak) neveznek. A következő nemzedékek, a kik már hozzá levén szokva a szabadsághoz, nem akarták vagy nem voltak képesek elhinni, hogy atyáik egykor szolgák voltak, ezt a szót úgy magyarázták, mintha az egyszerűen az adósságok eltörlését jelentené. De e kifejezésnek ereje oly nagy, hogy egy más sokkal nagyobb változás rejlik alatta. Csatoljuk ide Aristotelesnek mondását, ki, anélkül, hogy Solon művének fejtegetésébe bocsátkoznék, egyszerűen azt mondja: »Meggzüntette a nép rabszolgaságát« ¹⁾.

¹⁾ Aristot. *Pol.* II, 9, 2: καὶ δουλεύοντα τὸν δῆμον παῦσαι.

3. A *cliens*i intézmény átalakulása Rómában.

Ez a *cliens*-ek és a *patronus*-ok között való harc
Róma fennállásának hosszú idejét töltötte be. Titus Livius,
az igaz, nem mond róla semmit, mert nem szokása az
intézmények változásait közelebbről megvizsgálni; más-
részt a főpapok évkönyvei, nemkülönben a hasonló nemű ok-
mányok, a melyekből a régi történetírók adataikat merítették,
melyeket Livius felhasznált, aligha beszélték el ezeket a
házi küzdelmeket.

Annai legalább bizonyos, hogy voltak kezdetben Ró-
mában *cliens*-ek; sőt igen határozott bizonyosságaink is van-
nak azon függésről, melyben *patronus*-aik őket tartották.
Ha több századdal később keressük a *cliens*-eket, többé
nem találjuk őket. A név megvan még, de a *cliens*-i osz-
tály nincsen többé. Mert alig képzelhetni nagyobb külön-
séget, mint azt, mely az első korszak *cliens*-ei és a Cicero
idejébeli plebeiusok között volt, kik a gazdagok *cliens*-einek
mondták magokat, hogy joguk legyen a *sportulához* (kö-
nyöradományhoz).

Vannak azonban, a kik jobban hasonlítanak a régi
cliens-hez, t. i. a szabadon-bocsátottak.¹⁾ Valamint Rómá-
nak első idejében, úgy a köztársaság vége felé sem lesz az
ember a szolgaságból való kilépése után azonnal szabaddá
és polgárrá. Alárendeltje marad urának. Azelőtt *cliens*-nek
nevezték, most pedig szabadon-bocsátottnak; csakis a neve
változott. Ami urát illeti, annak még neve sem változik;
azelőtt *patronus*-nak nevezték, azután is még annak neve-

¹⁾ A szabadon-bocsátott *cliens*-sé lesz. E két kifejezés ugyanazo-
nosságát jelzi Dionysiosnak egy helye IV, 23.

zik. A szabadon-bocsátott, mint azelőtt a *cliens*, a családhoz kötve marad; annak a nevét viseli, mint a régi *cliens*. Függ *patronus*-ától; nemcsak háladatossággal tartozik neki, hanem valóságos szolgálattal, a melynek mértékét ura szabja meg. A *patronus*nak igazságszolgáltatási joga van szabadon-bocsátottja fölött, a mint volt *cliense* fölött; visszaveheti rabszolgaságba háladatlanság vétké miatt.¹⁾ A szabadon-bocsátott e szerint tökéletesen emlékeztet a régi *cliens*-re. Csak egy különbség van közöttük: azelőtt folyton *cliens* volt atyáról fiúra; most a szabadon-bocsátott állapota megszűnik a második vagy legfőlebb a harmadik nemzedékben. A *cliensi* intézmény e szerint még nem tűnt el; megragadja még az embert abban a perczen, mikor a szolgaság elhagyja; csakhogy többé nem örökös. Már ez az egy is nevezetes változás; azt, hogy mely korszakban ment végbe, lehetetlen megmondani.

Jól meg lehet különböztetni, hogyan következtek egymásután a *cliens*-ek sorsára vonatkozó enyhítések, és hogy mily fokozaton jutottak azok a tulajdon-joghoz. Kezdetben a *gens* feje kijelöl számára egy darab földrészt, hogy azt művelje.²⁾ Nemsokára ennek a földnek holtiglani birtokosa lesz, az alatt a feltétel alatt, hogy hozzájárul minden kiadás-hoz, mely urát terheli. A régi törvénynek oly súlyos rendel-

¹⁾ *Digesták* XXV. k. tit. 2, 5; L. k. tit. 16, 195. Valer Maxim. V, 1, 4; Sueton. *Claudius* 25; Dio Cassius LV. A törvényhozás ugyanaz vala Athénában is; lásd Lysias és Hyperides Harpokrationban v. Ἀποστασιῶν. Demosth. in *Aristogitonem*; és Svidas v. Ἀναγναῖον. A szabadon-bocsátottnak kötelezettségeit elősorolja Plato. *Leges*. XI, p. 915. Azonban eléggé látható, hogy Plato idejében ezeket a régi törvényeket már nem tartották meg.

²⁾ Festus v. *Patres*.

kezései, a melyek őt arra kötelezik, hogy *patronus*-ának váltságdíját, leányának hozományát, vagy pénzbírságát megfizesse, legalább azt bizonyítják, hogy abban az időben, melyben ezt a törvényt irták, már volt saját szerzeménye. Később még nagyobb haladást tett a *cliens*: azt a jogot nyerte el, hogy halála esetére mindazt, a mivel birt, fiának hagyományozhassa; igaz ugyan, hogy ha fia nem volt, javai urára esnek vissza. De ime ismét új haladás: a *cliens*, ki nek nincsen fia, végrendeletet csinálhat. E tekintetben ingadozik és váltakozik a szokás: majd a *patronus* kapja vissza a javak felét, majd minden tekintetben tiszteletben tartják a végrendelező akaratát; de akármely esetben is végrendelete mindig bir valami érvényességgel. ¹⁾ Így a *cliens*, ha nem mondhatja is magát tulajdonosnak, legalább oly terjedelmes haszonélvezete van, a milyen csak lehetséges.

Ez kétségkívül még nem a teljes felszabadulás. De egy okmány sem engedi meghatároznunk azt az időpontot, hogy mikor váltak el a *cliens*-ek teljesen a patriciusi családtól. Több hely van T. Liviusnál, mely, ha azt szószerint vesszük, azt mutatja, hogy a *cliens*-ek a köztársaság első idejétől kezdve polgárok voltak. ²⁾ Nagy valószínűség szól a mellett, hogy már Servius Tullius király alatt is azok voltak; talán a curiai gyűléseken már Róma kezdete óta szavaztak. De ebből nem következtethetjük, hogy már az időtől fogva teljesen fel voltak szabadítva; mert lehetséges, hogy a patriciusoknak érdekükben volt, hogy clienseiknek politikai jogokat adjanak és szavazásra képesítsék, anélkül,

¹⁾ Justinian. *Institut.* III, 7.

²⁾ T. Liv. II, 16: *Atti Clausi clientibus civitas data*, II, 64: *per patres clientesque patrum consules creati.*

hogy beleegyeztek volna, hogy nekik polgári joguk legyen, azaz, hogy őket hatalmuk alól felszabadítsák.

Ugy látszik, hogy a változás, mely Rómában a *cliensek*et felszabadította, nem történt meg egy csapásra mint Athénaeben. Nagyon lassan és majdnem észrevétlen módon ment végbe; anélkül, hogy azt valaha valamely formászerű törvény szentesítette volna. A *cliens*-i kötelék lassankint tárgult, és a *cliens* észrevétlenül vált el *patronus*-ától.

Servius király nagy újítást hozott be a *cliens*-ek előnyére; megváltoztatta a hadsereg szervezetét. Előtte a hadsereg tribusokra, curiákra, gensekre osztva vonult a háborúba; ez volt a patriciusi felosztás; a *gens*-nek minden főnöke *cliens*-ei élén állt vala. Servius centuriákra osztotta fel hadseregét; mindenkinek gazdagsága szerint volt meg a maga rangja. Ebből az következett, hogy a *cliens* többé nem *patronusa* oldalán vonult ki, a kit a csatában többé nem ismert el fejének és így irányában független állást foglalt el.

Ez a változás egy másikat vont maga után a népgyűlések szervezetében. Az előtt a gyűlés *curiák*-ra és *gens*-ekre oszlott fel és a *cliens*, ha szavazott, azt ura felügyelete alatt tette. De a centuriákra való felosztás ép úgy állott a népgyűlésre, mint a hadseregre nézve, a *cliens* nem tartozott többé *patronusa* csapatjához. Igaz ugyan, hogy a régi törvény meghagyta neki, hogy úgy szavazzon, mint *patronusa*, de hogyan őrizhette ellen szavazatát?

Az már sok volt, hogy a *clienst* az életnek legünnepelesebb perczeiben, az ütközet és a szavazás idejében, elválasztották *patronus*-ától. A *patronus* tekintélye nagyon alácsülyedt és a mi még megmaradt belőle, azt napról-napra mindinkább kétségbevonták. Attól a perctől kezdve, hogy

a *cliens* megizlelte a függetlenséget, azt most egészen kívánta. Törekedett *gens*-étől elválni és a plebs közé lépni, ahol az emberek szabadok voltak. Mily alkalom nyílt erre! A királyok alatt biztos volt, hogy azok segítik őt, mert ép úgy kívánták a *gens*-eket gyöngíteni, mint ő maga. A köztársaság idejében pártolásra talált magánál a népnél és a nép-tribunusoknál is. Sok *cliens* szabadult meg ekképen és a *gens*-nek nem állott hatalmában őt a szolgaságba visszahurczolni. 472-ben Kr. e. a *cliens*-ek száma meglehetősen nagy volt, mert a plebs panaszkodik, hogy a centuriai népgyűléseken beadott szavazataikkal a mérleget a patriciusok javára nyomják le. ¹⁾ Ugyanezen idő körül, midőn a köz-nép vonakodott katonáskodni; a patriciusok *cliens*-eikkel együtt képesek voltak egy egész hadsereget állítani. ²⁾ Mindazonáltal úgy látszik, hogy ezek a *cliens*-ek nem voltak elég számosak arra nézve, hogy ők magok miveljék a patriciusok földjeit, és hogy azok kénytelenek voltak a *plebs* karjait is igénybe venni. ³⁾ Valószínű, hogy a nép-tribunusok felállítása, minthogy ezek az uraiktól megszökött *cliens*-nek régi *patronus*-aik ellen védelmet biztosítottak, a plebeiusok sorsát pedig óhajtottabbá és biztosabbá tették, ezt a fokozatos mozgalmat a felszabadulás felé siettette. 372-ben már nem voltak többé cliensek és Manlius elmondhatta a népnek: »A hányan cliensek voltak az egyes patronusok körül, annyian lesztek most ellenfelei az egy ellenségnek ⁴⁾.« Ezen időtől fogva nem találkozunk többé a római történetben a régi *cliens*-ekkel, ezekkel a *gens*-hez örökjogon tartozó em-

¹⁾ T. Liv. II, 56.

²⁾ Dionys. VII, 19; X, 27.

³⁾ *Inculti per secessionem plebis agri* T. Liv. II, 34.

⁴⁾ T. Liv. VI, 18.

berekkel. Az eredeti *cliens*-i intézmény egy újnemű *cliens*-i intézménynek engedett helyet, egy szabadakarathból folyó és majdnem képzelt köteléknek, a mely nem vonta többé maga után ugyanazokat a kötelezettségeket. Ezentúl Rómában nem különböztettek meg három osztályt, a *patricius*-ök, *cliens*-ek- és *plebeius*-okét. Csakis kettő van még, mert a *cliens*-ek a plebs közé vegyültek.

A Marcellus-család szintén a *gens* Claudiától ily módon elvált ágnak látszik. Nevök Claudius volt; de minthogy nem voltak patriciusok, csakis mint *cliens*-ek vehettek részt a *gens*-ben. Már jó korán felszabadulva és előttünk ismeretlen módon meggazdagodva, emelkedtek kezdetben a plebeius tisztségekre, később pedig az állami hivatalokra. Ugy látszik, a *Claudia gens* több századon keresztül megfélemlkezett ezek fölött való jogáról, egyszerre csak Cicero idejében, véletlenül megemlékezik róla. A Marcellusoknak egyik szabadon-bocsátottja meghal és örökséget hagy hátra, melynek a törvény szerint patronusára kellett volna visszaesnie. A Claudiusi patriciusok azt vitatták, hogy a Marcellus családnak, minthogy az *cliens*-család, nem lehetnek *cliens*-ei és hogy szabadon-bocsátottjaiknak, maguknak és örökségüknek is vissza kell esniök a patriciusi *gens* fejének kezébe, a ki egyedül van feljogosítva a patronatusi jogokat gyakorolni. Ez a per bámulatra ragadta a közönséget és zavarba ejtette a törvénytudókat; Cicero maga igen homályosnak találta az ügyet. Négy századdal azelőtt nem lett volna az, és a Claudiusok megnyerték volna pörüket. De Cicero idejében, a jog, a melyre követelésüket alapították, már oly régi volt, hogy azt már elfejtették, úgy hogy a törvényszék a Marcellus család javára dönthetett. A régi *cliens*-i intézmény már többé nem volt meg.

VII. FEJEZET.

Harmadik változás: a plebs belép a községi államba.

1. *E változás általános története.*

A változások, melyek hosszú időn át a család szervezetében végbementek, másokat vontak maguk után a községi állam alkotmányában. A régi aristokratikus és papi osztály érezte, hogy meggyengült. Miután az elsőszülöttség joga eltűnt, elvesztette egységét, hatályát; minthogy *cliens*-ei nagyjából felszabadultak, elvesztette alattvalói legnagyobb részét. Az alsóbb rendű osztályok nem voltak már többé a *gens*-ek közé elosztva; azokon kívül élve, magok között képeztek testületet. Ennek következtében a községi állam képe egészen megváltozott; míg az előtt a községi állam a hány család volt, annyi kis államnak csak gyengén összetartó egyesülése volt, most egyesülés jött létre egyrészt a *gens*-ek patricius tagjai, másrészt az alsóbb rendű emberek között is. E szerint most két nagy testület, két ellenséges társaság állott egymással szemben. Ez nem volt többé, mint a megelőző korszakban, titkos küzdelem minden családban; ez nyílt harc volt minden községi államban. E két osztály közül az egyik azt akarta, hogy a községi állam valódi szervezete fenntartassék, és hogy a kormány, valamint a papi tisztség a szent családok kezében maradjon. A másik össze akarta törni a régi korlátokat, a melyek őt a jogból, vallásból s a politikai társadalomból kizárták.

A küzdelem első felében az előny a született aristokratia részén volt. Az igaz, hogy nem voltak meg többé régi alattvalói, és anyagi ereje hanyatlott; de megmaradt neki vallásának varázsereje, törvényes szervezete, az ural-

ködásban való jártassága, hagyományai, és öröklött büszkesége. Nem kételkedett jogában; magát védve azt hitte, hogy vallását védi. A nép mellett csak nagy száma szólt. Bántotta őt a tisztelet-adásnak megszokottsága, mely alól magát kivonni nagyon nehéz volt. Különben főnökei sem voltak; a szervezkedésnek minden eleme hiányzott. Kezdetben csak minden kapocs nélkül való sokaság volt inkább, mint egy jól szervezett és életrevaló testület. Ha visszaemlékezünk, hogy az emberek nem találtak más egyesülési elvet, mint a családok öröklött vallását, és hogy nem volt fogalmuk semmiféle hatalomról, a mely nem a cultusból eredt, könnyen megérthetjük, hogy ez a *plebs*, a mely a cultuson és a valláson kívül állott, nem képezhetett kezdetben rendes társaságot, és hogy sok idő kellett ahhoz, míg a fegyelem elemeit és a kormányzás szabályait önnön magában felfedezte.

Ez az alsóbb osztály, gyengeségében, nem talált kezdetben más eszközt az aristokratia leküzdésére, mint hogy a monarchiát állította vele szembe.

Azokban a városokban, a melyekben a néppárt már a régi királyok idejében megalakult, az minden töle kitelhető erővel támogatta a királyokat és arra bátorította, hogy hatalmukat növeljék. Rómában Romulus után követelte a királyság visszaállítását; az választotta meg Hostiliust; királylyá tette Tarquinius Priscust; szerette Serviust és sajnálta Tarquinius Superbust.

Midőn a királyokat mindenütt legyőzték, és az aristokratia jutott uralomra, a nép nemcsak hogy sajnálta a monarchiát; hanem arra törekedett, hogy azt új alakban visszaállítsa. Görögországban a hatodik században általában sikerült neki magának fejedelmeket adhatni; de minthogy

nem nevezhette őket királyoknak, mert ez a czim a vallási teendők fogalmát is magában foglalta, és mert azt csakis papicsaládok viselhették, azért *tyrannos*-oknak nevezte őket.¹⁾

Akármi legyen is eme szónak eredeti értelme, annyi bizonyos, hogy nem a vallás nyelvétől kölcsönözték; nem alkalmazhatták az istenekre, mint azt a király szóval tették; nem is ejtették azt ki az imádságokban. Ez valóban egészen új dolgot jelentett az emberek között, oly tekintélyt, mely nem származott valami cultusból, oly hatalmat, a melyet nem a vallás állapított meg. Eme szónak a megjelenése a görögben egy oly elvnek a megjelenését jelzi, melyet a megelőző nemzedékek nem ismertek; t. i. az embernek engedelmességét más ember irányában. Eddig az államnak nem voltak más fejedelmei, mint azok, a kik a vallás fejei voltak; csak azok kormányozták a községi államot, a kik érte az áldozatot bemutatták és az istenekhez fohászkodtak; ezeknek engedelmeskedve, csakis a vallási törvénynek engedelmeskedtek, csakis az istenség volt az, a kinek hódoltak. Az ember iránt való engedelmesség oly tekintély, a melylyel ezt az embert más emberek ruházták fel, oly hatalom, mely mind eredetére, mind pedig természetére nézve egészen emberi, teljesen ismeretlen volt a régi eupatridák előtt, és csak akkor kezdték érteni, midőn az alsóbb osztályok az aristokratia jármát lerázták és új kormányformát kerestek.

Idézzünk egynéhány példát. Korinthosban »nagy-nehezen tűrte a nép a Bacchiadák uralmát; Kypselos tanúja levén az ellenük táplált gyűlöletnek és látván, hogy a

¹⁾ A király nevet némelykor meghagyták eme népies fejedelmeknek, ha t. i. papi családoktól származtak. Herod. V, 92.

nép főt keres, a ki őket megszabadítsa,» fejedelmükül magát ajánlotta; a népe lfogadta őt; tyrannossává tette; elűzte a Bacchiadákat és engedelmeskedett Kypselosnak.¹⁾ Miletosnak tyrannosa bizonyos Thrasybulos volt; Mitylene Pittakosnak engedelmeskedett, Samos Polykratesnek. Találunk tyrannosokat Argosban, Epidaurosban, Megarában, Chalkisban a hatodik században; Sikyonnak is volt tyrannosa százharmincz éven át minden félbeszakítás nélkül.²⁾ Az itáliai görögök között látunk tyrannosokat Kymaeben, Krotonban, Sybarisban, mindenütt. Syrakusaeben 485-ben az alsóbb osztály lett ura a városnak és elkergette az arisztokratiát; de nem volt képes magát fentartani, sem pedig kormányozni és egy év multával kénytelen volt magát tyrannosra bizni.³⁾

Ezeknek a tyrannosoknak mindenütt, több vagy kevesebb erőszakoskodással, ugyanaz volt a politikájuk. Korinthos egyik tyrannosa egy izben tanácsot kért Miletos tyrannosától a kormányzást illetőleg. Ez minden felelet helyett, levágta azokat a kalászosokat, a melyek magasabbak voltak mint a többiek. Eljárásuk szabálya tehát az volt, hogy a magas uraknak fejét vették és, a népre támaszkodva, az arisztokratiát sujtották.

A római plebs kezdetben titkon szövetkezett, hogy Tarquiniust visszahelyezze. Később tyrannosokat törekedett behozni és szemeit sorban majd Publicolára, majd Spurius Cassiusra, majd Manliusra vetette. A vád, a melylyel a pa-

¹⁾ Herod. V, 92; Aristot. *Pol.* V, 9, 22; Diodor. VII, 2; Pausan. II, 3—4; Nicolaus Damasc. fr. 59.

²⁾ Herod. I, 20; V, 67, 68; Aristot. *Pol.* III, 8, 3; V, 4, 5; V, 8, 4; Plutarch. *Solon.* 14.

³⁾ Herod. VII, 155; Diodor. XIII. 22. Aristot. *Pol.* V, 2, 6.

triciusok oly gyakran illették a saját osztálybelieket, a kik a nép kegyét hajhászták, nem volt merő rágalom. A nagyok félelme bizonyítja a nép vágyait.

De jól meg kell jegyeznünk, hogy mikor a nép Görögországban és Rómában a monarchiát iparkodott visszaállítani, az nem ez iránt a kormányforma iránt való őszinte ragaszkodásából történt. Ép oly kevésbé szerette a tyrannosokat, a mint gyűlölte az aristokratiát. A monarchia csak eszköz volt, hogy győzhessen és magát megboszúlhassa; de ez a kormányforma, a mely csakis az ököljogból származott, és semmiféle szent hagyományon nem alapúlt, sohasem vert gyökeret a nép szívében. Azért választottak magoknak tyrannost, mert szükségük volt rá a küzdelemben; meghagyták később hatalmát háladatosságból vagy kényszerűségből; de mihelyt néhány év elmúlt és a kegyetlen oligarchiára való visszaemlékezés elmosódott, megbuktatták a tyrannosokat. Ez a kormányforma sohasem volt kedvelt a görögök előtt; csak mint pillanatnyi menedéket fogadták azt és abban a reményben, hogy a néppárt jobb kormányformát talál, vagy hogy majd erőt érez, hogy önmagát kormányozhatja.

Az alsóbb osztály lassankint növekedett. Vannak haladások, melyek titkon történnek és a melyek mindazonáltal egy osztály jövője felett döntenek és egy társadalmat megváltoztatnak. A hatodik század felé a mi időszámításunk előtt Görögország és Itália a gazdagság egy új forrását látták fakadni. A föld nem elégítette ki többé az ember szükségleteit; az izlés a szép és a fényezés felé fordult; a művészetek is megszülettek; akkor az ipar és a kereskedelem szükségessé váltak. Lassankint ingó vagyon képződött; pénzt vertek; a pénz kezdett forgalomba jönni. Már pedig

a pénz fellépése nagy változás volt. A pénz nem volt alávetve a tulajdon-jog ugyanazon feltételeinek, mint a föld; az a törvénytudó kifejezése szerint *res nec mancipi* volt; kézről kézre mehetett minden vallási formalitás nélkül és nehézség nélkül eljuthatott a plebeiushoz is. A vallásnak, a mely a földre saját bélyegét ütötte, a pénzre nem volt befolyása.

Az alsóbb osztály emberei akkor más foglalkozást ismertek meg, mint a földnek művelését: művészek, hajósok, iparosok, kereskedők lettek; nemsokára gazdagok is voltak már közöttük. Sajátságos új állapot ez! Az előtt egyedül a *gensek* fejei lehettek tulajdonosok és ime most régi cliensek vagy plebeiusok vannak, a kik gazdagok és a kik egész jólétüket kitarják. Azután a fényűzés, a mely a nép emberét gazdaggá tette, szegénységre juttatta az eupatridát; sok városban, különösen Athénaeben látjuk, miként jut szegénységre az aristokratikus testületnek egy nagy része. Már pedig oly társadalomban, a melyben a gazdagság helyet cserél, ott a rangok közel állanak a felforgatáshoz.

Eme változásnak egy másik következménye az volt, hogy a népnél magánál megkülönböztetések és rangfokozások honosultak meg, a milyenek minden emberi társadalomban szükségesek. Némely család tekintélyes lett; némely név fokról fokra emelkedett. Bizonyos aristokratia-féle képződött a nép között; ez nem volt baj; a plebs megszűnt zavaros tömeg lenni és szervezett testülethez kezdett hasonlítani. Minthogy már voltak magának rangfokozatai, adhatta magának főnököket, anélkül, hogy többé kénytelen lett volna a patriciusok közül akármelyik nagyravágyót, a ki előállt, hogy uralkodni akar, fejének elfogadni. Ennek a ple-

beiusi aristokrátiának csakhamar megvoltak azok a tulajdonságai, a melyek a munkával szerzett gazdagsággal rendszeren járnak, ilyenek: a személyes értékről való meggyőződés, a nyugodt szabadság szeretete és a bölcseségnek az a szelleme, a mely a javításokat óhajtva, a kalandoktól visszariad. A plebs szívesen vezéreltette magát testületének eme színe-jára által a melyre büszke volt, hogy körében ilyenek találkoznak. Nem akart többé tyrannosokat, mihelyt érezte, hogy kebelében egy jobb kormányzat elemeit bírja. Végre a gazdagság lett egyidőre, a mint azonnal látni fogjuk, a társadalmi szervezkedésnek egyik elve.

Volt még egy változás, melyről még szólanunk kell, mert az nagyon előmozdította az alsóbb rendű osztály növekedését: t. i. a mely a hadi tudományban állt be. A községi városok történetének első századaiban a hadsereg erejét a lovasság képezte. Valóságos vitéz csak az volt, a ki vagy szekérről vagy lóháton harczolt; a gyalog katonát, mint a csatában kevésbé használhatót, kevésre becsülték. A régi aristokratia mindenütt magának tartotta fenn a jogot lóháton harczolhatni; ¹⁾ sőt némely városokban az előkelők a »lovag« czimet vették fel. Romulus *celeresei*, az első századoknak lovagjai, mind patriciusok voltak. A régieknél a lovasság mindig az előkelő sereg volt. De lassankint a gyalogság némi fontosságot nyert. A fegyverek készítésében való haladás és a fegyelemnek a megteremtése képessé tették azt, hogy ellentállhatott a lovasságnak. Mihelyt ezt elérte, azonnal az első rangot foglalta el a csata rendben, mert sokkal kezelhetőbb és hadműveletei sokkal könnyebbek

¹⁾ Aristoteles azt a megjegyzést tette, hogy mindazokban a régi államokban, a melyekben a lovasság képezte a főhadsereget, az alkotmány oligarchikus volt (*Pol.* IV, 3, 2.)

voltak; a *legionariusok* és a *hopliták* képezték ezentúl a hadsereg erejét. Már pedig a *legionariusok* és a *hopliták* plebeiusok voltak. Tegyük még hozzá, hogy a tengerészet is különösen Görögországban terjedni kezdett, hogy már tengeri harczokat is kezdtek vívni és hogy nem egy községi államnak a sorsa az evező legények, az az a plebeiusok kezébe volt letéve. Már pedig egy osztály, a mely elég erős egy társadalmat megvédeni, elegendő arra, hogy magának abban jogokat vívjon ki és hogy benne törvényes befolyást gyakorolhasson. A nemzetnek társadalmi és politikai állapota folytonos összeköttetésben áll hadserege természetével és szervezetével.

Vége az alsóbb osztálynak sikerült magának vallást szerezni. Ezeknek az embereknek szívében, föltehetjük, megvolt az a vallásos érzés, mely természetüinktől elválaszthatatlan és a mely bennünket imádásra és imára készítet. Rosszul esett tehát nekik midőn látták, hogy kizárja őket a vallásból az a régi elv, mely azt rendelte, hogy minden egyes isten valamely családhoz tartozzék, és hogy az imádás joga csak vér szerint örökölhető. Azon voltak tehát, hogy nekik is legyen cultusuk.

Lehetetlen e helyütt részletezni az erőmegfeszítéseket, a melyeket tettek, az eszközöket, melyeket kigondoltak, a nehézségeket vagy segítségeket, a melyekkel találkoztak. Ez a hosszú időn át csak személyes törekvés, sokáig képezte minden gondolkozó embernek titkát, mi csak eredményeit vagyunk képesek észrevenni. Majd egy plebeiusi család állított fel magának tűzhelyet, akár úgy, hogy maga mert ott tüzet gyújtani, akár, hogy máshonnan szerezte a szent tüzet; volt hát már saját cultusa, saját szentélye, saját védő istene úgy mint a patriciusi családnak. Majd pedig a plebeiusnak,

anélkül, hogy házi cultusa lett volna, meg volt engedve, hogy a községi állam templomába beléphessen; Rómában azok, a kiknek nem volt tűzhelyök és következésképen nem volt házi ünnepjök, évi áldozatukat Quirinus isten tiszteletére mutatták be.¹⁾ Miután a felsőbb osztály nem szünt meg a népet templomaiból kizárni, ez maga emelt magának templomokat; Rómában, az Aventinuson, volt egy templomuk, mely Diana tiszteletére volt szentelve, ez a plebeiusi szemérem temploma volt. A keleti cultusokat, melyek a hatodik század végével hatoltak be Görögországba és Itáliába, nagy mohósággal fogadta a nép. Ezek oly cultusok voltak, mint pl. a *budhismus*, mely nem tett különbséget sem kasztok közt, sem a nép között. Végre gyakran látjuk, hogy a nép oly szent tárgyakat alkot magának, melyek a curiák és a patriciusi tribusok isteneinek hasonmásai. Így Servius király minden városrészben egy oltárt emelt, hogy a sokaságnak alkalma legyen áldozatait bemutatathatni. Épen így a Pisis-tratidák Athénai utczáiban és téerein *Hermaek*at állították fel.²⁾ Ezek voltak hát a demokratia istenei. A plebsnek, mely azelőtt cultus nélkül való tömeg volt, ezentúl saját vallási szertartásai és ünnepei voltak. Imádkozhatott; ez sok volt olyan társadalomban, a melyben a vallás képezte az ember méltóságát.

Mihelyt az alsóbb osztály eme különböző haladását befejezte, midőn voltak soraiban gazdagok, katonák, papok, midőn mindene megvolt, a mi az emberben értékének és erejének az érzetét felébreszti, midőn végre a felsőbb rangú osztályt kényszerítette, hogy őt is valaminek tekintse, már akkor lehetetlen volt őt a társadalmi és politikai életen ki-

¹⁾ Varro *L. L.* VI, 13.

²⁾ Dionys. IV, 5; Plato. *Hipparchos*. Harpokration v. *ἑquάι*.

vül tartani, és a községi állam nem maradhatott többé elzárva előtte.

Ennek az alsóbb rendű osztálynak a községi államba való belépése olyan változás, mely a hetedik századtól egészen az ötödikig Görögország és Itália történetét egészen betöltötte. A nép törekvéseit mindenütt győzelem követte, de nem mindenütt ugyanazon a módon és nem ugyanazon eszközök segítségével.

Némely helyütt a nép, mihelyt magát erősnek érezte, fellázadt; fegyverrel kezében feltörte a város kapuit, a melyben lakni nem engedték. Mihelyt azt hatalmába kerítette, vagy elűzte az előkelőket és elfoglalta házaikat, vagy megelégedett azzal, hogy kimondta a jogegyenlőséget. Ezt látjuk Syrakusaeen, Erythreában és Miletosban.

Másutt ellenben kevésbbé erőszakos eszközökhöz folyamodott a nép. Minden fegyveres küzdelem nélkül, csakis utolsó haladásában nyert erkölcsi hatalmával kényszerítette az előkelőket engedmények adására. Egy törvényhozót neveztek tehát ki és az alkotmány megváltozott. Ezt látjuk Athénaeben.

Másutt az alsóbb osztály minden megrázkódtatás és felforgatás nélkül fokozatosan érte el célját. Így Kyrenében a községi állam tagjainak száma, mely kezdetben igen megszorított volt, először is az által növekedett, hogy azokat fogadták be a nép közül, a kik elég gazdagok voltak egy ló eltartására. Későbbben ezerig emelték a polgárok számát, míg végre lassankint a demokrátiáig jutottak.¹⁾

Némely városban, a népnek a polgárok közé való felvétele a királyok műve volt; így történt ez Rómában. Más városokban a népszerű tyrannosok tették azt; így pl. Ko-

¹⁾ Heraklitos a *hist. graec.* töredékeiben coll. Didot II. k. p. 217.

rinthosban, Sikyonban, Argosban. Ha az arisztokratia kerekedett felül, rendesen oly bölcseséggel élt, hogy meghagyta az alsóbb osztálynak a polgár czimet, melyet a királyok vagy tyrannosok megadtak volt neki. Samosban nem ért célzt az arisztokratia a tyrannos ellen való küzdelmében, míg a legalsóbb rendű osztályokat fel nem szabadította. Hosszú volna elszámolni mind a különböző formákat, melyek alatt ez a nagy változás életbelépett. Az eredmény mindenütt ugyanaz volt: az alsóbb osztály behatolt a községi államba és a politikai testületnek részét képezte.

Theognis költő elég tiszta fogalmat nyújt nekünk erről a változásról és következményeiről. Elmondja, hogy Megarában, az ő hazájában, kétféle emberek éltek. Az egyik osztályt *derék* embereknek nevezi, (*ἀγαθοί*); és valóban ez az a név, a melyet a legtöbb görög városban felvettek. A másik osztályt *alávaló* embereknek (*χαλοί*) nevezi; ez szintén az a név, melyet az alsóbb osztály megjelölésére szoktak használni. Ennek az osztálynak régi állapotát leírja a költő: »nem ismerte az előtt sem a törvénszéket, sem pedig a törvényeket«, a mi annyit jelent, hogy nem volt polgárjoga. Az ily embereknek még az sem volt megengedve, hogy a városhoz közeledjenek; »a városon kívül laktak, mint a vadállatok.« A szent lakomákon sem voltak jelen; nem volt joguk házasságra léphetni a *derék* emberek családbelieivel.

De mennyire megváltozott ez mind! a rangok fel lettek forgatva, »az alávaló emberek alávetették magoknak a derék embereket.« Az igazságszolgáltatás meg van zavarva; a régi törvények nincsenek többé és új, idegen törvények helyettesítik azokat. A gazdagság lett az emberek óhajtságának egyedüli tárgya, mert az megadja a hatalmat. A nemes

család tagja nőül veszi a gazdag plebeius leányát, és »a házasság összevegyíti a fajokat.«

Theognis, a ki aristokratikus családból származott, hiába igyekezett ellentállani az áramlatnak. Száműzve, javaitól megfosztva, csakis költeményeivel tiltakozhatott és küzdhetett ellene. De ha nem is reményelt eredményt, legalább nem kételkedik ügyének igazságosságában; elismeri a vereséget, de megőrzi jogának érzetét. A beállott változás az ő szemében erkölcsi szerencsétlenség, bűntény. Ő előtt, mint az aristokratia fia előtt, úgy rémlik, hogy e változás mellett sem az igazság, sem az istenek nem állanak és hogy az a vallás ellen tör. »Az istenek, így szól ő, elhagyták a földet; senkisem fél tőlük. Az ájtatos emberek faja kiveszett; nem gondolnak többé a halhatatlanokkal«.

Ezek a panaszok hiábavalók, ő azt jól tudja. És mégis így sóhajtozik, mert ezt szent kötelességének tartja, mert őseitől átvette »a szent hagyományt« és mert neki azt meg kell örökítenie. De mind hiába; maga a hagyomány is kezd elhomályosodni, a nemesek fiai kezdik felejtetni nemességüket; nemsokára meglátjuk, hogy a házasság révén egyesülnek a plebeiusi családokkal, »ott isznak majd azok ünnepélyein és esznek asztalaik mellett«; nemsokára elsajátítják azoknak gondolkozási módját is. Theognis idejében csak egyedül a bánkódás marad meg még a görög aristokratiának, de még ez a bánkódás is készül eltűnni.

És valóban, Theognis után, már a nemesség nem más többé, mint emlék. Az előkelő családok tovább is kegyeletesen megőrizték a házi cultust és őseikről való megemlékezést; de ennyi volt az egész. Voltak még emberek, a kik idejüket őseik előszámlálásával töltötték; de ezeket kinevelték. Megőrizték még a szokást, hogy némely sírra felír-

ták, hogy ez a halott nemes családból való; de semmiféle kísérletet nem tettek, hogy a már egyszer bukott kormányformát feltámaszszák. Helyesen mondja Isokratés, hogy az ő idejében Athénaenek előkelő családjai csak sírboltjaikban voltak.

A régi községi állam e szerint fokozatosan változott át. Kezdetben vagy száz családfő egyesüléséből állott. Később a polgárok száma növekedett, mert az ifjabb ágak elnyerték a jogegyenlőséget. Még később, a felszabadított cliensek, a plebs, mind az a tömeg, mely századokon keresztül a vallási és politikai egyesülésen, sőt többnyire még a város szent falain is kívül maradt volt, ledöntötte a korlátokat, melyeket ellene emeltek, és bejutott a községi államba, a melynek azonnal ura lett.

2. Ennek a változásnak története Athénaeben.

Az eupatridák a királyság megdöntése után négy századon át uralkodtak Athénaeben. Erről a hosszú uralomról hallgat a történet; csak egy dolgot tudunk, hogy gyűlöletes volt az alsóbb osztályok előtt, és hogy a nép ettől a kormánytól menekülni törekedett.

A 612. év körül, az általánosan látható elégedetlenség, és a közeledő forradalomnak biztos jelei, felköltötték egy eupatridának, Kylonnak nagyravágyását, a ki arra gondolt, hogy saját kasztjának uralmát ledönti és magát a nép tyrannosává téteti. Az archonok erélyessége megghiusította vállalatát; de a forrongás még utána is folytatódott. Hiába vették igénybe az eupatridák vallásuk minden segéd-eszközeit. Hiába mondogatták, hogy az istenek fel vannak háborodva és hogy csodajelek tűntek fel. Hiába tisztították meg a várost a nép minden vétkétől és emeltek oltárokat

az Erőszakosságnak és a Dölyfösségnek, hogy e két istenséget kiengeszteljék, a kiknek rossz befolyása a kedélyeket megzavarta. ¹⁾

Mindez nem használt semmit. A gyűlölség érzetét nem lehetett lecsillapítani. Elhívták Krétából az istenfélő *Epimenidést*, egy titokszerű férfiút, a kiről azt állították, hogy egy istennőnek a fia; végeztettek vele egy egész sor engesztelő szertartást, azt reménylették, hogy, így hatva a nép képzelődésére, feléled majd a vallás és következképpen az aristokratia megizmosodik. De nem tudtak a népre hatni; az eupatridák vallásának nem volt többé varázsereje lelkére; erősen megmaradt az újítások követelése mellett.

A hegyvidék szegény lakóinak dühös és a tengerpart gazdag lakóinak türelmes ellenállása még tizenhat éven át kemény harczot folytatott az eupatridákkal. Végre e pártnak minden okos embere megegyezett abban, hogy emez egyenetlenkedések befejezésének gondját Solonra kellene bízni és hogy még nagyobb bajoknak elejét kell venni. Solonnak az a ritka szerencséje volt, hogy születésénél fogva az eupatridákhoz, fiatalkori foglalkozásainál fogva pedig a kereskedői osztályhoz is tartozott. Költeményei olyannak tüntetik fel, a ki teljesen ment osztálya előítéleteitől; engesztelő lelkülete, a gazdagság és a fényűzés iránt való izlése, az élvezet iránt való hajlama, nagyon is eltávolították őt a régi eupatridáktól; ő az új Athénához tartozott.

Mondottuk feljebb, hogy Solon azzal kezdte meg működését, hogy a földet a régi uralom alól, a melyet az eupatridák vallása gyakorolt felette, felszabadította. Ő törte össze a cliensi intézmény lánczait. Az ilyen változás a tár-

¹⁾ Plutarch. *Solon*. 12; Diogen. Laërt. 1, I10; Cic. *De leg.* II, 11; Athenaeos XIII, 78.

sadalmi téren egy másikat vont maga után a politikai téren. Kellett, hogy az alsóbb osztályoknak, magának Solonnak kifejezése szerint, legyen paizsuk új szabadságuk megvédésére. Ez a paizs a politikai jogok voltak.

Sok hiányzik ahhoz, hogy Solon alkotmányát világosan ismerjük; annyi azonban látszik, hogy azóta az athénaiek mindnyájan résztvettek a népgyűlésen és hogy a senatus nem állt csupán eupatridákból; sőt még az is látszik, hogy az archonokat a régi papi osztályon kívül is lehetett választani. Ezek a nagy újítások felforgatták a községi állam minden régi szabályát. A szavazási jogot, a hatósági és papi tisztségeket, a társadalom igazgatását, mind ezt meg kellett osztania az eupatridának az alsóbb osztály emberével. Az új alkotmányban nem vették többé tekintetbe a születési jogot; voltak ugyan még osztályok, de csak a gazdagság különböztette meg azokat.¹⁾ Ezóta az eupatridák uralma eltűnik. Az eupatrida, ha gazdag nem volt, nem nyomott semmit; gazdagságának és nem születésének volt értéke. Elmondhatta tehát már a költő: »Szegénységében a nemes ember nem ér semmit«; és a nép megtapsolta a színházban a komikusnak következő élczelését: »Minő születésű ez az ember? — Gazdag; ezek mai napság a nemesek.«²⁾

Ez alkotmányformának, mely ekképen képződött, két ellensége volt: az eupatridák, kik elveszett kiváltságaikat siratták és a szegények, kik még mindig szenvedtek az egyenlőtlenség alatt.

¹⁾ A négy új osztályról és az úgynevezett *τιμήματα*-ról l. Plutarch. *Solon* 18; Aristoteles idézve Harpokrationnál v. *ἵππα*; Pollux VIII, 129.

²⁾ Euripides. *Phoenik. Alexis* Athenaeosnál IV, 49.

Alig hogy Solon művét befejezte, már megkezdődött az izgatás. »Felléptek a szegények, így szól Plutarchos, a gazdagoknak elkeseredett ellenségei.« Az új kormány talán ép úgy nem tetszett nekik, mint az eupatridáké. Azonkívül látván, hogy az eupatridák még archonokká és senatorokká lehetnek, sokan azt képzelték, hogy a változás nem egészen teljes. Solon megtartotta a köztársasági formákat; már pedig a népnek engesztelhetetlen gyűlölete volt az olyan kormányzási formák ellen, a melyek alatt négy századon át csak az aristokratia uralkodását látta. Sok görög községi állam példáját követve tyrannost akart.

Pisistratos, az eupatridák ivadéka, de a kinek személyes nagyravágyó törekvései voltak, megigérte a szegényeknek, a földek felosztását és így megnyerte őket magának. Egy nap megjelent a gyűlésen és azt állítván, hogy megsebeztek, kérte, hogy adjanak melléje testőrséget. Az első osztályok emberei siettek neki felelni és a hazugságot feltárni, de »a nép kész volt tettelegességre is, hogy Pisistratos támogatssa; ezt látván a gazdagok, rendetlen futásban menekültek.« Így tehát az ujonnan szervezett népgyűlésnek majd legelső teendője volt egy férfinak segédkezet nyújtani, hogy az a hazának ura lehessen. ¹⁾ Különben, úgy látszik, hogy Pisistratos uralkodása nem akasztotta meg Athénæ sorsának fejlődését. Ellenkezőleg, főeredménye abban állott, hogy a készülődő nagy társadalmi és politikai átalakítást biztosította és megerősítette. ²⁾

¹⁾ Pisistratos ezen szövethkezéséről az alsóbb rendűekkel l. Herod. I, 59; Plut. *Solon* 29, 30; Aristot. *Pol.* V, 4, 5; ed. Didot p. 571.

²⁾ Herod. I, 59; és Thukyd. VI, 54; azt mondják, hogy Pisistratos a megállapított alkotmányt és törvényeket, azaz Solon alkotmányát és törvényeit fentartotta.

A nép nem igen nagy vágyat mutatott, hogy szabadságát visszaszerezze; kétszer buktatta meg Pisistratost az előkelők és a gazdagok szövete; kétszer nyerte vissza a főhatalmat és utána idősebbik fia uralkodott Athénában. Egy spártai hadseregnek kellett közbelépni, hogy eme család uralkodását Attikában megszüntessék.¹⁾

A régi aristokratia egy pillanatig azt reménylette, hogy felhasználhatja a Pisistratidák bukását kiváltságainak visszaszerzésére. Nemcsak hogy ez nem sikerült neki, hanem még oly súlyos csapást mértek reá, melyet eddig még nem szenvedett. Klisthenes, ki ebből az osztályból származott, de olyan családból, a melyet ez az osztály gyalázzal illetett és, úgy látszik, három nemzedéken át megtagadott, megtalálta a legbiztosabb eszközt, hogy azt mindenkorra megfossza hatalma maradványaitól is.²⁾

Solon, mikor a politikai alkotmányt megváltoztatta, meghagyta az athénai társadalomnak régi vallási szervezetét. A nép megmaradt két vagy háromszáz gensre, tizenkét phratriára és négy tribusra osztva. Mindezekben a csoportokban volt még, mint a megelőző korszakban, örökös jogú isteni tisztelet, pap, ki eupatrida volt, és főnök, ki ugyanaz volt, a ki a pap. Mindez olyan multnak volt a maradéka, a mely csak nehezen tűnhetett el; ez által meg lettek örökítve a hagyományok, szokások, szabályok, a meg-

¹⁾ Herod. V, 63, 65; VI, 123; Thukyd. I, 20; VI, 54—59. Ez a két történetíró igen világosan mutatja, hogy a zsarnokságot nem Armodios és Aristogiton, hanem a spártaiak buktatták meg. Az athénai legenda meghamisította a tényeket.

²⁾ Herod. V, 66—69 igen világos fogalmat ad Klisthenesnek küzdelméről Isagoras ellen, és az alsóbb osztálylyal való szövetezéséről. V. ö. Isokrates π. ἀντιδόσεως 232. fej.

különböztetések, a melyek a régi társadalmi életben uralkodtak volt. Ezeket a csoportokat a vallás állította fel, és ezek viszont fentartották részükről a vallást, azaz az előkelő családok hatalmát. Eme csoportok mindegyikében az embereknek két osztálya volt, egyrészt az eupatridák, a kik örökösen birták a papi tisztséget és a hatalmat, másrészt az alacsonyabb rangú emberek, a kik sem szolgák, sem cliensek többé nem voltak, de a kiket még a vallás az eupatridák fenhatósága alatt tartott. Hiába mondta Solon törvénye, hogy minden athénai szabad. A régi vallás megragadta az embert, mihelyt a gyűlésből kilépett, melyben szabadon szavazott, és azt mondta neki: Te kötve vagy egy eupatridához a cultus által; te tisztelettel, engedékenységgel és engedelmisséggel tartozol neki; mint a községállamnak egyik tagját, Solon szabaddá tett téged, de mint egy tribusnak a tagja, engedelmeskedel egy eupatridának; mint egy phratriának a tagja urad ismét egy eupatrida; magában a családban, a *gens*ben, melyben elődeid születtek, és a melyből te ki nem léphetsz, megtalálod szintén egy eupatridának a hatalmát. Mi haszna volt, hogy a politikai törvény ezt az embert polgárrá tette, ha a vallás és a szokás őt állandóan clienssé tette? Igaz ugyan, hogy több százezer át sok ember ezeken a csoportokon kívül élt, akár mert idegen országokból jöttek, akár mert a *gens*ből és a *tribus*ból azért menekültek, hogy szabadokká legyenek. De ezek az emberek más módon szenvedtek; a tribusokhoz nem tartozván, bizonyos erkölcsi alárendeltség állapotában voltak más emberekkel szemben és függetlenségükhöz bizonyos gyalázat fűződött.

Solonnak politikai ujítása után egy másik ujításnak kellett tehát végbemennie a vallás birodalmában. Klis-

thenes fejezte azt be az által, hogy a régi négy tribust tíz új tribus által helyettesítette, melyek ismét bizonyos számú *démos*ra voltak felosztva.¹⁾ Ezek a tribusok és *démos*ok látszólag hasonlítottak a régi tribusokhoz és *gens*ekhez. Ez osztályok mindegyikében volt egy cultus, egy pap, egy bíró, voltak gyülekezetek a vallási szertartások végzésére, gyűlések, hogy a közös érdek fölött tanácskozzanak.²⁾ De ezek az új csoportok két lényeges pontban különböztek a régiektől. Először is, Klisthenes Athénaenek minden szabad emberét, még azokat is, a kik a régi tribusokhoz és *gens*ekhez nem tartoztak volt, beosztotta a felállított csoportokba.³⁾ Nagy újítás volt ez, mely cultussal látta el azokat, a kik még eddig nélkülözték, és a mely vallási egyesületbe vette fel azokat, a kik azelőtt minden egyesületből ki voltak zárva. Másodszor az embereket nem születésük szerint, mint azelőtt, hanem lakóhelyük szerint osztották be a tribusokba és *démos*okba. A születést semmibe sem vették; az emberek ott egyenlők voltak, nem ismertek ott kiváltságokat. A cultus, a melynek megtartására az új tribus vagy *démos* összejött, nem volt többé egy régi családnak örökös jogú cultusa; már nem gyülekeztek többé egy eupatridának tűzhelye körül. Már többé nem egy régi eupatridát tisztelt a tribus vagy *démos* isteni őseként; a tribusoknak új eponymos (valaki nevéről elnevezett) herosaik voltak, a kiket azon régi személyek közül választottak, a kiknek a nép jó emlékét őrizte meg, a mi pedig a *démos*okat illeti, azok

¹⁾ Herod. I, 66, 69.

²⁾ Aeschines, *In Ktesiph.* 30; Demosth. *In Eubul.* Pollux VIII, 19, 95, 107.

³⁾ Aristot. *Pol.* III, 1, 10; Aeschines scholiastája ed. Didot p. 511.

egyformán a ház falait védő Zeust és az atyai Apollót fogadták el védő istenekül. Ezentul nem volt ok arra nézve, hogy a papi tisztség örökös legyen a démosban, mint a gensben volt; de arra sem, hogy a pap mindig eupatrida legyen. Az új csoportoknál a papi és a főnöki méltóság évi volt, és minden egyes tag gyakorolhatta azt, mikor a sor reá került.

Ez az ujítás véglegesen felforgatta az eupatridák aristokrátiáját. Ettől az időtől kezdve nincsen többé vallási osztály; nincsen többé sem születési, sem vallási, sem politikai kiváltság. Az athénai társadalom teljesen átváltozott.¹⁾ De a régi tribusoknak elnyomása és azoknak helyettesítése új tribusok által, a melyekben mindenki egyenlő volt, nemcsak az athénai történetnek sajátlagos tette volt. Ugyanez a változás végbement Kyrenében, Sikyonban, Elisben, Spártában és valószínűleg még több más görög városban.²⁾ Minden eszköz között, mely képes a régi aristokrátiát gyengíteni, Aristoteles ennél nem lát hathatósabbat. »Ha demokratiát akarunk alapítani, így szól ő, azt tegyük, a mit Klisthenes az athénaiéknél tett: hozzunk be új tribusokat és új phatriákat; a családok örökös áldozatait helyettesítsük olyan áldozatokkal, a melyekhez min-

¹⁾ A régi phatriákat és γένη-eket nem nyomták el; ezek ellenkezőleg megmaradtak a görög történet végeig; a szónokok beszélnek róluk (Demosth. *In Makart.* 14, 57; *In Neaeram* 61; *In Eubulid.* 23, 54; *Isaeos. De Kironis hered.* 19). A feliratok még tetteikről és határozataikról is tesznek említést (Boeckh I. k. 106; II. k. 650. lap Ross. *Demi* 24. l. Köhler *Nro* 598, 599, 600). De ezek a phatriák és γένη-k csakis vallási csoportok voltak, minden befolyás nélkül a politikai téren.

²⁾ Herod. V, 67, 68; Aristot. *Pol.* VII, 2, 11; Paus. V, 9.

den ember hozzáférhet; az emberek viszonyait egymás között, a mennyire csak lehet, elegyítsük, de gondunk legyen arra, hogy az előbbi szövetkezeteket mind feloszlassuk.«¹⁾

Mihelyt ez a változás minden községi államban végbement, elmondhatjuk, hogy a társadalomnak régi mintája összetörött és hogy egy új társadalmi test képződött. Ez a változás azokban a régi felosztásokban, melyeket a régi örökös vallás állapított meg és a melyeket változhatatlannak jelentett volt ki, a község-állam vallási kormányformájának végét jelzi.

3. Ennek a változásnak története Rómában.

A *plebs*nek már jó korán nagy fontossága volt Rómában. A városnak latinusok, sabinusok és etruskusok között való fekvése azt folytonos háborúkra kárhoztatta, a háború pedig embert igényelt. Azért is a királyok minden idegent befogadtak és behíttak, anélkül, hogy származására tekintettel lettek volna. A háborúk szakadatlanul folytak, és minthogy emberekre szükség volt, minden győzelemnek legközönségesebb eredménye az volt, hogy a legyőzött város lakosait elhurczolták és Rómában letelepítették. Mi történt ezekkel a zsákmánynyal együtt behozott emberekkel? Ha közöttük papi és patriciusi családok találkoztak, a patriciusok siettek azokat magukhoz csatolni. A mi pedig a tömeget illeti, egyik része cliensi viszonyba lépett vagy az előkelőkkel, vagy a királylyal, a másik részét pedig a *plebs* közé utasították.

Még más elemek is járultak ezen osztály alkotásához. Sok idegen özönlött Rómába, mint olyan helyre, mely-

¹⁾ Aristot. *Pol.* VI, 2, 11; ed. Didot p. 594, 595.

nek fekvése azt a kereskedésre alkalmassá tette. Sabinumnak, Etruriának, Latiumnak elégedetlen polgárai itt találtak menedéket. Mindezek a plebs közé léptek. A cliens, a kinek sikerült *gens*éből megszöknie, plebeiussá lett. A patricius, ki rangján alól házasodott, vagy olyan vétket követett el, mely jogainak elvesztését vonta maga után, az alsóbb osztályba jutott. Minden törvénytelen gyermeket eltaszított magától a szeplőtelen családok vallása és a plebs közé utasította.

Mindezekből az okokból a plebs számban gyarapodott. A küzdelem, mely a patriciusok és a királyok közt kitört, növelte fontosságát. A királyság és a plebs jó korán érezték, hogy ellenségeik ugyanazok. A királyok törekedtek megszabadulni a kormányzat régi elveitől, melyek őket hatalmuk gyakorlásában gátolták. A népnek törekvése pedig abban áll vala, hogy megtörjék a régi korlátokat, melyek őket a vallási és politikai egyesülésből kizárták. Hallgatag szövetség jött létre; a királyok védelmezték a plebsset, a plebs támogatta a királyokat.

A hagyományok és az ókor tanubizonyságai Servius uralkodása idejébe helyezik a plebeiusok első haladását. A gyűlölet, a melylyel a patriciusok ez ellen a király ellen viselkedtek, untig mutatja, milyen volt a politikája. Első újítása abban állott, hogy földeket osztogatott a népnek; igaz ugyan, hogy nem az *ager romanus*-on (római területen), hanem az ellenségtől elfoglalt területen. Nem csekély újítás volt az, hogy földbirtok-joggal olyan családokat ruházott fel, a melyek eddig csakis másnak a földjét mivelhették. ¹⁾

¹⁾ T. Liv. I. 47; Dionys IV, 13. Már a megelőző királyok is

De még fontosabb volt az, hogy a nép javára törvényeket hozott, a melynek azelőtt semmiféle törvényei nem voltak. Ezek a törvények nagyjából ama kötelezettségekre vonatkoztak, melyeket a plebeius a patriciussal szerződésileg megállapíthatott. Ez volt kezdete a két rend között való közös jognak, a plebsre nézve pedig kezdete az egyenlőségnek.

Később ugyanaz a király új felosztást hozott be a községi államban. Anélkül, hogy a régi három tribust lerontotta volna, a melyekben a patriciusi családok és clienseik születésük szerint voltak elosztva, négy új tribust állított fel, a melyekben az egész népesség lakóhelye szerint volt elosztva. Láttuk ezt az újítást Athénaeben és elmondtuk annak eredményét; ugyanaz volt Rómában is. A plebset, mely a régi tribusokba nem lépett be, az új tribusokba befogadták.¹⁾ Ez az eddig ide-oda hányatott sokaság, a kóborló népességnek e neme, a melyet semmi kapocs sem fűzött a városhoz, ezentúl határozott csoportokhoz tartozott és szabályos szervezettel bírt. E tribusok megalakulása, a melyekben a két osztály vegyülve volt, jelzi igazán a plebsnek a községi államba való belépését. Minden tribusnak volt egy tűzhelye és külön áldozatai; Servius a városnak minden keresztutján és a vidék minden kerületében Lares-isteneket állított fel. Ezek voltak azoknak az istenségei, a kiknek születésöknél fogva nem voltak. A plebeius megülte kerületének és mezővárosának ünnepeit (*compitalia*, *paganalia*), a mint a patricius megülte *gens*ének és *curiájának* ünnepeit. A plebeiusnak vallása lett.

szétosztogatták az ellenségtől elvett földeket; de nem teljesen bizonyos, vajon a plebset is részesítették-e ebben.

¹⁾ Dionys. IV, 13; IV. 43.

Ugyanazon időben nagy változás ment végbe a lustratio szent szertartásában. A nép már nem volt többé curiák szerint felállítva, azoknak kizárásával, kiket a curiák magok közé nem fogadtak. Rómának minden szabad lakója, mindazok, a kik az új tribusoknak tagjai voltak, szerepeltek ennél a szent cselekménynél: Ez az első eset, hogy az emberek mind különbség nélkül, a patriciusok, cliensek és plebeiusok összegyülekeztek. A király körüljárta ezt a vegyes gyülekezetet, maga előtt hajtva az áldozó marhákat és szent hymnust énekelve. A szertartás végeztével mindnyájan egyenlően érezték magokat polgároknak.

Servius előtt Rómában kétféle embert különböztettek meg: a patriciusok papi osztályát clienseikkel együtt, és a plebeiusi osztályt. Nem ismertek más különbséget, mint azt, a melyet az örökös jogú vallás állapított meg. Servius új felosztást hozott be, mely a gazdagságon alapult. Ő Rómának lakosait két nagy osztályra osztotta: az egyikben voltak azok, kiknek valamijük, a másokban, a kiknek semmijük sem volt. Az első magában öt osztályra oszlott, a melyekben az emberek vagyonuk nagysága szerint voltak beosztva.¹⁾

Servius a római népnek felosztását a katonai szolgálatra alkalmazta. Előtte a plebeiusok nem harczoltak a

¹⁾ A mai történetírók rendszeren hat osztályt számítanak; valóságban csak öt volt: Cic. *De rep.* II, 22; Aulus Gellius X, 28. A lovagok egyik részről, a proletárok másik részről az osztályokon kívül állnak vala. Különben meg kell jegyeznünk, hogy *classis* szó a régi nyelvben nem osztályt, hanem csapatot jelentett (Fabius Pictor Aulus Gelliusnál X, 15; u. o. I, 11; Festus ed. Müller p. 189 és 225). Ez mutatja, hogy a Servius által behozott felosztás inkább katonai, mint politikai volt.

legiók sorában. De minthogy Servius őket birtokosokká és polgárokká tette, képezhetett belőlük legionariusokat is. Ezentúl a hadsereg nem állott egyedül a curiák embereiből; minden szabad ember, mindenki, a kinek csak egy kis vagyona volt, tagja lett, és csak a proletariusok maradtak kizárva. Nem a patriciusi vagy cliensi rang határozta meg az egyes katona fegyverzetét és a csatasorban elfoglalandó helyét; a hadsereg osztályokra volt felosztva, tökéletesen úgy mint a nép, gazdagsága szerint. Az első osztály, a melynek teljes fegyverzete volt, és a két következő, a melyeknek legalább paizsuk, sisakjuk és kardjuk volt, alkották a legiónak három első sorát. A negyedik és az ötödik osztály, könnyű fegyverzetével voltak a *velites* és a parittyások. Minden osztály századokra volt osztva, melyeket *centuriáknak* neveztek. Az első, a mint mondják, nyolczvan századot foglalt magában; a többi négy egyenkint huszat vagy harminczat. A lovasság külön volt és e tekintetben is nagy újítást hozott be Servius; míg eddig egyedül csak a fiatal patriciusok alkották a lovas centuriákat, Servius a plebeiusokból is vett fel egy bizonyos számot, kiválasztván őket a leggazdagabbak közül, hogy lóháton harczoljanak és tizenkét új centuriát alkotott belőlük.

Már pedig alig lehetett a hadsereghez nyúlni, anélkül hogy a politikai szervezet érintetlen maradjon. A plebeiusok érezték, hogy fontosságuk az államban növekedett; volt fegyverük, fegyelmük, főnökük; minden egyes centuriának megvolt a maga századosa (*centurio*), szent jelvénye. Ez a katonai szervezet állandó volt; a béke nem bontotta azt fel. Igaz ugyan, hogy mihelyt a katonák a hadjáratból visszatértek, elhagyták soraikat, mert a törvény tiltja vala, hogy a városba csapatosan vonuljanak be. De azután, az

első jeladásra, a polgárok fegyveresen vonultak Mars mezejére, a hol mindegyik megtalálta centuriáját, centurióját és zászlaját. Megtörtént pedig 25 évvel Servius Tullius után, hogy ötlet támadt, hogy a hadsereget összehíjják, de nem hadi vállalatra. Miután a hadsereg összegyülekezett és sorait elfoglalta, minden centuria élén ott állt centuriója és középen ott volt zászlója, a hatóság beszélt, tanácskozott és szavaztatott. ¹⁾ A hat patriciusi és a tizenkét plebeiusi lovas centuria szavazott legelőször, ezek után az első osztály gyalogos centuriái és azután a többiek sorban. Így alakult rövid idő múlva a centuria-népgyűlés, a melyen mindenkinek, a ki csak katona volt, volt szavazási joga, és a hol alig különböztették a meg a plebeiust a patriciustól. ²⁾

¹⁾ Dionys. Halikar. egy pár szóval rajzolja e centuriái gyülekezetet: συνήει τὸ πλῆθος εἰς τὸ Ἀρειον πεδῖον, ὑπὸ λοχαγοῖς καὶ σημείοις τεταγμένον, ὥσπερ ἐν πολέμῳ (VII, 59.) V. ö. u. o. IV, 84: ἔχοντας τὰ ὅπλα.

²⁾ Kétségtelennek látszik nekünk, hogy a centuriái népgyűlések csakis a római hadsereg gyülekezetei voltak. Bizonyítja ezt 1. hogy ezt a gyűlést a latin írók gyakran seregnek nevezik: *urbanus exercitus*. Varro *L. L.* VI, 93: *quum comitiorum causa exercitus educatus esset*. T. Liv. XXXIX, 15: *miles ad suffragia vocatur et comitia centuriata dicuntur*. Ampelius 48. 2. hogy ezeket a népgyűléseket teljesen úgy hitták össze, mint a hadsereget, ha hadjáratba kellett indulni, azaz trombita szóval (Varro V, 91), és hogy két zászló lengett a fellegváron, az egyik vörös a gyalogságnak, a másik zöld a lovasság meghívására; 3. hogy ezeket a népgyűléseket mindig Mars mezején tartották; mivel a hadsereg nem gyűlhetett össze a városon belül (Aulus Gellius XV, 27); 4. hogy mindazokból alakult, a kik fegyvert viseltek (Dio Cassius XXXVII, 28), sőt látszik, hogy kezdetben ott fegyveresen jelentek meg (Dionys. IV, 84 a végén); 5. hogy ott centuriák szerint voltak felosztva, egyik részről a gyalogság, másik részről a lovasság; 6. hogy minden centuriának élén centuriója és zászlója.

Mindezek az újítások fölötté megváltoztatták a községi állam képét. A patriciusi osztály fennmaradt ugyan örökös jogú isteni tiszteletével, curiáival, senatusával. De a plebeiusok szereztek maguknak függetlenséget, gazdagságot, fegyvereket, vallást. A plebs nem vegyült össze a patriciusokkal, hanem mellette növekedett.

Igaz ugyan, hogy a patriciusok megboszúlták magokat. Azzal kezdték, hogy megölték Serviust, később elűzték Tarquiniust. A királysággal a plebset győzték le.

A patriciusok erőlködtek mindazt elvenni a néptől, a mit az magának a királyok alatt elhódított volt. Első tetük az volt, hogy elvették a néptől azokat a földeket, melyeket nekik Servius adott volt; és megjegyezhetjük, hogy egyedül csak azt az okot hozták fel azok megfosztására, hogy azok plebeiusok.¹⁾ A patriciusok ismét érvénybe helyezték azt a régi elvet, a mely azt követelte, hogy egyedül az örökös jogú vallás adja meg a tulajdon-jogot, és a mely nem engedte, hogy vallás és ősök nélkül való ember akármily jogot is gyakorolhasson.

A törvényeket is, melyeket Servius a plebs számára alkotott, elvették tőle. Hogy az osztályok rendszerét és a centuriai népgyűlést nem törölték el, annak oka mindenek-

volt, ὅσπερ ἐν πολέμοις (mint a háborúban), Dionys. VII, 59; 7.) hogy a hatvanéveseknek, mivel a hadsereg részét nem alkották, nem volt szavazási joguk, legalább az első századokban, Macrobius I, 5; Festus v. *Depontani*. Tegyük még hozzá, hogy a *classis* szó hadtestet jelentett, *centuria* szó pedig katonai századot. A proletariusok nem jelentek meg kezdetben ezeken a népgyűléseken; minthogy azonban szokássá vált, hogy ezek a hadseregben egy munkás centuriát alkossanak, ők is képezhettek egy centuriát ezeken a népgyűléseken.

¹⁾ Cassius Hermina Noniusnál II. k. v. *Plevitas*.

előtt az, hogy a háborús állapot nem engedte, hogy a hadsereget felbomlaszszák; továbbá, mert a népgyűléseket oly formalitásokkal tudták körülvenni, hogy mindig a patriciusok voltak a választások urai. Nem merték a plebeiusoktól a polgári czímet sem elvenni; hagyták őket a censusban szerepelni. De világos, hogy a patriciusok, ámbár megengedték, hogy a plebs a községi államnak részét képezze, nem osztották meg vele sem politikai jogaikat, sem vallásukat, sem törvényeiket. Névleg megmaradt a nép a községi államban, tényleg ki volt zárva belőle.

Ne vádoljuk a patriciusokat jobban, mint a hogyan megérdemlik és ne tételezzük fel, hogy egészen hidegen viték tervbe a plebsnek elnyomását és agyonsújtását. A patricius, a ki szent családból származott és érezte, hogy egy isten-tiszteletnek az örököse, nem foghatott fel más társadalmi kormányzatot, mint azt, a melynek szabályait a régi vallás jelölte ki. Előtte minden társadalomnak alkotó eleme csakis a *gens* volt, isten tiszteletével, örökös főnökével, clienseivel. Előtte a községi állam nem lehetett más, mint a *gens*ek főnökeinek egyesülete. Nem foghatta fel, hogy más politikai rendszer fennállhatna, mint az, a mely az isten-tiszteleten alapul, hogy lehetnének más hatósági személyek, mint azok, a kik a nyilvános áldozatokat végzik, hogy lehetségesek más törvények, mint azok, a melyeknek szent formuláit a vallás nyilatkoztatta ki. Sőt azt sem lehetett neki ellenvetni, hogy a plebeiusoknak is van már egy idő óta vallásuk, és hogy áldozataikat a keresztútak Laresseinek mutatják be. Mert azt felelték volna, hogy cultusuknak nincsen meg a valóságos vallás jellege, hogy nem örökösödő, hogy tűzhelyeiken nem a régi tűz lángol és hogy ezek a Lares istenek nem igazi őseik. Még azt is hozzátették

volna, hogy a plebeiusok, mikor maguknak isten-tiszteletet adtak, olyasmit tettek, a mihez nem volt joguk; és, hogy azt maguknak megadják, minden elvet megsértettek, hogy az isteni tiszteletnek csak külszínét vették, lényeges elvét pedig t. i. az örökséget mellőzték, és végre hogy vallásuk jelképe egészen ellentétben áll a vallással.

Mihelyest a patricius beleélte magát abba a gondolatba, hogy csakis az örökös jogú vallásnak kell az embereket kormányoznia, abból az következett, hogy nem látta lehetségesnek, hogy a köz-népet kormányozni lehessen. Nem foghatta fel, hogy a társadalmi hatalmat az emberek ezen osztálya fölött rendszeresen lehessen gyakorolni. A szent törvényt nem lehetett reájok alkalmazni; a törvényszék oly szent hely volt, a melytől el voltak tiltva. Mig királyok voltak, azok magokra vették, hogy a plebset kormányozzák és azt bizonyos szabályok szerint megis tették, melyeknek azonban semmiféle közük nem volt a régi valláshoz, hanem csak szükségből vagy az állam érdekében találták fel. De a forradalom következtében, mely a királyokat elűzte, a vallás visszafoglalta uralmát és így kényszerűségből megtörtént az, hogy az egész plebeiusi osztály ki lett zárva a társadalmi törvényekből.

A patriciusok saját elveiknek megfelelő kormányt alkottak maguknak; de nem gondoltak arra, hogy a plebs számára is teremtsenek egyet. Nem volt annyi bátorságuk, hogy azt Rómából kiűzzék, de eszközt sem találtak, hogy azt rendezett társasággá szervezzék. Azért Rómában magában ezer meg ezer családot látunk, a melyek számára sem meghatározott törvények, sem társadalmi rend, sem hatóságok nincsenek. A községi állam, a *populus*, azaz a patriciusi társadalom a még megmaradt clienseivel együtt mint

hatalmas, szervezett, fenséges testület emelkedett ki. Körülötte él vala a plebeiusi sokaság, a mely nem volt nép és nem volt testület. A consulok, a patriciusi községi állam fejei tartották fenn az anyagi rendet e között az összekevert nép között; a plebeiusok engedelmeskedtek; mint gyengék és közönségesen szegények görnyedtek a patriciusi testület hatalma alatt.

A feladat, melynek megoldásával Róma jövő sorsa fölött döntení kellett, ez volt: mily módon lehetne a plebsból rendezett társaság?

Már pedig a patricius-testület, vallása szigorú elveinek hatása alatt, csakis egy eszközt látott e feladat megoldására, ha t. i. a plebset, a cliensi intézmény révén, a *gens*ek szent kereteibe juttatja be. Sejtjük, hogy tettek kísérletet ebben az értelemben. Az adósság kérdése, mely ebben az időben Rómát izgatottságban tartotta, csak úgy magyarázható meg, ha benne a cliensi és a rabszolgai intézmény kérdését látjuk. A római plebs földjeitől megfosztva nem élhetett meg többé. A patriciusok úgy számítottak, hogy egy kis pénz-áldozat árán hálójukba keríthetik azt. A plebsból való ember kölcsönt vett fel. A kölcsönnel kiszolgáltatta magát hitelezőjének, lekötötte magát neki bizonyos eljárással, melyet a rómaiak *nexum*nak neveztek. Ez az eladásnak formája volt, mely *per aes et libram* ment végbe, azaz olyan ünnepélyes formalitás mellett, a melyet közönségesen akkor szoktak alkalmazni, mikor valamely tárgy tulajdonjogát valakire átruházták.¹⁾ Igaz ugyan, hogy a plebeius a szolgaság ellen biztosította magát s bizonyos kezességi szer-

¹⁾ Varro *L. L.* VII, 105; T. Liv. VIII, 28. Aulus Gell. XX, 1. Festus v. *Nexum*.

ződésben kikötötte magának, hogy szabad férfiúi rangját meg fogja tartani a lejáratí időig és hogy azon a napon önönmagának teljes birtokába fog lépni, mihelyt adósságát lefizette. De ha a meghatározott napon az adósság nem volt leróva, a plebeius elvesztette szerződésének kedvezését. *Addictussá* (odaitéltté) levén, egészen hitelezőjének kénye kedvére volt hagyva, ki őt házába elvitte és szolgájává tette. Ebben az egész eljárásban a patricius nem látott ember telenséget; a *gens*nek uralmát tartván a társadalom eszményének, nem látott annál törvényesebb és szebb dolgot, mint ha akármely módon az embereket oda vezetheti vissza. Ha terve sikerül, a plebs rövid idő alatt eltűnik és a római községi állam csakis a patriciusi *gens*ek egyesülete lett volna, a melyek a cliensek tömegét egymás között felosztották volna.

De ez a cliensi állapot olyan bilincs volt, a melytől a plebeius irtózott. Küzdött a patricius ellen, ki, adósság követelésével felfegyverezve, őt clienssébe akarta hurczolni. A cliens állapota előtte annyi volt, mint a rabszolgaság; a patricius háza börtön (*ergastulum*). Egykor egy plebeius, patricius kezek közé jutva, segítségért esedezett bajtársaihoz és fellázította a népet, azt kiáltva, hogy ő szabad ember volt és bizonyságul Róma védelmében kapott sebhelyeit mutatgatta. A patriciusok terve csak arra szolgált, hogy a plebset még inkább felbőszítse. A plebs látta a veszélyt; minden erejével oda törekedett, hogy ebből a kényes helyzetből, a melybe a királyi kormánynak bukása juttatta volt, kimeneküljön. Azt akarta, hogy törvényei és jogai legyenek.

De nem látszik, hogy ezek az emberek kezdetben a patriciusok törvényeinek és jogainak akartak volna részesei lenni. Talán azt hitték, mint magok a patriciusok, hogy e

között a két osztály között semmiféle közösség nem lehet. Senkisésem gondol vala polgári és politikai jogegyenlőségre. Hogy a plebs képes volna felvergődni a patriciusi osztály színvonalára, az ép úgy nem fért az első századbéli plebeius eszébe, mint a patriciuséba. Távol attól, hogy a jogok és törvények egyenlőségét követelték volna, úgy látszik, hogy ezek az emberek a tökéletes elkülönítésnek elsőbbséget adtak. Rómában nem találtak gyógyszert szenvedéseik ellen, azért csak egy eszközt láttak, hogy alárendeltségükből ki-meneküljenek, t. i. azt, ha Rómából kivonulnak.

A régi történet meglehetősen adja vissza gondolkozásukat, midőn ezeket a szavakat adja a plebs ajkára: »Mint-hogy a patriciusok egyedül magok akarják bírni a várost, hadd élvezzék azt saját kényök-kedvök szerint. Reánk nézve Róma semmi. Nekünk nincsenek sem tűzhelyeink, sem áldozataink, sem hazánk. Mi csak idegen várost hagyunk el; semmiféleörökös jogú vallás nem köt ehhez a helyhez. Nekünk minden föld jó; a hol szabadságot találunk, ott lesz a mi hazánk.« ¹⁾ És kimentek, hogy a szent hegyen, az *ager Romanus* határain kívül, telepedjenek le.

Ilyen ténnyel szemben a Senatus véleménye megszlott. A patriciusok legdühösebbjei azt mutatták, hogy a népnek elvonulása nem igen bántja őket. A patriciusok tehát ezentúl egyedül maradnak Rómában clienseikkel együtt, kik hozzájuk még hűségesek voltak. Róma le fog mondani jövőendő nagyságáról, de patriciusok lesznek annak urai. Nem kell majd gondolni ezzel a néppel, a melyre a kormányzás rendszeres szabályai nem alkalmazhatók, és a

¹⁾ Dionys. VI, 45; VI, 79.

mely csak akadály volt a városban. Talán már a királyokkal egyszerre ki kellett volna azt űzni; de minthogy most maga elszánta magát a távozásra, magára kell hagyni és örülni kell neki.

De mások, a kik régi elvekhez kevésbbé voltak hívek, vagy a kik Róma nagyságával jobban gondoltak, bántódtak a plebs távozása miatt. Róma elvesztette katonáinak felét. Mi lesz vele a latinusok, sabinusok, etruskusok közepette, kik mind ellenségei? A plebsnek valami jó oldala is volt; miért nem tudták azt az állam érdekeinek szolgálatára felhasználni? Ezek a senatorok tehát azt óhajtották, hogy ezt az ezer meg ezer kart, mely a legiók erejét képezte, némely áldozat árán, a melyeknek következményeit valószínűleg előre be nem látták, vissza kell hozni a városba.

Másrészről a nép néhány hónap multával azt vette észre, hogy nem élhet meg a szent hegyen. Megszerzett ugyan mindent, a mi anyagilag szükséges a megélhetésre, de hiányzott neki mindaz, a mi egy rendezett államot alkot. Nem alapíthatott itt várost, mert nem volt papja, a ki az alapítás szent szertartását végezhetette volna. Nem adhatott magának hatóságot, mert nem volt neki szabályosan meggyújtott prytaneumja, a hol a hatósági személynek alkalma lett volna áldozni. Nem találhatta meg a társadalmi törvényeknek alapját, minthogy az egyedüli törvények, a melyekről akkor az embernek fogalma volt, a patriciusi vallásból eredtek. Egy szóval nem voltak meg benne a községi állam elemei. A plebs belátta, hogy, nagyobb függetlensége daczára, boldogabb nem volt, hogy szabályozottabb társadalmat mint Rómában nem alkot, és hogy e szerint a feladat, a melynek megoldását kívánta, nincsen megoldva. Semmitsem használt neki, hogy Rómából távozott; a szent hegyen

elszigetelten nem találhatták meg sem a törvényeket, sem pedig a jogokat, melyek után sóvárogtak.

Kitünt tehát, hogy a plebeiusok és patriciusok, jóllehet majdnem semmi közösségük sem volt, még sem élhettek meg egymás nélkül. Közeledtek tehát egymáshoz és szövetséget kötöttek. Ezt a szerződést, úgy látszik, épen oly formalitások mellett kötötték, mint a milyenekkel két különböző nép a háború befejeztével békét szokott kötni; és valóban a plebs és a patriciusok sem egységes nép, sem ugyanaz az állam nem voltak ¹⁾. Ebben a szerződésben a patriciusok nem adják meg az engedményt, hogy a plebs a vallási és politikai községi államnak részese lehessen; sőt úgy látszik, hogy ezt a plebs nemis követelte. Csak abban egyeztek meg, hogy a majdnem rendes társasággá alakult plebsnek jövőre saját kebeléből választott főnökei legyenek ²⁾. Ez az eredete a nép-tribunusságnak, egy egészen új intézménynek, mely semmihez sem hasonlít, a mit a községi államok azelőtt ismertek volt.

A tribunusok hatalma nem volt ugyanolyan természetű, mint a magistratusé; nem eredett a község-állam cultusából. A tribunus semmiféle vallási szertartást nem végzett; auspiciumjai nem voltak és megválasztására az isteneknek beleegyezése nem volt szükséges ³⁾. Sem curulisi széke, sem biborszinű ruhája, sem lombkoszorúja, sem

¹⁾ T. Liv. IV, 6: *Foedere icto cum plebe*. Dionys. VI, 89 határozottan említi a fetialiseket. Ennek a szerződésnek a szövege, melyet *lex sacrata*-nak neveztek, sokáig meg volt őrizve Rómában. Dionysios kivonatot közöl belőle (VI, 89; X, 32; X, 42); v. ö. Festus p. 318.

²⁾ T. Liv. II, 33: *concessum ut plebi sui magistratus essent*.

³⁾ Dionys. X, 4.

egyéb jelvénye nem volt, melyek minden régi községi államban a papi hatóság embereit a tisztelet tárgyává tették. Nem számították őket valódi hatóság közé ¹⁾).

Milyen természetű volt tehát és mi volt alapja ennek a hatalomnak? Szükséges, hogy ez alkalommal mai fogalmainkat és szokásainkat lelkünkben mind eltávolítsuk és hogy, a mennyire lehetséges, magunkat a régiek hitbeli gondolkozásmódjába helyezzük át. Eddig az emberek a hatalmat csak mint a papi méltóság függelékét fogták fel. Azért tehát, midőn oly hatalmat akartak felállítani, mely nem volt az isteni tisztelethez kapcsolva, és oly főnököket választani, a kik papok nem voltak, sajátos eltérő eljárást kellett kigondolniok. Ebből a célból, azon a napon, a melyen az első tribunusokat megválasztották, sajátos jellegű vallási szertartást végeztek ²⁾).

A történetírók nem írják le a szertartásokat; csak azt mondják, hogy az volt a hatásuk, hogy az első tribunusokat sérthetetlenekké, *sacrosancti*, tették. Ne vegyük ezt a kifejezést képletes vagy határozatlan értelemben. A *sacrosanc-*

¹⁾ Plutarch. *Quaes. Rom.* 81 : Κόλυσιν ἀρχῆς μᾶλλον ἢ ἀρχήν. T. Liv. II, 58 kimutatja, hogy a tribunus a patricius szemében csak magán-ember volt, *privatus, sine imperio, sine magistratu*. Azért csak nyelvbéli visszaélés az, midőn a *magistratus* szót a tribunusokról is használja. A tribunatus már nagyon is megváltozott, midőn Cicero szónoki indulatában, azt igazán *sanctissimus magistratus*-nak nevezi. (*Pro Sextio* 38.)

²⁾ T. Liv. elmulaszt szólni erről a szertartásról a tribunatus felállításának idejében, de szól róla visszahelyezése alkalmából 449-ben : *Ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, relatis quibusdam caerimoniis, renovarunt et inviolatus eos quum religione tum lege fecerunt* (III. 55.) Dionysios ugyanily pontossággal jelzi a vallás közvetítését : ἱερὰν καὶ μεγάλην ἡσφαλισμένην ἐκ Θεῶν ἀνάγκαις (IX, 47.)

tus szónak a régiek vallási nyelvében igen meghatározott jelentése volt. Olyan tárgyakra használták azt, a melyek az isteneknek voltak szentelve, és a melyekhez azért az embernek nyúlni nem volt szabad. Nem a tribunus méltóságát nyilatkoztatták ki tiszteletreméltónak és szentnek; hanem személyét, testét ¹⁾, a melyet oly viszonyba juttattak az istenekhez, hogy ez a test többé nem közönséges, hanem szent tárgy volt. Ezentúl senki sem érhetett hozzá, anélkül, hogy megszenteltségtelenítést ne követett volna el és, anélkül, hogy szennyfolt ne tapadt volna reá, *ἄγρι ἔνοχος εἶναι* ²⁾).

Plutarchos erre vonatkozólag egy sajátos szokást beszél el: úgy látszik, hogy ha egy tribunussal nyilvánosan találkoztak, a vallási szabály azt kívánta, hogy magokat megtisztítsák, mintha testüket ezen találkozással beszenyenezték volna ³⁾. [Oly szokás ez, melyet Plutarchos idejében még némely ájtatos ember követett, és a mely fogalmat nyújt nekünk arról, hogy milyennek tekintették a tribunust öt századdal azelőtt.

A tribunus testének ez a sérthetetlen jellege megmaradt a tribunus hivataloskodásának egész ideje alatt; mikor azután utódját megválasztotta, arra hagyta ezt a jellegét, egészen úgy, mint a consul, mikor az új consulokat megválasztották, nekik adta át az *auspiciumokat* és a szent szertartások végzésének jogát. 449-ben, miután a tribunatus két éven át meg volt szakítva, hogy visszaállíthassák a tribunusokat, meg kellett újítani a szertartást, melyet a szent hegyen végeztek volt.

¹⁾ Dionys. VI, 89: *δημάρχων σώματα ἱερὰ καὶ παναγή. u. o. IX, 48: σώμασιν ἱεροῖς.*

²⁾ Dionys VI, 89: *Τῇ ἄγρι ἐνέχεσθαι.* Zonaras I. k. p. 56.

³⁾ Plut. *Quaest. Rom.* 81: *πᾶσι νόμος ἐστὶ καθαίρεσθαι καὶ ἁγνίσθαι τὸ σῶμα καθάπερ μεμιασμένον.*

Nem ismerjük eléggé teljesen a régiek nézeteit, hogy megmondhatnók, valjon ez a sérthetetlenségi jelleg a patriciusok előtt tiszteletreméltóvá tette-e a tribunust, vagy ellenkezőleg nem tette-e őket a megátkozás és a rettegés tárgyává. Ez a második vélemény nagyon megfelel a valószínűségnek, legalább is az első időkben. De annyi bizonyos, hogy a tribunus minden tekintetben sérthetetlen volt, és hogy a patricius keze nem sérthette őt meg, anélkül, hogy istentelenséget ne követett volna el.

Ezt a sérthetetlenséget törvény erősítette meg és biztosította; kimondta, »hogy senkinek sem szabad tribunust megsérteni, sem megverni, sem megölni.« Hozzátette még, hogy »az, a ki a tribunus irányában ilyen tettet elkövet, meg lesz fertőztetve, hogy javait Ceres temploma javára lefoglalják, és hogy az olyant büntetlenül meg szabad ölni« ¹⁾. Végződött pedig ezekkel a szavakkal, melyeknek határozatlansága a tribunatust jövődöbeli előmenetelében hatalmasan elősegítette: »Sem hivatalos személynek, sem pedig magán-embernek nincsen jogában valamit a tribunus ellenére tenni« ²⁾. Minden polgár megesküdött »a szent dolgokra,« kötelezve magát, hogy folytonosan megtartja ezt a rendkívüli törvényt, és mindegyikük egy imaformulát mondott, a melylyel az istenek haragját hívta le magára, ha megsértené a törvényt, hozzátéve, hogy ha bárki meg merné sérteni a tribunust, azt »a legnagyobb megfertőztetés érje« ³⁾. A sérthetetlenség e kiváltsága csak annyira terjedt, a menyire a tribunus teste cselekvését közvetlenül kiterjesztette.

¹⁾ Dionys. VI. 89; T. Liv. III. 55.

²⁾ Dionys. X, 32: οὐτε ἄρχοντι οὐτε ἰδιώτῃ συνεχωρεῖτο πράττειν ἐναντίον δημόρχου.

³⁾ Dionys. VI, 89: ὥς ἄγει τοῦ μεγίστου ἐνόχους.

Ha valamely plebeiussal consul bánt rosszul, úgy, hogy börtönre ítélte, vagy valamely hitelezője, a ki kezét tette reája, előállott a tribunus, közējők lépett (*intercessio*) és visszatartotta a patricius kezét. Kicsoda mert volna »valamit tenni a tribunus ellenében,« vagy magát annak kitenni, hogy az őt érintse?

De a tribunus ezt a rendkívüli hatalmát csak ott gyakorolta, a hol jelen volt. Távol tőle megkinozhatták a plebeiuskokat. Hatalma nem terjedhetett ki arra, aki ott állt, a hová keze, tekintete, hangja nem érhetett ¹⁾).

A patriciusok nem adtak a plebsnek jogokat; csak annyit engedtek meg, hogy a plebeiusok közül néhányan sérthetetlenek legyenek. Azonban ez elegendő volt arra nézve, hogy mégis mindegyiknek legyen némi biztonsága. A tribunus olyanforma volt, mint egy élő oltár, a melyhez az asylum joga fűződött ²⁾).

A tribunusok természetsszerűen a plebs főnökeivé váltak és hatalmukba kerítették az igazságszolgáltatási jogot. Tulajdonképen ugyan nem volt joguk senkit, még plebeiust sem, maguk elé idézni, de fogságba vethettek akárkit ³⁾. Mihelyt az ember kezükben volt, engedelmeskedett. Elegendő volt, hacsak azon a környéken volt is valaki, hová a tribunus szava elhallatszott; szavuknak nem lehetett ellentállani, engedni kellett neki, ha mindjárt patricius vagy consul volt is valaki.

1) *Tribuni antiquitus creati, non iuri dicundo nec causis querelisque de absentibus noscendis, sed intercessionibus faciendis quibus Praesentes fuissent, ut iniuria, quae coram fieret, arceretur. Aul. Gell. XIII, 12.*

2) Plut. *Quaest. Rom.* 81 : ὁπότερ βᾶμος.

3) Aul. Gell. XV, 27 ; Dionys. VIII, 87 ; VI, 90.

A tribunusnak az első időkben semmiféle politikai hatalma nem volt. Minthogy ő nem volt hatóság, nem hívhatta össze sem a curiákat, sem a centuriákat. Nem volt joga a senatusban semmiféle előterjesztést tenni; sőt kezdetben nem is gondoltak arra, hogy ott meg is jelenhesék. Ő neki semmiféle közössége nem volt a valóságos községi állammal, azaz a patriciusok államával, a melyben hatalmát épen nem ismerték el. Ő nem volt a *populus*-nak hanem csak a *plebs*-nek tribunusa ¹⁾).

E szerint épen úgy, mint azelőtt, most is két társadalom volt Rómában, a községi állam és a plebs: az egyik erősen szervezve, mert törvényei, hatóságai és senatusa volt; a másik jog és törvény nélkül való tömeg maradt, a mely azonban sérthetetlen tribunusaiban védőket és bírakat talált.

A következő években láthatni mily merészek a tribunusok és milyen előre nem látott szabadságot engednek meg magoknak. Semmiféle joguk sincsen a nép összehívására s mégis összehívják azt. Senkisem hívta őket a senatusba: leülnek kezdetben a terem ajtaja előtt, később annak belsejében. Senkisem adta meg nekik a jogot a patriciusok fölött ítélhetni: s ítélnek és elítélik őket. Ez volt a következménye ama sérthetatlenségnek, mely *sacrosancta* személyükhöz fűződött. Minden erőszak hatástalanná vált irányukban. A patriciusok teljesen lefegyverezték magukat akkor, mikor ünnepélyes szertartások mellett kimondották, hogy a ki a tribunust érinti, tisztátalanná lesz. A törvény azt mondta: semmitse cselekedjete a tribunus ellenére. E szerint, ha a tribunus a népet összehívta, a nép összegyüle-

¹⁾ T. Liv. II, 16, 12: *tribunos non populi sed plebis.*

kezett, és senkisémm oszlathatta fel a gyülekezetet, a melyet a tribunus jelenléte biztosított a patriciatusnak és a törvényeknek támadása ellen. Ha a tribunus a senatusba belépett, senkisémm utasíthatta ki. Ha megragadta a consult, senkisémm szabadíthatta ki kezeiből. Semmisémm állhatott ellen a tribunus merészségének. Tribunus ellen senkisémm alkalmazhatott erőszakot, legfőlebb egy más tribunus.

Mihelyt így a plebsnek főnökei voltak, semmitsemm késett, hogy neki is legyenek tanácskozó gyűlései. Ezek semmiféle tekintetben nem hasonlítottak a patriciusi közösségi állam gyűléseihez. A plebs ezeken a gyűléseken *tribus*-okra volt osztva; a lakóhely határozta meg mindenkinek a helyét, nem pedig a vallás, sem a gazdagság. A gyűlést nem kezdték meg áldozattal; a vallásnak itt semmi köze sem volt. Nem ismerték itt az előjeleket, és az augurnak vagy a pontifexnek a szava nem kényszeríthette az embereket a távozásra. Ez valósággal a plebs gyülekezete volt, és sem a régi szabályoknak, sem a patriciusok vallásának itt semmi helye sem volt.

Igaz ugyan, hogy ezek a gyűlések nem foglalkoztak kezdetben a közösségi állam közös érdekeivel: nem választottak hatóságokat és nem hoztak törvényeket. Csakis a plebs érdekei felől tanácskoztak és csakis néphatározatokat (*plebiscitum*) hoztak. Hosszú időn át Rómában két rendbeli határozatok voltak, a tanács határozatai (*senatus consultum*) a patriciusok számára és a nép határozatai a plebs számára. Sem a plebs nem engedelmeskedett a tanács határozatainak, sem pedig a patriciusok a nép határozatainak. Két nép volt Rómában.

Ennek a két népnek, jóllehet mindig együtt voltak és ugyanazon falak közt laktak, mégis, úgy szólván, semmije sem

volt közös. Plebeius nem lehetett a községi állam consulává, sem pedig patricius nép-tribunussá. A plebeius nem lépett be a curiák [szerint tartott gyűlésbe, sem pedig a patricius a tribusok szerint tartott ülésbe ¹⁾).

Ez oly két nép volt, mely meg sem is értette egymást, minthogy, úgy szólván, még közös eszméi sem voltak. Ha a patricius a vallás és a törvények nevében szólott, a plebeiusok azt felelték, hogy nem ismerik ezt az örökös jogú válást, sem pedig a belőle folyó törvényeket. Ha a patricius a szent szokásra hivatkozott, a plebeius a természeti jog nevében válaszolt. Az egyik a másiknak vetette szemére az igazságtalanságot; mindegyikök igazságos volt elvei szempontjából, igazságtalan a másiknak elvei és hitbeli meggyőződése szerint. A curiák gyűléseit és a *patres*-ek gyülekezeteit a plebeius gyűlöletes kiváltságoknak tartotta. A tribus-féle gyülekezetet pedig a patricius nézte oly zuggyűlésnek, melyet a vallás kárhoztat. A consulatust a plebeius önkényes és zsarnoki hatalomnak tekintette; a tribunatus meg a patricius szeme előtt tűnt fel valami istentelen, szabályellenes, minden elvvel ellenkező dolognak; fel nem foghatták az oly főnököt, a ki nem volt pap és a kit minden auspicium nélkül választottak meg. A tribunatus megzavarta a községi állam szent rendjét; ő olyan volt, mint valamely vallásban az eretnokség; meggyalázta a nyilvános cultust. »Az istenek ellenünk lesznek, mondta egy patricius,

¹⁾ T. Liv. II,60 ; Dionys. VII, 16 ; Festus v. *scita plebis*. Jól meg kell jegyeznünk, hogy az első időkről beszélünk. A patriciusok be voltak jegyezve a tribusokba, de kétségkívül nem szerepeltek azokban a gyűlésekben, melyek az auspiciumok és vallási szertartások mellőzésével tartattak meg, és a melyeket hosszú időn át törvényeseknek nem ismertek el.

mig közöttünk lesz ez a fekély, mely rajtunk rágódik, és mely nyavalyáját az egész társadalmi testre kiterjeszti.« Róma története egy századon át teli van hasonló félreértésekkel e két nép között, melyek, úgy látszik, még ugyanazt a nyelvet sem beszélték. A patricius folytonosan a politikai testületen kívül akarta tartani a plebset; a plebs pedig saját intézményeket adott magának. A római népnek dualismusa napról-napra kirívóbbá lett.

Mindazonáltal mégis volt egy dolog, mely a két nép között kapcsot képezett, és ez a háború volt. A patriciatust nem gondolt arra, hogy magát katonáitól megfoszsza. Meghagyta a plebeiusoknak a polgár czimet, ha csak azért is, hogy őket a legiókba besorozhassa. Különben ügyelt arra, hogy a tribunusoknak sérthetetlensége ne terjedjen a városon túl, és azért azt határozták, hogy a tribunus sohasem hagyhatja el a várost. E szerint a plebs a táborban alá volt vetve és itt nem volt többé kettős hatalom; az ellenséggel szemben Róma egységes volt. Később, ama szokásnál fogva, melyet a királyok kiüzetése után kaptak fel, hogy a hadsereget összegyűjtötték oly czélból is, hogy vele a közös ügyek fölött vagy a hatóságok megválasztása ügyében tanácskozzanak, vegyes gyűlések keletkeztek, a melyeken a plebs a patriciusok mellett szerepelt. Már pedig világosan látjuk a történetben, hogy ezek a centuriák szerint tartott gyűlések lassankint nagy fontosságukká válnak és észrevétlenül azzá lesznek, a mit nagy comitiáknak neveznek. És valóban abban az egyenetlenkedésben, mely a curiai gyűlés és a tribusi gyűlés közt tört ki, természetesnek látszott, hogy a centuriai gyűlés lett bizonyos semleges területté, ahol kiválóképen az általános érdekű ügyeket tárgyalták.

A plebeius nem volt mindig szegény. Gyakran oly

családhoz tartozott, mely eredetileg más városból származott át, mely ott gazdag és tekintélyes volt, és melyet a háború hozott Rómába, anélkül, hogy azt gazdagságától, vagy pedig méltósága érzetétől, mely rendesen amazt kíséri, megfosztotta volna. Némely esetben a plebeius munkája után gazdagodhatott meg, különösen a királyok idejében. Midőn Servius a lakosságot gazdagsága aránya szerint osztályokra osztotta, néhány plebeius az első osztályba jutott. A patricius nem merte és nemis semmisíthette meg ezt az osztályok szerint való felosztást. Nem hiányoztak tehát oly plebeiusok sem, a kik a patriciusok oldala mellett a legiók első soraiban harczoltak, és a kik velök együtt az első centuriákban szavaztak.

Ez a gazdag, önérzetes és még okos osztály is, mely örömét a zavargásokban nem lelhetette, és a melynek azoktól irtóznia kellett, melynek, ha Róma bukik, sok veszteni valója és ha emelkedik, sok nyerni valója volt, természetes közvetítő lett a két ellenséges osztály között.

Úgy látszik, a plebs semmi ellenszenvet nem mutatott, midőn látta, hogy saját kebelében a gazdagság különbségei alakulnak. Harminczhat évvel a tribunatus életbeléptetése után, a tribunusok számát tizre emelték, abból a célból, hogy az öt osztály mindegyikére kettő-kettő essék. A plebs elfogadta tehát és iparkodott fenntartani azt az osztályozást, melyet Servius megállapított volt. Sőt a szegény rész, melyet az osztályokba be nem foglaltak, az sem tett semmiféle kifogást az ellen; meghagyta a vagyonosabbaknak kiváltságaikat és nem követelte, hogy köréből is válasszanak tribunusokat.

A mi a patriciusokat illeti, ők nem nagyon ijedtek meg azon a fontosságon, melyre a gazdagság jutott. Mert

ők gazdagok is voltak. Sokkal okosabbak vagy sokkal szerencsésebbek lévén, mint az athénai eupatridák, kik mihe-lyest a társadalom igazgatása a gazdagok kezébe került, semmivé lettek, a patriciusok sohasem hanyagolták el sem a földművelést, sem a kereskedést, sem pedig az ipart. Nagy előszeretettel viseltettek folyton javaik gyarapítása iránt. A munka, takarékoság és az ügyes üzletvitel folyton erényüket képezték. Másrészt minden, az ellenségen kivivott győzelem, minden hódítás növelte birtokukat. S így nem tartották nagy bajnak, hogy a hatalom a gazdagsághoz fűződött.

A patriciusok magatartása és jelleme olyan volt, hogy nem lehettek megvetéssel a gazdag iránt, ha a plebsből való volt is. A gazdag plebeius közeledett hozzájuk és velök élt. Az érdeknek vagy a barátságnak némi viszonya fejlődött ki. Ez a folytonos érintkezés eszmecserét hozott létre. A plebeius megismertette a patriciust lassankint a plebsnek kívánságaival és jogaival. Végre sikerült a patriciust meggyőzni; észrevétlenül oda jutott, hogy saját fennségéről való véleménye nem volt többé oly makacs és fennhéjázó; már nem volt többé oly biztos jogát illetőleg. Már pedig, ha az aristokratia annyira jut, hogy jogának törvényességében kételkedik, akkor vagy nincsen már bátorsága azt megvédeni, vagy rosszul védi. Mihelyt pedig a patricius kiváltságai megszűntek reá nézve hitvallása czikkei lenni, elmondhatjuk, hogy a patriciatus félig-meddig le volt győzve.

A gazdag osztály, úgy látszik, még egy másnemű befolyást is gyakorolt a plebsre, melytől eredt, és a melytől még nem vált el. Minthogy Róma nagysága érdekében volt, óhajtotta a két rend egyesülését. Máskülönben dicsvágyó is

volt; úgy számított, hogy a két rend teljes elválása örökre korlátozza előhaladását, mindenkorra oda lánczolva őt az alsóbb osztályhoz, holott egyesülésük oly utat nyit számára, melynek végét nem lehetett belátni. Törekedett tehát a plebs eszméinek és óhajításainak más irányt adni. A helyett, hogy tovább is ahhoz ragaszkodjék, hogy egy külön rendet képezzen, a helyett, hogy magának nagy ügygyel-bajjal külön törvényeket adjon, a melyeket ama másik rend sohasem fogna érvényeseknek elismerni, a helyett, hogy plebiscitumaival lassan oda működjék, hogy a maga használatára ily fajta törvényeket hozzon és oly törvénykönyvet dolgozzék ki, melynek sohasem lesz hivatalos érvényessége, azt az ambítiót keltette benne, hogy törekedjék a patriciusok községi államába bejutni, a törvényeknek, intézményeknek és a patricius méltóságának közösségébe belépni. A plebsnek vágya ezentúl a két rend egyesülésére irányult, az egyenlőség feltétele alatt.

Mihelyt a plebs erre az utra tért, azonnal törvénykönyvet kezdett követelni magának. Rómában is voltak törvények, mint a többi városokban, megmásíthatatlan szent törvények, melyek le voltak írva, és melyeket papok őriztek. ¹⁾ De ezek a törvények, melyek a vallásnak részét alkották, csakis a vallási állam tagjaira voltak alkalmazva. Plebeiusnak nem állott jogában azokat ismerni és hihető hogy annál kevésbbé volt joga azokhoz folyamodhatni. Mert ezek a törvények csakis a curiák, *gens*ek, patriciusok

¹⁾ Hogy jóval a decemvirek előtt írott törvények voltak, ezt számos adat bizonyítja. Dionys. III, 36; X, 1; Cic. *De rep.* II, 14. Pomponius, *Digest.* I, 2: Több ilyen régi törvényt idéz Plin. *H. N.* XIV, 12; XXXII, 2. Servius, *ad Eclogas* IV, 43; *ad Georg.* III, 387; Festus több helyütt.

és clienseik számára voltak, nem pedig mások számára. Nem ismerték el a tulajdon-jogot arra nézve, a kinek birtokában nem voltak a *sacra*; nem engedték, hogy a törvényszéket igénybevehesse az, a kinek nem volt patronusa. A törvénynek ez a kizárólagos jellege volt az, a mit a plebs eltüntetni akart. Nemcsak azt követelte, hogy írásba foglalják a törvényeket és közzétegyék azokat, hanem, hogy oly törvényeket alkossanak, melyek a patriciusokra meg a népre is egyaránt alkalmazhatók legyenek.

Ugy látszik, hogy a tribunusok kezdetben azt akarták, hogy ezeket a törvényeket a plebeiusok alkossák. A patriciusok azt válaszolták, hogy a tribunusok valószínűleg nem ismerik, hogy mi az a törvény, mert különben ily gondolatra nem vetemedhettek volna. »Teljes lehetetlen, mondták ők, hogy ti plebeiusok törvényeket alkossatok, ti, a kik az auspiciumok birtokában nem vagytok, ti, a kik vallási cselekményeket nem végeztek, mi közösségetek van a szent dolgokkal, a melyekhez a törvény is számítandó?«¹⁾ A plebeiusok követelése tehát szörnyűnek és istentelennek látszott a patriciusoknak. A régi évkönyvek is, a melyeket Titus Livius és Dionysios történetük e részét illetőleg tanulmányoztak, borzasztó előjelekről tesznek említést, hogy az ég lángba borult, hogy rémképek repültek a levegőben, hogy vér esett.²⁾ A valóságos csoda az volt, hogy a plebeiusoknak eszükbe jutott, hogy törvényt alkossanak. A két rend között, melyeknek mindegyike bámult a másiknak megátalkodottságán, a köztársaság hét éven át várakozó állást foglalt el. Akkor a tribunusok egy közvetítő indítványt találtak: »Minthogy ti nem akarjátok, hogy a tör-

¹⁾ Liv. III, 31. Dion. X, 4.

²⁾ Jul. Obsequens, 16.

vényt a plebeiusok írják meg, azt mondták ők, válaszszuk a törvényhozókat a két rendből.« Azt vélték, hogy ezzel sokat engedtek; de ez kevés volt a patriciusi vallás oly szigorú elveihez képest. A senatus azt válaszolta, hogy a törvénykönyv megalkotását semmiképen sem ellenzi, de hogy azt csak patriciusok tehetik. Végre találtak egy módot, hogy a plebs érdekeit a vallási szükségességgel, a melyre a patriciusok hivatkoztak, kiegyenlítsék: elhatározták, hogy a törvényhozók mind patriciusok lesznek, de hogy a törvénykönyvet, mielőtt azt közhirrre tennék és érvénybe lépne, nyilvánosan ki fogják függeszteni és minden osztály előleges jóváhagyása alá bocsátják.

Nem itt a helye, hogy a decemvireknek ezt a törvénykönyvét taglaljuk. Csak annyit jegyzünk meg, hogy a törvényhozók művét, miután azt a forumon kitették és azt minden polgár szabadon megbeszélte, végre a centuriai gyűlésen, azaz azon a gyűlésen, a melyen mind a két rend egybevegyülve részt vett, elfogadták. Ez fontos újítás volt. Minthogy minden osztály elfogadta, ugyanaz a törvény mindenkinek szólt. Egy szót sem találhatni abban, a mi ebből a törvénykönyvből reánk maradt, a mi valami egyenlőtlenséget mutatna a patricius és plebeius között, akár a tulajdon-jogot, akár a szerződést és kötelezettséget, akár az eljárást tekintve. Ettől a percztől kezdve a plebeius ugyanazon törvényszék előtt jelent meg, mely előtt a patricius, úgy védte dolgát, mint ez, ugyanazon törvény szerint ítélték fölötte, mint e fölött. Már pedig gyökeresebb változás nem állhatott be: a mindennapi szokás, az erkölcsök, az ember érzelme más ember irányában, a személyes méltóságról való öntudat, a jog alapja, mindez egyszerre megváltozott Rómában.

Minthogy még néhány törvényt ki kellett egészíteni, új decemvireket választottak és ezek között volt három plebeius is. E szerint alig hogy oly nagy erélyvel kimondották, hogy a törvényeket csakis a patriciusok írhatják meg jogosan, az eszmék haladása oly rohamos volt, hogy egy év multán már a plebeiusokat is fölvtették a törvényhozók közé.

Az erkölcsök egyenlőség felé törekedtek. Oly lejtőre léptek, melyen már meg nem állapodhattak. Szükségessé vált, hogy törvényt alkossanak a két rend között való házasság meggátlására: világos bizonyossága annak, hogy a vallás és az erkölcsök már nem voltak képesek azt meggátolni. De alig hogy ezt a törvényt megalkották, már bukni kellett az általános elvetés következtében. Némely patricius még folytonosan idézgette a vallást: »Vérünket akarják befertőztetni, és minden egyes családnak örökös cultusa meg lesz gyalázva; senkisem fogja többé tudni, micsoda vérből származott és melyik isteni-tisztelethez tartozik; ez minden isteni és emberi intézménynek a felforgatása lesz.« A plebeiusok nem hallgattak ezekre az okoskodásokra, melyek előttük haszontalan szörszálhasogatásoknak tunk fel. Hitágazatokról olyan emberek előtt vitatkozni, kiknek nincsen vallásuk, hiábavaló dolog. A tribunusok különben nagyon helyesen így feleltek: »Ha igaz, hogy a ti vallástok oly fennen beszél, mi szükségtek van erre a törvényre? Ez semmire sem szolgál nektek; vonjátok azt vissza, ép oly szabadok maradtok, mint azelőtt abban, hogy a plebeiusi családokkal összeköttetésbe ne lépjeteK.« És visszavonták a törvényt. Azonnal gyakori lett a házasság a két rend között. A gazdag plebeiusok annyira keresettekké váltak, hogy pl. csak a Liciniusok családját véve három patriciusi

gens-sel, a Fabiusokkal, Corneliusokkal és Manliusokkal látjuk őket házassági összeköttetésbe lépni.¹⁾ Ebből láthatjuk, hogy egy ideig csakis a törvény volt az egyedüli akadály, mely a két rendet egymástól elválasztotta. Ezen túl a patriciusi és plebeiusi vér vegyült.

Mihelyt az egyenlőséget a magánéletben kivívták, a legnehezebben átestek, és természetesnek látszott, hogy az egyenlőség a politikai téren is meglegyen. A plebs tehát nem tudta felfogni, hogy miért is van elzárva előle a consulatus, és nem látta be az okát, hogy miért legyen tőle örökre eltávolítva.

Azonban ennek fontos oka volt. A consuli méltóság nemcsak egyedül parancsnokság, hanem papi tisztség is volt. Hogy valaki consul lehessen, nem volt elegendő, hogy értelmiségéről, bátorságáról és feddhetetlenségéről nyújtson biztosítékot; hanem azonfelül képességgel kellett birnia, hogy a nyilvános cultus szertartásait végezhesse. Szükséges volt, hogy a szent szokásokat pontosan megtartsák, és hogy az istenek meg legyenek elégedve. Már pedig egyedül a patriciusok voltak a szent jelleg birtokában, mely arra jogosított, hogy az imákat elmondhassák és hogy az istenek oltalmát az államra lekönyörögjék. A plebeiusnak semmi közössége sem volt ezzel a cultussal; a vallás ellenezte tehát, hogy consullá lehessen, *nefas plebeium consulem fieri*.

Képzeltetni a patriciusok meglepetését és boszankodását, midőn a plebeiusok első ízben követelésüket kimondták, hogy consulokká akarnak lenni. Úgy tűnt fel előttük, hogy vallásukat fenyegetik. Sok fáradságot fordítottak

¹⁾ T. Liv. V, 12; VI, 34 VI, 39.

arra, hogy ezt a néppel megértessék; elmondták neki, mily nagy fontossága volt a vallásnak az államban, hogy az alapította a várost, hogy az állott minden nyilvános ténykedés élén, hogy az vezette a tanácskozó gyűléseket, hogy az adta a köztársaságnak hatáságait. Hozzá tették még, hogy ez a vallás, a régi szabályok szerint (*more maiorum*) a patriciusok atyai öröksége, hogy a szertartásokat csak ők ismerhetik és végezhetik, és végül, hogy a plebeiusok áldozatát az istenek nem fogadják el. Az az indítvány, hogy plebeiusi consulokat válasszsanak, annyi, mint az állam vallását elnyomni akarni; akkor a cultus meg lesz fertőztetve és az állam nem élhet isteneivel békében. ¹⁾

A patriciusok minden erejüket és minden ügyességüket felhasználták, hogy a plebeiusokat a tisztviselőségtől eltereljék. Vallásukat és egyuttal hatalmukat is védelmezték. Mihelyt látták, hogy a consulatus annak a veszélynek van kitéve, hogy a plebeius is elnyerheti azt, elválasztották tőle azt a vallási működést, melynek mindannyi között a legnagyobb fontossága volt, azt, mely abból állott, hogy a polgárok lustratióját (tisztító áldozattal összekötött megszámlálását) végezze; így keletkeztek a *censorok*. Egyszerre, midőn nehéznek látszott a plebeiusok kívánságainak ellentálni, a consulatust katonai tribunusokkal (*tribuni militares*) helyettesítették. A plebs különben nagy béketűrést mutatott; hetvenöt évig várakozott, míg óhajtása teljesezésbe ment. Látható ebből, hogy sokkal kevesebb hévvel iparkodott e magasabb tisztségekre jutni, mint a minőt akkor kifejtett, mikor magának a tribunatust és a törvénykönyvet akarta megszerezni.

¹⁾ T. Liv. VI, 41.

De ha a plebs közönbös volt is, volt még egy plebeiusi aristokratia, melynek nagyravággyása volt. Ime egy e korszakból való legenda: »Fabius Ambustus, a legkiválóbb patriciusok egyike, férjhez adta két leányát, az egyiket egy patriciushoz, a ki katonai tribunussá lett, a másikat Licinius Stolohoz, a ki igen tekintélyes férfiú, de plebeius volt. Emennek a felesége egykor testvérénél volt, mikor a lictorok a katonai tribunust haza kísérvén, vesszőnyalábaikkal az ajtót megkopogtatták. Minthogy ezt a szokást nem ismerte, megijedt. Testvérének nevetése és gúnyos kérdései felvilágosították őt, mennyire elaljasította őt a plebeiuossal való házassága, minthogy olyan házba jutott, a melybe a méltóság és tisztség soha be nem juthat. Atyja megtudta bánkódását, vigasztalta őt és megígérte neki, hogy egykor az ő házában is látni fogja azt, a mit az imént testvére házában látott. Értekezett vejével és mind a ketten egy terven dolgoztak.« Ez a legenda némely gyermekies és valószínűtlen részletei mellett legalább két dologról világosít fel bennünket: az első, hogy a plebeiusi aristokratia sokat közlekedvén a patriciusokkal, azok ambitióját elsajátította és méltóságukra vágyakozott; a második, hogy találkoztak patriciusok, kik emez új aristokratiának, a mely velök szoros kötelékkel össze volt kapcsolva, ambitióját bátorították és élesztették.

Úgy látszik, hogy Licinius és Sextius, ki hozzá csatlakozott, nem számítottak arra, hogy a plebs nagy erőfeszítéseket tesz arra nézve, hogy nekik a jogot megadják, hogy consulokká lehessenek. Mert kötelességüknek tartották egyszerre három törvényjavaslatot beterjeszteni. Azt, a melynek tárgya az volt, hogy határozzák el, hogy a consulok egyikét okvetetlen a plebsból kell választani, két más

törvény előzte meg, melyeknek egyike az adósságot szállította le, a másika pedig a plebsnek földeket juttatott. Világos, hogy a két elsőnek célja az volt, hogy a nép lelkesedését éleszsze a harmadiknak érdekében. A plebs ez egyszer igen éles látású volt: elfogadta Licinius javaslataiból azt, ami javára szolgált, t. i. adósságainak leszállítását és a földek elosztását és mellőzte a consulatust. De Licinius azt válaszolta, hogy a három törvény elválaszthatatlan, és hogy vagy együttesen el kell azokat fogadniok, vagy mind elvetniök. A római alkotmány megengedte ezt az eljárást. Elgondolhatjuk, hogy a római plebs inkább szeretett mindent megkapni, mint mindent elveszíteni.

De nem volt elég, hogy a plebs a törvényeket elfogadta; e korszakban még szükséges volt az is, hogy a senatus a nagygyűlést (*comitia*) összehívja, és hogy azután a határozatot megerősítse.¹⁾ A senatus tiz évig vonakodott azt megtenni, végre egy esemény adja elő magát, melyet Livius nagyon is homályban hágy;²⁾ úgy látszik, a plebs fegyvert ragadott és Róma utcáit a polgári háború vérrel árasztotta el.

A legyőzött patriciusok egy tanácshatározatot adtak ki, melyben előre jóváhagyták és megerősítették mindazokat a határozatokat, melyeket az összes nép (*populus*) ez év folytán hozni fog. Most már tehát semmisem gátolta többé a tribunusokat, hogy három törvényüket megszavazzassák. Ettől fogva a plebsnek minden évben volt egy consula a kettő között és nem sokára lassankint a többi hivatalokba is bejutott. Viselt a plebeius biborszínű ruhát és

¹⁾ T. Liv. IV, 49.

²⁾ T. Liv. VI, 42.

vitték előtte a vessző nyalábokat ; törvényt látott, senatorrá lett, kormányozta az államot és vezette a legiókat.

Hátra volt még a papi méltóság, és úgy látszott, hogy azt a patriciusoktól nem lehet elvenni. Mert az ókori valóságban rendithetetlen hitágazat volt az, hogy az ima elmondásának és a szent tárgyak megérintésének jogát csakis a vérrel lehet átszármaztatni. A szent szertartások ismerete, valamint az istenek bírása, öröklött volt. Valamint a házi cultus atyai örökséget képezett, melyben semmiféle idegen nem részesülhetett, úgy a nyilvános cultus kizárólagosan azoké a családoké volt, melyek az eredeti államot alapították. Róma első századaiban bizonyosan senkinek sem jutott volna eszéjébe, hogy főpappá plebeius lehessen.

De a fogalmak megváltoztak. A plebs mellőzvé a vallásnál az örökösödési szabályt, kedve szerint való vallást csinált magának. Szerzett magának házi Lareseket, oltárokat emelt a keresztutakon és felállította a tribusok tűzhelyeit. A patriciusok kezdetben csak megvetéssel nézték a vallásnak e torzképét. De idővel ez nagyon komoly dologgá fejlődött és a plebeius annyira jutott, hogy még a cultus dolgában és az isteneket tekintve is egyenrangúnak tartotta magát a patriciussal.

Két elv állott most egymással szemben. A patriciusok még folytonosan azt vitatták, hogy a papi jelleg és az istenség imádhatalmának joga örökös jogú. A nép ellenben felszabadította a vallást és a papi tisztséget az örökösödésnek e régi szabálya alól ; ez azt állította, hogy minden ember fel van jogosítva az ima elmondására, és hogy, ha valaki polgárrá lett ; arra is joga van, hogy a község cultusának szertartásait végezze ; és így arra a következtetésre jutott, hogy a plebeius is lehet főpappá.

Ha a papi tisztség egészen el lett volna különítve a közigazgatástól és a politikától, lehetséges, hogy a plebeiusok azt nem keresték volna oly hévvel. De ezek a dolgok mind össze voltak vegyülve: a pap hivatalnok is volt, a főpap bíró is volt, az augur szétoszlathatta a nyilvános gyűlést. A plebs csakhamar észrevette, hogy papi tisztség nélkül igazán sem polgári, sem politikai egyenlősége nincsen. Követelte tehát a főpapság megosztását a két rend között, a mint azelőtt a consulatus megosztását követelte volt.

Nehéz dolog volt vallási képességihiányát vetni szemére; mert hatvan év óta látták, hogy a plebeius mint consul mutat be áldozatot; mint censor végzi a lustratiót, mint az ellenség legyőzője, teljesíti a triumphus szent formalitásait. Az állami tisztségekre jutva a plebs, már a papi tisztség egy részét elfoglalta, nem volt tehát könnyű a többit még megmenteni. A vallási örökösödés elvébe vetett hit már magoknál a patriciusoknál is meg volt ingatva. Hiába hivatkoztak némelyek közülök a régi szabályokra, azt mondva, hogy: »A cultust meg akarják változtatni, be akarják fertőztetni méltatlan kezek; ti megtámadjátok magokat az isteneket is; vigyázzatok, hogy haragjukat a város ne érezze.« ¹⁾ Úgy látszik, ezek az okoskodások nem nagyon hatottak a plebsre, és a patriciusok többségét sem indították meg. Az új erkölcsök elsőbbséget adtak a plebeiusok

¹⁾ T. Liv. X, 6: *Deos visuiros ne sacra sua polluantur*. T. Liv. úgy látszik azt hitte, hogy ez az okadatolás csak fogás volt; de a hitbeli meggyőződés még nem volt annyira meggyengülve e korszakban, (301. Kr. e.), hogy az ilyen beszéd sok patricius szájában nem lehetne egészen őszinte meggyőződés.

alapelvének. Elhatározták tehát, hogy a főpapoknak és az auguroknak felét ezentúl a plebsből választják. ¹⁾

Ez volt az alsóbb rendű osztályok utolsó foglalása, nem volt többé mit kívánniok. A patriciusok még a vallási felsőbbségüket is elvesztették. Semmisem különböztette meg többé a plebstől. A patriciatust nem volt már egyéb pusztánévénél vagy emléknél. A régi elvek, a melyeken a római állam, mint a többi ókori községi állam is mind alapúlt, eltűntek. Az ősrégi örökös jogú vallásból, mely hosszú időn át az embereket kormányozta és közöttük különbségeket állapított meg, nem maradt meg több a külső formánál. A plebeiusok négy századon át a köztársaság és a királyok alatt küzdöttek ellene és legyőzték.

VIII. FEJEZET.

**A magán-jog változása; a tizenkét tábla törvénykönyve;
Solon törvénykönyve.**

A jognak nem az a természete, hogy tökéletes és változatlan legyen; módosul és változik, mint minden más emberi mű. Minden társadalomnak megvan saját joga, mely vele együtt alakul és fejlődik, mely vele együtt változik és a mely végre intézményeinek, erkölcsének és hitbeli meggyőződésének mozgalmait mindig követi.

Az ókor emberei alá voltak vetve egy vallásnak, mely annál nagyobb befolyást gyakorolt a lélekre, minél mivelet-

¹⁾ A *rex sacrificulus*, a *flamines*, *saliosok*, *vesta-szűzek* tisztégét, a kiknek semmiféle politikai jelentőségük nem volt, meghagyták minden veszély nélkül a patriciusoknak, minek folytán az mindig szent osztály maradt, de nem volt többé uralkodó osztály.

lenebb volt az; ez a vallás hozta létre jogukat, a mint megadta nekik politikai intézményeiket is. De ime hogy megváltozott a társadalom! A patriarchalis kormányzat, melyet ez az öröklött vallás teremtet, lassankint állami kormányzattá oszlott fel. A *gens* észrevétlenül szétmállott; az ifjabb testvér elvált bátyjától, a szolga urától; az alsóbb osztály emelkedett; fölvegyverkezett és végre legyőzte az aristokraciát és megszerezte a jogegyenlőséget. E társadalmi változásnak szükségképen egy másikat kellett előidéznie: a jogi változást. Mert a mennyire ragaszkodtak az eupatridák és a patriciusok a családok régi vallásához és következésképen a régi joghoz, ép oly annyira gyűlölte a plebs ezt az öröklött vallást, mely őket sokáig alárendeltségre kárhoztatta, és a régi jogot, mely őket elnyomta. Nemcsak hogy utálta, de fel sem foghatta azt. Minthogy nem volt az a hitvallása, a melyen amazoknak joga alapúlt, maga a jog is úgy tűnt fel előttte, mintha nem volna alapja. Igazságtalannak találta azt, és azért lehetetlenné vált, hogy az magát fenntarthassa.

Ha belegondoljuk magunkat abba a korszakba, a midőn a plebs emelkedett és a politikai testületbe belépett, és ha az e korszakbeli jogot az eredeti joggal összehasonlítjuk, azonnal nagy változások tűnnek fel előttünk. Az első és a legszembeeszkőbb az, hogy a jogot nyilvánossá tették és hogy azt mindenki ismerte. Ez már többé nem az a szent és titokteljes vers, melyet időről időre szájról szájra kegyeletos tisztelettel adtak, melyet csakis a papok foglaltak írásba és a melyet csak a vallási családokból származó embereknek volt szabad ismerniök. A jog kibontakozott a szertartás-könyvekből és a papok könyveiből; elvesztette vallási titokszerűségét; oly nyelv lett az, melyet kiki olvashat és beszélhet.

De még sokkal fontosabb dolog is tűnik ki e törvénykönyvből. A törvény természete és alapelve többé nem ugyanaz, a mi a megelőző korszakban. Azelőtt a törvény a vallás rendelete vala; kinyilatkoztatásnak tartották azt, melyet egykor az istenek őseiknek, isteni alapítójuknak, szent királyaiknak, világi és papi hatóságaiknak tettek. Ebben az új törvénykönyvben ellenkezőleg a törvényhozó nem beszél már az istenek nevében; a római decemvirek hatalmukat a *populustól* (az egész néptől) kapták; a nép hatalmazta fel Solont is törvényei megalkotására. A törvényhozó nem képviseli többé a vallási hagyományt, hanem a nép akarátát. A törvénynek eredete és célja ezentúl az emberek érdeke, alapja pedig a lehető legnagyobb számnak beleegyezése volt. Ennek két következménye vala. Először is a törvény nem lép fel többé mint egy változhatatlan, meg nem vitatható formula. Minthogy emberi mű, alá van vetve a változásnak. A tizenkét tábla azt mondta: »A mit a nép szavazata utoljára rendel, az a törvény.«¹⁾ Az egész szövegben, a mely e törvénykönyvből reánk maradt, egy sincsen, melynek nagyobb fontossága volna, mint ennek, és a mely jobban feltüntetné a változásnak jellegét, melyen a jog keresztülment. A törvény többé nem szent hagyomány, *mos*, hanem egyszerű szöveg, *lex*; és minthogy az emberek akarata alkotta azt meg, ugyanaz az akarat meg is változtathatja.

A második következmény ez: A törvény, mely azelőtt a vallás része, és ennek következtében a szent családok atyai öröksége volt, ezentúl minden polgárnak közös birtoka lett. A plebeius hivatkozhatik reá és védheti vele ügyét a

¹⁾ T. Liv. VII, 17; IX, 33, 34.

törvényszék előtt. A római patricius, a ki sokkal szivósabb és ravaszabb, mint az athénai eupatrida, legfőlebb azon iparkodott, hogy a tömeg előtt rejtve tartsa a peres eljárás formalitásait; de nem sokára ezeket a formákat is közzétették.

A jog e szerint megváltoztatta természetét. Ezentúl nem tartalmazhatott olyan intézkedéseket, mint a megelőző korszakban. Mig a vallásnak volt befolyása reá, az emberek közt való viszonyokat ezen vallás alapelvei szerint szabályozta. De az alsóbb osztály, mely a községi államba más elveket hozott, semmitsem értett sem a tulajdonjog régi szabályaihoz, sem az örökösödés régi jogához, sem az atya korlátlan hatalmához, sem az agnatio rokonságához. Azt akarta tehát, hogy ez mind eltűnjék.

Az bizonyos, hogy a jognak ez az elváltozása nem történhetett meg egy csapásra. Ha lehetséges is némelykor, hogy az ember politikai intézményeit hirtelen megváltoztassa, törvényeit és magán-jogát csakis lassan és fokozatosan változtathatja meg. Ezt mind a római, mind pedig az athénai jog története bizonyítja.

A tizenkét törvénytábla, mint feljebb láttuk, társadalmi átalakulás közepette jött létre; patriciusok szerkesztették, de a plebs kívánságára és az ő használatára. Ez a törvényhozás tehát többé nem az eredeti római jog; de még nem is a praetori jog; ez csak átmenet az egyiktől a másikra.

Lássuk mindenekelőtt azokat a pontokat, melyekben az ókori jogtól még nem távozott el:

Megtartotta az atyai hatalmat; meghagyta neki a jogot fia fölött biráskodni, azt halálra itélni és eladni. Atyja életében a fiú sohasem nagykorú.

A mi az örökösödést illeti, e tekintetben is megtartotta a régi szabályokat: az örökség az *agnatus*okra és azoknak hiányában a *gentilisekre* szállott. A mi a *cognatus*okat illeti, azaz az anya után való rokonokat, a törvény ezeket még nem ismerte; nem örökölnek egymástól; az anya nem örököse fiának, sem a fiú az anyjának.¹⁾

Fennttartotta az *emancipatió*nak és az *adopti*ónak azt a jellegét és hatását, melylyel ez a két cselekmény az ókori jogban birt. A szabadon-bocsátott fiúnak nincsen többé része családjá cultusában; miből az következik, hogy örökösödési joga sincsen.

Lássuk most azokat a pontokat, melyekben ez a törvényhozás az eredeti jogtól eltér:

Forma szerint megengedte az atyai örökségnek a testvérek között való felosztását, mivelhogy meg volt engedve benne az *actio familiae erciscundae*.²⁾

Azt határozza, hogy az atya csak háromszor rendelkezhet fia személyével, és hogy a harmadik eladás után az szabaddá lesz.³⁾ Ez az első csapás, a melyet a római jog az atyai hatalomra mért.

Egy más, sokkal fontosabb változás az volt, mely az embert végrendelet-csinálásra jogosította fel. Azelőtt a fiú saját magának és szükségképpen örököse volt (*suus et necessarius heres*); fiú hiányában a legközelebbi *agnatus* örökölt; *agnatus*ok hiányában a vagyon visszaesett a *gensre*, amaz idő emlékére, midőn a megosztatlan *gens* volt egyedüli tulajdonosa a birtoknak, melyet azóta felosztottak. A tizenkét

¹⁾ Gaius III, 17; III, 24; Ulpian. XVI, 4. Cic. *De invent.* I, 5.

²⁾ Gaius. *Digest.* X, 2, 1.

³⁾ Ulpian. *Frag.* X, 1.

törvénytábla nem veszi tekintetbe a régi elveket; a tulajdont olyannak tekinti, mely többé nem a *gensé*, hanem az egyéné; megadja tehát az embernek a jogot, hogy javairól végrendeletileg intézkedhessék.

Nem áll az, hogy az eredeti jog épenséggel nem ismerte volna a végrendeletet. Az ember választhatott magának hagyományost *gensén* kívül, de az alatt a föltétel alatt, hogy választását a curiai gyűlés megerősítse; miből az következik, hogy csakis az egész községi állam akarata tehetette érvénytelenné azt a határozatot, melyet egykor a vallás hozott. Az új jog megszabadítja a végrendeletet ettől az alkalmatlan szabálytól és sokkal könnyebb alakot ad neki, és pedig a színlett eladás képében. Az ember színleg eladja vagyonát annak, kit hagyományosának választott; tényleg végrendelezik és nincsen szüksége többé ügyét a népgyűlés elé terjeszteni.

A végrendelezés e nemének az a nagy előnye volt, hogy azt a plebeiusnak megengedték. Neki, a kinek semmi közössége nem volt a curiákkal, eddig semmiféle módja nem volt, hogy végrendeletet csináljon.¹⁾ Ezentúl élhetett a színlett eladás módjával, és rendelkezhetett vagyonáról. A római törvényhozás történetének e korszakában legnevezetesebb az, hogy bizonyos új formák behozatalával a jog hatását és jótéteményét az alsóbb osztályuakra kiterjeszthette. A régi szabályokat és a régi formalitásokat csakis a vallási családokra lehetett egykor és most is illően alkalmazni. De gondoltak ki új szabályokat és új eljárást, melyek a plebeiusokra is alkalmazhatók voltak.

¹⁾ Volt ugyan *in procinctu*-féle végrendeletök; de mibenlétét még eddig nem sikerült meghatározni.

Ugyanebből az okból és ugyanazon szükségesség következtében történt, hogy a jog azon részében is, mely a házasságra vonatkozott, újításokat hoztak be. Világos, hogy a plebeius családok szent szertartások mellett házasságot nem kötöttek és hihető, hogy ezeknél a házassági frigy a házasulandók kölcsönös megegyezésén (*mutuus consensus*) nyugodott és a szereteten (*affectio maritalis*), melyet egymásnak ígértek. Semmiféle, sem polgári sem vallási formalitást nem végeztek. Végre lassankint ez a plebeiusi házasság vergődött túlsúlyra mind az erkölcsökben, mind pedig a jogban; de kezdetben a patriciusi község törvényei nem ismerték el érvényességét. De ennek súlyos következményei voltak; minthogy a férjnek és az atyának hatalma, a patriciusok szemei előtt, csakis abból a vallási szertartásból folyhatott ki, mely a nőt férje cultusába beavatta, ebből az következett, hogy a plebeiusoknak ily hatalma nem lehetett. A törvény nem ismerte el családját törvényesnek és a magán-jog nem volt számára. Ez oly helyzet volt, mely sokáig nem maradhatott. Kigondoltak tehát egy oly eljárást, melyet a plebeius használhatott és mely, a polgári viszonyokat illetőleg, ugyanolyan hatású volt, mint a szent házasság. Ismét, mint a végrendeletnél, szinlett eladáshoz folyamodtak. A férj megvette nejét (*coemptio*); ezentúl a jog a nőt olyannak tekintette, mint a ki férje birtokának a része (*familia*), férje kezében volt (*in manu esse*), és olyan volt hozzája, mintha leánya volna, tökéletesen mintha a házasságot szent szertartások mellett kötötték volna.¹⁾

Nem tudnók bebizonyítani, hogy ez az eljárás nem volt-e régibb a tizenkét törvénytáblánál. Annyi bizonyos,

¹⁾ Gaius I, 113—114.

hogy az új törvényhozás azt törvényesnek ismerte el. Adott e szerint a plebeiusnak magán-jogot, mely hatását illetőleg a patriciusi jognak mása volt, jóllehet, az elveket tekintve, attól sokban különbözött.

A *coëmpciónak* megfelelt az *usus*; ezek ugyanegy ténynek kétféle alakjai. Minden tárgyat kétféle módon lehetett különbség nélkül megszerezni, t. i. *vétel* által és *használat* által; ugyanez áll a nőnek színlett birásáról is. Az *usus* itt abból állott, hogy a férfi a nővel egy évig együtt lakott; ez a házastársak között ugyanazt a jogi köteléket hozta létre, mint a vevés és a szent szertartás. Fölösleges talán hozzátenni, hogy ezt az együttlakást egy házasságnak, legalább is plebeiusi házasságnak kellett megelőznie, a mely a felek megegyezése és hajlama folytán létesült. Sem a *coëmpcio* sem az *usus* nem hozott létre erkölcsi egyesülést a házastársak között; ezek csak házasság után következtek és csakis jogi köteléket hoztak létre. Ezek, mint már többször ismételtük, nem voltak a házasságkötés módjai, ezek a férji és atyai hatalom megnyerésének eszközei voltak.¹⁾

De a régi időkben a férji hatalomnak oly következményei voltak, melyek a történet ama korszakában, melyhez mi jutottunk, túlságosaknak kezdtek látszani. Láttuk, hogy a nő feltétlenül alá volt vetve férjének és hogy ennek a joga annyira terjedt, hogy feleségét elidegeníthette és eladhatta.²⁾ Más tekintetben a férji hatalomnak még oly követ-

¹⁾ Gaius I, 111: *quae anno continuo nupta perseverabat*. A *coëmpcio* oly kevésbé volt a házasságkötésnek módja, hogy a nő más-
sal is megalkudhatott mint férjével, például gyámjával.

²⁾ Gaius I, 117, 118. Hogy ez a *mancipatio* Gaius idejében csak színlett volt, minden kétségen kívül áll; de kezdetben igazi lehetett. Másrészt az egyszerű *consensussal* kötött házasság, sem volt olyan

kezményei voltak, melyeket a plebeius józan esze fel nem foghatott; így miután a nő férjének hatalma alatt volt, tökéletesen el volt választva atyja családjától, nem volt annak örököse és nem maradhatott vele semmiféle összeköttetésben, sem pedig rokonságban jogi szempontból. Ez helyes lehetett az eredeti jogban, midőn a vallás tiltotta, hogy senkise legyen két *gens*-nek a tagja, két oltárnál ne áldozzon és két házban ne örököljön. De a férj hatalmát már többé nem fogták fel oly nagy szigorúsággal és több fontos okuk lehetett, hogy ennek súlyos következményei alól magukat kivonni akarják. Már a tizenkét törvénytábla, jóllehet azt határozta, hogy az egy évi együtt-lakás a nőt férjének hatalmába adja, kénytelen volt meghagyni a házastársaknak azt a szabadságot, hogy ily szigorú összeköttetésbe ne lépjenek. Ha a nő az együtt-lakást évenként akár csak három éjjeli távolléttel is megszakította, az elég volt arra nézve, hogy a férj hatalma érvénybe ne lépjen. Ez esetben a nő saját családjával fenntartja a jogi kapcsolatot és örökölhét tőle.

Anélkül, hogy szükséges volna a legkisebb részletekbe bocsátkozni, látjuk, hogy a tizenkét törvénytábla sok tekintetben tér el az eredeti jogtól. A római törvényhozás ép úgy változik, mint kormányja és társadalmi állapota. Lassankint és majdnem minden nemzedékben egy új változás áll be. A szerint, a mint az alsóbb osztály politikai tekintetben halad, mindig új módosítások lépnek fel a jog szabályai-ban. Először is majd megengedik a házasságot, a patriciusok és plebeiusok között. Később a Papirius-féle törvény (*lex Papiria*) az adósnak megtiltja, hogy személyét a hite-

mint a szertartások mellett kötött házasság, mely a házastársak között feloldhatatlan köteléket hozott létre.

lezőnek le ne kösse. Azután az eljárási módot egyszerűsítik majd a plebeiusok nagy előnyére az által, hogy az *actio legis*-t (a formulák elmondását a törvényszék előtt) megszüntetik. Végre a praetor tovább haladva azon az úton, melyet a tizenkét törvénytábla mutatott, a régi jog mellett egy egészen új jogot tűz majd ki, a melyet nem a vallás adott nyelvére és mely mindinkább a természet jogához közeledik.

Hasonló változást látunk az athénai jogban. Tudjuk, hogy kétféle törvénykönyvet szerkesztettek Athénában harmincz évi időközben, az elsőt Drako, a másodikat Solon. Drako az ő törvényét a két osztály között folyó leghevesebb küzdelem idejében írta, mikor még az eupatridákat le nem győzték volt. Solon pedig épen akkor, mikor az alsóbb osztály felülkerekedett. E szerint a különbség is igen nagy a két törvénykönyv között. Drako eupatrida volt; úgy érzett, mint egész osztálya és »jártas volt a vallási jogban.« Úgy látszik, nem tett mást, mint hogy a régi szokásokat, anélkül, hogy rajtuk valamit változtatott volna, írásba foglalta. Első törvénye ez: Tiszteljétek az ország isteneit és Herosait, és mutassatok be nekik évi áldozatokat, anélkül, hogy eltérnétek a szertartásoktól, melyeket az elődök követtek.« Meg van őrizve a gyilkosságról szóló törvényeinek emléke, ezek azt parancsolják, hogy a vétkest ki kell zárni a templomokból, és el kell tiltani attól, hogy a tisztító vizet és szertartási edényeket érintse. ¹⁾

Ezek a törvények a következő nemzedék előtt kegyetleneknek látszottak. Valóban azokat engesztelhetetlen val-

¹⁾ Aul. Gell. XI, 18; Demosth. *In Leptinem* 158. Porphyrios. *De abstinentia* IX.

lás mondta tollba, mely minden hibában az istenség megbántását, és az istenségnek minden megbántásában megbocsáthatatlan bűnt látott. A lopást halállal büntették, mert a lopás a tulajdon vallásának megtámadása volt.

Egy sajtóságos cikk, mely ebből a törvényhozásból reánk maradt, mutatja, mily szellemben szerkesztették azt. Senkinek sem adott jogot, hogy valamely bűntény miatt a törvényszék előtt keresetet indítson, csakis a halott rokonainak és *gense* tagjainak. ¹⁾ Látjuk ebből, mily hatalmas volt még a *gens* ebben a korszakban, minthogy nem engedte meg, hogy az állam hivatalból a *gens* ügyeiben közbelépjen, még akkor sem, ha az állam neki akart elégtételt szolgáltatni. Az ember még mindig inkább a családhoz, mint az államhoz tartozott.

Mindabban, a mi e régi törvényhozásból reánk maradt, azt látjuk, hogy csakis a régi jogot reprodukálta. Megvolt benne a régi nem írott törvény érdekessége és ridegsége. Bizonyosra vehető, hogy jó széles választófalat vont a két osztály között; mert az alsóbb osztály folyton átkozta azt, és harmincz év múlva új törvényeket követelt magának.

Solon törvénykönyve teljesen különbözik amattól; látjuk, hogy egy nagy társadalmi forradalomnak felel meg. Az első dolog, melyet észreveszünk, az, hogy ezek a törvények mindenkire nézve egyenlők. Nem tesznek különbséget az eupatrida, az egyszerű szabad ember és a *thes* között. Sőt ezek a megnevezések nem is fordulnak elő egy cikkben sem, mely reánk maradt. Solon költeményében dicsekszik, hogy

¹⁾ Demosth. *In Euergetum* 68—71. *In Makartat*. 37.

törvényeit az előkelők és az alsóbb osztályuak számára egyaránt írta. ¹⁾

Mint a tizenkét törvénytábla, ép úgy Solon törvénye is sok pontban eltér a régi jogtól; de sok pontban hű marad amahhoz. Evvel nem akarjuk azt mondani, hogy a római decenvirek az athénai törvényeket lemásolták; de a két törvényhozás, mint ugyanazon korszaknak műve, mint ugyanazon társadalmi átalakulás eredménye, lehetetlen hogy egymáshoz ne hasonlítson. Azonkívül a hasonlatosság csakis a két törvényhozás szellemében van meg; czikkelyeik összehasonlítása számos különbségeket tüntet fel. Vannak pontok, a melyekben Solon törvénye közelebb marad az eredeti joghoz, mint a tizenkét törvénytábla, a mint másrészt olyanok is vannak, melyekben jobban eltér tőle.

Az ősrégi jog azt követelte, hogy az idősebbik fiú egyedüli örökös legyen. Solon törvénye eltér ettől és forma szerint kimondja: »A fítestvérek megosztják az atyai örökséget«. De a törvényhozó még nem tér el annyira az eredeti jogtól, hogy a nőtestvérnek is juttatna részt az örökségből: »Az osztás, így szól ő, a *fiúk* között történik.« ²⁾

De még tovább megy: ha valamely atyának csak leánya marad, ez az egyedüli leány nem lehet örökös; mindig a legközelebbi *agnatus* az, a kire az örökség száll. E tekintetben Solon a régi joghoz alkalmazkodott, de legalább kivitte, hogy a leány az atyai örökség élvezéséhez juthas-

¹⁾ Θεσμών δ' ὁμοίων τῷ κακῷ τε καὶ ἀγαθῷ ἔργασι ed. Boissnade 105. lap.

²⁾ Isaeos. *De Apollod. hered.* 20; *de Pyrrhi hered.* 51; Demosth. in *Makart.* 51; in *Boeotum de dote* 22—24.

son, kényszerítve a rokon örökös, hogy a leányt nőül vegye.¹⁾

A nők útján való rokonságot a régi jog nem ismerte; Solon az új jogban helyt adott ennek, de a férfi ágon való rokonság után helyezte. Ime a törvénye:²⁾ »Ha valamely atya, végrendelet nélkül halván meg, csak egy leányt hágy hátra, a legközelebbi agnatus örököl, nőül véve a leányt. Ha nem marad gyermeke, az ő fitestvére örököl, nem pedig nőtestvére; fitestvérek vagy fitestvéreinek gyermekei hiányában, az örökség nőtestvérére száll. Ha sem fitestvérei, sem nőtestvérei, sem unokái nincsenek, az atyai ágnak fi-unokatestvérei és másod fi-unokatestvérei örökölnek. Ha nem találunk már fi-unokatestvéreket az atyai ágba (azaz az agnatusok között), az örökség az anyai ág oldalrokonaira (azaz a cognatusokra) száll.« Így kezd a nő az örökösödési joghoz jutni, mely azonban hátrább áll a férfiakénál; a törvény határozottan kimondja ezt az elvet: »A férfiak és férfi ágon való utódok kizárják a nőt és a nők utódait.« De legalább el van ismerve a rokonságnak ez a neme, és helyet foglal a törvényekben, biztos bizonyítékául, hogy a természeti jog majdnem oly fennhangon kezd szólani, mint a régi vallás.

Solon az athénai törvényhozásba még egy egészen új dolgot hozott be, t. i. a végrendeletet. Előtte a javak szükségképen a legközelebbi agnatusra szálltak vagy agnatusok

¹⁾ Isaeos, *de Aristarchi hered.* 5. *de Kironis hered.* 31; *de Pyrrhi hered.* 74; *de Kleonymi her.* 39. Diodor XII, 18 a Charondaséhoz hasonló törvényt említ.

²⁾ Isaeos, *de Hagniae her.* 11—12; *de Apoll. her.* 20; Demosth. *in Makart.* 51.

hiányában a *gennctesekre* (*gentiles*, a *gens*hez tartozókra); ¹⁾ ez onnan volt, mert a javakat nem az egyénhez hanem a családhoz tartozóknak tekintették. De Solon idejében más-képen kezdték felfogni a tulajdon-jogot; a régi *γένος*-nak felosztása minden uradalomból oly birtokot képezett, melynek az egyén lett tulajdonosává. A törvényhozó ugyanis megengedte a férfinak, hogy javaival rendelkezessék és hogy magának hagyományost választhasson. Azonban mi-dőn elnyomta azt a jogot, melylyel a *γένος* bírt tagjai mind-egyikének javai felett, nem nyomta el a természeti család jogát; a fiú marad a szükségképeni örökös; ha a haldokló-nak csak leánya maradt, csakis az alatt a feltétel alatt választ-hatott örököst, hogy az örökös a leányt nőül veszi; ha vala-kinek nem voltak gyermekei, akkor szabadságában állott tetszése szerint rendelkezni. ²⁾ Ez az utolsó intézkedés egé-szen új volt az athénai jogban, és belőle láthatjuk, mily új fogalmak képződtek akkor a családról és hogy kezdték azt a régi *γένοσ*tól megkülönböztetni.

Az eredeti vallás az atyát házában korlátlan hata-lommal ruházta fel. Athénaenek régi joga annyira ment, hogy megengedte neki, hogy fiát eladhatja, sőt őt ki is vé-geztetheti. ³⁾ Solon az új erkölcsökhöz alkalmazkodva, ha-tárt szabott e hatalomnak; ⁴⁾ minden bizonyossággal tud-juk, hogy az atyának megtiltotta, hogy leányát eladhassa, kivéve, ha emez súlyos büntettet követett el; valószínű, hogy

¹⁾ Plut. *Solon*, 21 : ἐν τῷ γένει τοῦ τεθνηκότος ἔδει τὰ χρήματα καταμεῖν.

²⁾ Isaeos, *de Pyrrhi her.* 68; Demosth. in *Stephanum* II, 14; Plut. *Solon*, 21.

³⁾ Plut. *Solon*, 13.

⁴⁾ Plut. *Solon*, 23.

ugyanez a tilalom a fiút is védte. Az atyai hatalom oly fokozatosan gyengült, a hogyan a régi vallás uralmát veszítette; ez Athénaeben előbb történt meg, mint Rómában. Már az athénai jog nem elégedett meg avval, hogy azt mondta volna, mit a tizenkét törvénytábla: »A harmadik eladás után a fiú szabaddá lesz.« Hanem megengedte a bizonyos kort elért fiúnak, hogy magát az atyai hatalom alól kivonhatja. Az erkölcsök, ha nemis a törvények, észrevétlenül oda jutottak, hogy a fiú nagykorúságát még atyja életében megállapították. Ismerünk egy athénai törvényt, mely a fiúnak kötelességévé teszi, hogy elaggott, betegségbe esett atyját ápolja; az ilyen törvény okvetetlen magában foglalja azt, hogy a fiú lehet birtokos, következésképen, hogy az atyai hatalom alól fel van szabadítva. Ez a törvény nem volt meg soha Rómában, mert a fiúnak sohasem volt semmi birtoka és folytonosan hatalom alatt maradt.

A nőt illetőleg Solon törvénye még a régi joghoz alkalmazkodott, midőn megvonta a végrendelet-csinálás jogát, minthogy a nő tényleg sohasem volt tulajdonos és csakis a haszonélvezet (birtoklás) volt neki megengedve. De eltért e régi jogtól, midőn megengedte, hogy a nő hozományát visszaveheti.¹⁾

¹⁾ Isaeos, *de Pyrrhi her.* 8—9; 37—38; Demosth. *In Onetorem*, 8; *In Aphobum* I, 15; *In Boeotum de dote* 6; *In Phoenippum* 27; *In Neaeram* 51, 52; nem állíthatnók biztosan, valjon a hozomány visszadását behozták-e Solon idejében; Isaeos és Demosthenes idejében már szabálylyá lett. Mégis meg kell jegyeznünk a következőt: A régi elv, mely azt követelte, hogy a férj neje hozományának tulajdonosa legyen, benn volt a törvényben (pl. Demosth. *In Phoenippum* 27); de a férj adóssá lett neje *ζύγοι*-val (gyámjaival) szemben, és pedig a hozományt felérő összeg erejéig, biztosítéskul pedig maga vagyonát kötötte le; Pollux III, 36; Boeckh. *Corp. inscr.* gr. 1037 és 2261.

Ezenkívül még más újítások is voltak a törvénykönyvben. Drakóval ellentétben, a ki nem engedte, hogy a törvényszék előtt valaki más vádat emeljen, mint a bűntény áldozatának családbeliei, Solon ezt a jogot minden polgárnak megadta.¹⁾ Ismét a régi patriarchalis törvénynek egy szabálya tűnt el.

Igy kezdődött Athénaeben is, Rómában is a jog átalakulni. Az új társadalmi állapot számára új jog keletkezett. A hit, az erkölcsök, intézmények módosulván, a törvények is, melyek azelőtt igazságosaknak és jóknak tündtek fel, megszűntek azoknak látszani és lassankint eltűntek.

IX. FEJEZET.

A kormányzás új elve; a közös érdek és a szavazati jog.

A forradalom, mely a papi osztálynak kormányzatát felforgatta és az alsóbb rendű osztályt a *gensek* régi főnökeinek színvonalára emelte, a községi államok történetében egy új korszaknak a kezdetét jelezte. Bizonyos társadalmi megújulás ment végbe. Ez nemcsak abból állott, hogy egy bizonyos osztálybeli emberek egy más osztálybeli emberek hatalmi állását foglalták el, hanem régi elveket szorítottak háttérbe, és új elvek kezdtek az emberi társadalmakat kormányozni.

Igaz ugyan, hogy a községi állam megtartotta a külső formákat, melyek a megelőző korszakban uralkodtak. A köztársasági kormányforma megmaradt; a hatóságok majdnem mindenütt megtartották régi megnevezéseiket;

¹⁾ Plut. *Solon*, 18.

Athénaenek megvoltak archonjai, Rómának consulai. A nyilvános vallás szertartásaiban sem változott semmi; a prytaneum lakomáit, a gyűlések megkezdése előtt való áldozatokat, az auspiciumokat és az imákat, mind ezt megtartották. Rendesen elégségesnek tartja az ember, ha már a régi intézményeket elveti, hogy legalább külszinüket akarja megtartani.

Pedig lényegében minden megváltozott. Sem az intézmények, sem a jog, sem a hit, sem az erkölcsök nem voltak többé azok, a milyenek a megelőző korszakban voltak. A régi kormányzat eltűnt, magával vive a szigorú szabályokat, melyeket minden ügyre nézve behozott volt; új kormányzat alakult és az emberi élet új alakot öltött.

A vallás több századon át volt a kormányzásnak egyedüli alapja. Most egy más alapot kellett találni, mely képes volt amaszt helyettesíteni, és a mely — mint amaz — birta kormányozni a társadalmakat, biztosságba helyezve azokat, a mennyire csak lehetett, minden ingadozás és összeütközés ellen. Az alap, melyre most a községi államokat fektették, az állami érdek volt.

Vizsgáljuk meg ezt az új dogmát, mely most tűnt fel az emberek lelkében és a történetben. Az előtt a főszabály, a melyből a társadalmi rend fejlődött, nem az érdek volt, hanem a vallás. A cultus végzésének kötelessége volt a társadalmi kötelék. Ebből a vallási szükségességből néme-lyekre nézve a parancsolás joga, másokra pedig az engedel-messég kötelezettsége folyt; ebből származott az igazság-szolgáltatás, a törvényes eljárás, a nyilvános tárgyalások, a háború. A községi államok nem kérdezték, valjon az intéz-mények, melyeket magoknak adtak, hasznosak-e; az intéz-

mények létesültek, mert a vallás úgy akarta. Sem az érdek, sem pedig az alkalmazkodás nem működtek közre, hogy azok létrejöjjenek; és ha a papi osztály küzdött, hogy azokat megvédje, nem a közérdek, hanem a vallási hagyomány nevében tette.

De abban a korszakban, melybe most jutottunk, a hagyománynak már nem volt hatalma és a vallás nem uralkodott többé. A szabályozó elv, melytől ezentúl minden intézménynek erejét kapnia kellett, az egyedüli, mely az egyéni akaraton felül áll és a mely azt engedelmességre kényszerítheti, a közös érdek. A mit a latinok *respublicá*-nak, a görögök *τὸ κοινόν*-nak nevezték, ime ez helyettesíti a régi vallást. Ez határozza meg ezentúl az intézményeket és a törvényeket és erre irányul ezentúl a községi államoknak minden fontos tette. A senatus vagy a nép tanácskozásainál, akár törvény felett, akár valami kormány-forma, akár a magán-jognak valamely pontja, vagy valami politikai intézmény fölött tanácskoznak is, nem kérdezik többé azt, hogy mit parancsol a vallás, hanem azt, hogy mit követel az általános érdek.

Solonnak egy mondást tulajdonítanak, mely az új kormány-formát eléggé jellemzi. Midőn azt kérdezték tőle, valjon hiszi-e, hogy hazájának a legjobb alkotmányt adta? így válaszolt: »Sehogysen, hanem olyant, mely neki legjobban megfelel.« Már pedig az nagyon is új dolog volt, hogy a kormány-formától és a törvényektől csak viszonylagos jóságot követeltek. A régi alkotmányok, melyek a cultus szabályain alapultak, csálhatatlanoknak és változhatatlanoknak kiáltották ki magukat; megvolt bennök a vallásnak ridegsége és hajthatatlansága. Solon e nyilatkozatával jelezte, hogy a politikai alkotmányoknak jövőre mindig az

egyes korszak embereinek szükségleteihez, erkölcsiéhez és érdekeihez kell alkalmazkodniok. Nem volt többé szó abszolút igazságról; a kormányzás szabványainak ezentúl hajlékonyaknak és változékonyaknak kellett lenniök. Mondják, hogy Solon maga azt óhajtotta, hogy törvényeit legfőlebb száz évig tartsák meg.¹⁾

A közös érdeknek rendeletei nem oly teljesek, világosak, oly kézzelfoghatók, mint a vallásé. Mindig lehet ellenük kifogás; mindig lehet róluk vitatkozni, de nem vehetők észre azonnal. Hogy megtudhassák, mit követel a közös érdek, a legegyszerűbb és legbiztosabb módnak az ajánlkozott, hogy az embereket összehíjják és véleményüket kikérdezzék. Ezt az eljárást szükségesnek tartották és majdnem naponként alkalmazták. Az előbbi korszakban az auspiciumok majdnem minden tekintetben pótolták a tanácskozást: a papnak, a királynak, a szent magistrátusnak a véleménye teljes hatalmú volt; keveset szavaztak és azt is csak inkább azért, hogy a formalitásokat megtartsák, mint hogy mindenkinek a véleményét megtudják. Ezentúl minden ügy fölött szavaztak, mindenkinek a véleményét meg kellett tudni, hogy biztosak legyenek, hogy valóban ismerik a közös érdekét. A szavazás a kormányzatnak nagy eszköze lett. Az volt az intézmények forrása, a jog szabálya; az határozott, hogy mi hasznos, sőt, hogy mi igazságos. Az állt a hatóságok felett, sőt még a törvények felett is; az volt a korlátlan úr a községi államban.

A kormány természete szintén megváltozott. Lénye-

¹⁾ Plut. Solon, 25. Herodotos I, 29 szerint Solon megelégedett volna azzal, hogy az athénaiakat megesküdtette, hogy törvényeit tíz évig meg fogják tartani.

ges feladata nem volt többé a vallási szertartások pontos végzése; leginkább azért volt, hogy az országon belül a rendet és békét, az országon kívül pedig a tekintélyt és a hatalmat fenntartsa. A mi máskor másodrendű volt, az lett most elsőrendű. A politika elsőséget nyert a vallás felett és az emberek kormányzása emberi dologgá lett. Ennek következménye az volt, hogy vagy új hatóságokat választottak, vagy hogy a régiak új jelleget vettek fel. Ezt látni lehet Athénaenek és Rómának példájából.

Athénaeben, az arisztokratia uralma alatt, az archonok mindenekelőtt papok voltak; a bíráskodás, az igazgatás és a háborúviselés gondja kevés bajjal járt, és minden hátrány nélkül össze volt egyeztethető a papi tisztséggel. Midőn az athénai községi állam a kormányzat régi vallási eljárását magától elutasította, nem nyomta el az archontatust; mert rendkívül nagy ellenszenve volt az ellen, hogy elnyomja azt, a mi régi. Hanem az archonok mellett más hatóságokat állított fel, melyek teendőik természeténél fogva a korszak kívánalmainak jobban megfeleltek. És ezek a *strategosok* voltak. A szó a katonaság vezérét jelenti, de hatalmuk nem volt tisztán katonai; gondjukra volt bízva a többi államokkal való érintkezés, a pénzügy kezelése és mindaz, a mi a városnak rendőri hatáskörébe esett. Azt mondhatjuk, hogy az archonok kezében volt a vallás és mindaz, a mi reá vonatkozott, az igazságszolgáltatás látszólagos igazgatásával együtt, míg a *strategosok* kezében a politikai hatalom összpontosult. Az archonok megtartották a tekintélyt, a minőnek azt a régi idők képzeltek; a *strategosoknak* pedig oly tekintélyük volt, melyet az új szükségletek állapítottak meg. Lassankint azonban oda fejlődött a dolog, hogy az archonoknál csak a hatalom kül-

színe maradt, míg a hatalmat valóságban a *strategosok* bírták. Ezek az új tisztviselők nem voltak többé papok; alig végezték a teljesen elkerülhetetlen szertartásokat a háború idejében. A kormány mindinkább iparkodott a vallástól elválni.

Ezeket a *strategosok*at az eupatridák osztályán kivül is lehetett választani. A vizsgálat alkalmával, melynek őket megválasztásuk (*δοκιμασία*) előtt alávetették, nem kérdezték tőlük, mint azt az archonoknál szokták volt tenni, vajon van-e házi cultusuk, és vajon tiszta családból származnak-e; elegendő volt, ha mint polgárok kötelességeiket teljesítették és ha birtokuk volt Attikában.¹⁾ Az archonokat sors útján, azaz az istenek szava szerint jelölték; másképen történt ez a *strategosokkal*. A mint a kormányzás nehezebbé és bonyolultabbá lett, midőn már nem a jámborság volt többé a főkellék és a midőn ügyesség, okosság, bátorság, a vezényletben való jártasság kívántatott meg, nem hitték többé, hogy a sors szava elegendő volna arra, hogy egyes tisztviselőik legyenek. A községi állam nem akarta többé, hogy az istenek állítólagos akarata által kötve legyen és arra törekedett, hogy főnökeit szabadon választ hassa. Hogy az archont, ki pap volt, az istenek jelöljék ki, ez természetes volt; de a *strategost*, kinek kezében a községi állam anyagi érdeke volt, az embereknek kellett megválasztaniok.

Ha Róma intézményeit közről tekintjük, azt látjuk, hogy ott is ugyanoly nemű változások történtek. Egy részről a néptribunusok annyira növelték befolyásukat, hogy a köztársaság igazgatása, legalább azokban az ügyekben, me-

¹⁾ Dinarchos, *In Demosthenem* 71.

lyek a beligazgatást illették, végre teljesen kezükre került. Már pedig a tribunusok, kiknek nem volt papi jellegük, nagyon hasonlítottak a *strategosok*hoz. Másrésről a consularatus maga nem állhatott fenn anélkül, hogy természete meg nem változott volna. A mi még papias volt benne, az lassankint eltűnt. Igaz ugyan, hogy az a tisztelet, melyel a rómaiak a hagyomány és a mult iránt viseltettek, megkövetelte, hogy a consul tovább is végezze az elődöktől elrendelt szertartásokat. De könnyen felfoghatjuk, hogy mihelyest a plebeiusok consulokká lettek, ezek a szertartások nem voltak egyebek pusztá formalitásoknál. A consularatus mindinkább veszített papi jellegéből és mindinkább parancsnoksággá változott át. Ez az átalakulás lassan, észrevétlenül ment végbe; de azért mégis teljes volt. A consularatus a Scipiók idejében bizonyára nem volt többé az, a mi volt Publicola idejében. A katonai tribunatus, melyet a Senatus 443-ik évben állított fel, és a melyről a régiek oly kevés felvilágosítást adnak nekünk, alkalmasint átmenetet képezett az első és a második korszakbeli consularatus között.

Megjegyezhetjük még, hogy a consulok választási módjában is történt változás. Az első századokban a centuriák szavazata a hatóságok megválasztásánál valóban csak tiszta formalitás volt. A consult minden évben tényleg az előbbi évnek consula választotta, ez adta neki át az auspiciumokat, miután az istenek beleegyezését megnyerte. A centuriák csak két vagy három jelölt fölött szavaztak, kiket a hivatalban levő consul ajánlott; tanácskozni vagy vitatkozni nem lehetett. A nép utálhatott egy jelöltet és mégis kényszerítve volt reá szavazni. Azonban a most tárgyalandó korszakban, a választás egészen más, bár a formák

még mindig ugyanazok. Még most is megvan, mint régen-
ten volt, a vallási szertartás és a szavazás; de a szertartás
csak formalitás, a szavazás a valóság. A jelöltet még most
is a consulnak kell bemutatni, a ki elnököl, de a consul
kényszerítve van, — ha nemis a törvény, de legalább a
szokás által, — a jelölteket mind elfogadni és kijelenteni,
hogy az auspiciumok mindegyikre nézve egyenlően kedve-
zők. A választás nem tartozik többé az istenekhez, hanem
a nép kezében van. Az isteneknek és auspiciumoknak taná-
csát csak az alatt a feltétel alatt kérik, hogy részrehajlat-
lanok minden jelölt iránt. Az emberek azok, a kik vá-
lasztanak.

X. FEJEZET.

**Pénzaristokratia készül szervezkedni; a demokratia megalá-
kulása; negyedik változás.**

Az aristokratia uralkodása után következő kormány-
forma nem volt azonnal kezdetben *démokratia*. Láttuk, és
pedig Athénæ és Róma példájából, hogy a forradalom,
mely ott végbement, nem volt a legeslegalsóbb osztályú
embereknek a műve. Az igaz, voltak némely városok, a me-
lyekben ezek az osztályok kezdték a forradalmat; de nem
voltak képesek semmi állandót létrehozni; bizonyítékai
ennek a hosszan tartó zavargások, melyekbe Syrakusæ,
Miletos, Samos estek. Az új kormány-forma bizonyos tartós-
sággal csak ott vetette meg lábát, a hol azonnal egy maga-
sabb rangú osztály találkozott, mely legalább rövid időre
kezébe tudta venni a hatalmat és az erkölcsi tekintélyt,
mely az eupatridák vagy patriciusok kezéből kisiklott.

Milyen lehetett ez az új aristokratia? Minthogy az

öröklött vallást már semmibe sem vették, nem maradt más eleme a megkülönböztetésnek, mint a gazdagság. Követelték tehát a gazdagságtól, hogy határozza meg a rangkülönbségeket, mert az emberek gondolkodás-módja még nem tudott belenyugodni, hogy az egyenlőségnek teljesnek kellene lennie.

Így Solon csak az által vélte elfeledtetni az öröklött valláson alapuló régi megkülönböztetést, hogy új osztályazást hozott be, melynek alapját a gazdagság képezte. Ő az embereket négy osztályra osztotta, és ezeknek egyenlőtlen jogokat adott; gazdagnak kellett lenni annak, ki tisztségre jutni akart; legalább is a két középső osztály valamelyikéhez kellett tartoznia, hogy valaki a senatusba és a törvényszékhez bejuthasson.¹⁾

Úgyanígy volt ez Rómában. Láttuk már, hogy Servius csak az által szállíthatta le a patriciatus hatalmát, hogy egy új, vele vetélykedő aristokrátiát teremtett. A lovagokból tizenkét centuriát szervezett, kiket a leggazdagabb plebeiusok közül választott. Ez volt az eredete a lovagi rendnek, mely ezentúl Rómának gazdag rendje lett. Az oly plebeiusokat, kiknek nem volt annyi jövedelmük (*census*), hogy lovagokká lehettek volna, vagyonuk aránya szerint öt osztályba osztotta. A proletariusok ezeken az osztályokon kívül estek. Nem volt politikai joguk; ha szerepeltek is a comitia centuriatákon, annyi bizonyos, hogy ott nem szavaztak.²⁾ A köztársasági alkotmány megtartotta ezt a király

¹⁾ Plut. *Solon*, 1 és 18 : *Aristid.* 13 ; Aristoteles Harpokrationnál idézve ἰππεῖς, Θῆτες szónál. Pollux, VIII, 129. V. ö. Isaeos, *de Apollod. her.* 39 : ὡς ἰππαδα τελευτῶν ἄρχειν ἡξίον τὰς ἀρχάς.

²⁾ T. Liv. I, 43 ; Dionys. IV, 20. Azok, a kiknek censusa nem ért fel 11500 asig, csak egy centuriát képeztek és csakis egy szavaza-

által megállapított megkülönböztetést és a plebs kezdetben nem nagyon vágyódott, hogy tagjai között egyenlőség legyen.

Azt, a mit oly világosan látunk Athénaeben és Rómában, megtaláljuk majdnem minden más községi államokban is. Kumaeben, például, a politikai jogokat csakis azoknak adták meg, kiknek lovuk levén, bizonyos lovagi osztályt alkottak; később azok is, kik vagyonuk nagysága szerint amazok után következtek, szintén megkapták ugyanazokat a jogokat és ez az utolsó rendszabály csakis egy ezerre emelte a polgárok számát. Rhegiumban a kormány jó sokáig a város ezer leggazdagabb férfjának kezében volt. Thuriiban meglehetősen magas censust kellett kimutatni, hogy valaki a politikai testületnek tagja lehessen. Theognis költeményében világosan látjuk, hogy Megarában a nemesek bukása után a gazdagok uralkodtak. Thebaeben, hogy valaki a polgár-jogokat élvezhesse, nem volt szabad sem művésznak, sem kereskedőnek lennie.¹⁾

A polgári jogok e szerint, melyek a megelőző korokban a születéstől függtek, egy ideig a gazdagságtól tettek függővé. Ez a pénzaristokratia minden községi államban megalakult, nem valami számítás eredményeként, hanem csakis épen az emberi szellemnek természeténél fogva, mely a legnagyobb egyenlőtlenség kormány-formájából kibontakozva, nem jutott azonnal a teljes egyenlőségig.

tuk volt 193 ellenében, különben a szavazás módja olyan volt, hogy ezt a centuriát sohasem szólították fel szavazásra.

¹⁾ Aristot. *Polit.* III, 3, 4; VI, 4. 5. Heraklid. a *historiae graecae* fragmentumaiban II. k., 217. és 219. lap. V. ö. Theognis, 8, 502, 525—529.

Meg kell jegyeznünk, hogy ez az arisztokratia az ő többségét nem csak a gazdagságra alapította. Mindenütt szíven feküdt, hogy katonai osztály legyen. A kormányzással együtt magára vállalta egyúttal a községi állam védelmét is. Magának tartotta fenn a legjobb fegyverzetet és a csatában a veszélyeknek legkiválóbb részét, utánozni akarván e tekintetben a nemes osztályt, melyet helyettesített. Minden községi államban a leggazdagabbak alkották a lovasságot,¹⁾ a tehetős osztályúakból állott a hopliták vagy legionariusok csapatja.²⁾ A szegényeket fölmentették a katonai szolgálat alól; legfőlebb *velites*nek és *peltastak*nak, vagy a hajóhadnál evező legényeknek használták őket.³⁾ A hadsereg szervezete így teljesen megfelelt a községi állam politikai szervezetének. A veszélyek arányban állottak a jogokkal, és az anyagi erő azokban a kezekben pontosult össze, a melyekben a gazdagság.⁴⁾

¹⁾ Athénaet illetőleg l. Xenoph. *Hipparchikos*. I, 9. Spártát illetőleg Xenoph. *Hellen*. VI, 4, 10. A görög városokat általában Aristot. *Polit*. VI, 4, 3; ed. Didot 597. lap. V. ö. Lysias, *In Alkibiad*. I, 8; II, 7.

²⁾ Ezek a *ὀπλῖται ἐκ καταλόγου*, a kikről szól Thukyd. VI, 43 és VIII, 24. — Aristot. *Pol*. V, 2, 8. megjegyzi, hogy a peloponnésosi háborúban a szárazföldi csatavesztések megtizedelték a gazdag osztályt Athénaeben, *διὰ τὸ ἐκ καταλόγου στρατεύεσθαι*. Rómát illetőleg lásd T. Liv. I, 42; Dionys. IV, 17—20; VII, 59. Sallust. *Jugurtha*, 86. Aul. Gell. XVI, 10.

³⁾ *Θῆτες οὐκ ἐστρατεύοντο*. Harpokration Aristophanes nyomán.

⁴⁾ Thukydidesnek két helye mutatja, hogy még az ő idejében a négy osztály el volt különítve a hadi szolgálat tekintetében. Az első két osztály férfiai a *pentakiosiomedimni*, és a lovagok a lovasságnál szolgáltak; a harmadik osztály férfiai a *zeugitae* hopliták voltak; a történetíró mint különös eseményt említi, hogy ezeket mint tengeré-

Így majdnem minden községi államban, melyeknek története előttünk ismeretes, volt egy korszak, a melyben a gazdag vagy legalább a tehetős osztály kezében volt a kormány. Ennek a politikai kormányzatnak is megvannak a maga érdemei, a mint minden kormányzatnak lehetnek, ha megfelel a korszak erkölcsének, és ha a hitbéli meggyőződések nem állnak vele ellentétben. A megelőző korszaknak papi nemessége bizonyára nagy szolgálatokat tett; mert ő volt az, mely először hozott törvényeket és a rendes kormányzást megalapította. Az ő érdeme, hogy az emberi társadalmak sok századon át nyugalomban és méltóságban éltek. A pénz aristokrátiának más volt az érdeme: ez a társadalomban és a szellem világában egy új mozgalmat indított meg. Mint a mindenféle alakú munkának szülöttje, tisztelte azt és bűzdított reá. Ez új uralomban a legmunkásabb, a legtevékenyebb és a legügyesebb embernek volt legtöbb politikai értéke; kedvezett tehát az ipar és a kereskedés fejlődésének; a szellemi haladásra is kedvezően hatott; mert e gazdagság megszerzése, a melyet, rendesen, kinek-kinek érdeme szerint lehet megnyerni vagy elveszteni, a tanulást legfőbb szükséggé és az értelmet az emberi dolgok leghatalmasabb rugójává tette. Nem meglepő tehát, hogy ez uralom alatt Görögország és Róma szellemi műveltségük hátárait kiterjesztették és hogy civilisációjukat sokkal előbbre vitték.

szeket alkalmazták egy sürgős és nyomasztó helyzetben (III, 16). Más helyütt előszámlálván a dögvész áldozatait, három osztályt említ: a lovagokat, hoplitákat és végre *ὁ ἄλλος ὄχλος*, a csöcseléket. (III, 87). Lassankint a *théseket* is felvették a harczosok közé (Thukyd. VI, 43; Antiphon Harpokrationnál v. *Θήτες*).

A gazdag osztály nem tartotta meg oly soká uralmát mint a régi örökös nemesség. Kormányzásuk jog-alapja nem volt olyan hatalmas. Nem volt meg neki ama szent jellege, a melylyel a régi eupatrida fel volt ruházva; nem a hitbeli meggyőződés erejénél fogva és az istenek akaratóból uralkodott. Semmisem volt rajta, a mi az embert meghódolásra kényszerítette volna. Az ember csakis az előtt hajol meg, a miről hiszi, hogy jogos, vagy a miről meggyőződése azt tartja, hogy nagyon is fölötte áll. Sokáig meghajolhatott az eupatrida vallási felsősége előtt, ki az imákat elmondta és a kié az istenek voltak. De a gazdagság nem volt reá nagy hatással. A gazdagság iránt a legközhélesebb érzés nem a tisztelet, hanem az irigység. Az a politikai egyenlőtlenség, mely a vagyon különbségéből eredt, nem sokára igazságtalanságnak tűnt fel és az emberek azon működtek, hogy azt eltöröljék.

Másrészt, a forradalmak sora, mely egyszer megindult, többé nem volt feltartóztatható. A régi alapelvek fel voltak forgatva és nem voltak többé hagyományok, sem pedig meghatározott szabályok. Egy általános érzés uralkodott a dolgok állhatatlanságáról, mely okozta, hogy semmiféle alkotmány nem volt képes magát sokáig fenntartani. Az új aristokratiát tehát úgy megtámadták mint a régít; a szegények polgárokká akartak lenni és erőlködtek, hogy most ők juthassanak be a politikai testületbe.

Lehetlen ez új küzdelmek részleteibe bocsátkozni. A községi államok története, minél inkább távozik a kezdettől, annál változatosabbá lesz. A forradalmaknak ugyan azt a sorát követik, de ezek a forradalmak igen különböző alakban lépnek fel. Azt mégis észre lehet venni, hogy, a mely városokban a gazdagság fő elemét a földbirtok képezte, a gazdag

osztályt hosszabb ideig tisztelték és hosszabb ideig is uralkodott; míg ellenben olyan községi államokban, mint például Athénaeben, a hol kevés fekvő birtok volt, és a hol legtöbbnyire az ipar és kereskedelem útján gazdagodtak meg, a vagyon állhatatlansága előbb felébresztette az alsóbb osztályok sovárgását és reményeit és előbb támadták meg az arisztokrátiát.

Róma gazdagai sokkal jobban állottak ellen, mint a görögországiak; megmondjuk majd alább ennek okait. De, midőn a görög történetet olvassuk, némi meglepetéssel vesszük észre, hogy az új arisztokratia milyen gyengén védte magát. Igaz ugyan, hogy ez nem hozhatta fel ellenei ellen, mint az eupatridák, a hagyomány és a kegyelet nagy hatalmas bizonyító okát; nem híhatta segítségül elődeit és isteneit; nem volt semmi támasza hitbeli meggyőződéseiben sem; nem volt hite kiváltságainak törvényességében.

Volt ugyan fegyveres hatalma; de ez a felsőbbbsége is végre cserben hagyta. Az alkotmányok, melyeket az államok magoknak adnak, kétségtelenül sokkal hosszabb ideig tartanak, ha minden állam elszigeteltségben maradhatna, vagy legalább, ha mindig békében élhetne. De a háború megzavarja az alkotmányok kerékvágását és siettet a változásokat. Már pedig Görögországnak községi államai között a háborús állapot majdnem állandó volt. A gazdag osztályra nehezedett legsúlyosabban a katonai szolgálat terhe, mert az foglalta el a csatákban az első rangot. Gyakran, a hadjáratból visszatérve, megtizedelve és meggyengülve vonult be a városba, úgy hogy képtelen volt szembeszállani a nép-párttal. Tarentumban például, mikor a Japigok ellen viselt háborúban a felső osztály elvesztette tagjainak legnagyobb részét, azonnal megtelepedett a demokratia a vá-

rosban. Ugyanaz történt Argosban mintegy harmincz évvel azelőtt; egy a spártaiak ellen viselt szerencsétlen háború folytán a valódi polgárok száma annyira leolvadt, hogy kénytelenek voltak egy egész sereg *perioikosnak* a polgári jogot megadni.¹⁾ Ez volt az oka, hogy Spárta, csakhogy ily végletekbe ne essék, a valódi spártaiak vérét annyira ki-mélte. A mi Rómát illeti, folytonos háborúi nagy részben megmagyarázzák forradalmait. A háború tette tönkre először a patriciusokat; a háromezrész családból, melyet ez az osztály a királyok alatt számlált, alig maradt meg a negyed-része Samnium elfoglalása után. A háború dézsmálta meg később az eredeti plebset, azt a gazdag és bátor plebset, mely betöltötte az öt osztályt és a mely a legiókat képezte.

A háborúnak egyik hatása volt az, hogy a községi államok mindig kényszerítve voltak az alsóbb osztályok kezeibe fegyvert adni. Ez okozta, hogy Athénaeben és a többi tengerparti városokban a tengerészek és a tengeri harczok szükségessége a szegény osztálynak oly fontosságot adott, melyet az alkotmány megtagadott tőle. — A *thesek*, kik evező legények vagy matrózok, sőt katonák rangjára emelkedtek és a kiknek így hazájuk üdvé volt kezükben, nélkülözhetetleneknek tartották magokat és büszkék lettek. Ez volt az athénai démokratia eredete. Spárta félt a háborútól. Láthatjuk Thukydidesnél lassúságát és vonakodását, midőn hadjáratba kellett vonulnia. Akarata ellenére belehajtatta magát a peleponnesosi háborúba; de milyen erőfeszítéseket tett, hogy abból kibontakozzék! Ez onnan volt, mert Spárta kénytelen volt a *ὑπομειλόμενους*-eit (szegényebbjeit), *νεοδαμώδεις*-eit (a szabadon bocsátott helotákat), *μóθρανας* (a spártai

¹⁾ Arist. Pol. V, 2, 8.

férfiúnak helota nővel nemzett fiait), lakon férfait,¹⁾ sőt a helótákat is fölfegyverezni; jól tudta, hogy minden háború, mely fegyvert nyom az elnyomott osztály kezébe, a forradalom veszélyének teszi ki, és hogy ha azok a háborúból visszatérnek, vagy alá kell vetnie magát a heloták törvényének, vagy módot kell találnia, hogy őket minden zaj nélkül leölhesse.²⁾ A plebeiusok rágalmazták Róma senatusát, midőn azt vetették szemére, hogy folytonosan új háborúkat keres. A senatus igen ügyes volt. Tudta, hogy ezek a háborúk engedményekbe és a forumon való kudarczokba kerülnek neki. De nem kerülhetette el azokat; mert Róma körül volt véve ellenségektől.

Kétségtelen tehát, hogy a háború lassankint betöltötte az űrt, mely a pénzaristokratia és az alsóbb osztály között volt. Mert nemsokára megtörtént, hogy az alkotmányok ellenkezésbe jutottak a társadalmi állapottal, és hogy azokat módosítani kellett. Másrészt el kell ismernünk, hogy minden kiváltság szükségképen ellenmondásban volt az alapelvvel, mely az embereket kormányozta. A közös érdek nem volt oly természetű alapelv, mely az egyenlőtlenséget hosszú ideig jogosnak elismerte és fenntartotta volna. Az a társadalmakat elkerülhetetlenül a demokratia felé vezette.

Ez oly igaz, hogy előbb-utóbb mindenütt meg kellett adni minden szabad embernek a politikai jogokat. Mihelyt a római plebs azt akarta, hogy neki saját megfelelő

¹⁾ Ezek is heloták voltak, a kik a bevándorló dóroktól leigáztatva, személyes szabadságukat s birtokjogukat bizonyos adó fejében megtartották, de a polgári jogoktól meg voltak fosztva. Közös nevük *περίοικοι*, de Spartában megtartották az ország nevét *Λακεδαιμόνιοι*, míg dór legyőzőik a *Σπαρτιάται* nevet vették fel.

²⁾ Lásd, a mit Thukydides elmond. IV. 80.

comitiái legyenek, be kellett oda bocsátania a proletariustokat és nem tűrhetette ott meg az osztályokra való felosztást. A községi államok legnagyobb része e szerint valóban népszerű népgyűléseket látott keletkezni és az általános szavazási jog be lett hozva.

Már pedig a szavazási jognak akkor összehasonlíthatatlanul nagyobb értéke volt, mint a modern államokban lehet. Általa a legutolsó polgár is minden ügyre rá tette kezét, választotta a tisztviselőket, alkotott törvényeket, szolgáltattott igazságot, elhatározta a háborút vagy a békét, és szerkesztette a szövetségi szerződéseket. Elegendő volt tehát a szavazási jognak ez a kiterjesztése, hogy a kormány valóban demokratikus legyen.

Még egy utolsó észrevételt kell tennünk. Talán kikérülhették volna a demokratia uralomra jutását, ha meg lehetett volna alapítani azt, a mit Thukydides *ὀλιγαρχία ἰσόνομος*-nak nevez, azaz: kormányt keveseknek, a szabadságot mindenkinek. De a görögöknek nem volt helyes fogalmuk a szabadságról; az egyéni jogoknak sohasem volt náluk biztosítékuk. Tudjuk Thukydidesből, a kit pedig nem lehet azzal gyanúsítani, hogy talán nagyon lelkesült volna a démokratiaért, hogy az oligarchia uralkodása alatt a népsok zaklatásnak, önkényes elítéltetésnek és erőszakos kivégeztetésnek volt kitéve. Azt olvassuk a történetirónál, hogy »szükség volt a démokratikus kormányra, már csak azért is, hogy a szegénynek menedéke, a gazdagnak pedig zabolája legyen.« A görögök sohasem tudták a polgári egyenlőséget a politikai egyenlőtlenséggel összhangzásba hozni. Hogy a szegény személyes érdekében sértve ne legyen, szükségesnek látták, hogy szavazati joga legyen, hogy a törvényszéknél bíró legyen és hogy tisztviselő lehessen. Ha

másrészt meggondoljuk, hogy a görögöknél az állam absolut hatalom volt, és hogy vele szemben semmiféle egyéni jog nem érvényesülhetett, meg fogjuk érteni, mily rendkívül nagy érdekében feküdt mindenkinek, még a legalacsonyabb származásúnak is, hogy neki politikai jogai, azaz a kormányzásban része legyen. Minthogy a sokfejű felség oly mindenható volt, az ember nem lehetett más, mint e felségnek egyik tagja. Biztonsága és méltósága ettől függött. Akarták birni a politikai jogokat, nem hogy az igazi szabadságuk legyen, hanem hogy legalább legyen valamijök, a mi azt helyettesítse.

XI. FEJEZET.

A demokratikus kormány szabályai; az athénai demokratia példája.

A mily mértékben folytatták a forradalmak útjokat és minél inkább távoztak az emberek a régi kormány-formától, annál nehezebbé lett mindig az embereknek kormányzása. Sokkal aprólékosabb szabályokra, sokkal számosabb és kényesebb kerék-gépezetre volt most szükség. Ezt láthatjuk példaként Athénai kormányzatán.

Athénaiában sok tisztviselő volt. Első sorban megtartotta mindazokat, a kik a megelőző korszakban szerepeltek; az *archont*, kiről az évet elnevezték és a ki a házi cultus folytonossága felett őrködött (*archon eponymost*), a *királyt* (*archon basileus*), a ki az áldozatokat bemutatta, a *polemarchost*, a ki mint a hadsereg vezére szerepelt és a ki idegenek fölött ítelt, a hat *thesmothetest*, kik szinleg igazságot szolgáltatottak, és a kik valóságban csak a nagy esküdtsékek elnökei voltak; volt neki még tíz *ἱερόποιοι*-a, a kik a jós istenek akaratát kikérdezték és némely áldozatot

mutattak be, ezenkívül voltak még *παράσιτος*-ok, a kik az archon eponymosnak és az archon basileusnek szertartásaiknál segédkeztek, tiz *athlothes*-e, kik négy éven át gyakorlatban maradtak, hogy az Athéné ünnepét előkészítsék, végre a *prytanis*-ok, a kik, számra nézve ötvenen, állandóan együtt voltak, hogy a nyilvános tűzhelynek folytonos élesztése és a szent lakomák folytonos megtartása fölött őrködjének. Ebből a jegyzékből látható, hogy Athénæ a régi idők hagyományához hű maradt; annyi forradalom nem tudta még megsemmisíteni ezt a tulbuzgó tiszteletet. Senkisé nem mert szakítani a nemzeti vallás régi formáival; a demokratia folytatta az eupatridáktól behozott cultust.

Jöttek azután különösen a demokratia számára választott tisztviselők, a kik nem voltak papok, és a kik a községi állam anyagi érdekei fölött őrködtek. Ilyenek voltak mindenekelőtt a tiz *strategos*, a kik a háború ügyeivel és a politikával foglalkoztak; továbbá a tiz *astynomos*, a kikre a rendőri ügyek voltak bízva; a tiz *agronomos*, a kik a város és Pyraeusnak vásártéire, és a tizenöt *sitophylax*, a kik a gabona-vásárra felügyeltek; a tizenöt *metronomos*, a kik a súly- és ürmértékeket ellenőrizték, a tiz kincstárőr, a tiz számvevő, a tizenegy végrehajtó. Vegyük még hozzá, hogy ezek a tisztviselők ismételve fordultak elő minden tribusban és minden démosban. A legkisebb népcsoportnak Attikában megvolt a maga archonja, papja, titoknoka, adószedője és katonai főnöke. Egy lépést sem lehetett tenni sem a városban, sem pedig a környéken, anélkül, hogy az ember tisztviselővel ne találkozott volna.

Ezek a tisztségek éviiek voltak; miből az következett, hogy, úgy szólván, egy ember sem volt, a ki ne reménylhetett volna, hogy reá is kerül a sor valami tisztség viselésében.

A pap-tisztviselőket sors útján választották. Azokat a tisztviselőket, kiknek teendői állami jellegűek voltak, a nép választotta. Mindazonáltal volt egy óvoszerük a sorsnak és az általános szavazásnak szeszélye ellen: minden ujonnan megválasztottat vizsgálatnak vetettek alá, vagy a senatus, vagy a hivatalából kilépő tisztviselő, vagy végre az Areopagos előtt; nem hogy tőle képességének és tehetségének bizonyítékait követeljék, hanem vizsgálat alá vették az ember erkölcsiségét és származását; követelték azonfelül, hogy minden tisztviselőnek fekvő birtokból álló atyai öröksége legyen.¹⁾

Úgy látszhatnék, hogy ezeknek a velők egyenlő jogú polgárok szavazatával, csakis egy évre megválasztott, felelős, sőt letehető tisztviselőknak talán csekély volt a becsületök és tekintélyök. Azonban elégséges, ha Thukydidest és Xenophont olvassuk, hogy meggyőződjunk, hogy tisztelték őket és engedelmeskedtek nekik. A régieknek, még az athénaiaknak jellemében is mindig megvolt az, hogy a fegyelem előtt meghajoltak. Ez talán az engedelmesség megszokottságának volt következménye, melyre a papi kormány adott nekik alkalmat. Hozzá szoktak volt tisztelni az államot, és mindazokat, a kik különböző fokozatban azt képviselték. Sohasem jutott eszükbe egy tisztviselőt is megvetni csak azért, mert ők választották; a szavazást a hatalom legszentebb kútforrásának tekintették.²⁾

¹⁾ Dinarchos, *adv. Demosthenem*, 71: τοὺς νόμους προλέγειν τῇ στρατηγῷ, τὴν παρὰ τοῦ δήμου πίστιν ἀξιοῦντι λαμβάνειν, παιδοποιεῖσθαι κατὰ τοὺς νόμους, καὶ γῆς ἐντὸς ὅρων κεκτηῖσθαι.

²⁾ Nem lehet azt mondani, hogy a tisztviselőt oly nagyon tisztelték és tőle oly nagyon félték Athénában, mint az ephorosokat Spártában vagy a consulokat Rómában. Az athénai tisztviselőnek

A tisztviselők fölött, a kiknek nem volt más teendőjük, mint a törvényeket végrehajtani, állott a senatus. Ez csak tanácskozó testület volt, az államtanácsnak bizonyos neme; az nem cselekedett, nem alkotott törvényeket, nem gyakorolt semmiféle felsőséget. Semmiféle helytelenséget nem láttak abban, hogy azt minden évben megújították; mert tagjaitól sem valami magasabb műveltséget, sem pedig nagy tapasztalatot nem követeltek. Ez minden tribusnak ötven pryтанisából állott,¹⁾ a kik szerepük sora szerint, a szent cselekményeket végezték és minden évben a városnak vallási és politikai érdekei fölött tanácskoztak. Ez valószínűleg azért volt így, mivel a senatus kezdetben csakis a pryтанisoknak, azaz a tűzhely évi őreinek testülete volt, a kikre nézve megmaradt a szokás, hogy őket sors útján választották. Ki kell még emelnünk az igazság érdekében, hogy miután a sorsolást kihirdették, minden nevet vizsgálat alá vettek, és ha egészen tisztességesnek nem találták, mellőzték.²⁾

Maga a Senatus felett állott még a népgyűlés. Ez volt a valóságos főúr. De amint a jól szervezett monarchiákban a fejedelem körülveszi magát elővigyázati rendszabályokkal saját szeszélyei és hibái ellen, úgy a demokráciának

nemcsak hivatalából való kilépése alkalmával kellett számot adnia sáfarkodásáról, hanem még hivataloskodása éve közben is letehető volt a nép szavazata következtében (Aristot. Haspokrationnál v. *αυγία*; Pollux VIII, 87; Demosth. *In Timotheum*, 9.) Az ily hivataltól való megfosztásnak példái elég számosak.

¹⁾ Klisthenes alkotmánya szerint a 10 phylé mindegyike 50—50 tagot választott.

²⁾ Aeschin. *In Ktesiph.* 2; Demosth. *In Neaeram*, 3; Lysias, *In Philon.* 2; Harpokration v. *ἐπιλαχών*.

is voltak változatlan szabályai, a melyeknek magát alávetette.

A gyűlést vagy a *prytanis*, vagy a *strategos* hitta össze. A vallás által szentesített körülkerített helyen tartották meg; korán reggel a papok körüljárták a *Pnyxet*,¹⁾ állatokat áldozva és az istenek pártfogását kérve. A nép kőpadokon ült. Egy emelvényen voltak a *prytanisok* vagy a *proédroi*, kik a gyűlésen elnökösködtek. Midőn az egész nép leült, egy pap (ζήρῡς) emelt szót: »Csend, mondá ő, szent csend legyen (εὐφημία); kérjétek az isteneket és az istennőket (és itt elősorolta a vidék legfőbb istenségeit), hogy minden a legjobban folyjék ezen a gyűlésen Athénae legnagyobb javára és a polgárok üdvére.« Erre a nép, vagy valaki a nép nevében ezt felelte: »Fohászkodjunk az istenekhez, hogy az államot védjék. Bárcsak a legbölcsebb javaslat győzne! Átkozott legyen az, a ki rossz tanácsot ad, a ki követeli, hogy határozatainkat és törvényeinket megváltoztassuk, vagy a ki titkainkat ellenségeinknek elárulja.«²⁾

Erre a hirnők, az elnök megbízásából, elmondta, hogy mily tárggyal kell majd a gyűlésnek foglalkoznia. Azt, a mit a nép elé terjesztettek, előbb a senatusnak kel-

¹⁾ Az Ares-dombnak (a hol az Areopagos volt) délnyugati oldalán emelkedő domb, a hol a nép összegyűlekezett és a melyen még mai nap a kösziklába vésett szószer (βῆμα) látható.

²⁾ Aeschin. *In Timarchum*; *In Ktesiph*, Dinarch. *In Aristogit*. 14 : ὁ νόμος κελεύει εὐχάμενον τὸν ζήρῡκα μετ' εὐφημίας πολλῆς, οὕτως ὑμῖν τὸ βουλευέσθαι δίδοται. Demosth. π. παραπροεβ. 70 : ταῦθ' ὑπερ ὑμῶν καθ' ἑκαστὴν τὴν ἐκκλησίαν εὔχεται ὁ ζήρῡς νόμον προστεταγμένα. V. ö. Aristoph. *Thesmophor*. 295—350. — Pollux, VIII, 104.

lett megvitatnia és tanulmányoznia. A népnek nem volt, a mint azt mai nap mondanók, kezdeményezési joga; a tanács eléje terjesztette törvényjavaslatát; elvethette vagy elfogadhatta azt, de más dolgok felett nem tanácskozhatott.

Mihelyt a hirnők az előterjesztett törvényjavaslatot felolvasta, a tanácskozás meg volt nyitva. A hirnők ezt mondta: »Ki akar szólni?« A szónokok, koruk rangja szerint, felléptek a szószékre. Minden ember vagyon és foglalkozás különbség nélkül szólhatott, de csak az alatt a feltétel alatt, ha kimutatta, hogy a polgári jogokat élvezi, hogy nem adósa az államnak, hogy erkölcei tiszták, hogy törvényes házasságban él, hogy van neki fekvő birtoka Attikában, hogy rokonai iránt minden kötelességét teljesítette, hogy minden hadi vállalatban részt vett, melyre felszólították, és hogy pajzsát egy csatában sem hajította el.¹⁾

Miután a szónoklás ellen mindezeket az óvóintézkedéseket megtették, azután teljesen átengedte magát annak a nép. Az athénaiak, a mint azt Thykydides állítja, nem hitték, hogy a szólás árt a cselekvésnek, sőt ellenkezőleg érezték a felvilágosítás szükségét. A politika nem volt többé, mint az előbbi kormányforma alatt, a hagyománynak és a hitnek a dolga. Az ügyet meg kellett hányni-vetni és az okokat latolgatni. A vitatkozás szükséges lett; mert minden kérdés többé-kevésbé homályos volt, és csak a beszéd világíthatta meg az igazságot. Az athénai nép azt akarta, hogy neki minden ügyet, minden különböző alakjában bemutassanak, és hogy világosan szeme elé állítsák a mellette és ellene szóló okokat. Sokat tartott szónokaira;

¹⁾ *Δοκιμασία ἡρώγων*. Aeschin. *In Timarch.* 27—33; Dinarch. *In Demosthenem* 71.

mondják, hogy pénzzel jutalmazták a szószéken tartott beszédeket.¹⁾ De még többet is tettek; meghallgatták őket, mert nem szabad magunknak egy rendzavaró és lármázó tömeget képzelünk. A nép magatartása ennek épen ellenkezője volt; a vigjátékiró úgy mutatja be, hogy tátott szájjal hallgat és mozdulatlanul ül a kőpadokon.²⁾ A történetírók és a szónokok gyakran leírják ezeket a népgyűléseket; úgyszólván, sohasem látjuk, hogy a szónokot félbeszakították volna; akár Perikles beszél, akár Kleon, Aeschines vagy Demosthenes, a nép figyelmes; akár dicsérik, akár szidják a népet, az meghallgatja őket. Dicsérendő türelemmel engedi, hogy a legellenkezőbb véleményeket is elmondhassák. Hallatszik néha mormogás, de kiabálás vagy gúnycacaj soha. Bármit beszél is a szónok, mindig befejezheti beszédjét.

Spartában alig ismerték az ékesszólást. Oka ennek, hogy a kormányzás elvei nem ugyanazok. Az aristokratia uralkodik még, és ő neki határozott hagyományai vannak, melyek őt az ügyek mellett vagy ellenök tartandó hosszú szónoklatoktól fölmentik. Athénaeben a nép azt akarja, hogy felvilágosítsák; csakis élénk s egymást czáfoló vita után határozza el magát valamire; csak akkor cselekszik, ha meg van győződve, vagy legalább hiszi, hogy megvan. Hogy az általános szavazás megindíttassék, szükséges a szólás; az ékesszólás a demokratikus kormánynak a rúgója. A szónokok már jó korán felveszik a *démagogos*, azaz a községi

¹⁾ Legalább erre czéloz Aristophanes *Daraszak* 691: *φέγει τὸ συνηγορικὸν, δραχμὴν* (Arany ford. 653. Hanem ő megkapja ügyészi díját, drachmát); a mihez a scholiasta azt jegyzi meg: *ἐλάμβανον οἱ ὑήτορες δραχμὴν ὅτε συνηγόρουν*.

²⁾ Aristoph. *Lovagok*. 1119. Arany ford. 1243.

állam vezetője címét; és valóban, ők azok, a kik azt cselekvésre indítják és a kik minden elhatározására hatnak.

Előre gondoskodtak arról az esetről, ha egy szónok a meglevő törvényekkel ellenkező indítványt tenne. Athénaeben volt egy külön hatóság, melyet a törvények őrének neveztek. Ezek, számra nézve heten, kiemelkedő helyeken ülve felügyeltek a gyűlésre, és úgy látszik, hogy a törvényt jelképezték, mely még a népnél fölebb való. Ha azt vették észre, hogy egy törvényt megtámadtak, félbeszakították a szónokot beszédje közben és a gyűlést rögtön feloszlatták. A nép szétszózlott, anélkül, hogy joga volt volna szavazni.¹⁾

Volt törvény, melyet valóságban keveset alkalmaztak, mely minden szónokot büntetéssel sújtott, a ki rossz tanácsot adott a népnek. Még egy másik törvény is volt, mely nem engedte, hogy a szószékre olyan szónok föllépjen, a ki már háromszor javasolt a népnek a törvényt ellenkező határozatot.

Athénai igen jól tudta, hogy a demokratia csakis a törvények tisztelete által tarthatja magát fenn. Hogy mely változásoknak a törvényhozásba való behozása lehetne hasznos, annak kutatása különösen a *thesmothetes*ekre volt bízva. Javaslatokat a tanácsnak mutatták be, melynek jogában állott azokat elvetni, de nem törvényekké átváltoztatni. A jóváhagyás esetében a senatus összehívta a népgyűlést és eléje terjesztette a *thesmothetes*ek javaslatát. De a népnek semmitsem kellett közvetlenül határozni; elhalasztotta a tárgyalást valami más napra, és addig kijelölt öt szónokot, a kiknek különös feladatuk volt a régi törvényt védeni és a

¹⁾ Pollux, VIII, 94; Philoch. Fragm. coll. Didot. 497. lap.

²⁾ Athenaeos X, 73; Pollux, VIII, 52. Lásd G. Perrol. *Histoire du droit public d'Athènes*, 11 fejr.

beterjesztett újításnak helytelenségeit kimutatni. A meghatározott napon a nép újra összegyülekezett és meghallgatta előbb a régi törvény védelmével megbízott szónokokat, aztán azokat, a kik az újat támogatták. E beszédek meghallgatása után a nép még mindig nem nyilatkozott. Arra szorítkozott, hogy egy meglehetősen számos tagú, de kizárólag oly férfiakból álló bizottságot nevezett ki, a kik már mint bírák működtek. Ez a bizottság újra megvizsgálta az ügyet, meghallgatta a szónokokat, tanácskozott és vitatkozott. Ha a beterjesztett törvényt elvetette, határozata ellen nem lehetett többé fölebbezni. Ha jóváhagyta, összehívta a népet, melynek végre, a harmadik alkalommal, szavaznia kellett és a melynek szavazatára a javaslatból törvény lett.¹⁾

Mindemez elővigyázatnak daczára is megtörténhetett még, hogy igazságtalan és gyászos következményű javaslatot fogadtak el. De az új törvény mindörökké viselte szerzőjének a nevét, és azt későbbben perbe idézni és büntetni lehetett. A nép, mint valóságos felség; csalhatatlannak tartott, de minden szónok örökké felelős maradt tanácsaért, melyet adott.

Ilyenek voltak a szabályok, melyeknek a demokratia engedelmeskedett. Ebből nem szabad azt következtetnünk, hogy sohasem követett el hibát. Bármilyen legyen is a kormány, monarchia, aristokratia, demokratia, vannak idők, mikor az okosság, és ismét mások, mikor a szenvedély uralodik. Egy alkotmány sem nyomta még el az emberi természet gyöngeségeit és hibáit. Minél körülményesebbek a szabályok, annál inkább bizonyítják, hogy a társadalom

¹⁾ Lásd az athénai alkotmány e pontjaira nézve Demosthenes két beszédjét, és pedig: *In Leptinem* és *Timokratem*. Aeschin. *In Ktesiphontem* 38—40. Anoskides, *de Mysteriis* 83—84; Pollux VIII, 101.

igazgatása nehéz és veszélylyel teljes. A demokratia csak elővigyázat által tarthatta fenn magát.

Még az is bámulatba ejt bennünket, hogy mily nagy munkát követelt ez a demokratia az emberektől. Ez nagyon tevékeny kormányforma volt. Ime mivel tölti az athénai életét: egyik nap démosának gyűlésére hívják meg és ott e kis társaságnak vallási vagy pénzbeli ügyeiről kell tanácskodnia, másnap tribusának gyűlésén kell megjelenie; arról van szó, hogy egy vallási ünnepet rendezzenek, vagy hogy a költségeket megvizsgálják, vagy hogy *decretumokat* hozzanak, vagy hogy főnökeiket és bíráikat kinevezzék. — Rendesen háromszor havonként jelen kellett lennie a nép általános gyűlésén; nincsen joga onnan elmaradni. Már pedig az ülés hosszú ideig tart; nemcsak azért megy oda, hogy szavazzon: habár már korán reggel ott volt, be kell várnia a napnak egy előrehaladott óráját, hogy a szónokokat meghallgassa. Csak úgy szavazhat, ha a gyűlés megnyitásánál jelen volt és ha a szónokokat mind meghallgatta. Ez a szavazás reá nézve igen komoly dolog: majd arról van szó, hogy a politikai és katonai főnököket válasszák meg, azaz azokat, a kikre egy évre életét és minden érdekét rá akarja bizni; majd valami adót kell behozni, vagy pedig egy törvényt megváltóztatni; majd ismét háborúra kell szavaznia, jól tudva azt, hogy saját vagy a fia vérét kell feláldoznia. A személyes érdekek elválaszthatatlanul egyesülve vannak az állam érdekével. Az embernek sem közönyösnek, sem könnyelműnek nem szabad lennie. — Ha családokzik, tudja, hogy ezért ő fog lakolni, és hogy minden szavazatával vagyonát és életét teszi kockára. Azon a napon, a melyen a szerencsétlen sicíliai hadjáratot elhatározták, egy polgár sem volt, a ki ne tudta volna, hogy övéinek valamelyike

részt vesz majd benne, és a ki lelkének minden figyelmét arra nem fordította volna, hogy megfontolja azt, hogy az ilyen háború mily előnyöket nyújt és mily veszélyeket rejt magában. Nagyfontosságú volt reá nézve, hogy azt jól meggondolja és vele tisztába jöjjön. Mert a hazának egy kudarcza minden polgár személyes méltóságának, biztosságának és gazdagságának csökkenését vonta maga után.

A polgár kötelessége nem szorítkozott csak szavazásra. Mihelyt a sor reá került, tisztviselőnek kellett lennie démosában, tribusában. Két év között legalább is egy évig volt *heliastes*, azaz bíró,¹⁾ és ezt az egész évet a törvényszéknél töltötte, meghallgatva a védbeszédeket, a törvényeket alkalmazva. Alig volt polgár, a kit életében kétszer fel ne szólítottak volna, hogy részt vegyen az ötszázak tanácsában, és akkor mindennap reggeltől estig ülésezett: fogadta a tisztviselők jelentéseit, számot kért tőlük, felelt az idegen követeknek, az athénai követek utasításait megszerkesztette, megbírált minden ügyet, melyet a nép elé kellett terjeszteni és minden határozatot előkészített. Végre lehetett a községi államnak tisztviselője, archon, strategos, astynomos, ha a sors, vagy a szavazat őt azzá tette. Látjuk, hogy egy démokratikus állam polgárának lenni súlyos feladat volt; hogy itt volt elég dolga majdnem egész életén át és hogy kevés ideje maradt saját teendői végzésére és házi életére. Már Aristoteles is igen találóan mondta, hogy az olyan ember, a kinek munkája után kellett megélnie, nem

¹⁾ Azt hiszik, hogy 6000 heliasta volt körülbelül 18000 polgár közül; de eme számból le kell vonni mindazokat, a kik még nem voltak harmincz évesek, a betegeket, a távollevőket, a hadjáratban levőket, kik becstelenséggel voltak sújtva, végre azokat, kik általában képtelenek voltak itélni.

lehetett polgár. Ilyenek voltak a demokratia követelései. A polgár, mint napjainkban az állam hivatalnokja, egészen az államnak szenteli magát. A háborúban vérét, a békében minden idejét neki áldozta. Nem volt annyi szabadsága, hogy az állam ügyeit félretegye, hogy a magáéra több gondot fordíthasson. Inkább saját ügyeit kellett elhanyagolnia, hogy a községi állam érdekében működjék. Az emberek azzal töltötték idejüket, hogy magokat kormányozták. A demokratia csakis a polgároknak szakadatlan munkássága mellett állhatott fenn. Mihelyt ez a hév lanyhult, vesznie vágy megbomlania kellett.

XII. FEJEZET.

**A gazdagok és a szegények; a demokratia tönkremegy;
a népszerű tyrannosok.**

Mihelyt a forradalmak sora meghozta az egyenlőséget az emberek között és mihelyt nem volt többé ok, hogy elvekért és jogokért küzdjenek, most már érdekeikért kezdtek meg a harczot az emberek egymás ellen. A községi államok történetének eme korszaka nem kezdődik mindenütt egy időben. Némely államban nagyon is hamar bekövetkezett a demokratikus intézmények után, másokban, a melyek tudták magokat békében kormányozni, csak több nemzedék után tűnt fel. De a községi államok előbb-utóbb mind belejutottak ezekbe a siralmas küzdelmekbe.

Minél inkább távoztak a régi kormányformától, annál határozottabban képződött a szegények osztálya. Azelőtt, mikor minden ember a *gens* tagja volt, a szegénység majdnem ismeretlen volt. Az embert főnöke táplálta; ez, a ki-

nek amaz engedelmességgel tartozott, köteles volt viszont szükségleteiről gondoskodni. De a forradalmak, a melyek a γένος-t feloszlatták, az emberi élet föltételeit is megváltoztatták. Mihelyest az ember a clientela bilincseiből kiszabadult, a megélhetés szükségleteit és nehézségeit látta maga felé tolni. Az élet függetlenebbé lett, de több munkával is járt és több véletlennek volt kitéve. Azontul mindenkinek gondoskodnia kellett saját javáról, mindenkinek megvolt a maga élvezete és saját feladata. Az egyiket tevékenysége vagy jó szerencséje gazdaggá tette, a másik szegény maradt. A gazdagságnak egyenlőtlensége elkerülhetetlen minden társadalomban, mely nem akar patriarchalis állapotban, vagy a tribus állapotában maradni.

A demokratia nem nyomta el a szegénységet; de azt, ellenkezőleg, érezhetőbbé tette. A politikai jogoknak egyenlősége még kirívóbbá tette a vagyoni helyzet egyenlőtlenségeit.

Minthogy semmiféle hatalom nem volt, mely egyaránt emelkedett volna a gazdagok és szegények fölé, és a mely őket kényszeríthette volna, hogy békében maradjanak, kíváncsias lett volna, hogy a gazdasági elvek és a munka feltételei lettek volna olyanok, hogy mind a két osztály kényszerült volna jó egyetértésben élni. Szükséges volt volna példánakokáért, hogy az egyik a másikkra szoruljon, hogy a gazdag meg ne gazdagodhassék, anélkül, hogy a szegénynek munkáját igénybe ne vegye, és hogy a szegény a megélhetés eszközeit abban találja, hogy a gazdag számára dolgozik. Az esetben a javak egyenlőtlensége az ember tevékenységét és szellemi képességét serkentette volna; nem szülte volna az erkölcsi romlottságot és a polgári háborút.

De sok községi államnak épen nem volt sem ipara,

sem kereskedelme: nem volt meg tehát a forrásuk, hogy a közgazdagság összegét növeljék abból a célból, hogy annak egy részét a szegényeknek juttassák, anélkül, hogy valakit megkárosítanának. Ott, a hol volt kereskedelem, ennek majdnem minden jövedelme a gazdagoké volt és pedig a pénznek túlságos drágasága következtében. Ha valahol ipar volt, a munkások, nagyobb részt, rabszolgák voltak. Tudjuk, hogy Athénac és Róma gazdag emberének házában voltak takács-, véső-, fegyvergyártó-műhelyei rabszolga munkásokkal. Még a szabad mesterségek is majdnem mind el voltak zárva a polgár előtt. Az orvos gyakran szolga volt, ki a gyógyítással ura jövedelmét növelte. A bankhivatalnokok, sok építőmester, a hajó építők, az állam alsóbb hivatalnokai, szolgák voltak. A rabszolgaság országos csapás volt, mely alatt a szabad társadalom maga is szenvedett. A polgár kevés alkalmazást, kevés munkát talált. A foglalkozás hiánya őt nemsokára henyévé tette. Minthogy látta, hogy csakis a rabszolgák dolgoznak, megvetette a munkát. E szerint a gazdasági állapotok, az erkölcsi intézkedések és az előítéletek mind egyesültek, hogy megakadályozzák, hogy a szegény nyomorúságától menekülhessen és becsületes módon megélhessen. A gazdagság és a szegénység nem voltak oly módon rendezve, hogy békében élhessenek.

A szegénynek meg volt a jogegyenlősége. De mindennapi szenvedései bizonyára arra a gondolatra készítették, hogy a javak egyenlősége többet ér. Azonban csakhamar észrevette, hogy az az egyenlőség, a melylyel bírt, segítségére lehet neki amaz egyenlőség megszerzésében, a melyet még nélkülözött és hogy a szavazásnak ura levén, még a gazdagságnak is urává válhatik.

Azzal kezdte tehát, hogy igazán élni akart szavazási

jogával. Pénzt követelt, hogy jelen lehessen a gyűléseken, vagy hogy a törvényszékekben igazságot szolgáltatthasson.¹⁾ Ha a községi állam nem volt elég gazdag, hogy ilyen költségeket fedezhessen, a szegénynek más segédforrásai is voltak. Eladta szavazatát és, minthogy az alkalom a szavazásra gyakori volt, megis élhetett belőle. Rómában ez az üzérkedés rendesen folyt és pedig egészen nyilvánosan; Athénaeben jobban titkolták ezt. Rómában, a hol a szegény nem juthatott a törvényszékhez mint bíró, eladta magát mint tanú; Athénaeben mint bíró. Mindez nem húzta ki a szegényt nyomorúságából, de lealacsonyította.

Minthogy ezek az eljárási módok nem használtak, a szegény más erélyesebb eszközökhöz folyamodott. Rendes harczot szervezett a gazdagság ellen. Ezt a harczot kezdetben törvényes formákba öltöztették; minden közköltséget a gazdagra róttak; megterhelték adóval, építtettek velök három evezős hajókat, megkivánták, hogy a nép számára nyilvános ünnepélyeket rendezzen.²⁾ Később megsokszorozták az ítéletek pénzbírságait; a legkisebb vétségek miatt kimondták a javak elkobzását. Megmondhatjuk-e, hány embert üttek a számkivetésbe abból az egyszerű okból, mert gazdag volt? A számüzöttnek javai az állam kincstárára szálltak, a honnan későbbben a *triobolos* alakjában elszívár-

¹⁾ Μισθὸς ἐκκλησιαστικὸς, Aristoph. *Nöuralom* 280 skv. Μισθὸς δικαστικὸς, Aristot. *Polit.* II. 9, 3; Aristoph. *Lovagok* 51, 255; *Darászok*, 682.

²⁾ Xenoph. *Resp. Ath.* I, 13. Χορηγοῦσιν οἱ πλούσιοι, χορηγεῖται δὲ ὁ δῆμος: τριηραρχοῦσι καὶ γυμνασιαρχοῦσιν οἱ πλούσιοι, ὁ δὲ δῆμος τριηραρχεῖται καὶ γυμνασιαρχεῖται. Ἄξιοι οὖν ἀργύριον λαμβάνειν ὁ δῆμος καὶ ἄδων καὶ τρέχων καὶ ἀρχούμενος, ἵνα αὐτὸς τε ἔχη καὶ οἱ πλούσιοι περὶςτεροι γίγνωνται. V. ö. Aristoph. *Lovagok* 293 stb.

gott, hogy a szegények közt elosztassék. De ez sem volt már elegendő; mert a szegények száma napról-napra növekedett. A szegények akkor, sok városban, arra használták fel szavazati jogukat, hogy vagy adósság-leszállítást, vagy tömeges birtok lefoglalást és általános felforgatást határoztak el.

Az előbbi korszakokban tisztelték a tulajdon-jogot, mert alapja a vallási meggyőződés volt. A míg minden atyai örökség valami cultushoz volt kötve és azt a házi istenektől és a családtól elválaszthatatlannak tartották, senkinek sem jutott soha eszébe, hogy valakit földjétől megfoszszon. De abban a korszakban, a melybe a forradalmak vezettek bennünket, már cserbenhagyták a régi hitbeli meggyőződéseket és a birtoknak a vallása már eltűnt. A gazdagság többé nem szent és sérthetetlen. Nem az istenek ajándékának látszik, hanem a véletlenének. Vágy támadt az emberekben, hogy azt hatalmukba kerítsék: megfosztva azt, a kinek van; és ez a vágy, mely máskor istentelenségnek tűnt fel, most már törvényesnek kezdett látszani. Már nem látjuk a fensőbb elvet, mely a tulajdon-jogot szentesítené; mindenki csak a maga szükségét érzi és ahhoz méri jogát.

Mondtuk már, hogy a községi államnak, kivált a görögöknél, korlátlan hatalma volt, hogy a szabadság ismeretlen volt és hogy a személyes jog semmi sem volt az állam akaratával szemben. Ebből az következett, hogy a szavazatok többsége eldönthette a gazdagok javainak elkoztatását és hogy a görögök ebben sem törvényteleniséget, sem igazságtalanságot nem láttak. A mit az állam kimondott, az volt a jog. A személyes szabadságnak eme hiánya sok bajt és rendetlenséget okozott Görögországnak. Róma,

mely az ember személyes jogát némileg tisztelte, kevesebb bajokkal is küzködött.

Plutarchos beszéli, hogy Megarában egy lázadás után elhatározták, hogy az adósságok el lesznek törölve, és hogy a hitelezők, a tőke elvesztésén kívül, kötelesek lesznek visszatéríteni a már megfizetett kamatokat.¹⁾

»Megarában, mint más városokban, így szól Aristoteles,²⁾ a nép-párt, miután a hatalmat magához ragadta, azzal kezdte működését, hogy némely család ellen a javak elkobzását mondta ki. De mihelyt ez útra tért, nem állapodhatott meg többé. Majdnem mindennap áldozatul kellett esni néhánynak és végtére oly nagy lett a javaiktól megfosztott és száműzött gazdagok száma, hogy egy hadsereget képeztek.«

412-ben »Samos népe kétszáz ellenpártbelit végeztetett ki, más négyszázat száműzött és azok földjein és házain osztozkodott.«³⁾

Syrakusaeben, alig hogy a nép megszabadult tyranosától, Dionysiostól, azonnal elhatározta a földek felosztását.⁴⁾

A görög történet e korszakában a hányszor polgári háborút látunk, mindannyiszor a gazdagok vannak az egyik, a szegények a másik párton. A szegények hatalmukba akarják keríteni a gazdagságot, a gazdagok azt meg akarják tartani, vagy vissza akarják foglalni. »Minden polgári háborúban, így szól egy görög történetíró, arról van szó,

¹⁾ Plut. *Quaest. grae.* 18.

²⁾ Aristot. *Polit.* V, 4, 3.

³⁾ Thukyd. VIII, 21.

⁴⁾ Plut. *Dionys.* 37, 48.

hogy a javak urat cseréljenek.« ¹⁾ Minden *démagogos* azt tette, a mit a chiosi Molpagoras, a ki a népnek kiszolgáltatta azokat, a kiknek pénzük volt, egyik részüket kivégeztette, másokat száműzött, és javaikat a szegények közt elosztotta. Messenében, mihelyt a nép felülkerekedett, száműzte a gazdagokat és földeiket felosztotta. ²⁾

A magas rangú osztályoknak sohasem volt a régieknél elég belátásuk és ügyességük, hogy a népet a munka felé terelték és arra segítették volna, hogy nyomorúságukból és romlottságukból becsületes módon kivergődhetett volna. Némely derék ember megkísérlette ezt, de sikertelenül. Ennek az volt a következménye, hogy a községi állam folyton két forradalom között hányatott-vettetett, az egyik a gazdagokat fosztogatta, a másik őket javaik birtoklásába visszahelyezte. Így tartott ez a peloponnesosi háború óta egészen Görögországnak a rómaiak által való elfoglalásáig.

Minden községi államban a gazdag és a szegény ellenségek voltak, kik egymás mellett laktak, az egyik kívánva a gazdagságot, a másik látva, hogy gazdagságát kívánják. Ezek között nem volt semmi viszony, semmi szolgálat, semmi munka, mely őket egyesítette volna. A szegény csak úgy nyerhette el a gazdagságot, ha a gazdagot megfosztja. A gazdag csakis nagy ügyességgel vagy erővel védelmezhetette birtokát. Irigy szemekkel néztek egymásra. Minden városban kettős összeesküvés volt: a szegények vágyból esküdtek össze, a gazdagok félelemből. Arisztoteles mondja, hogy a gazdagok ezt az esküt mondták

¹⁾ Polyb. XV, 21, 3: *ἵνα διαικῶνται τὰς ἀλλήλων οὐσίας.*

²⁾ Polyb. VII, 10 ed. Didot.

egymásnak: »Esküszöm, hogy mindig ellensége leszek a népnek, és hogy annyi bajt okozok neki, a mennyit csak tudok.« ¹⁾

Lehetetlen megmondani, melyike e két pártnak követett el több kegyetlenséget és büntettet. A gyűlölség minden emberi érzést kioltott szivükben. »Miletosban harcz volt a gazdagok és szegények között. Emezek kezdetben felülkerekedtek, és kényszerítették a gazdagokat, hogy a városból meneküljenek. De később megbánván, hogy őket ki nem végezhatték, megfogták gyermekeiket, összehordták őket egy csűrbe és ökrökkel tapostatták őket össze. A gazdagok később visszatértek a városba, és újra annak uraivá lettek. Akkor ők fogatták el a szegények gyermekeit, bekenették őket szurokkal és élve elégették.« ²⁾

¹⁾ Aristot. *Polit.* V, 7, 19. Plut. *Lysandr.* 19.

²⁾ Pontosi Heraklides Athénaiosnál XII, 26. — Nagyon szokásban van, hogy az athénai demokrátiát azzal vádolják, hogy Görögországnak példát adott kihágásaival és felforgatásaival. Athénai, ellenkezőleg, majdnem az egyedüli ismeretes város előttünk, mely falai között ezt a gazdagok és a szegények között vívott kegyetlen harczot nem látta. Ez az értelmes és bölcs város megértette, mi helyt a forradalmak sora megindult, hogy oly cél felé törnek, hogy csakis a munka mentheti meg a társadalmat. Ez tehát munkára bátorított és tiszteletessé tette azt. Solon azt rendelte, hogy mindaz, a kinek nincsen foglalkozása, fosztassék meg a polgári jogtól. Periklés azt akarta, hogy egy rabszolga se tegye kezét a nagyszerű emlékművek építésére, melyeket ő emeltetett, és ezt a munkát mind a szabad emberek számára tartotta fenn. A birtok másrészt annyira fel volt osztva, hogy az ötödik század végén Attikának kis területén tízezernél több polgárt számláltak, kik földbirtokosok voltak, ötezer ellenében, kik földbirtokkal nem bírtak (Dionys. Hal. *De Lysia*, 32). Így tehát Athénai, mert jobb gazdasági életrendje volt, mint a többi községi államoknak, kevesebb zavaroknak is volt kitéve, mint Görög-

Mi lett a demokráciából? Az tulajdonképen nem volt felelős a kihágásokért és gáztettekért, de őt érték ezek első sorban. Nem voltak neki többé szabályai; már pedig a demokratia csakis a legszigorúbb, a legpontosabban követett szabályok mellett élhet meg. Nem látunk már többé igazi kormányokat, hanem csak a hatalomra törekvő pártokat. A hatóság nem gyakorolja többé hatalmát a béke vagy a törvény érdekében, hanem az egyik párt érdekei és vágyai javára. A parancsnokságnak nem volt többé törvényes czime, sem szent jellege; nem engedelmeskedtek többé önszántukból; folyton kényszerítve, folyton visszatorlással fenyegetődöztek. A községi állam, mondja Plato, nem volt egyéb, mint oly embereknek az egyesülete, kiknek egyik része úr, a másik rabszolga. A kormányt aristokratikusnak mondták, mikor a gazdagok állottak az élén, és demokratikusnak, ha a szegények bírták a főhatalmat. Valóságban az igazi demokratia nem volt többé.

Attól a naptól fogva, a melyben a szükség és az anyagi érdekek közéje rontottak, egészen megváltozott és megmételtyesedett. A demokratia, ha a gazdagok voltak az élén, kegyetlen oligarchiává fajult; a szegények demokrátiája pedig zsarnoksággá lett. Az ötödik századtól a másodikig Kr. e., minden görög és itáliai községi államban, Rómát kivéve, azt látjuk, hogy a köztársasági formák veszély-

ország többi része. A szegények és gazdagok között való harc itt is megvolt, mint másutt, de kevésbbé volt heves és nem szült komoly rendellenességeket; csak az adók és közszolgálat (*Liturgia*) bizonyos rendszerére szorítkozott, mely a gazdag-osztályt tönkretette, az igazságszolgáltatás bizonyos rendszerére, mely azt megrázkódtatta és megtörte, de legalább sohasem fajult el annyira, hogy az adósság eltörlését és a földek elosztását vonta volna maga után.

nek vannak kitéve és hogy egy párt előtt gyűlöletesekké lettek. Már pedig világosan fel lehet tűntetni, hogy kik azok, a kik ama köztársasági formákat megsemmisíteni és kik azok, a kik azokat fenntartani akarták. A gazdagok, mint felvilágosodottabbak és büszkébbek, hívek maradtak a köztársasági kormányformához, míg a szegények több polgár-háború után belátták, hogy a győzelmek semmitsem érnek, hogy az ellenpárt folyton visszakerül a főhatalomra és hogy az elkobzásoknak és visszahelyezéseknek hosszú váltakozása után a harczot újra meg kell kezdeni, arra a gondolatra jutott, hogy monarchikus kormányt kell behozni, mely érdekeinek megfelel és a mely, örökre elnyomván az ellenpártot, jövőre győzelmének jótéteményeit neki biztosítja.

Ettől az időtől kezdve a pártok megváltoztatták nevüket: nem volt többé arisztokrata vagy démokrata; harczoltak a szabadságért vagy a zsarnokságért (*tyrannis*). E két név alatt küzdöttek egymás ellen a gazdagok és a szegények. A szabadság azt a kormányt jelentette, melyben a gazdagok kerekedtek felül és javaikat védezmezték; a *tyrannis* épen az ellenkezőt.

Általános és majdnem kivétel nélkül való tény Görögország és Itália történetében, hogy a tyrannusok a néppártból keletkeztek és hogy az arisztokrata párt ellenségök. »A tyrannosnak feladata, így szól Aristoteles, csak az, hogy a népet védje a gazdagok ellen; mindig a démagogiával kezdte és a tyrannisnak lényege, hogy az arisztokratia ellen küzdjön.« »A tyrannisra juthatás eszköze, így szól tovább, az, hogy a tömeg bizalmát kell megnyerni; már pedig azt az által lehet megnyerni, hogyha valaki kijelenti,

hogy a gazdagoknak ellensége. Így tette ezt Pisistratos Athénaeben, Theagenes Megarában, Dionysios Syrakusaeen.« ¹⁾

A tyrannos mindig küzd a gazdagok ellen. Megarában Theagenes meglepi a környéken a gazdagok csapatját és leöleti őket. Kumaeben Aristodemos eltörli az adósságokat, megfosztja a gazdagokat földjeiktől és a szegények között osztja el. Ép úgy cselekedett Nikoklés Sikyonban, Aristomachos Argosban. Mindezeket a tyrannosokat az írók igen kegyetleneknek rajzolják; nem valószínű, hogy természetüknél fogva voltak olyanok, de azokká lettek szorult helyzetükben, melybe az által jutottak, hogy a szegényeknek földeket vagy pénzt kellett osztogatniok. Csakis az által tarthatták fenn magokat hatalmukban, hogy a tömeg vágyait kielégítették és hogy szenvedélyeit dédelgették.

A görög községi államok tyrannosa oly személy, kihez hasonlót mai nap elképzelni nem vagyunk képesek. Az oly ember, a ki alattvalói közepette él, minden közvetítő és minden minister nélkül, és a ki őket közvetetlenül sújtja. Állása nem oly kimagasló és független, mint azt egy nagy állam fejedelménél látjuk. Megvannak benne a magánembernek minden aprólékos szenvedélyei: nem érzéketlen az elkobzásból folyó haszon iránt; átengedi magát a haragnak és a személyes bosszú-vágynak; fél; tudja, hogy ellenségei közelében vannak és hogy a közvélemény helyesli a gyilkosságot, ha az tyrannost ér. Ebből sejthetjük, milyen lehetett az ily férfinak a kormányzása. Két vagy három tiszteletreméltót kivéve, a tyrannosok, a kik a negyedik és a harmadik században minden görög városban felülkerekedtek, csak

¹⁾ Aristot. *Polit.* V, 8, 2—3; V, 4. 5.

úgy uralkodtak, hogy a tömegnek legelvetemedettebbjeinek kedveztek, lesújtva kegyetlenül mindazokat, a kik születésök-, gazdagságuk- és érdemeiknél fogva kitűntek. Hatalmuk korlátlan volt; a görögök beláthatták, hogy a köztársasági kormány-forma, mihelyt a személyes jogok iránt elegendő tiszteletet nem tanúsít, mily könnyen változik át despotismussá. A régiek oly nagy hatalommal ruházták fel az államot, hogy a mely pillanatban a tyrannos vette kezébe ezt a mindenhatóságot, az embereknek semmiféle biztosítékuk nem volt ellenében és ő törvényes ura lett életüknek és vagyonuknak.

XIII. FEJEZET.

Spárta forradalmai.

Nem szabad azt hinnünk, hogy Spárta tíz századon át anélkül élt, hogy forradalmakat nem látott volna. Thukydides ellenkezőleg azt mondja, »hogy meghasonlásai következtében többet szenvedett, mint bármely más görög községi állam.«¹⁾ Ezeknek a belviszályoknak a története, igazán mondva, kevésbé ismeretes előttünk; de az onnan van, hogy Spárta kormányában szabály és szokás volt, hogy magát a legmélyebb titokszerűséggel vette körül.²⁾ A küzdelmek legnagyobb részét, melyek nyugtalanították, eltitkolták és a feledésnek adták; a mennyit tudunk, az is elég, hogy elmondhassuk, hogy, habár Spárta története észrevehetőleg eltér is más községi államok történetétől, ő is ép úgy átélte a forradalmak ugyanazon sorát.

¹⁾ Thukyd. I, 18.

²⁾ Thukyd. V, 68.

A dórok már akkor néptestületet képeztek, midőn Peloponnesosba betörték. Mi birta őket hazájuk elhagyására? Valjon egy idegen népnek a betörése vagy bellázadás? Nem tudjuk. Csak az bizonyos, hogy, a dór nép e föllépésekor, náluk a *gens* régi kormányformája már eltűnt volt. Már nem vehető ki náluk a család ama régi szervezete; már nem találjuk többé a patriarchalis uralom vonásait, nem többé a vallási nemesség nyomait, sem pedig az örökölt clientelát; csakis egyenlő rangú harczosokat látunk egy király alatt. Valószínű tehát, hogy az első társadalmi forradalom már lezajlott vagy Dorisban, vagy útközben, míg Spártáig jutottak. Ha a kilenczedik századbéli dór társadalmat az ugyanazon korszakbéli ión társadalommal összehasonlítjuk, azt vesszük észre, hogy amaz már jóval előbbre haladt a változások sorában. Az ión faj csak később lépett a forradalmak útjára; az is igaz, hogy azokon sokkal gyorsabban átesett.

Habár a dóroknak Spártába való bejövetelükkor nem volt meg többé a *gens*-féle kormányzatuk, még sem szabadulhattak meg tőle annyira, hogy meg nem őrizték volna annak némely intézményét, például az atyai örökség felosztathatatlanságát és elidegeníthetetlenségét. Ezek az intézmények a spártai társadalomban csakhamar egy aristokrátiát állítottak vissza.

Minden hagyomány azt mutatja, hogy abban a korszakban, mikor Lykurgos föllépett, két osztály volt a spártaiak között, és hogy ezek folytonosan küzdöttek egymással.²⁾ A királyságnak természetes hajlama volt, hogy az alsóbb osztályt pártfogolja. Lykurgos, ki nem volt király,

¹⁾ Plut. *Lykurg.* 8.

»a jobbak élére állott,«¹⁾ kényszerítette a királyt, hogy esküt tegyen le, mely hatalmát csökkentette; oligarchikus senatust szervezett és végre, Aristoteles kifejezése szerint, kieszközölte, hogy a tyrannis aristokratiává változott.²⁾

Némely régi és sok modern író magasztaló előadása Spárta intézményeinek bölcsességéről, változhatatlan boldogságáról, jogegyenlőségéről, közös életéről, ne vezessen bennünket tévútra. A világnak minden városa közöl talán épen Spárta az, a hol az aristokratia a legdurvábban uralkodott és a hol legkevésbé ismerték az egyenlőséget. A földek egyenlő felosztásáról beszélni sem szabad; ha ezt az egyenlőséget valaha behozták is, annyi bizonyos, hogy azt meg nem tartották. Mert Aristoteles idejében, »az egyiknek iszonyú nagy birtoka, a másiknak semmije, vagy majdnem semmije sem volt; Lakoniában alig volt ezer birtokos.«³⁾

Mellőzzük a helotákat és a lakonokat, és csak a spartiaták társadalmát vizsgáljuk: itt csak egymás fölött álló osztályokat találunk. Először is itt vannak a *neodamodesek*, a kik, úgy látszik, régi felszabadított rabszolgák;⁴⁾ továbbá az *epeunaktesek*, a kiket azért vettek fel a spartiaták közé, hogy a háború által okozott ürt betöltsék;⁵⁾ valamivel magasabb rangban szerepelnek a *mothakesek*, a kik, nagyon hasonlítva a házi cliensekhez, urukkal éltek, kiséretét képezték, foglalkozásaiban, munkáiban, ünne-

1) Plut. *Lykurg.* 5: τοὺς ἀρίστοντος προσηγγε.

2) Aristot. *Polit.* V, 10, 3 (ed. Didot. 589. 1.)

3) Aristot. *Polit.* II, 6, 18 és 11. V. ö. Plut. *Agis.* 5.

4) A prienei Myron a »Μεσσηνιαζή« szerzője» Athenaeosnál, VI., 271. lap.

5) Theopompos Athenaeosnál VI.

peiben résztvettek és oldala mellett harczoltak.¹⁾ Jött azután a fattyúk osztálya, *νόθοι*, a kik valódi spártiatáktól származtak, de a kiket a vallás és a törvény távoltartott tőlük;²⁾ továbbá még egy osztály, melyet alsóbb rangúnak neveztek, *ὑπομειόνες*,³⁾ a kik valószínűleg a családoknak az örökségből kitagadott ifjabb ágai voltak. Végre mindezek fölött kiemelkedett az aristokratikus osztály, mely az úgynevezett egyenlő rangúakból, *ὅμοιοι*, állott. Ezek az emberek valóban egyenlő rangúak voltak egymás között, de sokkal fölebb állottak, mint a többi. Ez osztály tagjainak a számát nem tudjuk, annyi bizonyos, hogy nagyon is meg volt szorítva. Egyszer ellenségeik egyike egy nyilvános téren megszámlálta őket és azt találta, hogy csak hatvanan vannak egy négy ezer emberből álló tömeg között.⁴⁾ Ezek az egyrangúak egyedül vettek részt a községi állam kormányában. »Ezen az osztályon kívül lenni, így szól Xenophon, annyi, mint a politikai testületen kívül állani.«⁵⁾

Demosthenes azt mondja, hogy, a ki az egyrangúak osztályába jut, már egyedül ez által a kormánynak egyik urává lesz.⁶⁾ »Egyrangúaknak nevezik őt, így szól tovább, mert az oligarchia tagjai között egyenlőségnek kell uralkodnia.«

Csak ezeknek az *egyrangúaknak* volt teljes polgári joguk. Ezek egyedül képezték Spártában az úgynevezett populust, azaz a politikai testületet. Ebből az osztályból

¹⁾ Athenaeos, VI, 162; Plut. *Kleomenes*, 8; Aelian. XII, 43.

²⁾ Aristot. *Polit.* VIII, 6; (V, 6); Xenoph. *Hellen.* V, 3, 9.

³⁾ Xenoph. *Hellen.* III, 3, 6.

⁴⁾ Xenoph. *Hellen.* III, 3, 5.

⁵⁾ Xenoph. *Resp. Lak.* 10.

⁶⁾ Demosth. *In Leptinem*, 167.

választották szavazás útján a 28 senatort. Ha valaki a Senatusba bejutott, a spártai hivatalos nyelven azt mondták, hogy elnyerte a *derékség jutalmát*.¹⁾ Nem tudjuk azt, hogy milyen érdem, milyen születés, milyen gazdagság kivántatott meg ehhez a derékséghez. Annyit tudunk, hogy a születés nem volt elegendő, mert legalább látszólag választás volt;²⁾ hihető, hogy a gazdagságot nagyba vették oly városban, »melynél nagy mértékben megvolt a pénzvágy és a hol a gazdagoknak minden meg volt engedve.«³⁾

Akármiképen áll is a dolog, a senatoroknak, a kik elmozdíthatatlanok voltak, nagy tekintélyük volt, mert Demosthenes azt mondja, hogy mihelyt valaki a senatusba jut, a tömegnek kényúrává lesz.⁴⁾ Ez a senatus, a melyben a királyok egyszerű tagok voltak, az államot az aristokratikus testületek szokott eljárása szerint kormányozta; az évi hatóságok, melyeknek megválasztása közvetve az ő hatásköréhez tartozott, az ő nevében korlátlan hatalmat gyakoroltak. Spártának e szerint köztársasági kormányformája volt, sőt a demokrátiának minden külszíne megvolt; voltak király-papjai, évi tisztviselői, tanácskozó senatusa, népgyűlése. De ez a nép nem volt más, mint két-három száz ember összejövele.

Ilyen volt Lykurgos után és különösen az *ephorosok* behozatala után a spártai kormány. Néhány gazdag emberről álló aristokratia vas-járom alatt tartotta a helotákat,

¹⁾ Ἀθλον vagy νικητήριον τῆς ἀρετῆς. Aristot. Polit. II, 16, 15; Demosth. In Leptinem, 107; Plut. Lykurg. 26.

²⁾ Aristot. Polit. II, 6, 18; ezt a választási módot gyermekiesnek mondja, παιδαγωγικός; Plutarchos leírja azt, Lykurg. 26.

³⁾ Aristot. Polit. II, 6, 5; V, 6, 7.

⁴⁾ Demosth. In Leptinem, 107; Xenoph. Resp. Lak. 10.

lakonokat, sőt a spártiaták legnagyobb részét is. Erélyességével, ügyességével, csekély lelkiismeretességével és, mert erkölcsi törvényekkel nem nagyon törődött, öt századon át tudta magának biztosítani a főhatalmat. De elkeseredett gyűlölséget keltett és sok lázadást kellett elnyomnia.

A heloták összeesküvéséről sem szólhatunk. Mindezek a dolgok, a mi a spártaiakat illeti, ismeretlenek előttünk; a kormány sokkal ügyesebb volt, mintsem hogy nem iparkodott volna még emléküket is elnyomni. Mindazonáltal van egynehány, melyeket a történet el nem feledhetett. Tudjuk, hogy azok a gyarmatosok, kik Tarantumot alapították, spártaiak voltak, kik a kormányt fel akarták forgatni. Tyrtaios költő csacskasága elárulta Görögországnak, hogy a messeniai háborúk alatt egy párt összeesküdött, hogy a földek felosztását kierőszakolja.¹⁾

Spártát csak az mentette meg, hogy az alsóbb osztályok között szélsőségig menő elkülönítést tudott behozni. A heloták nem tudtak megférti a lakonokkal, a mothokesek megvetették a neodamodeseket. Semmiféle szövetkezés nem volt lehetséges és az aristokratia katonai nevelésénél és tagjainak szoros összetartásánál fogva mindig elég erős volt, hogy az ellenség minden egyes osztályával szembe szállhatott.

A királyok megkísérelték azt, a mit egy osztály sem volt képes kivinni. Mindazok közülök, a kik alárendeltségükből, a melyben az aristokratia őket tartotta, kimene-külni óhajtottak, az alsóbb rendű osztályoknál kerestek támaszt. A méd háborúk alatt Pausanias azt tervezte, hogy a királyságot és egyúttal az alsóbb osztályt kiemeli aláren-

¹⁾ Aristot. *Polit.* V, 6, 2.

deltségéből az által, hogy megdönti az oligarchiát. A spártiáták megölették, avval vádolva őt, hogy alattomos összeköttetése van a perzsák királyával; valószínűleg igazi bűntette az volt, hogy a helóták felszabadítására gondolt.¹⁾ Látjuk a történetben, hogy mily sok királyt számkivetésbe űztek az *ephorosok*; e büntetésnek okát könnyen eltalálhatjuk és Aristoteles meg is mondja azt: »Spárta királyai, hogy az *ephorosokkal* és a senatussal szembeszállhassanak, démagogosokká lettek.«²⁾

397-ben egy összeesküvésnek kellett volna ezt az oligarchikus kormányt megdöntenie. Valami Kinadon, ki nem tartozott az egyrangúak osztályához, volt az összeesküvés feje. Valahányszor valakit a titkos szövetségbe be akart fogadni, elvitte a köztérre és megszámláltatta vele a polgárokat; számuk — belefoglalva a királyokat, *ephorosokat*, senatorokat is — mintegy hetvenre rúgott. Kinadon akkor így szólott hozzá: »Ezek az emberek itt a mi ellenségeink; ellenben a többiek mind, kik a tért ellepik, számra nézve négyezernél többen, a mi szövetségeseink.« És hozzá tette: »Ha a vidéken egy spártiátával találkozol, tekintsed azt ellenségednek és uradnak; a többi emberek mind barátaink.« A helóták, lakonok, neodamodesek és a *ὑπομειόμενοι* ez egyszer mind egyesültek és Kinadonnak czinkostársai voltak: »mert mindnyájan«, így szól a történetíró, »annyira gyűlöltek uraikat, hogy egy sem volt közöttük, a ki meg nem vállotta volna, hogy reá nézve kellemes volna, ha azokat egészen nyersen felfalhatná.« De a spártai kormányt bámulatosan szolgálták: titok nem volt előtte. Az *ephorosok* azt

¹⁾ Aristot. *Polit.* V, 1, 5; Thukyd. I, 13, 2.

²⁾ Aristot. *Polit.* II, 6, 14.

állították, hogy az áldozati marhák beleiből tudták meg az összeesküvést. Nem hagytak időt az összeesküvőknek cselekvésre: kézrekerítették és titkon kivégeztették őket. Az oligarchia még egyszer megmenekült. ¹⁾

E kormány javára az egyenlőtlenség folyton nőtt. A peloponnesosi háború és az ázsiai hadjáratok sok pénzt hoztak Spártába; de az ott nagyon egyenlőtlenül oszlott szét a nép között; csak azok gazdagodtak meg, a kik már úgyszólván gazdagok voltak. Ugyanakkor a kisbirtok is eltűnt. A birtokosok száma, a kik még Aristoteles idejében ezren voltak, egy századdal utána százra apadt le. ²⁾ A föld csak egyesek kezében volt, és azonfelül nem volt sem ipar, sem kereskedelem, hogy a szegénynek valami munkát juttathattak volna, a gazdagok pedig rabszolgákkal műveltették rengeteg földeiket. Az egyik részen volt néhány ember, a kié volt minden, a másik részen nagy számú tömeg, a melynek épenséggel semmije sem volt. Plutarchos Agisnek és Kleomenesnek életrajzában, bemutatja nekünk a spártai társadalom képét: látunk ott zabolátlan pénz-vágyat, mely mindent háttérbe szorít; némelyeknél fényűzést, elpuhultságot, a vágyat vagyonát a végtelenségig gyarapíthatni; ezenkívül semmi mást, mint nyomorúlt, szűkölködő, politikai jogoktól megfosztott, a községi államban semmi értékkel nem bíró, irigy, gyűlölködő tömeget, a melyet a társadalmi állapot arra kárhoztatott, hogy forradalom után áhitozzék.

Midőn az oligarchia a dolgokat így a legeslegvégső határig hajtotta, kikerülhetetlen volt a forradalom, és a demokratia, melyet oly sokáig féken tartottak, kellett hogy végre szétörje korlátait. Előre látható, hogy oly hosz-

¹⁾ Xenoph. *Hellen.*, III, 3.

²⁾ Plut. *Agis*, 5.

szantartó elnyomatás után a demokratia nem szorítkozhatott a politikai újításokra, hanem hogy az első csapással a társadalmi újításokhoz kellett nyúlnia.

Az igazi spártiaták csekély száma (nem voltak többen, oda számítva a különböző osztályokat mind, hét száznál) és a jellemek hanyatlása, mely a hosszú elnyomatásnak a következménye, voltak az okai, hogy nem az alsóbb osztályiak adták az első jelt a változásokra. Egy király adta meg. Agis ezt az elkerülhetetlen forradalmat törvényes eszközökkel kísérlette meg befejezni: ez növelte vállalkozásának nehézségeit. A senatusnak, azaz magoknak a gazdagoknak két törvényjavaslatát terjesztette be, t. i. az adósságok eltörlését és a földek felosztását. Nem kell nagyon csodálkoznunk, hogy a senatus ezeket a javaslatokat nem vetette el; Agis bizonyára megtette intézkedéseit, hogy azokat elfogadják. De mihelyt meg voltak szavazva, keresztül is kellett azokat hajtani; már pedig az ily természetű újításokat oly nehéz keresztülvinni, hogy még a legvakmerőbbek is elbuknak. Agis, minthogy eljárásában az ephorosok gátolták, kénytelen volt a törvényes utat elhagyni: letette az ephorosokat, és önhatalmúlag másokat nevezett ki; azután felfegyverezte párthiveit és egy évig tartó rémuralmat hozott be. Ez alatt az idő alatt keresztülvihette az adósságokról szóló törvényét és elégethette a hitelezők kötvényeit a közpiaczon. De nem volt már ideje, hogy a földet is felosztassa. Nem tudjuk, valjon habozott-e e tekintetben Agis és valjon megijedt-e saját művétől, vagy talán az oligarchia ügyes vádakát terjesztett ellene, elég az hozzá, hogy a nép mindenkorra elhagyta őt és bukni engedte. Az ephorosok nyakát szegték és visszaállították az aristokratikus kormányt.

Kleomenes újra elővette Agis terveit, de sokkal nagyobb ügyességgel és sokkal kevesebb lelki furdalással. Először is leölette az ephorosokat, bátran elnyomta a hatóságot, mely egyaránt gyűlöletes volt a királyok és a nép-párt előtt, és földönfutókká nyilvánította a gazdagokat. Ez államcsiny után keresztülhajtotta a forradalmat, elhatározta a földek felosztását és négy ezer lakóninak polgári jogot adott. Méltó a megemlítésre, hogy sem Agis, sem Kleomenes nem vallották be, hogy forradalmat üznek, és hogy mind a kettő Lykurgosra, a régi törvényhozóra hivatkozva, azt állította, hogy Spártát régi szokásaiba helyezik vissza. Bizonyára Kleomenes alkotmánya nagyon eltért amazoktól. A király valóban korlátlan úr volt; semmiféle más hatalom nem ellensúlyozta az övét; tyrannosok módjára uralkodott, kik akkortájt több görög városban voltak, és Spárta népe, megelégedvén azzal, hogy földeket kapott, úgy látszik, nagyon keveset gondolt a politikai szabadsággal. Ez az állapot nem tartott sokáig. Kleomenes a demokratikus kormány-formát ki akarta terjeszteni az egész Peloponnesosra, a hol Aratos éppen e korszakban azon működött, hogy a szabadságnak és a bölc arisztokrátiának kormányát alapítsa meg. Minden városban mozgott a nép-párt Kleomenes nevében, mert reménylette, hogy, valamint a spártaiak, úgy ők is megnyerhetik az adósság eltörlését és a földek felosztását. Az alsó osztályoknak ez a váratlan lázadása volt az, mely Aratost tervei megváltoztatására kényszerítette; azt hitte, hogy Makedoniára számíthat, a melynek királya, Antigonos Doson, éppen akkor azt a politikát követte, hogy mindenütt a tyrannosok és a nép-párt ellen küzdött; azért tehát ezt behozta Peloponnesosba. Antigonos és az achajaiak légyózték Kleomenest Sellasianál.

A spártai demokratia ismét le volt verve és a makedoniaiak helyreállították a régi kormányt. (Kr. e. 222-ik évben.)

De az oligarchia nem tarthatta magát többé. Hoszsantartó zavarok állottak be, az egyik évben három ephoros, kik kedvesek voltak a nép-párt előtt, lemészárolták két tisztársukat: a következő évben az öt ephoros az oligarchiai párthoz tartozott; a nép fegyvert ragadott és megölte mind. Az oligarchia nem akart királyokat, a nép pedig akart; választottak egyet, és pedig a királyi családon kívül, a mit azelőtt sohasem láttak Spártában. Ezt a Lykurgos nevű királyt kétszer fosztották meg trónjától, először a nép, mert nem akarta a földeket felosztani, másodszor az arisztokratia, mely gyanakodott, hogy fel akarja azokat osztani. Nem tudjuk, minő véget ért; de utána Spártában egy tyrannost látunk, Machanidast: világos bizonyítéka annak, hogy a nép-párt kerekedett felül.

Philopoemen, a ki az achajai szövetség élén mindenütt hadat viselt a demokratikus tyrannosok ellen, legyőzte és megölte Machanidast. A spártai demokratia azonnal egy tyrannost, Nabist, fogadott el. Ez minden szabad embernek megadta a polgári jogot, még a lakonokat is a spártiákkal egyenlő rangra emelte; sőt annyira ment, hogy még a helotákat is felszabadította. A görög városok tyrannosainak szokása szerint a szegények fejévé lett a gazdagok ellen; »földönfutóknak nyilvánította és kivégeztette azokat, a kiket gazdagságuk a többiek fölé emelt.«¹⁾

Ennek az új demokratikus Spártának nem hiányzott a nagysága; Nabis Lakoniában oly rendet hozott be, a miyet már régóta nem láttak; Spártához csatolta Messeniát,

¹⁾ Polyb. XIII, 6; XVI, 12; T. Liv. XXXII, 38, 40; XXXIV, 26, 27.

Arkadiának egy részét és Elist. Elfoglalta Argost. Hajóhadat szervezett, a mi nagyon eltért a spártai arisztokratia régi hagyományaitól; hajóhadával minden sziget fölött uralkodott, melyek Peloponnesost körülveszik, és hatalmát egész Krétáig kiterjesztette. Mindenütt támogatta a démokrátiát; mihelyt Argosnak urává lett, első gondja volt, hogy a gazdagok birtokait elkobozza, az adósságokat eltörölje és a földeket felosztja. Polybiosból láthatjuk, mily nagy gyűlöletet táplált az achajai szövetség ez ellen a démokrata tyrannos ellen. Ez a szövetség birta reá Flaminiust, hogy háborút indítson ellene Róma nevében. Tíz ezer lakoniai, ide nem számítva a zsoldosokat, ragadott fegyvert, hogy Nabist megvédje. Egy vereség után ő békét akart kötni; a nép ellenezte azt, annyira összeforrt a tyrannos ügye a démokratiaéval! A győztes Flaminius elvette tőle hadi erejének egy részét, de meghagyta továbbra is Lakoniában uralkodónak, vagy azért, mert kézzelfogható volt a lehetetlenség Lakoniába a régi kormányformát behozni, vagy hogy Rómának érdekében volt, hogy legyen néhány tyrannos, a ki az achajai szövetséget ellensúlyozza. Nabist később egy aetoliai ember ölte meg; de halála nem hozta vissza az oligarchiat; a változásokat, a melyek a társadalmi állapotban végbementek, utána is fentartották; és Róma maga is vonakodott Spártát régi állapotába visszahelyezni.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A municipalis kormány-forma eltűnt.

I. FEJEZET.

Új hitbeli meggyőződések ; a philosophia megváltoztatja a politika szabályait.

A megelőző részekben láttuk, miképen alakult a községi kormányforma a régieknél. Egy igen régi vallás alapította kezdetben a családot, később a községi államot; behozta kezdetben a házi jogot és a *gens* kormányzatát, később a polgári törvényeket és a municipalis (községi) kormányzatot. Az állam szorosan a valláshoz volt kötve; tőle származott és vele összevegyült. Ez volt az oka, hogy az eredeti községi államban a politikai intézmények vallási intézmények voltak; az ünnepek a cultus szertartásai voltak; a törvények a szent formulák; a királyok és hatóságok papok. Ez volt az oka azonkívül, hogy a személyes szabadság ismeretlen volt, és hogy az ember még saját lelkiismeretét sem volt képes a községi állam mindenhatósága alól kivonni. Ez volt az oka végre, hogy az állam egy városnak határai közé volt szorítva, és sohasem volt képes azt a körvonalat átlépni, melyet nemzeti istenei kezdetben körülötte vontak. Minden községi államnak nemcsak saját politikai függetlensége volt, hanem saját cultusa meg saját törvénykönyve is. A vallás, a jog, a kormányzat mind municipalis volt. A községi állam volt az egyedüli életerő; semmisem volt sem fölötte, sem alatta; nem volt sem nemzeti egység, sem személyes szabadság.

Hátra van még, hogy megmondjuk, miképen tűnt el

ez a kormány-forma, az az, hogy miután az emberi társulás elvei megváltoztak, a kormány, a vallás, a jog hogyan vetköztették ki a községet ama jellegéből, melylyel az ókorban birt.

A politikai kormányzásnak, melyet a görögök és a rómaiak teremtettek, a bukása két főokra vezethető vissza. Az egyik az erkölcsi és szellemi működés rendéhez, a másik a physikai cselekedetek rendéhez tartozik; az első a hitbeli meggyőződések átalakulása, a másik a római foglalás. Ez a két nagy tény egy időből való; együttesen fejlődött és érlelődött öt századon át, melyek időszámításunkat megelőzik.

Az eredeti vallás, a melynek jelképe a tűzhely ingatlan köve és az elődök sírja volt, a vallás, mely a régi családokat alapította, később a községi államot szervezte, az idővel együtt megváltozott és elvénült. Az emberi szellemi növekedett erejében és új hitet képezett magának. Fogalmakat kezdtek nyerni az anyagtalan természetről, a szellemi világról; határozottabb lett az emberi lélekről való ismeret és majdnem ugyanazon időben az emberi lélekben egy isteni szellemről való tudat ébredt fel.

Hogy is lehetett akkor már gondolni az első korszak istenségeire, a halottakra, kik sirjaikban éltek, azokra a Lares istenekre, kik emberek voltak, azokra a szent ősökre, kiket folytonosan étkekkel kellett táplálni? Az ilyen hit épen lehetetlenné vált. Az ilyen hitbeli meggyőződések nem állottak többé az emberi szellem színvonalán. Igaz ugyan, hogy ezeket a bal-véleményeket, bármily durvák voltak is azok, a köznép lelkéből nem lehetett oly könnyen kitépni; sokáig uralkodtak még ottan; de azok az emberek, a kik elmélkedtek, már az ötödik században, a mi időszámításunk előtt, megszabadultak ezektől a tévedésektől. Másképen

fogták fel a halált; némelyek a teljes megsemmisülésben hittek, mások egy jövődő teljesen szellemi életben, a lelkek világában; de semmiesetre sem helyeselték többé azt a tant, mely szerint a halott sírjában él, és a neki nyújtott adományokkal táplálkozik. — Sokkal magasabb fogalmat kezdtek magoknak alkotni az istenségről, semhogy tovább azt hihették volna, hogy a halottak istenek. Ellenkezőleg azt képzelték, hogy miután a lélek a testből távozik, az Elysiumba jut, hogy ott vagy jutalmát vegye jótetteiért, vagy büntetését elkövetett bűneiért; és nevezetes haladás az, hogy az emberek között csakis azokat istenítették, a kiket vagy az elismerés, vagy a hizelgés az emberiség fölé helyezett.

Az istenségről való fogalom a szellem nagyobb hatalmának hatása alatt lassankint átváltozott. Azt a fogalmat, a melyet az ember először ama láthatatlan erőre ruházott, melyet magában érzett, most azon hasonlíthatatlanul nagyobb hatalmakra vitte át, melyeket a természetben látott, még oda nem jutott, hogy fölemelkedjék azon lény felfogására, mely a természeten kívül és fölötte van. Akkor mindazok, kik gondolkodtak, a Lareseket és Herosokat nem imádták többé.

A mi a tűzhelyet illeti, melynek csakis annyiban volt értelme, a mennyiben a halottak tiszteletéhez fűződött, az szintén elvesztette bűvös erejét. Továbbá is volt még minden házban házi tűzhely, hogy azt üdvözljék, imádják és libátiót áldozzanak neki; de ez nem volt egyéb a szokás cultusánál, a melyet semmiféle hit nem élesztett többé.

A városok tűzhelye vagy prytaneumja észrevétlenül szintén úgy elvesztette hitelét, mint a házi tűzhely. Nem tudták többé, hogy mit jelent; elfelejtették már, hogy a

prytaneumnak folyton égő tüze az elődök, alapítók, nemzeti herosok láthatatlan életét jelképezte. Még tovább is élesztették e tüzet, rendezték a közös ebédet, énekelték a régi hymnusokat: üres szertartások, a melyektől nem mertek megszabadulni, de a melyeknek értelmét senki sem értette többé.

Még a természet istenségei is, kiket tűzhelyeik közepébe hoztak, megváltoztatták jellegüket. Miután kezdetben csak házi istenekké, később községi istenekké lettek, még tovább is átalakultak. Az emberek végre kezdték észrevenni, hogy a különböző lények, kiket Jupiter néven szólítottak, egy és ugyanazon lény lehet; így volt ez a többi istenekkel is. A lélek megdöbbszent az istenségek e sokasága fölött és érezte szükségét annak, hogy számukat leszállítsa. Felfogták, hogy ezek az istenek nem tulajdonai külön-külön minden egyes családnak, vagy városnak, hanem, hogy az egész emberi neméi és hogy a mindenség fölött öröködnék. A költők városról-városra jártak és a város régi hymnusai helyett új énekekre tanították őket, a melyekben nem volt szó a Lares-istenekről, sem pedig a város istenségeiről, de a melyek legendákat tartalmaztak a föld és az ég nagy isteneiről; és a görög nép elfelejtette régi házi vagy nemzeti isteneit ezen új költészet kedvéért, mely többé nem a valásnak, hanem a művészetnek és a képzelő erőnek szülöttje volt. Ugyanabban az időben, némely nagy szentély, mint pl. a delphii és a delosi, magához vonta az embereket és elfelejtette velök helyi cultusaikat. A rejtelmek (*mysteriumok*) és tanok, melyeket tartalmaztak, hazzászoktatták őket, hogy a városnak az üres és jelentéktelen vallását megvessék.

A szellemi változás így lassan és észrevétlenül ment végbe. Magok a papok sem fejtettek ki nagy ellenállást.

Minthogy ugyanis az emberek nem szüntek meg a meghatározott napokon áldozatokat bemutatni, úgy látszott előttük, hogy a régi vallás meg van mentve; az eszmék változhattak, a hit tönkremehehetett, csak a szertartásokat ne érje semmiféle bántalom. Így történt tehát, hogy, anélkül, hogy a külső gyakorlatok módosultak volna, a hitbeli meggyőződés megváltozott és hogy a házi és a községi vallás elvesztette minden befolyását a lélekre.

Azután fellépett a philosophia, és a régi politikának minden szabályát megdöntötte. Lehetetlen volt az emberek meggyőzéseihez nyúlni, anélkül, hogy kormányzatuk alapelveit ne érintették volna. Pythagoras, kinek némi homályos fogalma volt a legfelsőbb lényről, megvetette a helyi cultusokat, és az már elegendő volt, hogy a kormányzás régi módját elvesse és egy új társadalmat alakítani megkísértsen.

Anaxagoras felfogásában az *Ész* (*νοῦς*) tűnik fel, mint istenség, aki minden ember és minden lény fölött uralkodik. Eltérvén a régi hittől, a régi politikától is eltávozott. Mint-hogy nem hitt a prytaneum isteneiben, nemis teljesítette a polgár kötelességét; kerülte a gyűléseket és nem akart tisztviselővé lenni. Tana megtámadta az államot; az athénaiak halálra ítélték őt.

Ezután jöttek a sophisták és ezek nagyobb tevékenységet fejtettek ki, mint ama két nagy szellem. Ezek az emberek égtek a vágytól, hogy a régi tévedések ellen küzdhesenek. A küzdelemben, melylyel mindazt, a mi a múlté volt, megtámadtak, ép úgy nem kimélték az állam intézményeit, mint a vallás előítéleteit. Vizsgálták és megbeszélték bátran a törvényeket, melyek az államot és a családot kormányozták. Városról-városra jártak, új tanokat hirdetve,

tanítva nem épen a közönbösséget a jogos és a nem jogos iránt, hanem egy új jogosságot, mely nem oly szűk körű és nem oly kizárólagos, mint a régi volt, emberségesebb, észszerűbb és ment a megelőző korok formuláitól. Ez merész vállalat volt, mely a szemrehányásoknak és gyűlölködésnek egész fergetegét támasztotta fel. Vádolták őket, hogy nincsen vallásuk, sem erkölcsiségük, sem hazaszeretetük. Annyi igaz csak, hogy mindezeket a dolgokat illetőleg nem volt megállapodott tanuk és hogy azt hitték, hogy eleget tettek, ha az előítéletek ellen harcolnak. Megingatták azt, mint Plato mondja, a mi eddig mozdulatlan volt. A vallási érzésnek, valamint a politikának szabályát az emberi lelkiismeretbe helyezték, nem pedig az elődök szokásaiba, sem pedig a változhatatlan hagyományokba. Arra tanították a görögöket, hogy egy államnak kormányzására nem elegendő többé a régi szokásokra és a szent törvényekre hivatkozni, hanem, hogy az embereket rábeszélni és szabad akarataikra hatni kell tudni. A régi szokások ismerete helyett az okoskodás és a beszéd művészetét, a dialektikát, és a retorikát követték. Elleneseik mellett volt a hagyomány, mellettök az ékesszólás és a szellemesség.

Mihelyt az elmélkedés így fel volt keltve, az ember nem akart többé hinni, anélkül, hogy számon nem vette volna hitbeli meggyőződését, sem pedig kormányoztatni nem engedte magát, anélkül, hogy az intézményeket meg ne vitatta volna. Kétkelkedett régi társadalmi törvényeinek igazságosságában és más-más alapelvek tűntek fel előtte. Plato az egyik sophista szájába ezeket a szép szavakat adja: »Én titeket mindnyájatokat, kik itt jelen vagytok, úgy tekintelek, mintha egymás között rokonok volnátok. De a törvény, az ember zsarnoka, sok dologban erőszakot

követ el a természeten.« Így ellentétbe helyezni a természetet a törvénynyel és a szokással, annyi volt, mint megtámadni a régi politikának még alapját is. Hiába üzték el az athénaiak Protagorast, és égették el irományait, a csapás megtörtént; a sophisták tanításának eredménye rendkívüli volt. Az intézmények tekintélye eltűnt a nemzeti istenek tekintélyével együtt, és a szabad vizsgálódás szokása letelepedett a házakban és a nyilvános téren.

Sokrates, jóllehet nem helyeselte azt a visszaélést, melyet a sophisták a kétkedéssel üztek, mégis az ő iskolájából való volt. Valamint azok, úgy ő is elvetette a hagyomány uralmát, és hitte, hogy az erkölcsi magaviselet szabályai az emberek lelkébe vannak bevésve. — Csak abban különbözött, hogy ő ezt a lelket áhitatosan és avval a határozott vágygyal tanulmányozta, hogy megtalálja benne az igazságosság és a jó cselekvés kötelezettségét. Az igazságot föléje helyezte a szokásnak, a jogosságot a törvénynek. Felszabadította az erkölcsiséget a vallástól; előtte a kötelességet csak mint az istenek parancsát fogták fel; megmutatta, hogy a kötelesség alapelve az ember lelkében honol. Mindezekben a dolgokban, akár akarta, akár nem, hadat üzent az állam cultusainak. Hiába igyekezett ő minden ünnepélynél jelen lenni és az áldozatokban résztvenni; hitbeli meggyőződése és beszélgetései megczáfolták e magatartását. Új vallást alapított, mely épen ellenkezője volt az állam vallásának. Alapos volt tehát a vád, hogy »nem imádja azokat az isteneket, kiket az állam imád.« Kivégeztették, mert az ősök szokásait és hitét megtámadta, vagy, a mint ők mondták, mert megrontotta a jelen nemzedéket. Sokrates népszerűtlensége és polgártársainak elkeseredett haragja könnyen megmagyarázható, ha ennek az athénai

társadalomnak vallási szokásaira gondolunk, a hol annyi és oly hatalmas pap volt. De a forradalmat, a melyet a sophisták megindítottak, és a melyet Sokrates több mérséklettel újra kezdett, nem tartóztatta többé vissza egy aggnak a halála. A görög társadalom napról napra jobban felszabadította magát a régi hit és a régi intézmények hatalma alól.

Utána a philosophusok teljes szabadsággal vitatták meg az emberi társadalom alapelveit és szabályait. Plato, Kriton, Antisthenes, Speusippos, Aristoteles, Theophrastos és még sokan értekezéseket irtak a politikáról. Kutattak és vizsgáltak; az állam szervezésének nagy kérdései, a hatalomnak és az engedelmességnek, a kötelezettségnek és a jognak problémái nagyban igénybevették az emberi gondolkodást.

Kétségkívül a gondolat nem szabadulhatott meg könnyen a szokás fonta kötelékektől, Platón bizonyos pontokban még mindig uralkodnak a régi eszmék. Ideális állama még mindig az ókori község; szűk, korlátolt; nem fogadhat be többet öt ezer polgárnál. A kormányt nála még mindig a régi elvek szabályozzák; a szabadság egészen ismeretlen; a cél, melyet a törvényhozó magának kitűz, nem annyira az ember tökéletesbülése, mint inkább a társadalom biztosítása és nagysága. A család majdnem el van fojtva, hogy az állam vetélytársa ne lehessen. Az állam az egyedüli birtokos: egyedül csak az szabad; csak annak van vallása és hitelvei, és bárki nem úgy gondolkodik, mint az, annak el kell vesznie. Azonban mind ezek között az új eszmék is utat törnek magoknak. Plato is hirdeti, mint Sokrates és mint a sophisták, hogy az erkölcsiségnek és a politikának szabálya bennünk van, hogy a hagyomány semmi,

hogy az ész az, a mitől tanácsot kell kérni és hogy a törvények csak annyiban igazságosak, a mennyiben az emberi természetnek megfelelnek.

Ezek az eszmék sokkal pontosabbak Aristotelesnél. »*A törvény,*« így szól ő »*az ész.*« Ő azt tanítja, hogy nem azt kell kutatnunk, mi felel meg az ősök szokásainak, hanem azt, hogy mi jó magában véve. Hozzáteszi, hogy a mily mértékben halad az idő, ép oly mértékben kell változniok az intézményeknek is. Mellőzi az ősök iránt való tiszteletet: »Ős atyáink, akár a föld méhéből születtek, akár valami vizözönt éltek túl, minden valószínűség szerint ahhoz hasonlítottak, a ki mai nap a legközönségesebb és a legműveltebb az emberek között. Kézzelfogható botorság volna tehát az olyan népség meggyőződéséhez ragaszkodni.« Aristoteles, valamint a philosophusok mind, épen nem ismerte fel az emberi társadalom vallási eredetét; nem beszél prytaneumról; teljesen figyelmen kívül hagyta azt, hogy a helyi cultusok az államnak alapjait képezték. »Az állam, így szól ő, nem egyéb, mint az egyrangúak egyesülése, a kik közösen boldog és fáradalmak nélkül való életet keresnek.« A philosophus e szerint elveti a társadalmak régi alapelvét és új alapot keres, a melyre a társadalmi törvényeket és a haza eszméjét építhetné.¹⁾

A kynikus iskola később lépett föl. Az magát a hazát is tagadta. Diogenes dicsekedett, hogy sehol nincsen polgári joga, és Kratylos azt mondta, hogy hazája, a mi őt illeti, az volt, hogy mások véleményét megvetette. A kynikusok hozzátették a még akkor igen új igazságot, hogy az ember az egész világ polgára, és hogy a haza nem a városnak szűk

¹⁾ Aristot. *Polit.* II. 5, 12; IV, 5; IV, 7, 2; VII, 3 (VI, 4).

körfala. A községi hazaszeretetet előítéletnek tekintették és az érzelmek sorából kitörültek.

Undorból vagy megvetésből a philosophusok mindinkább visszavonultak a közügyektől. Sokrates még teljesítette polgári kötelességét; Plato megkísérlett munkálkodni az állam érdekében, működni reformálásával. — Aristoteles már sokkal közönbösebb volt, és a megfigyelő szerepére szorítkozott és az államot tudományos tanulmányai tárgyává tette. Az epikureusok nem gondoltak a közügyekkel: »ne nyulj oda, így szólt Epikuros, kivéve, ha valami felsőbb hatalom arra kényszerít.« A kynikusok még polgárok sem akartak lenni.

A stoikusok visszatértek a politikához. Zeno, Kleantes, Chrysippos számos értekezést irtak az állam kormányzásáról. De elvök nagyon is eltért a régi községi politikától. Ime mily szavakban adja elő egy régi író azokat a tanokat, melyeket irataik tartalmaznak. »Zeno a kormányzásról szóló értekezésében czélul tűzte ki magának kimutatni, hogy mi nem vagyunk egyik vagy másik démosnak, eme vagy ama városnak lakói, különleges jog és kizárólagos törvények által egymástól elválasztva, hanem hogy minden embert polgártársunknak kell tekintenünk, mintha mindnyájan egy démoshoz és egy községi államhoz tartoznánk.« ¹⁾ Ebből láthatjuk, mily utat futottak meg az eszmék Sokratestől Zenoig. Sokrates még kötelezettnek érezte magát, a mennyire tőle kitelhetett, az állam isteneit imádni. Plato még nem gondolt más kormány-formára, mint a községire. Zeno már kilép az emberi társadalom szűk határaiból. Megveti a megkülönböztetéseket, a melyeket az ókor

¹⁾ Pseudo Plut. *Fortuna Alexandri* 1.

vallása behozott volt. A mint a mindenség istenét felfogta, ép úgy egy olyan államról volt eszméje, melybe majd az egész emberi-nem bejut. ¹⁾

De ime még egy újabb alapelv. Midőn a stoicismus kiterjeszti az emberi társadalmat, felszabadítja az egyéniséget. A mint elutasítja magától az állam vallását, elveti egyszersmind a polgár szolgaságát is. Nem akarja, hogy az embert az államnak feláldozzák. Szorosan megkülönbözteti és elválasztja azt, a minek az emberben szabadnak kell maradnia, és legalább a lelkiismeretet szabadítja fel. Azt mondja az embernek, hogy magába kell szállnia, magában kell találnia a kötelességet, az erényt és a jutalmat. Nem tiltja el őt a közügyekkel való foglalkozástól; fel is szólítja arra, de inti, hogy főfoglalkozásának tárgya személyes tökéletesítése legyen, és hogy, bármilyen is a kormány, lelkiismeretének folyton függetlennek kell maradnia. Nagy elv, melyet az ókori község mindig félreértett, de mely hivatva volt, hogy egykor a politika legszentebb szabályainak egyikévé váljék.

Kezdték akkor megérteni, hogy vannak más kötelességek, mint az állam iránt való kötelességek, más erények, mint polgári erények. A lélek más tárgyakon csüng, mint a hazán. A régi községi állam oly hatalmas és oly zsarnok volt, hogy az ember ezt tette minden munkájának és minden erényének céljává. Az volt a szépnek és a jónak a szabálya, és a hősiesség csakis az ő érdekében létezett. De ime Zeno arra tanítja az embert, hogy van egy méltósága, de nem a polgári, hanem az emberi; hogy a törvény iránt való köte-

¹⁾ Az egyetemes állam eszméjét kifejezte Seneca, *ad Marciam*, 4; *De tranquillitate*, 14; Plut. *De exsilio*; Marc. Aurelius; »Mint Antoninusnak Róma a hazám; mint embernek a világ.«

lességén kívül, vannak még kötelességei maga irányában is, és hogy a legfőbb érdem nem a hazáért élni vagy halni, hanem hogy erkölcsösen éljünk és az istenségnek tessünk. Némileg önző erények ezek, a melyek bukni engedik a nemzeti függetlenséget és a szabadságot, de a melyek által az egyén méltóságában gyarapszik. A közügyet érdeklő erények veszendőbe mentek, de az egyéni erények kiválnak és napfényre jönnek. Ezeknek kezdetben küzdeniök kellett részint az általános romlottság, részint a zsarnokság ellen. De lassankint gyökeret vertek az emberiségben; később hatalommá váltak, a melylyel minden kormánynak számolnia kellett, és a politikai szabályoknak nagyon változniok kellett, hogy számukra is hely jusson.

Így változtak lassankint a hitbeli meggyőződések; a municipalis vallás, a községi állam alapja, eltűnt; vele a községi kormánynak is úgy, a mint azt a régiek felfogták, buknia kellett. Észrevétlenül kivonták magokat az emberek a kormányzatnak ama szigorú szabályai és ama korlátolt formái alól. Magasabb eszmék arra ösztönözték, hogy nagyobb társadalmakat alkossanak. Az egység felé vonzódtak; ez volt a két századnak, mely a kereszténység korszakát megelőzte, általános óhajta. Igaz, hogy a gyümölcs, melyet a szellemi forradalom terem, nagyon lassan érik. De majd, a római foglalatást tanulmányozva, meglátjuk, hogy az események ugyanabban a szellemben haladtak, mint az eszmék, hogy azok is, mint emezek, a régi községi kormányforma megbomlasztására törekedtek, és hogy a kormányzás új módját készítették elő.

II. FEJEZET.

A római hódítás.

Az első tekintetre feltűnőnek látszik, hogy az ezer-nyi görög és itáliai községi államok között találkozott egy, mely képes volt a többieket magának alávetni. Mindazonáltal ez a nagy esemény megmagyarázható azokból az egyszerű okokból, melyek az emberi dolgok menetét meghatározzák. Rómának bölcsesége, mint bölcsesség általában, abból állott, hogy az adott kedvező körülményeket kiaknázza.

A római foglалás művében két korszakot lehet megkülönböztetni. Az egyik összeesik azzal az idővel, midőn a régi községi szellem még igen erős volt; akkor kellett Rómának a legnagyobb akadályokat legyőzni. A második arra az időre esik, midőn a községi szellem már meggyengült; a foglалás akkor már könnyűvé vált és gyorsan ment végbe.

1. Néhány szó a római lakosság eredetéről.

Róma keletkezése és népe alkotó részei érdemesek a megemlékezésre. Ezek megmagyarázzák politikájának sajátos jellegét és ama kivételes szerepet, mely neki kezdetől fogva, más községi államok ezrei között jutott.

A római faj rendkívül vegyes volt. Első alkotórésze a latinok még pedig albaiak voltak; de ezek az albaiak magok is, a hagyományok szerint, melyek elvetésére semmiféle kritika fel nem jogosít bennünket, két egyesült, de össze nem forrt népségből állottak: az egyik a bennszülött faj volt, az igazi latinok; a másik idegen származású volt és

azt mondták róla, hogy Aeneassal, az alapító-pappal Trójából jött; ez minden valószínűség szerint, csekély számú volt, de tekintélyes volt cultusánál és intézményeinél fogva, melyeket magával hozott. ¹⁾

Ezek az albaiak, két faj vegyülete, alapították Rómát oly tájékon, a melyen már egy másik város állott, a görögöktől alapított Pallantium. De Pallantium népsége megmaradt az új városban, és ott a görög cultus szertartásait fenntartotta. ²⁾ Azonkívül volt még azon a tájékon, később a Capitolium helyén, egy Saturnia nevű város, a melyről azt mondták, hogy a görögök alapították. ³⁾

E szerint Rómában mindenféle faj egyesült és összevegyült: voltak ott latinok, trójaiak, görögök; nemsokára azután sabinusok és etruskusok. Lássuk a különféle dombokat: a Palatinus a latinok városa, miután Evandros városa volt; a Capitolinus, miután Hercules társainak tartózkodási helye volt, Tatiussabinusainak lakóhelye lett. A Quirinalis nevét a sabinus Quiritesektől, vagy a sabinus Quirinus nevű istentől vette. A Coeliust, úgy látszik, kezdetben etruskusok lakták. ⁴⁾ Róma nem látszott egy városnak, hanem több város szövetségének, a melyeknek mind-

¹⁾ Rómának trójai eredetéről általános volt a vélemény, még mielőtt Róma szakadatlan viszonyba lépett a kelettel. Egy öreg jós, jóslatában, mely a második pún háborúra vonatkozott, Rómát *trojuna* jelzővel illette. T. Liv. XXV, 12.

²⁾ T. Liv. I, 5, és 7. Verg. *Aen.* VIII, 117. Ovid. *Fast.* I, 579; Plut. *Quaest. Rom.* 76. Strabo, V, 3, 3. Dionys. I, 31, 79, 89.

³⁾ Dionys. I, 45; I, 85; Varro, *L. L.* V, 42. Verg. VIII, 358; Plin. *H. N.* III, 68.

⁴⁾ Az eredeti tribusok három nevéből (*Ramnes, Tities, Luceres*) a régiek mindig azt hitték, hogy az első latin, a második sabinus, a harmadik etruskus.

egyike már származásánál fogva egy másik szövetséghez tartozott. Középpont volt az, a hol latinok, etruskusok, sabellusok és görögök összetalálkoztak.

Első királya latin volt; a második a hagyomány szerint sabinus; az ötödik, a mint mondják, görög; a hatodik etruskus.

Nyelve a legkülönbözőbb elemek vegyüléke volt; a latin nyelv volt ugyan az uralkodó; de számos sabellus gyökér volt benne és sokkal több eredeti görög szót találunk, mint Közép-Italia bármely más szójárásában. A mi magát a nevét illeti, nem tudták, hogy melyik nyelvhez tartozott. Némelyek szerint Róma trójai szó, mások szerint görög szó; vannak okok, hogy azt latinnak higyjük, de némely régi írók azt etruskusnak tartják. ¹⁾

A római családnevek szintén nagyon különböző származásra vallanak. Augustus idejében még élt vagy ötven család, melyek, ősök során visszafelé haladva, Aeneas kíséreiig jutottak. ²⁾ Mások ismét Evandros arkadiai társai utódainak mondták magukat, és az e családból való emberek az emlékezetet túlhaladó idő óta czipőiken, megkülönböztető jelül, egy kis ezüst-keresztet viseltek. ³⁾ A Potitia és Pinaria nevű családok azoktól származtak, a kiket Hercules társainak neveztek, és származásukat bizonyította ez Istennek öröklött cultusa. ⁴⁾ A Tulliusok, Quinctiusok, Ser-

¹⁾ A tribusok három eredeti nevéből a régiek mindig azt hitték, hogy az egyik latin, a másik sabinus, a harmadik etruskus név.

²⁾ Dionys. I, 85: ἐκ τοῦ τρωικοῦ τὸ εὐγενέστατον νομιζόμενον, ἐξ οὗ γενεαὶ τινες ἔτι περιῆσαν εἰς ἐμὲ, πεντήκοντα μάλιστα οἶκοι. — V. ö. Juvenal. I, 99; Serv. *Ad Aen.* V, 117, 123.

³⁾ Plut. *Quaest. Rom.* 76.

⁴⁾ T. Liv. I, 7; IX, 29.

viliusok Albából jöttek e város elfoglalása után. Sok család nevéhez még egy vezetéknév is csatolt, mely idegen származására emlékeztetett; így voltak Sulpicius Camerinusok, Cominius Auruncusok, Sicinius Sabinusok, Claudius Regillensisek, Aquillius Tuscusok. A Nautia család trójai volt; az Aureliusok sabinusok voltak; a Caeciliusok Praenesteből jöttek; az Octaviusok Velitraeből származtak.

A legkülönbözőbb népségek e vegyülésének következménye az volt, hogy Rómának származási összeköttetései voltak mindazokkal a népekkel, melyeket ismert. Mondhatta magát latinoknak a latinokkal, sabinusoknak a sabinusokkal, etruskusoknak az etruskusokkal és görögnek a görögökkel.

Nemzeti cultusa szintén több végtelenül különböző cultusnak összefoglalásából állott, melyeknek mindegyike ismét e népek egyikéhez fűzte. Voltak görög cultusai, Evandros és Hercules tiszteletére; dicsekedett Róma, hogy nála van Trója palladiumja. Penatesei a latin Lanuvium városban voltak. Átvette kezdetben a sabinus-istennek, Consusnak, a cultusát. Egy másik sabinus-isten, Quirinus, annyira honossá lett nála, hogy azt Romulussal, alapítójával, egyesítette. Megvoltak nála azonkívül Etruriának istenségei, ünnepei, madárjósai, sőt papi jelvényei is.

Olyan időben, midőn senkinek sem volt joga résztvenni egy nemzet vallási ünnepélyeiben, ha születésénél fogva e nemzethez nem tartozott, a rómainak az az összehasonlíthatatlan előnye volt, hogy résztvehetett a latin ünnepekben, a sabinus és etruskus ünnepélyekben és az

olympiai játékokban.¹⁾ Már pedig a vallás igen hatalmas kapocs volt. Ha két városnak közös cultusa volt, rokonoknak mondták egymást; kötelesek voltak egymást szövetségesekül tekinteni és egymást segíteni; nem ismertek e régi időben más egyesülést, mint a melyet a vallás állapított meg. Róma valóban a legnagyobb gonddal is őrzött meg mindent, a mi a többi nemzetekkel való e becses rokonságának bizonyosságául szolgálhatott. A latinoknak bemutatta Romulusról szóló legendáit, a sabinusoknak a Tarpejáról és Tatiusról szóló legendáját; a görögöknek idézte régi hymnuszokat, melyek Evandros anyjának tiszteletére nála kezdettől fogva megvoltak, a melyeket már ugyan nem értett, de azért folyton elénekelt. Aeneas emlékét is a legnagyobb gonddal megőrizte; mert ha Evandros részéről a peloponnesosiak rokonának mondhatta magát, úgy Aeneas részéről rokona volt harmincznál több városnak, a melyek Italiában, Siciáliában, Görögországban, Thrakiában és Kis-Ázsiában voltak elszórva, melyeknek mind Aeneas volt az alapítójuk, vagy a melyek a tőle alapított városoknak gyarmatai voltak, és a melyeknek, következésképen, Rómával közös cultusuk volt. Láthatjuk ezt a háborúkon, melyeket Siciliában Karthago ellen és Görögországban Philippos ellen viselt, mennyire javára volt ez a régi rokonsága.

A római lakosság tehát több faj vegyülékéből állott, cultusa többféle cultusnak összessége, nemzeti tűzhelye pedig többféle tűzhely egyesülése volt. Majdnem az egyedüli

¹⁾ A rómaiak már jó korán törekedtek származásukat Trójára visszavezetni; lásd T. Liv. XXXVII, 37; XXIX, 12. Ép úgy már korán bizonyították rokonságukat Segesta városához. (Cic. *In Verrem* IV, 33; V, 47), Samothrakia szigetével (Serv. *Ad Aen.* III, 12), Peloponnesossal (Paus. VIII, 43), a görögökkel (Strabo V, 3, 5).

községi állam volt ez, a melyet községi vallása a többiektől mind el nem szigetelt. Érintkezett az egész Italiával és egész Görögországgal. Ugyszólván egy nép sem volt, melyet tűzhelyéhez nem bocsáthatott volna.

2. Róma első növekedése (Kr. e. 753—350-ig).

Ama századok folyamán, a midőn a községi vallás mindenütt még életerős volt, Róma szerinte szabályozta politikáját.

Mondják, hogy az új községi államnak első tette volt a sabinus nők elrablása: Ez olyan legenda, mely valószínűtlennek látszik, ha arra gondolunk, mily szent volt a házasság a régieknél. De főlebb azt láttuk, hogy ez a községi vallás tiltotta a házasságot a különböző államokból való személyek között, kivéve, hogy ha a két államot egymáshoz származás köteléke vagy közös vallás fűzte. Ezeknek az első rómaiaknak volt házassági joguk Albával, a honnan származtak, de nem volt a többi szomszéd népekkel, a sabinusokkal. Az, a mit Romulus első sorban megszerezni akart, nemis a néhány nő volt, hanem a házassági jog, azaz hogy joga legyen rendes érintkezésbe lépni a sabinus népséggel. E czélból közöttte és a között valami vallási kapcsot kellett létrehoznia; elfogadta tehát a sabinus-istennek, Consusnak a cultusát és megülte ünnepét. A hagyomány azt teszi hozzá, hogy az ünnep alatt elraboltatta a nőket; ha így lett volna, a házasságot nem lehetett volna szent szertartással megtartani, mivelhogy az első és a legszükségesebb cselekmény a házasságnál a *traditio in manum* volt, azaz hogy a leányt atyja átadja leendő férjének; Romulus tehát így nem ért volna czélt. De a sabinusoknak és családjaiknak jelenléte a vallási

szertartásnál és részvételök az áldozásban oly kapcsolatot alapított a két nép között, hogy nekik a *connubium*ot nem lehetett visszautasítaniok. Nem volt szükség physikai elrablásra, a rómaiak fejedelme meg tudta szerezni a házassági jogot. Dionysios történetíró is, a ki a régi írókat és hymnusokat tanulmányozta, azt állítja, hogy a sabinus nők a legünnepélyesebb szertartások mellett keltek egybe a rómaiakkal, és ezt Plutarchos és Cicero bizonyítja.¹⁾ Méltó a megemlítésre, hogy a rómaiak emez első fellépésének az volt az eredménye, hogy ama korlátok, melyeket a községi vallás közöttük és a szomszéd nép között vont, összeomlottak. Hasonló legenda Etruriát illetőleg nem maradt reánk; de nagyon is bizonyosnak látszik, hogy Róma ezzel az országgal épen oly viszonyba lépett, mint Latiummal és Sabinummal. Volt tehát annyi ügyessége, hogy a cultus és a vér útján egyesüljön minden körülötte levő népekkel. Rajta volt, hogy minden várossal legyen *connubium*ja, és hogy e kapocs fontosságát nagyonis jól ismerte, bizonyítja az, hogy nem akarta, hogy a többi, neki alávetett községi államoknak egymás között legyen *connubium*jok.²⁾

Róma későbbben hosszantartó háborúba keveredett.

¹⁾ Dionys. II, 30; Plut. *Romul.* 14, 15, 19; Cic. *De Rep.* II, 7. Ha figyelemmel olvassuk e három történetíró elbeszélését és kifejezéseiket, a melyeket használnak, felismerjük bennük a régi házasság minden jellegét; és mi valóban hajlandók vagyunk hinni, hogy ez a sabinusokról szóló legenda, a mely idővel rablási történeté fejlődött, kezdetben a sabinusokkal való *connubium* elnyerésének legendája volt. Úgy látszik, hogy Cicero is így értette a dolgot, mert azt mondja: *Sabinorum connubia iunxisse*, *De orat.* I, 9.

²⁾ T. Liv. IX, 43; XXIII, 4.

Az elsőt Tatiusnak sabinusai ellen viselte; ennek vége a két kis népnek vallási és politikai egyesülése volt.¹⁾ Azután háborút indított Alba ellen; a történetírók azt mondják, hogy Róma meg merte támadni ezt a várost, holott annak gyarmata volt. Valószínűleg épen azért, mert annak gyarmata volt, tartotta szükségesnek saját nagysága érdekében, hogy azt lerombolja. És valóban minden anyaváros vallási felsőbbséget gyakorolt gyarmataira; már pedig a vallásnak akkor oly hatalmas volt, hogy míg Alba fennáll, Róma csak függő község lehetett és rendeltetése örökre meg volt akasztva.

Miután Alba rombadőlt, Róma nem elégedett meg többé azzal, hogy gyarmat ne legyen; hanem azt követelte, hogy anyaváros rangjára emeljék, minthogy örökölte ama vallási felsőbbség jogait, melyeket eddig Alba harmincz latiumi gyarmata felett gyakorolt volt. Róma hosszas háborúkat viselt, hogy a *feriae latinae* szertartásainál az elnökséget elnyerhesse. Ez volt az egyedüli mód, hogy megszerezhesse a felsőbbségnek és uralomnak egyetlen nemét, melyet akkortájt ismertek.

Rómában magában Diana tiszteletére templomot emeltek; kényszerítették a latinokat, hogy ott áldozzanak, még a sabinusokat is ide vonták.²⁾ Ez által Róma hozzászoktatta a két népet, hogy vele együtt, az ő elnöklete alatt, vegyen részt az ünnepélyekben, az imákban, és együtt osszák meg az áldozati marhák szent húsát. Vallási fennhatósága alatt egyesítette őket.

Róma az egyedüli város, mely a háborúk által lako-

¹⁾ *Sacris communicatis*. Cic. *De Rep.* II, 7.

²⁾ T. Liv. I, 45; Dionys. IV, 48, 49.

sait szaporítani tudta; oly politikája volt, mely a többi graeco-itáliai népek előtt ismeretlen volt; mindent, a mit legyőzött, magához csatolt. Az elfoglalt városok lakosait elvitte magához, és a legyőzöttekből lassankint rómaiakat csinált. Egyúttal gyarmatosokat küldött a meghódított tartományba, és ily módon mindenfelé elhintette Róma magvát; mert a gyarmatosok, habár politikai szempontból külön községeket képeztek, megtartották anyavárosukkal a vallási közösséget: már pedig ez elég volt arra nézve, hogy kényszerülve legyenek politikájukat Róma politikájának alárendelni, neki engedelmeskedni és háborúiban támogatni.

Róma politikájának egy igen nevezetes vonása az, hogy magához vonta mind a szomszéd községi államok kultusát. Iparkodott nemcsak a városokat, hanem azok isteneit is meghódítani. Hatalmába kerített egy vejibeli Junót, egy praenestei Jupitert, egy faleriibeli Minervát, egy lanuviumi Junót, egy samniumi Venust és még sok más istent, kiket nem ismerünk. ¹⁾ »Mert az volt a szokás Rómában, így szól egy régi író, ²⁾ hogy meghonosította magánál a legyőzött városok isteneit; majd *gensei* közt osztotta el őket, majd helyet adott nekik nemzeti vallásában.«

Montesquieu dicséri a rómaiakat, politikai ügyességeknek tulajdonítva azt, hogy isteneiket nem erőszakolták rá a legyőzött népekre. De ez teljesen ellenkezett volna az ő fogalmaikkal és minden ókori népével. Róma meghódította a legyőzött népek isteneit, és nem adta oda nekik az övéit. Maga számára tartotta meg védelmezőit, sőt azon

¹⁾ T. Liv. V, 21, 22; VI, 29; Ovid. *Fast.* III, 837, 843. Plut. *Vitae parallelae*, 75.

²⁾ Cincius Arnobiusnál idézve, *Adv. gentes*, III, 38.

volt, hogy számukat növelje. Arra törekedett, hogy több cultusa és több védőistene legyen, mint bármely más községi államnak.

Másrészt pedig minthogy Róma ezeket a cultusokat és ezeket az isteneket nagyobbbrészt a legyőzött népektől vette át, általuk minden néppel vallási közösségbe jutott. A származási kötelékek, a *connubium*nak, a latin ünnepeken való elnökösködésnek megszerzése, a legyőzött isteneknek áthódítása, az a jog, melyre igényt tartott, hogy Olympiában és Delphiben áldozhassék, mind megannyi eszköz volt, a melyekkel Róma uralmát előkészítette. Mint minden városnak, úgy neki is megvolt községi vallása, hazaszeretetének kútforrása; de ő az egyedüli város volt, a mely e vallását is felhasználta a maga nagyobbítására. Mig a többi városok vallásuk által el voltak szigetelve, Rómának volt annyi ügyessége vagy szerencséje, hogy azt arra használja fel, hogy segítségével mindent magához vonzzon és mindek fölött uralkodjék.

3. Miképen nyerte el Róma az uralmat (Kr. e. 350—140-ig).

Mialatt Róma eszközei segítségével, melyeket a vallás és az akkor uralkodó eszmék reudelkezésére bocsáttottak, így lassankint növekedett, a társadalmi és politikai változásoknak egy egész sora folyt le minden községi államban, sőt magában Rómában is, megváltoztatva mind az emberek kormány-formáját, mind pedig egyúttal gondolkozás-módjukat is. Rajzoltuk feljebb ezt a forradalmat. Ezen a helyen csak azt kell megjegyeznünk, hogy az a római hatalom nagy fejlődésével esik össze. Ez a két tény, mely egy időben ment végbe, szükségképen hatott egymásra. Rómának foglalásai

nem lettek volna oly könnyűek, ha a régi községi szellem el nem gyengült volna már akkor mindenütt; valamint az is hihető, hogy a községi kormány-forma nem bukott volna oly hamar, ha a római foglalás nem mérte volna reá az utolsó csapást.

A változások közepette, a melyek az intézményekben, az erkölcsökben, a hitelvekben, a jogban mentek végbe, még a hazaszeretet természete is megváltozott, és ez egyike azoknak a körülményeknek, melyek leginkább segítettek Rómát nagy vívmányaiban. Mondottuk feljebb, milyen érzelem volt a hazaszeretet a községi államok első korszakában. A vallás része volt; az ember szerette a hazát, mert szerette a védő isteneket, mert a hazában prytaneumot, szent tüzet, ünnepeket, imákat és hymnusokat talált, és mivel kivüle már sem istene, sem cultusa nem volt. Ez a hazaszeretet vallásosság és jámborság volt. De midőn az uralom a papi osztály kezéből kisiklott, a régi hitelvekkel a hazaszeretethez e neme is eltűnt. A községi állam iránt való szeretet még nem veszett ugyan el, de egészen új alakot öltött.

Már többé nem vallásáért és isteneiért szerették a hazát, hanem egyedül törvényeiért, intézményeiért, jogaiért és a tagjainak nyújtott biztonságért. — Lássuk Thukydides halotti beszédében, melyet Periklessel mondat el, melyek azok az okok, melyek miatt Athénaet szeretik; mert ez a város »akarja, hogy mindnyájan egyenlők legyenek a törvény előtt«; mert »megadja az embereknek a szabadságot és megnyitja mindenki előtt a tisztségekre vezető utat, mert fenntartja a közrendet, biztosítja a tisztviselők hatalmát, megvédi a gyöngéket, mindenkinek látványosságokat és ünnepeket ad, a melyek a lelket mivelik.« És a szónok így végzi beszédjét: »Ime mért haltak meg inkább dicsősé-

gesen a mi vitézeink, mintsem hogy e hazájuktól magukat megfosztani engedték volna; ime mért hajlandók azok, a kik őket túléltek, szenvedni és magokat érette feláldozni.« Az embernek vannak tehát még kötelességei községi állama iránt, de ezek a kötelességek nem folynak többé abból az elvből, melyből azelőtt. Feláldozza még vérét és életét, de többé nem azért, hogy nemzeti istenét és atyáinak tűzhelyét megvédje, hanem hogy megvédje intézményeit, a melyeket élvez, és az előnyöket, a melyeket községi állama neki nyújt.

De ennek az új hazaszeretetnek nem volt oly hatása, mint a réginek. Minthogy a sziv nem vonzódott többé a prytaneumhoz, a védő istenekhez, a szent földhöz, hanem csakis az intézményekhez és a törvényekhez; és minthogy másrészt ezek, az államoknak akkori ingadozó állapotához képest, gyakran változtak, a hazaszeretet is változó és állhatatlan érzéssé lett, mely a körülményektől függött, és mely ugyanazon ingadozásoknak volt kitéve, mint maga a kormány-forma. Csakis annyiban szerették a hazát, a mennyiben a politikai kormányt szerették, a mely pillanatnyilag felülkeredett; a ki a törvényeket rosszaknak találta, annak nem volt semmije, a mi őt a hazához füzte volna.

A községi hazaszeretet így gyengült és kiveszett az emberek szívéből. Minden embernek szentebb volt a véleménye, mint hazája, és párthiveinek a győzedelme sokkal kedvesebb volt előtte, mint községi államának nagysága és dicsősége. Mindenki annyira ment, hogy ha szülővárosában nem talált olyan intézményeket, a melyek kedvére voltak, többre becsült nálánál más olyan várost, a hol ezek az intézmények megvoltak. Sokkal szivesebben kezdtek hát kivándorolni; nem irtóztak többé a számkivetéstől. Mit gondoltak

ők azzal, ha kizárták őket a prytaneumból vagy megfosztották a tisztító-viztől? Alig gondoltak többé védő isteneikkel és könnyen hozzászoktak a hazájuktól való elváláshoz.

Csak még egy lépés kellett, hogy fegyvert ragadjanak ellene. Szövetkeztek valami ellenséges várossal, hogy ott-hon pártjukat győzelemre segítsék. Két argosi közül az egyik aristokratikus kormányt kívánt, jobban szerette tehát Spártát, mint Argost; a másik a démokrátiának adott első-séget és szerette Athénaet. Sem az egyik, sem a másik nem csüngött községi állama függetlenségén, és nemis idegenkedett nagyon attól, hogy magát egy más város alattvalójának mondja, föltéve, hogy az a város támogatta pártját Argosban. Thukydidesnél és Xenophonnál világosan látjuk, hogy a szellemek ezen iránya volt az, a mi a peloponnesosi háborút szülte, és oka volt, hogy oly sokáig tartott. Plataeaeben a gazdagok Thebae és Lakedaemon pártján állottak, míg a démokratia Athénaevel tartott. Korkyrában a nép-párt Athénae mellett volt, az aristokratia Spárta mellett.¹⁾ Athénaenek Peloponnesos minden városában, Spártának pedig minden ión városban voltak szövetségesei. Thukydides és Xenophon megegyezőleg állítják, hogy egy községi állam sem volt, a hol a nép-párt az athénaeieknek, az aristokratia pedig a spártaiaknak nem kedvezett volna.²⁾ Ez a háború a görögök amaz általános törekvéséről tanuskodik, hogy mindenütt egyforma alkotmányt állapítsanak egy város hegemoniájával; de az egyik rész az aristokratiát akarta Spárta fennhatósága alatt, a másik rész pedig a démokrátiát Athénae támogatásával. Ugyanily eset volt Philippos idejében: az aristokratikus párt minden vá-

¹⁾ Thukyd. III, 69—72; 82, IV, 46—48.

²⁾ Thykyd. III, 47; Xenoph. *Hellen.* VI, 3.

rosban hön kívánta a makedoniai uralmat. Philopoemen idejében a szerepek változtak, de az érzelmek ugyanazok maradtak ; a nép-párt elfogadta a makedoniai uralmat, és mindazok, a kik az aristokratia mellett voltak, az achajai szövetséghez csatlakoztak. Az emberek kívánságainak és hajlamainak tárgya e szerint többé nem a községi állam volt. — Kevés görög volt, a ki nem lett volna hajlandó feláldozni községi függetlenségét, hogy olyan alkotmányt szerezhessen, melynek ő elsőbbséget adott. A mi a tisztességes és lelkiismeretes embereket illeti, a folytonos egyenetlenségek, melyeknek tanui voltak, csakis undort kelthettek bennök a községi kormányzat iránt. Nem szerethettek oly társadalmi formát, a hol mindennap harczolni kellett, a hol a szegény és a gazdag folyton küzdöttek egymás ellen, a hol látták, hogy miképen váltakozik szakadatlanúl a demokratikus erőszakoskodás és az aristokratikus bosszúállás. Menekülni óhajtottak olyan kormány alól, mely, miután valóságos nagyságot hozott létre, nem szült már mást, mint szenvedést és gyűlöletet. Szükségét kezdték érezni annak, hogy ki kell bontakozni a községi rendszerből, és hogy más kormány-forma után kell nézni, mint a községi államé. Sok ember a fölött gondolkodott, hogy legalább a községek fölött bizonyos nemű korlátlan hatalmat kellene felállítani, mely a rend fenntartására felügyelne, és a mely ezeket a kis zavargó községi államokat arra kényszerítené, hogy nyugalomban éljenek. Így történt, hogy egy derék polgár, Phokion, polgártársainak azt tanácsolta, hogy fogadják el Philippos tekintélyét, melynek fejében viszont egyetértést és biztonságot ígért nekik.

Itáliában sem folytak le másképen a dolgok, mint Görögországban. Latium-, Sabinum- és Etrusziának városait

ugyanazok a forradalmak és ugyanazok a küzdelmek nyugtalanították és a községi állam iránt való szeretet eltűnt. Mint Görögországban, kiki szívesen csatlakozott idegen városhoz, hogy csak saját hazájában nézeteinek vagy érdekeinek érvényt szerezhessen.

A szellemek ezen iránya képezte Róma szerencséjét. Mindenütt támogatta az aristokrátiát és viszont az aristokrácia mindenütt szövetségese volt. Idézzünk egynéhány példát: a *gens Claudia* belvillongások következtében elhagyta Sabinumot és Rómába költözködött, mivel a római intézmények a saját országáéinál jobban tetszettek neki. Ugyanabban a korszakban sok latin család vándorolt be Rómába, mert nem szerették Latium démokratikus kormányformáját, és mert Róma épen akkor állította vissza a patriciusok ¹⁾ kormányát. Midőn Ardeában az aristokrácia és a démokrácia egymás ellen küzdött, a plebs a volskusokat hitta segítségül, az aristokrácia pedig kiszolgáltatta a várost a rómaiaknak. ²⁾ Etruriában a pártviszály folytonos volt. Veji megdöntötte aristokratikus kormányát; a rómaiak megtámadták Vejit, míg a többi etruskus városok, a hol még a papi aristokrácia uralkodott, megvonták a segítséget a vejibeliectől. A legenda hozzáteszi, hogy ebben a háborúban a rómaiak egy vejibeli madárjóst fogtak el, és rábirták, hogy közölje velük a jóslatokat, melyek győzelmet biztosítottak neki; nem mutat-e arra ez a legenda, hogy az etruskus papok megnyitották a várost a rómaiak előtt?

Később, midőn Capua Róma ellen fellázadt, kitűnt, hogy a lovagok, azaz az aristokratikus testület nem vett

¹⁾ Dionys. VI. 2.

²⁾ T. Liv. IV, 2. 10.

részt e fölkelésben. ¹⁾ 313-ban az aristokratikus párt átadta a rómaiaknak Ausona, Sora, Minturnum és Vescia városokat. ²⁾ Midőn azt látjuk, hogy az etruskusok Róma ellen egyesülnek, annak az volt az oka, hogy a népies kormány alakult meg náluk; csak egy város, és pedig Arretium, vonakodott e szövetségbe lépni, abból az egy okból, mert ott az aristokratia még túlsúlyban volt. ³⁾ Midőn Hannibal Itáliában volt, minden város forrongott; de nem a függetlenségért történt az, hanem minden városban az aristokratia a rómaiak, a plebs pedig a carthagóiak pártján volt. ⁴⁾

A mód, mely szerint Rómát kormányozták, volt az oka annak az állandó előszeretetnek, melylyel az aristokratia iránta viseltetett. A forradalmak sora itt is lefolyt, mint a többi városokban mind, de sokkal lassabban. 509-ben, midőn a latin községi államokban már tyrannosok voltak, Rómában egy patriciusi reactio győzött. A demokratia fellázadt azután, de csak nagysokára, sok mérséklettel és önmehtagadással. A római kormány e szerint sokkal hosszabb ideig volt aristokratikus, mint bárhol másutt és sokáig lehetett az aristokratikus pártnak a remény tárgya.

Igaz ugyan, hogy végre a demokratia győzedelmeskedett Rómában; de még akkor, az eljárási módok és a mit a kormányzás mesterségének nevezhetnénk, aristokratikusok maradtak. A centuriai népgyűléseken a szavazatok gazdagság szerint voltak felosztva. Nem állott másképen a dolog

¹⁾ T. Liv. VIII, 11.

²⁾ T. Liv. IX, 24, X, 25.

³⁾ T. Liv. IX, 32; X, 3.

⁴⁾ T. Liv. XXIII, 13, 14, 39; XXIV, 2: *Unus velut morbus invaserat omnes Italiae civitates, ut plebs ab optimatibus dissenteret, senatus Romanis faveret, plebs ad Poenos rem traheret.*

a tribusok népgyűlésein sem; jogilag semmiféle különbség nem volt a gazdagságot illetőleg; tényleg azonban, a szegény osztály a négy városi tribusban lévén foglalva, csakis négy szavazatot állíthatott szembe a földbirtokosok harminczegy szavazatával. Másrészt semmisem volt nyugodtabb rendesen, mint ezek a gyűlések; ott senkisé is beszélt, kivéve az elnököt vagy azt, a kit szólásra feszőlített; alig hallottak ott szónokokat; kevesett vitatkoztak; legtöbbnyire csakis abból állott minden, hogy igennel vagy nemmel szavaztak, és hogy a szavazatokat megszámlálták; ez az utolsó cselekmény, mert nagyon bonyolódott volt, sok időt és nagy nyugalmat vett igénybe. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy a senatust nem minden évben újították meg, mint Görögország demokratikus községi államaiban. Törvényesen minden lustrum alkalmával állították azt össze a censorok; tényleg azonban az egyik lustrumnak névsora nagyon is hasonlított a másikéhoz és csak kivételképen történt, hogy egy vagy más tagot kitöröltek; ebből az következik, hogy a senatus holtiglani testület volt, mely úgy szólván maga egészítette ki magát, és hol azt vehetjük észre, hogy rendesen a fiúk foglalták el atyjuk helyét. Ez igazán aristokratikus testület volt.

Az erkölcsök még sokkal aristokratikusabbak voltak, mint az intézmények. A senatoroknak a színházban külön, számukra fenntartott, helyük volt. Egyedül a gazdagok szolgáltak a lovasságnál. A katonai tisztségek nagy részben az előkelő családok fiai számára voltak fenntartva. Scipio alig volt tizenhat éves, midőn már egy dandárnak vezére volt. ¹⁾

¹⁾ Plin. *H. N.* XIV, 1, 5: *Senator censu legi, iudex fieri censu, magistratum ducemque nihil magis exornare quam censum.* A mit itt

A gazdag osztálynak a kormánya sokkal hosszabb ideig tartotta fenn magát Rómában, mint bármely más városban. Ez két okra vezethető vissza. Az egyik, hogy nagy hódításokat tettek, és hogy azokból csak az az osztály húzott hasznot, mely már úgyis gazdag volt; minden föld, a melyet a legyőzöttektől elvettek, azé lett; az kerítette hatalmába az elfoglalt tartomány kereskedését; ehhez járultak a rendkívül nagy jövedelmek, melyeket a provinciák adóbehajtásából és igazgatásából szereztek. Ezek a családok, nemzedékről nemzedékre jobban gazdagodva, rendkívül hatalmasakká lettek és mindenikük külön hatalom volt a néppel szemben. A másik ok az volt, hogy a rómaiak, még a legszegényebbek is, velök született tisztelettel viseltettek a gazdagság irányában. Akkor, midőn az igazi clientela már régóta eltűnt, mintegy újra feléledt a nagy birtok iránt való hódolat alakjában és az a szokás honosodott meg, hogy a proletáriusok mindennap siettek a gazdagokat üdvözölni és tőlük mindennapi kenyerüket kérni.

Nem áll az, mintha gazdagok és szegények között való küzdelmet nem láttak volna Rómában, mint más egyéb községi államban. De az csak a Gracchusok idejében kezdődött, azaz midőn a foglalatás majdnem be volt fejezve. Különben ennek a küzdelemnek sohasem volt Rómában oly erőszakos jellege, mint másutt mindenütt. Az alsó népség nem kívánta igen hevesen a gazdagságot; lanyhán támogatta a Gracchusokat; nem akarta elhinni, hogy ezek az

Plinius mond, a köztársaságnak nemcsak utolsó idejére alkalmazható. Rómában mindig volt census, hogy valaki senatorrá, lovaggá sőt legionáriussá lehessen; mióta bírói testület volt, gazdagnak kellett lennie annak, ki tagjává akart lenni; ebből az következik, hogy a bírósági jog mindig a gazdagoknak kiváltsága volt.

újítók az ő érdekében működnek és cserben hagyta őket épen a válságos pillanatban. Az agrarius törvények iránt, melyeket fenyegetésképen oly gyakran tartottak a gazdagok elé, az alsóbb nép mindig nagyon közönyös maradt és csak a felszínen hozták azt mozgásba. Így csakugyan láthatjuk, hogy nem igen óhajtott földeket bírni; másrészt, ha az államföldeknek, azaz az állam birtokának felosztását ajánlották neki, legalább arra nem gondolt, hogy a gazdagokat javaiktól megfoszsza. Részben a hagyományos tiszteletnél fogva, részben mert hozzá volt szokva a henyelő élethez, szeretett a gazdagok mellett és mintegy azok árnyékában élni.

Ez az osztály elég bölcs volt, hogy fölvette körébe a meghódított városoknak, vagy szövetségeseinek legtekintélyesebb családjait. A mennyi gazdag csak volt Itáliában, lassankint mind oda jutott, hogy Róma gazdag osztályát alkotta. Ez a testület napról-napra gyarapodott befolyásában és az állam urává lett. Az ő kezében voltak az állam tisztségei, mert azoknak megvásárlása sokba került; a senatus csakis az ő tagjaiból állott, mert nagy census kívántatott meg ahhoz, hogy valaki senatorrá lehessen.

És így azt a sajátságos esetet látjuk, hogy daczára a törvényeknek, a melyek demokratikusok voltak, nemesség alakult és hogy a nép, mely mindenható volt, eltűrte, hogy amaz föléje emelkedjék és sohasem szállt vele komolyan szembe.

Róma e szerint a harmadik és második században a mi időszámításunk előtt a legaristokratikusabb módon kormányozott város volt minden itáliai és görögországi város között. Jegyezzük meg végre azt is, hogy, ha a senatus a belügyekben kötelezve volt is a tömeget tekintetbe venni, a külügyeket illetőleg teljesen korlátlanul uralkodott. A sena-

tus fogadta a követeket, az kötötte a szövetségeket, az osztotta el a provinciákat és a legiókat, az szentesítette a vezérek intézkedéseit, az határozta meg a legyőzöttek elé szabott föltételeket; mind olyan dolgok, melyek másutt a népgyűlések hatásköréhez tartoztak. A külföldieknek, Rómával való ügyeikben, e szerint a néppel semmi dolguk sem volt; csakis a senatusról hallottak beszélni és elhitették velök, hogy a népnek épen semmi hatalma nincsen. Ezt a vélelényt fejezi ki egy görög Flaminius előtt: »Országokban, így szólt ő, a gazdagság uralkodik, és más minden annak alárendeltje.« ¹⁾

Ennek az lett a következménye, hogy minden községi államban az aristokratia Rómára vetette szemét, reá számított, védőjének fogadta és hozzája kötötte sorsát. Ez annyival is inkább megengedhetőnek látszott, mivel Róma senki irányában nem volt idegen város: a sabinusok, latinok, etruskusok, sabinus, latin vagy etruskus várost láttak benne, a görögök pedig azt vélték, hogy a rómaiakban görögöket találtak.

Mióta Róma Görögország előtt megnyílt (Kr. e. 199-ben) az aristokratia kiszolgáltatta magát neki. Úgy szólván senkisé is gondolkodott akkor azon, hogy a függetlenség és a meghódolás között kellene választani; az emberek legnagyobb része között a kérdés csakis az aristokratia és a nép-párt körül forgott. Minden városban emez Philippos, Antiochos vagy Perseus pártján volt, amaz pedig Róma mellett. Polybiosnál és Titus Liviusnál láthatjuk, hogy mikor 198-ban Argos megnyitja kapúit a makedoniaiak előtt, az azért van, mert ott a nép uralkodik; hogy a következő

¹⁾ T. Liv. XXXIV, 31.

évben a gazdagok osztálya az, mely Opust a rómaiaknak kiszolgáltatja ; hogy az akarnaniaiaknál az aristokratia köt szövetséget Rómával, de hogy egy évvel később ez a szerződés megbomlik, mert e közben a demokratia kerekedett felül ; hogy Thebae mindaddig szövetségben él Philippossal, míg ott a nép-párt az erősebb és hogy azonnal Rómához közeledik, mihelyt az aristokratia jut uralomra ; hogy Athénaeben, Demetriásban, Phokaeaban a köznép ellenséges indulattal viseltetik a rómaiak iránt és hogy Nabis, a demokratikus tyrannos, háborút visel ellenük ; hogy az achajai szövetség, míg az aristokratia uralkodik benne, kedvez nekik ; hogy olyan férfiak, mint Philopoemen és Polybios, kívánták a nemzeti függetlenséget, de inkább szerették még a római uralmat, mint a demokrátiát ; hogy még magában az achajai szövetségben is jön egy pillanat, midőn a nép-párt kerekedik felül ; és hogy ettől a perctől fogva a szövetség ellensége Rómának ; hogy Diaeos és Kritolaos egyszerre a nép-párt fejei és egyúttal a szövetség vezérei a rómaiak ellen ; és hogy derekasan harcolnak Skarpe és Leukopetra mellett, talán kevésbbé Görögország függetlenségeért, mint a demokratia győzelmeért.

Az ilyen tények eléggé megmondják, hogy Róma hogyan nyerhette el az uralmat, anélkül, hogy nagy erőfeszítéseket tett volna. A függetlenség szeretete nagyon ritka érzéssé lett és a sziveket egészen a párt-érdekek és párt-szenvedélyek töltötték el. Észrevétlenül elfelejtették a községi államot. A gátak, melyek azelőtt a városokat egymástól elválasztották és belőlük mind megannyi különböző kis világot alkottak, a melyeknek látóköre mindenkinek kívánságait és gondolatait korlátozta, egymás után ledőltek. Egész Itáliát és egész Görögországot tekintve, csak két osztályt

különböztettek már meg: az egyik részről egy aristokratikus pártot, másik részről egy demokratikus pártot; az egyik óhajtotta Róma uralmát, a másik elutasította azt. Az aristokratia volt a győztes és Róma megnyerte uralmát.

4. Róma ledönti mindenütt a községi kormányt.

A régi községi állam intézményei meg voltak gyengülve és mintegy kimerültek a forradalmak egész sora következtében. A római uralomnak első következménye volt, hogy azoknak eltörlését befejezze és megsemmítse azt, a mi még belőlük fennállott. Ezt láthatjuk, ha megfigyeljük, mily állapotba sülyedtek az emberek, a szerint, a mint Róma azokat hatalma alá hajtotta.

Mindenekelőtt el kell távolítanunk lelkünkéből a mai politika szokásait és nem kell képzelnünk, hogy a népek egymás után úgy léptek be a római államba, mint napjainkban, a midőn a meghódított tartományokat valami birodalomhoz csatolnak, mely, ezeket a tagokat magába fogadva, határait kiterjeszti. A római állam, *civitas romana*, nem nagyobbodott a foglalás következtében; csak azokat a családokat foglalta mindig magában, a melyek a census vallási szertartásánál szerepeltek. A római terület, *ager romanus*, nem terjedt ki tovább; megmaradt azok között a határok között, melyeket a királyok jelöltek ki számára és a melyeket az Ambarvaliak szertartása minden évben szentesített. Csak két dolog növekedett minden foglalásnál: és pedig Róma főhatalma, az *imperium romanum*, és a római államhoz tartozó terület, az *ager publicus*.

Mig a köztársaság tartott, senkinek sem jutott eszébe, hogy a rómaiak és a többi népek egy nemzetet képezhetnének. Róma fogadhatott magához személyenkint egyes

legyőzötteket, letelepíthette őket falai között, és átalakíthatta idővel rómaiakká; de nem assimilálhatott egy idegen népet saját népéhez, sem egy egész területet saját területéhez. Ez nem függött Rómának különleges politikájától, hanem egy alapelvtől, mely az ókorban állandó volt, és a melytől Róma szívesebben eltért volna, mint akármely más város, de a melytől nem tudott teljesen megszabadulni. Míelőtt tehát valamely népet meghódítottak, az nem lépett be a római államba, *in civitate*, hanem csakis a római főhatalom alá jutott, *in imperio*. Nem egyesültek Rómával, mint napjainkban a vidék a fővárossal; a népek és maga között Róma nem ismert más kapcsolatot, mint a meghódolást, vagy a szövetséget (*dediticii, socii*).

Ezek után úgy tűnhetnék föl a dolog, hogy a községi intézményeknek a legyőzötteknél fenn kellett volna maradniuk és hogy a világnak az egymástól különböző községi államok rengeteg egyvelegéből kellett volna állania, melynek élén egy uralkodó községi állam volt. Mindebből nem találunk semmit. A római foglaltságnak az volt a hatása, hogy minden város belsejében valóságos átalakulást hozott létre.

Az egyik részen voltak a meghódítottak, *dediticii*, azaz a kik a *deditio* formuláját elmondva, »magokat, falakat, földeiket, vizeiket, házaikat, templomaikat és isteneiket« a rómaiaknak kiszolgáltatták. Lemondottak tehát nemcsak községi kormányukról, hanem mindenről, a mi ezzel járt a régiéknél, azaz vallásukról és magán-jogukról is. Ettől a perctől kezdve ezek az emberek nem képeztek többé politikai testületet, semmijük sem volt, a mi rendszerített társadalomra vallott volna. Városuk fennállhatott, de községi államuk tönkrement. Ha tovább folytatták is

közös életüket, de nem voltak többé intézményeik, sem törvényeik, sem hatáságaik. A Rómából oda küldött *praefectus*nak önkényes hatalma tartotta fenn közöttük a physikai rendet.¹⁾

A másik részen voltak a szövetségesek, *foederati* vagy *socii*. Ezekkel jobban bántak. Mikor a római uralomba beléptek, már kikötötték, hogy megtartják községi kormányukat és megmaradnak községi állami szervezetükben. Volt tehát tovább is, minden egyes városban, saját alkotmányuk, hatáságaik, senatusuk, prytaneumjuk, törvényeik, bíráik. A várost függetlennek tekintették, és úgy látszott, mintha más viszony nem fűzné Rómához, mint az, mely a szövetségest szövetségeséhez fűzi. Mindazonáltal a szerződés szövegébe, melyet a hódítás alkalmával szerkesztettek, a rómaiak ezt a formulát igtatták be: *maiestatem populi romani comiter conservato*.²⁾ Ezek a szavak kimondották a szövetséges községnek az uralkodó községi államtól való függését, és minthogy e szavak nagyon határozatlanok voltak, annak az lett a következménye, hogy e függetlenség mértéke mindig az erősebbnek a kénye-kedvétől függött. Ezek a városok, melyeket szabadoknak neveztek, utasításait Rómától vették, engedelmeskedtek a proconsuloknak, és adókat fizettek a publicanusoknak; tisztviselőik beszámoltak a provincia kormányzójának, a kihez bíráik is felelbeztek.³⁾ Már pedig a községi kormányzat a régiek-nél oly természetű volt, hogy vagy teljesen függetlennek

¹⁾ T. Liv. I, 38 ; VII, 31 ; IX, 20 ; XXVI, 16 : XXVIII, 34 ; Cic. *De lege agr.* I, 6 ; II, 32 ; Festus v. *Praefecturae*.

²⁾ Cic. *Pro Balbo*, 16.

³⁾ T. Liv. XLV, 18 ; Cic. *Ad Att.* VI, 1 ; VI, 2 ; Appian. *Bel. civ.* I, 102 ; Tac. *Ann.* XV, 45.

kellett lennie, vagy teljesen meg kellett szűnnie. A községi állam intézményeinek fenntartása és egy idegen hatalom alá való rendeltség között oly ellenmondás volt, mely a mai emberek szemei előtt talán nem tűnik fel világosan, melyen azonban abban a korszakban minden embernek meg kellett ütköznie. A községi szabadság és a római uralom nem volt összeegyeztethető; az első csak látszat, csak hazugság, csak kedvtöltés lehetett, hogy vele az embereket foglalkoztassák. Minden egyes város majdnem minden évben küldött követ-séget Rómába, és a legbensőbb és legaprólékosabb ügyeit a senatus intézte el. Voltak még községi tisztviselői, általa szabadon választott archonai és strategosai; de az archon-nak nem volt más teendője, mint hogy nevét a nyilvános jegyzékre felírja, hogy az évet jelölje, és a strategosnak, ki azelőtt a hadseregnek és az államnak feje volt, csakis az utakra és a vásár felügyeletére terjedt ki a gondja. ¹⁾

A községi intézmények tehát ép úgy kivesztek az úgynevezett szövetséges, mint az úgynevezett meghódított népeknél; csak az a különbség volt, hogy az előbbiek még megtartották a külső formákat. Az igazat megmondva, olyan községi állam, mint a minőt a régi kor alkotott, seholsem volt látható többé, hacsak nem Róma falai között. ²⁾

¹⁾ Philostratos. *Vita sophist.* I, 23; Boeckh. *Corp. inscr.* több helyütt.

²⁾ Később Róma mindenütt felállította a községi kormányza-tot; de jól meg kell jegyeznünk, hogy a császárság idejéből való köz-ségi kormány csakis külsőleg hasonlított az előbbi idők községi kor-mányához; sem alapelvei, sem szelleme nem volt az többé. Az Anto-ninusok korszakából való gallus vagy görög községi állam egészen más, mint az ókori község.

Másrészt Róma megsemmisítvén mindenütt a községi kormányzatot, helyébe semmitsem állított. A népeknek, a kiket intézményeiktől megfosztott, cserébe nem adta a magáéit. Arra sem gondolt, hogy új intézményeket teremtsen, melyeket azok használhatnának. Sohasem csinált alkotmányt birodalma népei számára és nem is tudott határozott szabályokat alkotni, hogy őket kormányozhassa. Még a hatalom, melyet fölöttük gyakorolt, sem birt a törvényesség semmiféle jellegével. Minthogy azok államának, városának, részét nem képezték, semmiféle törvényes befolyást nem gyakorolhatott fölöttük. Alattvalói neki idegenek voltak; és azok irányában valóban ama szabályhoz nem kötött és határtalan hatalma volt, melyet a régi község az idegent vagy ellenséget illetőleg hagyott a polgárnak. Ezen az elven alapult sokáig a római közigazgatás; és ime hogyan járt el ez ügyben.

Róma elküldte egy polgárát valamely országba; ezt az országot ama férfiú provinciájává tette, azaz reá bízta azt, gondjai tárgyává tette, személyes működése teréül jelölte azt ki; ez volt a *provincia* szónak az értelme a régi nyelvben. Ugyanakkor felruházta e polgárát az *imperium*-mal; ez azt jelentette, hogy érdekében lemondott egy meghatározott időre, felsőségi jogáról, melyet ez ország fölött gyakorolt. Ezentúl e polgár személye képviselte a köztársaságnak minden jogát, és e czimen korlátlan úr volt. Ő határozta meg az adó mennyiségét, ő gyakorolta a katonai hatalmat; ő szolgáltattott igazságot. Az alattvalókhöz vagy a szövetségesekhez való viszonyát nem szabályozta semmiféle alkotmány. Midőn birói székén törvényt látott, akarata szerint ítelt; nem kötötte sem a provinciális törvény, mivelhogy római volt, sem a római törvény, mert a provincialisok fölött ítelt.

Hogy közöttte és az igazgatása alatt levő emberek között törvény legyen, ő neki magának kellett volna azt megteremtenie, mert csak ő maga köthette le magát. És az *imperium* is, melylyel fel volt ruházva, magában foglalta a törvényhozói hatalmat. Innen van, hogy a kormányzók azt a szokást hozták be, hogy provinciájukba való belépések alkalmával törvénykönyvet hirdettek ki, melyet *edictum*nak neveztek, és a melyben erkölcsileg kötelezték magokat, hogy ahhoz alkalmazkodnak. De mint-hogy a kormányzók minden évben változtak, ezek a törvénykönyvek is módosultak minden évben, minthogy e törvény forrását csak azon embernek akarata képezte, a ki pillanatnyilag az *imperium*mal fel volt ruházva. Ezt az elvet oly szigorúan alkalmazták, hogy ha a kormányzó egy ítéletet kihirdetett, de provinciájából való távozásakor az még nem volt egészen végrehajtva, az ujonnan érkezett kormányzó teljes joggal megsemmisítette amaz ítéletet és az eljárásnak újból kellett megkezdődnie.¹⁾

Ilyen volt a kormányzó mindenhatósága. Ha a provincialisok igénybe akarták venni a római igazságszolgáltatást a kormányzó erőszakoskodásai vagy garázdálkodásai ellen, azt csak úgy tehették meg, ha akadt olyan római férfiú, ki hajlandó volt védőjükként (*patronus*) föllépni.²⁾ Mert maguktól nem volt joguk hivatkozni a római községi állam törvényére, sem pedig törvényszékeihez folyamodni. Ők idegenek voltak; a jogi és hivatalos nyelvben *peregrini*

¹⁾ Gaius, IV, 103—106.

²⁾ A patronusi és cliensi intézményről, melyet a meghódított városokra és a provinciákra alkalmaztak, lásd Cic. *De off.* II, 11; *In Caccilium*, 4; *In Versem*, III, 18; Dionys. II, 11; T. Liv. XXV, 29; Val. Maxim. IV, 3, 6; Appian. *Bel. Civ.* II, 4.

névvel jelölték őket; mindazt, a mit a törvény a *hostis*-ről mondott, továbbá is alkalmazták reájuk.

A birodalom lakóinak törvényes helyzete világosan kivehető a római törvénytudók irataiból. Látjuk ott, hogy a népeket olyanoknak tekintették, a kiknek nincsenek már többé saját törvényeik, de még sincsenek római törvényeik. Rájuk nézve nincs semmiféle törvény. A római törvénytudó szemei előtt a provincialis férfiú sem nem férj, sem nem atya, azaz hogy a törvény nem ismeri el sem férji, sem atyai hatalmát. Tulajdonjog nem létezik számára; sőt kettős a lehetetlenség, hogy birtokos lehessen: az első lehetetlenség személyes állapotában van, mert nem római polgár; a második lehetetlenség a föld állapotában van, mert az nem római föld és mert a törvény csakis az *ager romanus* határai között engedi meg a teljes tulajdonjogot.¹⁾ E szerint a törvénytudók azt is tanítják, hogy a provincialis föld sohasem magán-tulajdon, és hogy az emberek azt csak birhatják és hasznát élvezhetik (*ususfructus*).²⁾ Már pedig, a mit a második században Kr. u. mondanak a provincialis földről, az egészen ráillik az itáliai földre is, mielőtt Itália elnyerte a római polgári jogot, a mint azt azonnal látni fogjuk.

Be van tehát bizonyítva, hogy a népek a mint beléptek a római birodalomba, elvesztették községi vallásukat, kormányukat és magán-jogukat. Hihető, hogy Róma enyhítette gyakorlatban a meghódoltság romboló hatását. Így azt látjuk, hogy habár a római törvény nem is-

¹⁾ Valamivel később az *ager italicus* határai között.

²⁾ Gaius, II, 7: *in provinciali solo dominium populi romani est*. V. ö. Cic. *Pro Flacco*, 32.

merte el alattvalójánál az atyai hatalmat, mégis meghagyták azt a szokásban. Habár nem engedték meg az olyan embernek, hogy magát a föld tulajdonosának mondja, mégis meghagyták neki annak birtoklását; mivelte földjét, eladta és végrendelkezett vele. Sohasem mondták, hogy e föld az övé, hanem mintha az övé volna, *pro suo*. Nem volt az a tulajdona, *dominium*, hanem csak javaihoz tartozott, *in bonis*.¹⁾ Róma e szerint az alattvaló javára egy egész sereg körülírást és furfangos kifejezést gondolt ki. A római lángész, habár községi hagyományai nem engedték, hogy a legyőzöttek számára törvényeket alkosson, bizonyára nem tűrhette, hogy a társadalom felbomlásnak induljon. Elvileg a törvényen kívül helyezték a legyőzötteket; tényleg azonban úgy éltek, mintha volna törvényük. De a mellett, és daczára a győző türelmességének, a legyőzöttek intézményeit lassankint megsemmisültni és törvényeiket eltűnni engedték. Az *imperium romanum*, kiváltképen a köztársasági és a senatori uralom alatt, ezt a különös látványt nyújtotta: egyedül egy város kerekedett felül és tartotta meg intézményeit és jogait; a többieknek mind, azaz nyolczvan millió léleknek, nem volt olyan törvénye, melyet az uralkodó város elismert volna. A világ nem volt tulajdonképen zűrzavar; de törvények és elvek hiányában egyedül az erő, az önkény, a közös megegyezés tartották csak fenn a társadalmat.

Ilyen volt a római foglalásnak a hatása azokra a népekre, melyek egymásután martalékaúl estek. A községi államnak mindene elbukott: először is vallása, azután kormányja, végre magán-joga. A községi intézményeket, melyek már régen meg voltak ingatva, végre mind kitépték gyöke-

¹⁾ Gaius, I, 34; II, 5, 6, 7.

restől és megsemmisítették. De semmiféle szabályos társadalom, semmiféle kormányzási rendszer nem helyettesítette nyomban azt, a mi eltűnt. Volt egyideig megállapodás a között a pillanat között, a midőn az emberek látták, hogy a községi kormányzat szétbomlik, és a között, midőn látták, hogy a társadalomnak egy más módja keletkezik. A *nemzet* nem követte mindjárt a községi államot, mert az *imperium romanum* semmi tekintetben nem hasonlított egy *nemzet*-hez. Ez zavart tömeg volt, a hol csakis a középpontban uralkodott igazi rend és a hol a többinek csak mesterséges és ideiglenes rendje volt, és ez is csak az engedelmesség árán. A meghódított népek csak úgy érhatték el azt, hogy szervezett testté alakulhassanak, ha ők is hatalmukba kerítették a jogokat és intézményeket, melyeket Róma csak a maga számára akart megőrizni; e czélból nekik a római községi államba kellett belépniök, ott magoknak helyet keríteniök, oda betolakodniök, és azt magát is átalakítaniök, hogy magukból és Rómából egy egységes testületet alkossanak. Ez hosszú és nehéz munka volt.

5. *A meghódított népek egymásután belépnek a római községi államba.*

Épen most láttuk, hogy Róma alattvalójának az állapota mily siralmas és a polgár sorsa mennyire irígylendő volt. Nemcsak a hiúságnak kellett szenvednie; hanem a legreálisabb és a legbecsesebb érdekek is kérdésben forogtak. A ki római polgár nem volt, azt sem férjnek, sem atyának nem tekintették; törvényesen sem tulajdonos, sem örökös nem lehetett. Oly nagy becse volt a római polgár címnek, hogy nélküle az ember jogon kívüli volt, általa pedig a szabályozott társadalomba juthatott. Oda fejlődött tehát a do-

log, hogy e címnek elnyerése az emberek leghőbb vágyainak tárgyait képezte. A latin, az itáliai, a görög, később a hispaniai és a gallus arra törekedett, hogy római polgárrá lehessen, mert ez volt az egyedüli eszköz a jogok megszerzésére és arra, hogy őket számba vegyék. Mindnyájan, egymásután, majdnem oly sorban, mint a hogyan Róma birodalmába beléptek, azon fáradoztak, hogy bejuthassanak a római községi államba és hosszú erőlködés után végre sikerült is nekik.

A népeknek ezen lassú bevezetése a római államba az ókori társadalmi átalakulás hosszú történetének utolsó ténye. Hogy ezt a nagy eseményt minden egymásután következő phasisaiban megfigyelhessük, a negyedik századnál Kr. e. kell kezdenünk.

Latiumot meghódították; a negyven kis népségből, melyek azt lakták, Róma a felét kipusztította, némelyeket megfosztott földjeiktől, a többinek meghagyta a szövetséges címet. 340-ben ezek észrevették, hogy e szövetség csak vesztökre van, hogy mindenben engedelmeskedniök kell, és hogy arra vannak kárhoztatva, hogy vérüket és pénzüket évenként elfecséreljék Róma érdekében. Egyesültek tehát: fejök Annius ekképen szövegezte követelését Róma senatusa előtt: »Adjatok nekünk jogegyenlőséget; legyenek egyenlő törvényeink; veletek csak egy államot alkossunk, *una civitas*; legyen csak egy nevünk, és mindnyájunkat egyenlően rómaiaknak nevezzenek.« ¹⁾ Annius így fejezte ki 340-ben a kívánságot, a melyet minden nép táplált egyik a másik után, és a mely csakis öt és fél század után lett teljesen keresztülvive. Akkortájt az ilyen gondolat egészen új és

¹⁾ T. Liv. VIII, 3, 4, 5.

nagyon váratlan volt; a rómaiak azt szörnyűnek és vétkesnek nyilvánították; és ugyancsak ellenkezett a régi vallással és a községi állam régi jogával. Manlius consul azt felelte, hogy ha megesnék az, hogy ilyen indítványt elfogadnának, ő, a consul, volna az első, ki saját kezével megölné azt a latint, a ki a senatusban ülését elfoglalná; azután az oltár felé fordúlva, az istent hitta tanúul, mondván: »Halottad, Jupiter, az istentelen beszédet, mely ez ember szájából jött! Tűrhetnéd-e azt, hogy egy idegen jöjjön és leüljön szent templomodban mint senator, mint consul?« Manlius így fejezte ki az elutasító érzelmet, mely a polgárt az idegentől elválasztotta. Ő a régi vallási törvénynek volt a kifejezője, mely azt rendelte, hogy az emberek megvessék az idegent, mert a községi állam istenei őt megátkozták. Lehetetlenségnek látszott előtte, hogy latin ember senatorrá legyen, mivel a senatus gyűlés-helye templom volt, és mivel a római istenek nem tűrhatték, hogy szentélyükben idegen legyen jelen. ¹⁾

Ezért háború tört ki; a legyőzött latinok teljesen meghódoltak (*deditio*), azaz kiszolgáltatták a rómaiaknak városaikat, cultusaikat, törvényeiket és földjeiket. Állapotuk iszonyú volt. Az egyik consul azt mondta a senatusban, hogy, ha Róma nem akarja, hogy nagy pusztaság vegye körül, a latinok sorsát némi kimélettel kellene szabályoznia. Titus Livius nem fejt ki világosan, hogy mit csináltak velök; ha hihetünk neki, megadták ugyan a latinoknak a római polgár-jogot, de kizárták belőle politikai tekintetben

¹⁾ T. Liv. VIII, 5; a legenda hozzáteszi, hogy az oly istentelen javaslat szerzőjét, mely annyira ellenkezett a polias vallás régi elveivel, az istenek rögtön halállal sújtották, midőn a curiából kilépett.

a szavazási jogot, magánjogi tekintetben a házassági jogot; a többi között azt is megjegyezhetjük, hogy ezeket az új polgárokat nem vették számba a censusnál. Látjuk ebből, hogy a senatus kijátszotta a latinokat, midőn reájuk a római polgár nevet alkalmazta; ez a cím valóságos meghódoltságot takart, minthogy azoknak az embereknek, kik azt viselték, voltak ugyan polgári kötelességeik, anélkül azonban, hogy jogaik lettek volna. Ez annyira igaz, hogy több latin város fellázadt, hogy a rómaiak vonják vissza ezt a látszólagos polgár-jogot.

Száz év múlik el, és a nélkül, hogy Titus Livius bennünket figyelmeztetne; nagyon észrevehetjük, hogy Róma megváltoztotta politikáját. A latinok saajátságos állapota polgár-joggal, szavazási jog és *connubium* nélkül, nincs meg többé. Róma visszavette polgári címüket, vagy inkább eltüntette a hazugságot, és rászánta magát, hogy megadja a különböző városoknak a községi kormányt, törvényeiket és hatóságaikat.

De egy nagyon ügyes fogással kaput nyitott Róma, melyen, ha még oly szűk volt is, az alávetettek bejuthattak a római községi államba. Megengedte, hogy mindazon latin, ki szülővárosában valami tisztséget viselt, hivataloskodásának lejártával római polgárrá legyen.¹⁾ Ez esetben a polgár-jog teljes és minden megszorítás nélkül való volt: a szavazási jog, a tisztségek, a censusba való bejegyzés, a házasság, a magán-jog mind bele volt foglalva. Róma rászánta magát, hogy megosztja az idegennel vallását, kormányát, törvényeit; csakhogy kedvezményei egyéniek voltak és azokkal nem egész városokat, hanem bennök egyes

¹⁾ Appian. *Bel. civ.* II, 26; V. ö. Gaius I, 95.

férfiakat halmozott el. Róma csakis Latium legderekabbjait, leggazdagabbjait és legtekintélyesebbjeit vette föl kebelébe.

Ez a polgár-jog akkor igen becsessé vált, először is, mert teljes volt, azután, mert kiváltság volt. Általa az ember Itália leghatalmasabb városának gyűlésein szerepelt, consullá, a legiók fővezérévé lehetett. Kielégíthette a szerényebb becsvágyat is; e jog erejénél fogva az ember házasságra léphetett valamely római családdal; letelepedhetett Rómában és ott birtokossá lehetett; kereskedést űzhetett Rómában, mely már a világ első kereskedelmi városává fejlődött. Beléphetett a publicanusok társaságába, azaz résztvehetett a rendkívüli nagy jövedelmekben, melyek az adószedésből, vagy az *ager publicussal* való üzérkedésből folytak be. Akárhol lakott is, mindenütt teljes biztonságban volt; kikerülhetett a községi tisztviselőnek a hatalmát, sőt még a római tisztviselő szeszélye ellen is meg volt védve. A római polgár-jog tisztségeket, gazdagságot és biztonságot szerzett.

A latinok tehát nagyon törekedtek ezt a címet megnyerni és mindenféle eszközt felhasználtak, hogy azt megszerezhessék. Mikor egyszer Róma valamivel szigorúbbnak akarta magát mutatni, azt vette észre, hogy ezt a jogot 12,000 ember szerezte meg csalárdsággal.¹⁾

Rendesen szemet húnyt Róma, azt gondolva, hogy ez által lakosságát szaporítja és hogy a háború által okozott veszteségeket pótolja. De a latin városok szenvedtek; leggazdagabb lakosaik római polgárokká lettek és Latium elszegényedett. Az adó, mely alól a leggazdagabbak a római

¹⁾ T. Liv. XXXIX, 3.

polgári cím folytán fel voltak mentve, napról napra súlyosabbá lett és a katonai illetéket, melyet Rómának szolgálatniok kellett, évről évre nehezebben lehetett kiegészíteni. Minél többen kapták meg a polgár-jogot, annál súlyosabb volt azok állapota, a kiknek az nem volt meg. Jött egy idő, midőn a latin városok azt követelték, hogy a polgár-jog ne legyen többé kiváltság.

Az itáliai városok, melyek, már két század óta meglevén hódítva, majdnem ugyanabban az állapotban voltak, mint a latin városok és szintén látták, hogy leggazdagabb lakosaik elhagyják őket, hogy Rómába juthassanak, maguk számára is követelték a polgár-jogot. A meghódítottaknak vagy a szövetségeseknek a sorsa annál inkább elviselhetlenebbé lett ebben a korszakban, minthogy a római demokratia az agrarius törvényeket feszegette. Már pedig mind ezeknek a törvényeknek az volt az alapelvük, hogy sem a meghódított, sem pedig a szövetséges nem lehet a föld birtokosa, hacsak a város (Róma) nem állított ki erről formális oklevelet, és hogy az itáliai földek legnagyobb része a köz társaságé; egy rész azt követelte, hogy ezeket a földeket, a melyek majdnem mind az itáliaiak kezén voltak, az állam vegye vissza és oszssa el Róma szegényei közt. Az itáliaiakat tehát teljes bukás fenyegette; nagyon érezték a polgári jogok szükségességét, pedig nem nyerhették el azokat, ha csak római polgárokká nem lesznek.

A háborút, mely erre következett, *szövetséges háborúnak* nevezték; valóban Róma szövetségesei voltak azok, kik fegyvert ragadtak, hogy többé ne maradjanak szövetségesek, hanem rómaiakká legyenek. Noha Róma győzedelmeskedett, mégis kénytelen volt megadni nekik azt, a mit követeltek és az itáliaiak megkapták a római polgár-jogot.

Hasonlókká lévén ezentúl a rómaiakkal, szavazhattak a forumon; magán-életükben a római törvények igazgatása alatt állottak; földjük fölötti jogukat elismerték és az itáliai föld, épen úgy mint a római föld, tulajdon-birtokká lehetett. Akkor hozták a *ius italicumot*, mely jog nem vonatkozott az itáliai személyekre, mert az itáliai rómaivá lett, hanem az itáliai földre, mely képesítve lett, hogy tulajdon birtokká válhassék, mintha *ager romanus* volna.¹⁾

Ettől az időtől fogva egész Itália egy államot alkotott. Hátra volt még, hogy még a provinciák is belépjenek a római egységbe.

Meg kell különböztetnünk a nyugati és a görögországi provinciákat. Nyugaton voltak Gallia és Hispania, melyek a meghódítás előtt nem ismerték az igazi községi kormányzatot. Róma hozzálátott, hogy ezt a kormány-formát megalkossa ezeknél a népeknél, vagy, mert azt hitte, hogy ezeket nem lehet más módon kormányozni, vagy azért, hogy őket lassan-lassan az itáliai népekhez hasonlókká tegye. Ez az oka, hogy a császárok, a kik Rómában minden politikai életet elnyomtak, a provinciákban gondosan fenntartották a municipalis szabadság formáit. Így keletkeztek községi államok Galliában; mindeniknek volt saját senatusa, saját aristokratikus testülete, és választható tisztviselői: sőt mindeniknek volt helyi cultusa, saját Geniusa, városi istensége, annak a mintájára, a mint a régi Görögor-

¹⁾ A jogban *res Mancipi* megnevezés alatt is fordul elő. Ulpian. XIX, 1. A *ius italicumot*, mely minden valószínűség szerint Cicero idejében megvolt, csakis Plinius említi először *H. N.* III, 3, 35; III, 21, 139; alkalmazták azt még természetes kiterjesztésnél fogva több városnak a területére is, melyek a provinciákban voltak. Lásd *Digest* I, k. tit. 15.

szágban és a régi Italiában volt. Már pedig ez a községi kormány-forma nem gátolta az embereket, hogy a római községi államba bejussanak, sőt ellenkezőleg előkészítette őket erre. Egy ügyesen kigondolt rangfokozat ezek között a városok között jelezte a sorrendet, mely szerint észrevétlenül Rómához közeledniök kellett, hogy végre beleolvadjanak. Megkülönböztették: 1-ször a szövetségeseket, a kiknek kormányuk és saját törvényeik voltak, de semmiféle jogi kapcsolatban nem állottak a római polgárokkal; 2-szor a gyarmatokat, a melyek élvezték a római polgár-jogot, de nem voltak politikai jogaik; 3-szor az itáliai-jogú városokat, azaz azokat, melyek Róma kedvezéséből megkapták a teljes tulajdon-jogot földjeik fölött, mintha ezek a földek Itáliában volnának; 4-szer a latin-jogú városokat, azaz azokat, a melyeknek lakosai, a valaha Latiumban alkalmazott szokás szerint, lehettek római polgárokká, miután valami községi tisztséget viseltek volt. Ezek a megkülönböztetések oly élesek voltak, hogy a különböző osztályzathoz tartozó emberek között sem a házasság, sem pedig más törvényes viszony nem volt lehetséges. De a császároknak volt gondjuk, hogy a városok idővel és fokról-fokra emelkedhessenek, és pedig a meghódítottak vagy a szövetségesek állapotából az itáliai jogig, és az itáliai jogtól a latin jogig. Mikor egy város már ide felemelkedett, előkelő családjai egymásután rómaiakká lettek.

Görögország szintén belépett lassankint a római államba. Minden város megtartotta kezdetben a községi kormány formáit és gépezetét. A hódítás idejében Görögország kívánni látszott; hogy önkormányzatát megtarthassa; meghagyták azt neki és pedig hosszabb időre, mintsem hogy maga akarta. Egynehány emberöltő után maga kívánczozott

rómaivá lenni; a hiuság, a becsvágy és az érdek működtek ebben közre.

A görögök nem tápláltak Róma ellen gyűlöletet, mint az ember rendesen idegen úr iránt érezni szokott; csodálták; tisztelettel halmazták el; maguktól ajánlottak meg tiszteletére egy cultust és emeltek neki templomokat, mint valami istennek. Minden város megfeledezett városi istenségéről és helyette Róma-istennőt és Caesar-istent imádta; tiszteletükre a legszebb ünnepélyeket rendezték, és az első tisztviseleknek nem volt magasztosabb teendőjük, mint hogy nagy pompával megünnepeljék az Augustus tiszteletére rendezett játékokat (*Ludi Augustales*).¹⁾ Így szoktak hozzá az emberek, hogy városukon túl kezdtek tekintgetni; Rómában látták a kiváló várost, a valódi hazát, minden népnek prytaneumját. A város, melyben születtek, kicsinynek tünt fel előttük, érdekei nem foglalták el többé gondolataikat; a kitüntetés, melyet nyújtott, nem elégítette ki nagyravágyásukat. Semmiresem becsülték magukat, ha nem voltak római polgárok. Igaz, hogy a császárok alatt ez a cím nem adott politikai jogokat; de sokkal nagyobb előnyökben részesített, minthogy az, a ki azzal fel volt ruházva, elnyerte egyúttal a teljes tulajdon-jogot, a házassági jogot, az atyai hatalmat és Róma egész magán-jogát. A törvények, melyeket kiki városában talált, változékonyság és minden alapot nélkülöző törvények voltak, melyeket csak türtek; a rómaiak megvetették és Görögország maga kevéssé becsülte azokat. Hogy határozott, mindenkitől elis-

¹⁾ A görögök Róma-istennő tiszteletére 195-ik évben, azaz még a rómaiak hódítása előtt, emeltek templomokat. Tac. *Ann.* IV, 56; T. Liv. XLIII, 6.

mert és igazán szent törvényeik legyenek, a római törvények birtokába kellett jutniok.

Nem látjuk, hogy vagy egész Görögország, vagy csak egy város is formálisan követelte volna ezt az annyira óhajtott polgár-jogot, de az emberek egyenkint személyesen törekedtek, hogy azt megnyerhessék, és Róma elég kegyes volt azt nekik megadni. Némelyek a császár kegyéből nyerték meg azt, mások megvették; megadták annak, a ki három gyermeket adott a társadalomnak, vagy a ki bizonyos hadtestben szolgált; némelykor elegendő volt, ha egy meghatározott tonna tartalmú kereskedő-hajót építtetett, vagy ha Rómába gabonát szállított. Könnyű és gyors eszköz volt annak elnyerhetésére, ha valaki magát rabszolgául eladta valami római polgárnak, mert a törvényes formák mellett végbement szabadon-bocsáttatás egyenesen a polgári joghoz vezetett.¹⁾

Az, a ki a római polgár czimet bírta, nem volt többé sem magánjogilag, sem politikailag szülővárosának tagja. Ott lakhatott, de idegennek tekintették; nem volt többé alávetve városa törvényeinek, nem engedelmeskedett többé hatóságainak; nem viselte többé annak pénzbeli terheit.²⁾ Ez ama régi törvénynek következménye volt, mely nem engedte, hogy valaki egyszerre két állam polgára lehessen.³⁾ Megtörtént természetesen, hogy néhány nemze-

¹⁾ Sueton. *Nero*, 24; *Petron*. 57; *Ulpian*. III. *Gaius* I, 16, 17.

²⁾ Sőt családja irányában is lett idegenné, ha amannak nem volt polgári joga, mint neki. Nemis örökölhette családjától. *Plin. Panegyrik* 37.

³⁾ *Cic. Pro Balbo*, 28; *Pro Archia*, 5; *Pro Caecina*, 36; *Corn. Nepos, Atticus*, 3. Görögország már régen cserbenhagyta ezt az elvet, de Róma hűségesen ragaszkodott hozzá.

dék után minden görög városban volt egy egész sereg, és pedig rendesen igen gazdag ember, kik sem a kormányt, sem ama város jogát el nem ismerték. A községi kormányforma e szerint lassan és mintegy természetes halállal múlt ki. Jött idő, midőn a város nem volt egyéb egy üres keretnél, a hol a törvényeket majdnem senkire sem alkalmazhatták, a hol a birónak nem volt ki fölött biráskodnia.

Végre, miután nyolcz vagy tíz nemzedék sóvárgott a római polgári jog után, és miután mindazok, a kik még nyomtak valamit a latban, megnyerték azt, megjelent egy császári rendelet, mely azt minden szabad embernek különbség nélkül megadta.

Csak az sajátságos a dologban, hogy biztossággal nem mondhatjuk meg sem a rendelet keltét, sem pedig a fejedelmnek a nevét, ki azt kiadta. Megtisztelik vele némi valószínűség szerint Caracallát, azaz olyan fejedelmet, a kinek sohasem volt fenkölt nézete; csakis mint pénzügyi műveletet tulajdonítják azt neki. Alig találkozunk a történetben fontosabb rendeletekkel, mint ez volt: ez elnyomta a megkülönböztetést, mely a római hódítás óta az uralkodó és az alávetett nép között volt; sőt eltüntette a még sokkal régibb megkülönböztetést, melyet a vallás és a jog tett volt a községi államok között. Mindazonáltal az akkori kor történetírói nem méltatták azt figyelemre és mi csak a törvénytudók két határozatlan helyéből és Dio Cassiusnak rövid megjegyzéséből ismerjük. ¹⁾

¹⁾ »*Antoninus Pius ius romanae civitatis omnibus subiectis donavit.*« Justinian. *Novell.* 78, 5. fej. »*In orbe romano qui sunt, ex constitutione Antonini, cives romani effecti sunt.*« Ulpian. *Digest.* I. k. tit. 5, 17; Tudjuk különben Spartianus által, hogy Caracalla Antoninusnak neveztette magát a hivatalos okmányokban. Dio Cassius (LXII,

Hogy ez a rendelet nem okozott feltűnést az egykorúaknál és hogy azok, a kik akkor történetet irtak, azt fel nem jegyezték, annak csak az lehet az oka, hogy az a változás, melynek a rendelet csak törvényes kifejezője volt, már régóta be volt fejezve. Az egyenlőtlenség a polgárok és az alávetettek között nemzedékről nemzedékre gyengült és lassankint elenyészett. A rendeletet észrevétlenül bocsáthatták ki egy pénzügyi művelet ürügye alatt; az csak nyilván kihirdette és behelyezte a jog uradalmába azt, a mi már bevégzett tény volt.

A polgár czímet akkor a használatból el kezdték hagyni, vagy, ha még épen használták, az csak azért volt, hogy vele a szabad ember állapotát a rabszolgáéval ellentétben jelöljék. Ettől az időtől fogva mind az, a mi a római birodalomhoz tartozott, Hispaniától egészen az Euphratesig, valóságban csak egy népet, egy államot alkotott. A köz-

9) azt mondja, hogy Caracalla a birodalom minden lakóinak megadta a római jogot, hogy mindenkire kiterjessze a huszad rész adót, mely a szabadon-bocsáttatás és az örökség után járt, és a melyet a *peregrini* nem fizettek. A *peregrini*, latinok és polgárok között való megkülönböztetés nem tűnt el egészen; megtaláljuk azt még Ulpianusnál és a Törvénykönyvben; természetesnek tűnt fel valóban, hogy a szabadon-bocsátottak ne legyenek azonnal római polgárokká, hanem hogy mindazonkon a régi fokokon átmenjenek, melyek a rabszolgaságot a polgár-jogtól elválasztották. Némely észrevételből még azt is látjuk, hogy az itáliai földek és a provincialis földek között való megkülönböztetés még sok ideig fennállott. (*Törv. könyv*, VII, 25; VII, 31; X, 39; *Digest*. I. k. tit. 1.) Így Tyrus városa Phoenikiában, még Caracalla után is élvezte kiváltsághépen az itáliai jogot (*Digest*. V. k. tit. 15.) e megkülönböztetésnek a megtartása abból magyarázható, hogy az a császárok érdekében volt, mert nem akarták magokat megfosztani attól az adótól, a melyet a provincialis föld fizetett a császári kincstárnak (*fiscus*).

ségi államok között való különbség megszűnt, a *nemzetek* megkülönböztetése csak még gyengén tünedezett fel. E rop-pant birodalomnak minden lakója egyenlően római volt. A gallusok elhagyták Gallus nevüket és nagy sietséggel a római nevet vették fel; ép úgy tett Hispania is; ép úgy Thrakia vagy Syria lakosai. Csak egy név, egy haza, egy kormány és egy jog uralkodott ezután.

Látjuk, hogy miképen fejlődött a római községi állam korszakról korszakra. Kezdetben csakis patriciusokat és clienseket foglalt magában; később belépett oda a plebeiusi osztály, azután a latinok, utánok az itáliaiak; végre jöttek a provincialisok. A hódítás nem volt elegendő, hogy ezt a nagy változást végrehajtsa. Szükséges volt még az eszméknek lassú átalakulása, a császároknak okos, de meg nem szakított engedményei, és a személyes érdekeknek a buzgalma. Akkor lassankint eltűnt minden községi állam; és a római községi állam, mely legtovább fennmaradt, magától átváltozott annyira, hogy tizenkét nagy népnek egyesületévé lett egy egyetlen úrnak uralma alatt. Így tűnt el a községi kormány-forma.

Nem tartozik tárgyunkhoz, hogy elmondjuk, hogy milyen kormányzási rendszer helyettesítette e kormány-formát, sem pedig hogy kutassuk, valjon ez a változás kezdetben előnyös vagy gyászos volt-e a népekre. Meg kell állapodnunk annál az időpontnál, midőn ama régi társadalmi formák, melyeket az ókor megalkotott volt, örök időre eltűntek.

III. FEJEZET.

A kereszténység megváltoztatja a kormányzás föltételeit.

A kereszténység győzelme jelzi az ókori társadalom végét. Az új vallással befejeződik ez a társadalmi átalakulás, mely — mint láttuk — hat vagy hét századdal azelőtt vette kezdetét.

Hogy megtudhassuk, mennyire változtak akkor a politika lényeges alapelvei és szabályai, elegendő, ha emlékezetünkbe visszaidézzük, hogy a régi társadalmat a régi vallás állapította meg, a melynek fő hitágazata az volt, hogy minden isten kizárólagosan csak egy családot, egy községi államot véd meg és hogy csakis számára létezik. Ez a házi isteneknek és a polias istenségeknek a korszaka volt. Ez a vallás szülte a jogot: az embereknek egymáshoz való viszonya, a tulajdonjog, az örökösödés, a törvénykezési eljárás, mind ez nem a természetes méltányosság alapelvei szerint, hanem e vallásnak hitágazatai szerint és a cultus követelményeinek tekintetbe vételével volt szabályozva. Ez állapított meg egy kormányt is az emberek között: és pedig az atya kormányát családjában, a királyét vagy hatóságát a községi államban. Mindez a vallásból eredt, azaz abból a fogalomból, melyet az ember istenéről alkotott magának. Vallás, jog, kormány össze voltak vegyülve és csakis egy és ugyanazon dolog voltak három különböző szempontból tekintve.

Iparkodtunk világossá tenni a régieknek azt a társadalmi kormányzatát, a hol a vallás volt a korlátlan uralgó a magán- és a köz-életben: a hol az állam vallási közösség volt, a király főpap, a tisztviselő pap, a törvény szent

formula; a hol a hazaszeretet jámborságból eredt, a számki-
vetés a vallási testületből való kiközösítés volt; a hol a sze-
mélyes szabadság ismeretlen volt, a hol egészen az államé
volt az ember lelke, teste és javai; a hol az idegen iránt
való gyűlölet kötelező volt, a hol a jognak és a kötelesség-
nek, az igazságosságnak és a szeretetnek ismerete csak a
községi állam határai közé szorítkozott; a hol az emberi
társulás a prytaneum körül való meghatározott területen
túl nem terjeszkedhetett és a hol nem látták annak lehető-
ségét, hogy nagyobb társadalmakat is képezhessenek. Ilye-
nek voltak a görög és az itáliai községi államok jellemző
vonásai történetük első korszakában.

De a társadalom, a mint láttuk, lépésről lépésre mó-
dosult. A kormány-formák és a jog is megváltoztak ugyan-
akkor, mikor a hitbeli meggyőződések. Már a keresztény-
séget megelőző öt században nem volt többé oly benső ösz-
szeköttetés egyrészt a vallás, másrészt a jog és a politika
között. Az elnyomott osztályok erőlködései és a papi kaszt
felforgatása, a philosophusok működése, a gondolkodás ha-
ladása megingatták az emberi társadalom régi alapelveit.
Az emberiség folyton törekedett, hogy e régi vallás uralma
alól megszabadúlhasson, a melyben többé nem hihetett; a
jog és a politika, valamint az erkölcsiség is lassankint ki-
bontakozott annak kötelékeiből.

Csakhogy ez az elválás egyedül a régi vallás eltüné-
séből származott; hogy a jog és a politika kezdtek némi-
képen függetlenekké lenni, ez onnan eredt, mert az embe-
reknek nem volt többé hitök; hogy az államot nem kormá-
nyozta többé a vallás, az leginkább azért volt, mert a vallás-
nak nem volt többé ereje. Már pedig jött egy idő, midőn a
vallási érzület visszanyerte életét és elevenségét, és a midőn

keresztény forma alatt a hit visszahódította uralmát az emberi lelkek fölött. Nem fog-e majd visszatérni, mint régente, a kormánynak és a papságnak, a hitnek és a törvénynek összevegyülése?

A kereszténységgel nemcsak hogy új életre ébredt a vallási érzület, de még magasztosabb és kevésbbé anyagiassá kifejezést is nyert. Míg azelőtt az ember lelkét, vagy a természet hatalmas erejét tették istenné, most az istent úgy kezdték felfogni, mint oly lényt, mely lényegében különböző egyrészt az emberi természettől, másrészt a világtól. Az istenséget határozottan a látható természetén kívül és föléje helyezték. Míg azelőtt minden ember maga alkotta meg a maga istenét és míg azelőtt annyi isten volt, a hány család, most az Isten mint egyedüli, véghetetlen, az egész mindenség fölött uralkodó lény jelen meg, a ki egyedül ad életet a világ-testeknek és egyedül elégítheti ki az imádás vágyát, a mely az emberben él. Míg azelőtt a vallás a görög és az itáliai népeknél nem volt egyéb mint bizonyos gyakorlatok összessége, bizonyos szertartások sorozata, melyeket ismételtek, anélkül, hogy azok jelentését felfogták volna; bizonyos formulák tömege, melyeket gyakran nemis értettek, mert nyelvök már elavult volt; hagyomány, mely korról korra szállott, és mely szent jellegét csakis régiségének köszönhette: mindezek helyett a vallás most a hitágazatok összessége és az emberi hit elé állított magasztos tárgy lett. Nem volt többé csak külsőség, az emberek gondolatában volt főszékhelye. Nem volt többé anyagi, hanem szellemi lett. A kereszténység megváltoztatta az imádság természetét: az ember nem adott többé az Istennek ételt és italt; az ima nem volt többé varázs-formula; hanem a hitnek nyilatkozatává és alázatos kéréssé lett. A lélek más

viszonyba lépett istenéhez: az istenektől való félelmet az Isten iránt való szeretet helyettesítette.

A kereszténység még más újításokat is hozott be. Nem volt az többé sem egy egyes családnak házi vallása, sem valamely községi államnak vagy valamely fajnak nemzeti vallása. Nem volt az sem egyes osztályé, sem pedig valami testületé. Kezdetétől fogva magához szólította az összes emberiséget. Krisztus így szólt tanítványaihoz: »Elmenvén tehát, tanítsatok minden nemzeteket«. ¹⁾

Ez az elv oly rendkívüli és oly hallatlan volt, hogy első tanítványai egy ideig haboztak; az apostolok cselekedeteiben láthatjuk, hogy kezdetben többen vonakodtak terjeszteni az új tant azon a népen kívül, a mely között kiki született. Ezek a tanítványok ép úgy gondolkodtak, mint a régi zsidók, hogy a zsidók Istene nem akarja, hogy őt idegen imádják; mint az ókori görögök és rómaiak ők is azt hiszik vala, hogy minden fajnak van saját istene, hogy az isten nevét és cultusát terjeszteni annyi, mint saját tulajdonán, saját különös védőjén túladni és hogy az ilyen terjesztés egyaránt ellenkezik a kötelességgel és az érdekekkel. De Péter erre nézve azt mondta: »Bizonyynal tapasztalom, hogy nem személyválogató az Isten, hanem minden nemzetben, a ki őt féli és igazságot cselekszik, az kedves előtte.« ²⁾ És Szt. Pál apostol gyakran szereti ezt az elvet minden alkalommal és mindenféle alakban ismételni: »Valjon az Isten csak a zsidóké-e, s nem a pogányoké is? sőt a pogányoké is. Mert ugyanazon egy Isten az, ki megigazulttá

¹⁾ Sz. Máté Evang. 28. rész 19. Káldi-Tarkányi ford.

²⁾ Apostolok cselekedete 10. rész, 34. 35; Káldi-Tarkányi ford.

teszi a körülmetéltet a hitből, és a körülmetéletlent a hit által.« ¹⁾

Ez mind egészen új dolog volt. Mert az emberiség első korszakában mindenütt úgy fogták fel az istenséget, hogy külön csakis egy fajhoz csatlakozik. A zsidók zsidó istenükben hittek, az athénaiak az athénai Pallasban, a rómaiak a capitolinusi Jupiterben. A jog a cultust végezhetni valami kiváltság volt. Az idegent távol tartották a templomoktól; a nem zsidó nem léphetett be a zsidók templomába; a lakadaemoninak nem volt joga az athénai Pallashoz imádkozni. Az igazság érdekében ki kell mondan, hogy, a kereszténységet megelőző öt században már mindazok, kik gondolkodtak, felháborodtak ezek ellen a korlátolt törvények ellen. A philosophia Anaxagoras óta többször tanította, hogy a mindenség istene minden különbség nélkül elfogadja minden embernek a hódolatát. Eleusisnek a vallása bebocsátotta titkaihoz minden városnak a beavatottjait. A zsidók kezdték bebocsátani vallásukba az idegent, a görögök és rómaiak bebocsátották azt községi államaikba. A kereszténység, mely a gondolkozás e haladása után lépett fel, minden ember imádása tárgyává egy egyetlen, egyetemes Istent tett, oly Istent, ki mindenkié, kinek nincsen választott népe és a ki nem különböztet meg sem fajokat, sem családokat, sem államokat. ²⁾

¹⁾ Sz. Pál apostol levele a Rómaiakhoz 3. rész, 29, 30. Káldi-Tarkányi ford.

²⁾ Szépen fejezi azt ki Sz. Pál apostol a Galatákhoz írt levelében: »Nincs többé zsidó, sem görög, nincs szolga, sem szabad, nincs férfiú, sem asszony; mert ti mindnyájan egyek vagytok Krisztusban.« (3. rész, 28. Káldi-Tarkányi ford.)

Ilyen Isten előtt nem volt többé idegen. Az idegen nem szentségtelenítette meg többé a templomot, nem szennyezte be többé az áldozatot jelenlétével. A templom nyitva állott mindenki előtt, a ki hitt az Istenben. A papi tisztség megszűnt örökölt lenni, mert a vallás nem volt többé atyai örökség. A cultust nem tartották többé titokban; nem titkolták el többé a szertartásokat és hitágazatokat; sőt ellenkezőleg, akkor megkezdődött a vallási oktatás, a melyet nemcsak adtak, hanem a mely önmagát ajánlotta, melyet messze földre elvittek és a mely a közönbösöket is felkereste. A terjesztés szelleme helyettesítette az elzárkózás törvényét.

Ennek nagyszerű következményei voltak, részint a népek között való viszonyt, részint az állam kormányzatát illetőleg.

A népek között a vallás nem parancsolta többé a gyűlöletet; nem tette többé a polgár kötelességévé, hogy az idegent megvesse; sőt ellenkezőleg, lényegénél fogva arra tanította őt, hogy kötelessége az idegen iránt, sőt ellensége iránt is igazságosnak és jóakarátúnak lenni. A népek és fajok között volt korlátok tehát ledőltek; a *pomoerium* eltűnt: »Mert ő, így szól az Apostol, lebontotta a választófalat, az ellenségeskedést az ő teste által.«¹⁾ — »Mert valamilyen a test egy és sok tagja vagyok«, így szól tovább, »a testnek pedig minden tagja, noha sok, még is egy test, úgy van Krisztus is.«²⁾ »Hol nincs pogány és zsidó,« így szól más helyütt, körülmetélt és körülmetéletlen; idegen és

¹⁾ Sz. Pál Apostol levele az Ephesosiakhoz 2. rész. 14. Káldi-Tarkányi ford.

²⁾ Sz. Pál Apostol levele a Korinthusiakhoz I, 12, 12. Káldi-Tarkányi ford.

scitha, szolga és szabad: hanem minden és mindenben Krisztus.« ¹⁾

Sőt arra is tanították a népeket, hogy mindnyájan egy közös atyától származnak. ²⁾ Az Isten egységével az emberi fajnak az egysége is feltűnt a szellemekben; és azért ettől fogva a vallás kénytelen volt megtiltani az embernek, hogy felebarátját gyűlölje.

A mi az állam kormányzatát illeti, mondhatjuk, hogy a kereszténység azt lényegében megváltoztatta és pedig különösen az által, hogy nem foglalkozott vele. Az ókorban a vallás és az állam egy volt; minden nép csak saját istenét imádta, és minden isten csak saját népét kormányozta; ugyanaz a törvénykönyv szabályozta az embereknek egymás között való viszonyát és az istenek s a községi állam iránt való kötelességét. A vallás ajánlotta és jelölte ki az államnak fejeit vagy a sors vagy az auspiciumok útján; az állam ismét részéről beavatkozott a lelkiismeret ügyeibe és büntetett minden a cultus és a községi állam ellen elkövetett vétséget. E helyett Krisztus azt hirdeti, hogy: »az én országom nem e világból való.« ³⁾ Elválasztja a kormányt a vallástól. A vallás nem levén többé földi, a legkevesebbet sem törődik a földi dolgokkal. Krisztus ezt teszi hozzá: »Adjátok meg tehát a mi a császáré a császárnak és a mi az Istené, az Istennek.« ⁴⁾ Ez az első eset, hogy világosan

¹⁾ Sz. Pál Apostol levele a Kolossaiakhoz 3. rész. 11. Káldi-Tarkányi ford.

²⁾ »És egyből alkotta az egész emberi nemet, hogy az egész föld színén lakjék; meghatározván az ő ittlakásuknak bizonyos idejét és helyét.« Apostolok cselekedetei. 17. rész. 26. Káldi-Tarkányi ford.

³⁾ Sz. János Evangélioma 18. rész, 36.

⁴⁾ Sz. Lukács Evangélioma 20. rész. 25. Káldi-Tarkányi ford.

megkülönböztetik az Istent az államtól. Mert a császár ez időben még főpap volt, a római vallásnak feje és főtényezője; ő volt a hitnek megőrzője és magyarázója; kezében volt a cultus és a hitágazat. Még személye is szent és isteni volt; mert az volt a császárok politikájának valóságos vonása; hogy fel akarván venni a régi királysággal járó jogokat, nem feledkeztek meg amaz isteni jellegről, melylyel az ókor király-papját és pap-alapítóját felruházta. De ime Jézus Krisztus kettészakítja ezt a szövetekezést, melyet a pogányság és a császárság meg akart újítani, azt hirdeti, hogy a vallás nem az állam többé, hogy a császárnak engedelmeskedni nem ugyanaz többé, mint az istennek engedelmeskedni.

A kereszténység végre a helyi cultusokat is egészen ledöntötte; eltörölte a prytaneumokat és megtörte véglegesen a polias istenségeket. De még többet tett: nem vette igénybe a hatalmat, melyet ama cultusok a polgári társadalomra gyakoroltak. Azt hirdeti, hogy az állam és a vallás között nincsen semmiféle közösség; elválasztja mindazt, a mit a régi kor összeelegyített. Másrészt azt is észrevehetjük, hogy az új vallás három századon keresztül az állam hatáskörére való minden befolyástól tartózkodva élt; ellehetett annak oltalma nélkül, sőt harczolt is ellene. Ez a három század tátongó mélységet hozott létre a kormány és a vallás birodalma között. És minthogy eme dicsőséges korszaknak emléke el nem volt törölhető, az következett, hogy ez a megkülönböztetés igazán általánossá és el nem vitathatóvá vált, és hogy még a papság egy részének erőlködései sem voltak képesek azt kiírtani.

Ez az elv nagy következményeket szült. Egyrésről a politika egészen felszabadult a szigorú szabályok alól, me-

lyeket a régi vallás tűzött ki. Kormányozhatták az embereket, anélkül, hogy szentelt szokások előtt kellett volna meghajolniok, anélkül, hogy auspiciumokat vagy jóslatokat kellett volna tekintetbe venniök, anélkül, hogy minden cselekvésüket a hithez vagy a cultus szükségleteihez kellett volna alkalmazniok. A politika sokkal szabadabbá lett minden lépésében; semmiféle hatalom, az erkölcsi törvényt kivéve, nem állott útjában. Másrészt, habár az állam nagyobb urrá lett is bizonyos dolgokban, cselekvése mégis korlátoltabb volt. Az embernek egyik feléhez nem volt köze. A kereszténység azt tanította, hogy az embernek csakis egyik része a társadalomé, hogy teste és anyagi érdekei kötik hozzá, hogy, mint valamely tyrannosnak alattvalója, annak engedelmeskednie kell, és hogy mint egy köztársaságnak polgára, érette életét fel kell áldoznia, de, hogy lelkét illetőleg szabad és egyedül az Istennek van lekötelezve.

Ezt az elkülönítést már a stoicismus jelezte; az viszsaadta az embert önmagának és megalapította a belső szabadságot. De, a mi csak egy bátor felekezetnek erélyes erőlködése volt, azt a kereszténység a következő nemzedékek általános és rendíthetetlen szabályává, a mi csakis egyes emberek vigasza volt, azt az emberiség közös javává tette.

Ha most visszaidézzük emlékezetünkbe azt, a mit előbb a régiek államának mindenhatóságáról mondtunk; ha viszagondolunk arra, hogy a községi állam, szent jellegének és a vallásnak nevében, mely vele össze volt fűzve, milyen korlátlan hatalmat gyakorolt, látni fogjuk, hogy ez az új elv volt a forrás, melyből a személyes szabadság kifolyhatott. Mihelyt a lélek magát felszabadítva érezte, a legnehezebb

dolog megtörtént, és a szabadság lehetségessé vált a társadalmi rendben.

Az érzület és az erkölcsök ép úgy átváltoztak akkor, mint a politika. A fogalom, melyet az ember a polgár kötelességeiről képezett, meggyengült. Az igazi kötelesség nem állott többé abból, hogy valaki idejét, erejét és életét az államnak szentelje. A politika és a háború nem voltak többé az embernek mindene; a hazaszeretet nem foglalta többé magában az erényeket mind; mert a léleknek nem volt többé hazája. Az ember érezte, hogy más kötelességei is vannak, mint élni és halni községi államáért. A kereszténység megkülönböztette a magán-erényeket a köz-erényektől. Lealacsonyítva emezeket, felmagasztalta amazokat. Az Istent, a családot, az ember személyét a haza fölé, a felebarátot pedig a polgártárs fölé helyezte.

A jog természete is megváltozott. Minden régi nép-nél a jog alá volt rendelve a vallásnak és tőle kapta szabványait. A perzsáknál, hinduknál, zsidóknál, görögöknél, itáliaiaknál és a gallusoknál a törvény bennfoglaltatott a szent könyvekben vagy a vallási hagyományban. És minden vallás a jogot saját képére alkotta. A kereszténység az első vallás, mely nem követelte, hogy a jog tőle függjön. Foglalkozott az emberek kötelességeivel, de nem érdekeik viszonyaival. Ez nem szabályozta sem a tulajdon-jogot, sem az örökösödési sorrendet, sem pedig a kötelezettségeket, sem a törvénykezési eljárást. A jogon kívül helyezte magát, valamint minden tisztán földi dolgon kívül. A jog eszerint függetlenné lett; meríthette szabályait saját természetéből, az emberi lelkiismeretből, a jogosságnak hatalmas eszméjéből, a mely bennünk megvan. Fejlődhetett egész szabadon, átalakulhatott és javulhatott minden akadály nélkül, követ-

hette az erkölcsiség haladását, és meghajolhatott minden nemzedék társadalmi érdekei és szükségletei előtt.

Az új eszmének áldásos befolyását nagyon felismerhetjük a római jog történetében. A néhány századon át, mely a kereszténység diadalát megelőzte, a római jog folyton azon működött, hogy magát a vallás alól kiszabadítsa és hogy a természethez és méltányosságához közeledjék; de csakis kerülő utakon és ügyes fogások útján haladt, melyek kimerítették és erkölcsi tekintélyét gyengítették. A jog újjászületésének műve, melyet a stoikus philosophia előre hirdetett, a római törvénytudók nemes törekvéseikkel folytattak, melyet a praetorok mesterkedéseik és cselfogásaik által vázoltak, teljes sikert csakis azon függetlenség által arathatott, melyet az új vallás adott a jognak. Láthatjuk, hogy a milyen mértékben a kereszténység meghódította a társadalmat, oly mértékben ad helyet a római törvénykönyv az új szabályoknak, nem többé szabadkozva, hanem nyíltan és minden habozás nélkül. Minthogy a házi Penatesek le voltak döntve, a tűzhelyek pedig eloltva, a család szervezete örök időre eltűnt és vele együtt a szabályok, melyek belőle folytak. Az atya elvesztette korlátlan hatalmát, a melylyel azelőtt papi tisztsége felruházta volt és csakis azt a hatalmat tartotta meg, melyet a természet ad neki gyermeke érdekében. A nő, kit a régi cultus férjénél alsóbb rangúvá tett, most férjével egyenlő rangúvá lett. A tulajdon-jog lényegében megváltozott; a szántóföldnek szent [határkövei eltűntek; a birtok nem volt többé a vallásnak, hanem a munkának a kifolyása; annak megszerzése sokkal könnyebbé lett és a régi jognak formalitásai véglegesen eltűntek.

Így, már csak egyedül az által, hogy a családnak

nem volt többé házi vallása, átalakult annak szervezete és joga is; a mint ugyancsak az által, hogy az államnak nem volt többé hivatalos vallása, az emberek kormányzási szabályai örökre megváltoztak.

Tanulmányunknak a között a határ között kell maradnia, mely a régi politikát a mai politikától elválasztja. Megírtuk egy hitbeli meggyőződés történetét. Az létrejött: az emberi társadalom megalakult. Az módosul: a társadalom a forradalmak egész során megy keresztül. Az eltűnik: a társadalom megváltoztatja alakját. Ilyen volt a régi idők törvénye.

RÉSZLETES TÁRGYMUTATÓ.

Adoptio. Az adoptio elve a házi cultus folytonossága 65—68 csakis azok fogadhattak fiút örökbe, a kiknek gyermekeik nem voltak, 65—68; vallási és polgári hatása, 105—106.

Adósság. Miért kellett az embernek testével és nem földjével az adósságért jótállani, 91. Az adósság Athénaeben, 402, 403.

Aeneas. Aeneas legendája, 199—205, 443 stb. Az Aeneis értelme, 199—205.

Ager publicus, 564 stb.

Agnatio. A rokonságnak milyen neme volt ez a rómaiak és görögöknél, 69—74, 148, 149.

Agni. A régi kor istensége minden indo-európai fajnál, 31—32.

Alapítás. A városok alapítása vallási szertartás, 186—199.

Alapító. Az alapító tisztelete, 199 stb.

Ambarvalia, 86 stb. 230—231, 564.

Amphiktyoniák. Nagy számuk az ókori Görögországban, 317; inkább vallási, mint politikai gyülekezetek, 318, 319.

Annales. Az annalesek általában voltak használatban a régiek-nél; papok szerkesztették azokat és részét képezték a vallásnak, 244—254.

Applicatio. *Jus applicationis*, 159. ¹⁾ jegyz. 349.

Archon. A γέρη-k archonjai, 141, 180, 367; a városok archonjai, 265; az archon czíme egyenértékű volt kezdetben a király czímével, 255, 369, 370; az archonnak vallási teendői, 265; az archonok igazságszolgáltatási hatalma, 278; hogyan választották őket, 268, 269; hatalmuk lassankint csökkent, 484; mivé lett a római uralom alatt 567.

Aristokratia. A patriciusok örökös aristokrátiája, az Eupatridák, βασιλῆς; Geomoroí stb., 347—352, 379, 384, 385. Az osztályok különbsége kezdetben a valláson alapúl, 358; a születési aristokratia az örökös papi méltóságra támaszkodik, 379. Ez az aristokratia eltü-

nik későbbben, 430, 431; gazdagsági aristokratia képződik, 487. A spár-tai aristokratia, 363—366, 521—529.

Asylum. Mi volt az Rómában, 187, 356.

Athénæ. Az athénæi községi államnak a képződése 179—183, 366—369; Theseus műve, 366—368; az eredeti királyság 259—261; az Eupatridák aristokrátiája, 346, 361; a politikai királyságnak eltör-lése, 369; az aristokratia uralma, 369, 379, 380, 398, 399; élethosszig-lani és évi archonok, 369, 370; az archon-király, 370. Az athénæi jel-lem 332 stb. 499; athénæi babonás hit 331—335; Kylon kísérlete, 423; Drako törvényhozói műve, 474, 475; Solon műve, 401—403, 423, 476—480. Pisistratos, 426; Klisthenes műve, 427—431. A pénz-aristokrátiának uralma, 487—490; az alsóbb osztályúaknak haladása, 492 stb.; Athénæi hatóságok 497—499; a népgyűlése, 501—503; a szónokok, 502—505; az athénæi hadsereg, 490; az athénæi démo-krátiának jellege, 515, *) jegyz.

Atyia. A polgári, politikai és vallási jogoknak az elvesztése, 295 stb.

Atya. Eredeti jelentése a *pater* szónak, 118, 119. Az atya vallási tekintélye, 42, 114, 115, 120. Hatalma a házi vallásnak a kifolyása, 48. Hatalma gyermekei fölött, 120, 121. Mit kell értenünk az alatt a jog alatt, hogy fiát eladhatja, 124; gyermekét és nejét megölelheti, 125, 126. Igazságszolgáltatási joga, u. o. Felelős volt minden az övéi által elkövetett vétségekért, 126. Atyai hatalma a tizenkét törvény-tábla szerint, 468, 469. Solon törvénye szerint, 478 stb.

Auspicia. A hatóságok megválasztása módja az auspiciumok segédelmével, 270—274; csupa formalitássá süllyednek, 487.

Birtok. A birtok-jog a régieknél, 74, stb. A birtok-jog és a val-lás között való viszony, 76, 83. A birtok kezdetben elidegeníthetetlen, 88; feloszthatatlan, 91. Mi lett a birtok-jogból a későbbi korszakok-ban, 509—511, 565, 566, 570, 571.

Camillus. Bemutatva mint pap-harczos, 328—331.

Censor. Hatalmának eredete és természete, 233 stb. 460; vallási teendői, 268 stb.

Census. A vagyon-becslés, lustratio, vallási szertartás a régi köz-ségi államokban, 233—237; Servius átalakítja a *censust*, 433 stb.

Clientes. Mik voltak kezdetben, 156—159, 348—352; különböz-tek a plebeiusoktól, 353—355, 391; állapotuk, 348, stb. 390; szere-peltek a *curia*-féle *comitiá*kon, 351; hasonmásai a középkor szolgálí-nak, 390, 391; fokozatos felszabadításuk, 390, 395, 396; lassankint földbirtokosokká lesznek, 393, 398; hogyan lettek azzá Athénæben, 398—404; hogyan lettek azzá Rómában, 405, 408, 409; az eredeti cliensi intézmény eltűnik, 398, 410, 411; a patriciusok hiába törekesz-nek azt visszaállítani, 437, 438. A későbbi kornak cliensei, 405—410.

Coelibatus. A vallás által tiltva, 60, 61, 130; Spárta és Róma törvényei által tiltva, 60, 61, 339.

Cognatio. A nő után való rokonság Görögországban és Rómában, 72, 73; lassankint a jogba is behatol, 469, 476—477.

Coloniae. L. Gyarmatosok.

Confarreatio. Vallási szertartás, melyet a római és görög házasság alkalmával használtak, 52—58.

Connubium. A házassági jog két községi állam között, 293, 303, 548, 549.

Conscripti. Senatorok, a kik a *patresektől* különböztek, 389.

Consulatus. A consulnak vallási teendői, 267. Mily fogalmat képeztek maguknak kezdetben a consulról, 268; minőt később, 486. Milyen vallási formalitások mellett választották a consulokat, 270—273; a választási módban való változások, 486. Plebeiusi consulok, 459—463.

Család. Annak vallása, 7—46. Vallási függetlensége, 43, 44. Mi képezte közötté a kapcsolatot, 46, 47. Kötelessége folytonosságáról gondoskodni, 58. — A család nevei a rómaiaknál és görögöknél, 150, 151. A család alkotmányában való változások, 384 stb. A *gens* felosztása családokra 387 stb.

Curia és *phratría*, 160, 165, 166.

Daemonok. A halottak lelkei, 18, ²) jegyz.

Démagogos. Ezen szó értelme, 503.

Démokratia. Hogyan alakult, 492 stb.; a demokratikus kormányzatnak szabályai, 497 stb.

Detestatio sacrorum, 68, 69.

Dies Fasti, 270.

Dies Nefasti a rómaiaknál és a görögöknél, 237, 238; 334.

Dies Natalis, 229.

Diffarreatio, 57, 58.

Divortium, 57; kötelező volt a nő magtalansága esetében, 62, 63.

Δοκιμασία. Vizsgálat, a melynek a tisztviselőket, senatorokat, a strategosokat, szónokokat alávetették, 274, 275, 485, 499, 502.

Ἐγγύησις. A görög házasságnál követett eljárás, mely a *traditio in manum*-nak felelt meg, 52, 53.

Elődök. Az elődök tisztelete 18—24, 36—46.

Elsőszülöttség. Az elsőszülöttségi jog megállapítva a régi társadalmak kezdetével 109—112. Lassankint eltűnik 387, 388.

Emancipatio. A fiúnak emancipációja, 67, 68; a magán-jogban való hatása, 105.

Foglalás. A római foglalás, 552.

Ephoros. Spártában, 364, 365, 523—529.

Ἐπιγαμία. *Jus connubii*, 293, 303.

Ἐπίκληρος. 100—101, 476.

Ἐπίστιον. Család, 49. 1) jegyz.

Ἐρκειος Ζεύς. Házi istenség, 78, 2) jegyz.

Ἐρξος. *Herctum*, a ház szent kerítése, 78.

Erkölcsei állapot. Az eredeti erkölcsei állapot, 127—135, 233, 308—309.

Ἑστια. Vesta, tűzhely, 25—37.

Étkezés. Az étkezési szent cselekmény 29. A halottaknak nyújtott ételek 14—17; 40—46. A nyilvános étkezések vallási szertartások, 223—229; nyilvános étkezés Athénaeben, 225. Itáliában és Rómában 228.

Eupatridák. Megfelelnek a patriciusoknak, 347; küzdenek a királyok ellen, 368, 369; kormányozzák a községi államot, 370, 371, 379; az alsóbb osztályúak megtámadják őket, 398—403, 423 stb.

Exilium. A nemzeti és házi cultustól való eltiltás, megfelelő az egyházi átoknak, 298—301.

Familia. E szó értelme, 145. l. Család.

Feriae latinae, 320.

Fetialis. Az itáliai városokban; *νήρυες* és *spendophoroi* a görög városokban, 240, 311—314.

Formulák. A formulák hatása, 220, 2) jegyz. Varázserejű formulák, 220; az istenek kihívására szolgáló formulák, 220.

Forradalmak. A forradalmaknak a régi községi államokban lényeges jellege és általános okai, 345. Az első forradalom, mely a királyságot politikai hatalmától megfosztja, 360, 361. Forradalmak a családban a *gens* tagjainak elválása és a cliensek felszabadítása következtében, 384 stb. Forradalom a községi államban a plebsnek haladása következtében 411 stb. Forradalmak Rómában, 372—378, 388, 389, 400—411, 431 stb. Forradalmak Athénaeben, 366 stb., 398 stb., 423 stb. Forradalmak Spártában 363—366, 519 stb. A régi kormány-forma eltűnik és a kormányzás új rendszere lép föl, 480. Pénz-aristokratia, 487—492. Démokratia, 492 stb. A szegények és gazdagok között való harczok Görögországban, 508 stb; Rómában 560.

Gazdasági állapotok a régi társadalomban, 509, 513—514.

Γένος. Ez megfelel a római *gens*nek, 135 stb., a γένος Athénában, 141; a Brytidák γένος-a, 137. A γένος belső (házi) cultusa, 138; közös sirja, 139; főnöke, 141; a γένος elveszti politikai fontosságát 429, 430.

Gens. E szó értelme, 144, 145. A *gens* a valódi család, 145—147. A *gens*nek belső (házi) cultusa, 138; közös sirja, 139. A tagok solidaritása, 140 stb. A *nomen gentilitium*, 150, 151. A *gens* főnöke, 141; hogyan oszlott fel a *gens*, 147, 384 stb. A plebeiusi *gensek*, 136, 357 1) jegyz. A *gens*nek fokozatos átalakulása és a *gens* kormányának teljes eltűntetése, 385 stb.

Gentiles. Vallási kapocs közöttük, 138—140; jogi kapocs, 140—141; a *gentilis* közelebbi rokon mint a *cognatus* 140. *Dii gentiles* 139.

Gentilitas. 150, 469.

Gyarmatosítás. Hogyan alapították azokat, 321. Vallási kapcsa anyavárosával, 322.

Háború. A háború jellege a régieknél, 308—309. Háborúüzénstb.

Hadsereg. Vallási cselekmények, melyeket a görög és a római táborban végeznek, 240—241. A hadsereg kezdetben ép úgy volt szervezve, mint a községi állam, *gentes* és *curiák*, γένη-k és phratriák szerint, 177. Változások, melyeket Servius a hadsereg szervezésénél behozott, 408, 434—436. A *classis* szónak az értelme, 437. A lovaság Görögországban, valamint Rómában, aristokratikus testület volt, 417, 118. A hadsereg természete változik a községi állam alkotmányának szerint, 417, 494, 495. A római hadsereg politikai gyülekezetet alkotott, 435, 436. A gazdag osztálynak uralma alatt, Görögországban és Rómában, a katonai rangok a gazdagság szerint voltak osztályozva, 489, 490.

Hagyomány. Mily fontosságot lehet tulajdonítani a régiek hagyományainak és legendáinak, 251—254.

Halottak tisztelete. A halottak tisztelete a régi népeknél, 18—24; 208—212; 221. E cultusnak viszonya a tűzhely cultusához, 35—37. A hazai herosok cultusa 208—212. Az alapító tisztelete, 199, 200, 230.

Határkövek. A határkövek a birtoknak sérthetetlen határai, 85. A Terminusról szóló legenda, 86. Milyen szertartások mellett rakták azt le, 85.

Haza. E szó jelentése, 296 stb. Miből állott a hazaszeretet kezdetben, 296 stb., mivé lett később ez érzelem, 553 stb.

Hazafiság, l. Haza.

Házasság. A szent házasság 49—58; a házasság vallási hatása, 56, 62. Meg volt tiltva két városnak lakosai között, 293, 303. A sabi-

nus nők elrablásának a legendája, 548, 549. Eltiltva, később megengedve, a patriciusok és plebeiusok között, 458. A házasság *mutuus consensus* útján, 471. Az *usus*, *coemptio*, 472, 473. A férj hatalmának a hatása, 116, 131—132, 4) jegyz. A férjnek hatalma alól való menekülés módja, 473.

Heliastes. Athénaeben, 507 stb.

Heres suus et necessarius. E szavak értelme a római jogban, 94.

Herosok. A halottak lelkei, 23. Ugyanazok voltak mint a *Lares* és *Genii* 24; *heros eponymos*, 165. Nemzeti herosok 209—212; 230.

Hitbéli meggyőződés. A régiek hitbéli meggyőződése, 7 stb. A magán-joghoz való viszonya, 76 stb., 92 stb., 113 stb., 279—286. Viszonya az eredeti erkölcsiséghez, 128—135. A régiek türelmetlensége a hit dolgában, 338, 342. Hatalma az ember fölött 183—184. A hitbéli meggyőződés változása, 167—175, 531 stb.

Hitelzálog. 1. Jelzálog.

Hóditás. A római hóditás, 552 stb.

Hostis. E szó értelme, 289, 1) jegyz. Miért vegyült kezdetben az idegennek és ellenségnek a fogalma, 289—290.

Hozomány (dos). Régi jog 122. Új jogban a hozomány visszaszolgáltatása 479.

Hymenaeos. Szent dal, 53—55.

Idegen. Mi különbözteti az idegent a polgártól, 287—290. Az idegen sem birtokos, sem örökös nem lehetett, 293, 294. Nem védelmezte őt a magán-jog, 294, 295. A *praetor peregrinus* vagy az *archon polemarchos* ítelt felette, 292. A gyűlölség érzelme az idegen ellen, 307, 308.

Imperium. Ez a szó ép úgy fejezte ki a polgári, mint a katonai hatalmat, 374; *imperium romanum*, 564, 568, 569, 571.

Istenek. Házi istenek. 38—46, 170. Polias istenségek, 206 stb. Az Olympos istenei kezdetben házi istenek és polias istenségek voltak 170—175. A fogalom, melyet a régiek az istenekről magoknak képeztek, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 226, 227, 245, 246, 307, 314, 315. A polias istenségek szövetkezése, 315. Az isteneknek a városból való kiszólítása, 220. Imák és formulák, melyek az isteneket cselekvésre kényszerítették, 220, 307, 308, 329, 330; az istenektől való félelem 246, 331; az istenség felől való új eszmék, 533 stb. A kereszténység, 585 stb.

Jelzálog. A jelzálog ismeretlen az eredeti jogban 91. Mikor és mily alakban hozták azt be az attikai jogba. 402, 403, 1) jegyz.

Jog (*jus*). A régi jog a családban szülemlett meg 113. A jog viszonyban állott a hitbeli meggyőződéssel és a cultussal 76, 115, 292, 294, 298. A birtok-jog, 74 stb. Az örökösödési jog, 92 stb. A fogalom, melyet a régiek a jogról magoknak képeztek 284; a magán-jog (*ius civile*) 286. Megtagadják a nem polgártól, 286, 290. Változás Athénæe magán-jogában, 474—480. Változás Róma magán-jogában, 468—473. A tizenkét törvénytábla joga, 468—472. Drako törvénye, 474, 475. Solon törvényei, 476—480. A praetori jog, 570, 571.

Jósok. Athénæeben, 334—337; a görög táborban 242.

Jus civitatis. A polgári jog miben állott, 287—296. Hogyan adományozták azt Athénæeben, 290. A polgári jognak fontossága a régi időkben, 292—296. A római uralom alatt, 572 stb. A római polgári jog lassankint elterjed a latinoknál, 573—575; az itáloknál, 577; a provinciálisoknál 582.

Jus commerici, 292 jegyz.

Jus gentium, 307—313.

Jus italicum, 577—578.

Jus Latii, 574—578.

Kereszténység. Hatása a társadalmak politikai eszméire és kormányzatára, 585 stb.

Királyság. Mi volt az eredeti királyság, 255. Pap-királyok, 257. Milyen vallási szertartások mellett választották őket, 258—259. Bírói és katonai hatalmuk 259 stb. A királyság örökös, mint a papi méltóság 260 stb. *Βασιλεῖς ἱεροὶ* 262; *Sanctitas regum*, 264. Kodros után nem törölték el a királyságot Athénæeben, 370. Forradalom, mely mindenütt elnyomja a királyságot, 360, 361 stb. Évenkénti magistratusok király megnevezéssel, 265, 363, 370. *Res sacrorum*, 378. E szó alkalmazva az aristokratiai korszak alatt a *gens*-ek fejére, 382.

Koszorú. A koszorú használata a vallási szertartások alkalmával, 226; a házasság alkalmával, 52—55. Némely esetben a tisztviselők is viselnek koszorút, 265, 266, 268.

Községi állam. Képződése a *tribusok*, *curiák* és *gens*ek egyesüléséből, 175 stb. Az szövetség, 177. Az athénæai községi állam mint példa, 179—183. Minden egyes községi államnak sajátos vallása, 206 stb. Mit értettek a községi államnak autonómiája alatt, 305—310. Miért nem alkottak a régiebb tágabb társadalmakat, mint a községi államot, 303—307. A községi államnak korlátlan hatalma polgára fölött, 338 stb. A községi állam kormánya bomlik, 552 stb. A római foglalás eltörli a *municipalis* kormányzatot, 564.

Lares. Ugyanazok, mint a *Manes* és *Genii* 24.

Larvae. Rosszlelkű szellemek, 11—12; 21—22, 325, 3) jegyz.

Leány. A leány a régiek fogalma szerint hátrább áll a fiúnál 64. Ha férjhez megy, nem örököl atyjától, 95, 98, 99. Az *επίκληρος*, 99, 100.

Lectisternium, 325.

Legigázás. A legigázás maga után vont a nemzeti cultus eltörlesztését 310—311; 565, 566.

Legendák. Fontosságuk a történetben, 249—253; Aeneas legendája, 199—205; a sabin-nők elrablásáról szóló legenda, 548, 549.

Lovagok. Aristokratikus osztály, 417. Euboeában, 347. Rómában, 434, 436, 488.

Lustratio. Vallási szertartás, 233—237.

Lykurgos. Lykurgos műve Spártában, 363—366.

Magistratus. Mi volt a magistratus a községi államok keletkezése idejének első korszakában, 265 skv.; mi volt a második korszakban, 484—487, 497—499.

Mancipatio, 91. 3) jegyz., 285.

Manes. A halottak lelkei, 24; megfelelnek a görögök *ψαῖοι χθονοί*-nak, 24.

Manus. E szó jelentése a római jogban, 116, 131, 132, 4) jegyz. A férj hatalma és a házi vallás közötti viszony, 130. A *manus*nak hatása a polgári jogban, 472; miképen kerül ki ennek hatását 473.

Materfamilias, 115, 132.

Mundus. E szó különös jelentése, 191.

Naptár. A régieknél, 229.

Nevelés. Az állam vezette azt Görögországban, 341 stb.

Nexum, 440.

Népgyűlés. A népgyűlés a régieknél imával és szent cselekménnyel (áldozattal) kezdődött, 237, 238, 239. *Curiai* gyűlések, 351, 372. *Centuriái* gyűlések; hogyan szavaztak, 270, 272, 378, 487. A *centuriái* népgyűlés tulajdonképen hadsereg volt, 434—436. A *tribus* népgyűlés 450 stb. Athénai népgyűlések, 501—503.

Noθοί. Mit foglaltak a régiek a *ροθοί* osztálya alá, 130—131, 293, 432, 522.

Nomen. A család neve Görögországban és Rómában, 150—151.

Nő. Szerepe a házi vallásnál, 46, 48, 115—116, 131—132. Szerepe a családban, 115. A hozomány külön kezelése sokáig ismeretlen volt, 122. A nő folytonosan áll gyámság alatt, 115. Nem jelenhetett meg a törvényszék előtt, 124; a községi állam nem ítélhetett fölötte, 125. Kezdetben férje ítélte el, később a házi törvényszék, 125, 126. Czíme *materfamilias*, 132. A nő megkapja idővel az örökösödési jogot, 476,

477. Hozományának birtoklását, 479. A nők után való rokonság, 73, 477.

Nötestvér. Alárendelve fivérének a cultus tekintetében, 64; az örökösödé tekintetében, 95, 96.

Odyssea. A társadalom, mely abban le van írva, aristokratikus társadalom, 382.

Okmánytárak. A városok okmánytárai, 252.

Ὀνομοι. Aristokratikus osztály Spártában, 522—523.

Ὀρξια τέμνειν. Ferire foedus, σπένδευθαι, 312.

Ὀροί, θεοὶ ὀροί. Határ-istenek, 85, 86.

Ostrakismos. Minden görög városban, 342, 343.

Örökösödés. Az örökösödési jogra szolgáló szabály ugyanaz volt, mint a cultus folytatására, 92, 93, 106. Miért örököl csak a fiú és nem a leány, 95. A mellékágak örökösödése, 102—104. A mellékágbeli örökös köteles a meghalt leányát nőül venni, 100—101. Az elsőszülöttségi jog, az elsőszülöttnak előjoga, 109—112. Az örökösödési jog a tizenkét törvénytábla szerint, 469, 470. Solonnak törvényhozása szerint 476, 477.

Ősök. L. Elődök.

Papi méltóság. Régente sokáig volt örökös, 172—175. Az aristokratia kiváltsága 359. Végre a plebs nyeri el, 463 stb.

Parasitae. E szó régi értelme, 225, 498.

Pater. L. Atya.

Paterfamilias. E szó értelme, 118, 119.

Πατριάειν, parentare, 39.

Patriciusok. A patriciusi osztálynak keletkezése, 346, 347; papi kiváltsága, 349—350; politikai kiváltsága, 350, 351, 381, 436 stb. Harcza a királyok ellen, 372 stb; ellenállása a plebs törekvései ellen, 435 stb. Politikai eszméje, 437—439, 465.

Patronus, 156, 158, 159, 348. Későbbi időben, 569.

Patruus és avunculus. Gyökeres különbség a rokonság között, melyet ez a két szó kifejez, 70, 71, 2) jegyz., 104.

Phratria. Hasonmása a *curiáknak*, 161. A phratriának sajátos cultusa, 162, 163. Miképen vették fel a fiatal embert a phratriába, 164. A phratriák elvesztették politikai fontosságukat, 430.

Philosophia. Befolyása a politika átalakulására, 535 stb. Pythagoros, 535. Anaxagoras, 535; a sophisták, 535, 536; Sokrates, 537; Plato, 538; Aristoteles, 539; az epikureusok és stoikusok politikája, 539, 540. Az egyetemes államnak az eszméje, 541.

Pietas. E szó összetett értelme, 133. skv.

Pindaros. Az aristokratia költője, 383.

Plebeiusok. Ez osztályú emberek minden községi államban vannak, 355, 420—423. Különböztek a cliensektől, 353, 354, 409, 410. Kezdetben nem foglalták őket a *populus* közé, 353, 354, 2) jegyz. Míképen növekedett későbbben a legyőzöttek és idegenek hozzácsatolása által, 431 stb. A plebeiusoknak nem volt kezdetben sem vallásuk, sem polgári joguk, sem politikai joguk, 354, 355 stb. Harczaik az előkelők ellen, 411 stb. Támogatják a királyt, 412. Választanak tyrannosokat, 412, 413. A plebs törekvései és haladása a királyok alatt, 431 stb.; a köztársaság alatt 441 stb. Kivonulása a szent hegyre, 442 stb.; a plebs tribunatusa, 444 stb. A plebs belép a községi államba, 411 stb.

Plebiscitum, 450.

Polgár. Mi különböztette meg a polgárt a nem polgártól 287—292, 569—572. Míképen nyerték el a polgári jogot Athénaeben, 290.

Pontifex. Felügyel a házi cultusokra, 44. Patriciusi pontifexek, 349. Plebeiusi pontifexek, 463 stb.

Praetor. Volt némi vallási teendője, 268; *praetor peregrinus* 292.

Provincia. E szó értelme, 568. Hogyan igazgatta Róma provinciáit, 568 stb. A provincialisoknak nem volt semmi joguk, 569—572.

Prytaneum. A községi állam tűzhelye, 182; megfelel Vesta templomának, 206. Elveszti hitelét, 533.

Prytanisok. A prytanisok egyszerre papok és tisztviselők, 265. Prytanisok és senatorok 498.

Rabszolga. Hogyan avatták be a rabszolgát a család házi cultusába, 155, 156.

Respublica, τὸ κοινόν, 482.

Rokonság. Hogyan fogták azt fel a régiek 69. A cultus jelezte azt, 70. A nő után nem volt rokonság, 73, 74. Hogyan hozták be az athénai jogba a nő után való rokonságot, 477—478.

Róma. A római községi államnak az alakulása, 187, 188. Az alapítás szertartásai, 188, 189. A Romulus által megnyitott asyllumnak a természete, 187. A római jellem, 323—331. A római babonás hit, 324—326. A patriciusok, 348 stb. A plebs, 353 stb. A senatus, 239, 351. A curiákféle népgyűlés, 237, 389. A királyság, 257—260, 372—378. A királyok harcza az aristokratia ellen, 372. Forradalom, mely a királyságot elnyomja, 375—378. A patriciusok uralma 381, 437—440. A plebs törekvései és haladása, 441 stb. A tribunatus, 444 stb. A tribusbéle népgyűlések és a plebiscitumok, 450. A plebs elnyeri a polgári, politikai és vallási egyenlőséget, 455—464. Mindazonáltal a kormány eljárása és a szokások aristokratikusok maradnak, 558, 559. Egy új nemességnek az alakulása, 561. A rómaiak foglalásai, 548 stb. Származási és cultusi viszonyok Róma és az itáliai és görögországi köz-

ségi államok között, 543—548, 551. Első növekedése, 548 stb. Vallási fennhatósága az itáliai községi államok fölött, 548—559. Róma mindenütt mint az arisztokratia védője szerepel, 557—563. *Imperium Romanum*, 568—571. Miképen bánik el alattvalóival 571—572. Megadja a római polgári jogot 572 stb.

Sacrosanctus. E szó értelme, 445—449.

Σεισασθρία. Solon műve, 403, 404.

Senatus. A senalus szent helyen gyülekezett, 239. A genszek fejeiből állott, 351. A *conscripti* nevű senatorok keletkezése, 388, 389. A *senatus* Athénaeben, 500. A *senatus* Spártában, 522, 523. A *senatus* Rómában, 559—562.

Servius Tullius. Újításai, 431—436, 488.

Shraddha. A hinduknál megfelel a halotti lakomáknak a görögök és rómaiaknál, 21.

Sír. A család sírja, 41, 42. Az idegennek nem szabad hozzá közelkedni, 39; sem nem szabad őt oda temetni, 80, 81. A sír kezdetben minden család szántóföldjén el volt helyezve, 81, 82. A sír elidegeníthetlen, u. o.

Solon. Annak műve, 398—404, 475—480.

Sors. Mily fogalmat képeztek magoknak a régiek a sorsról, 268, 269. Miből állott a magistratusok megválasztására szolgáló sorsolás, 268, 269. 1) jegyz. 485.

Sorsolás. A tisztikar megválasztásának egyik módja, 268, 269, 1) jegyz.

Spárta. A királyság Spártában, 363. A spártai jellem 331, 494, 503. Az arisztokratia kormányozza Spártát, 522, 523. A forradalmak sora Spártában, 519 stb. Démagogos királyok és nép-párti tyrannosok, 525 stb.

Strategos. Athénaeben, 485, 498. Mivé lettek Rómának uralma alatt, 567.

Szabadság. Mit értettek a régiek alatta, a személyes szabadság hiánya, 338, 342—344.

Szabadon-bocsátott. 156. A jog, melyet a patronusok fölöttük megtartottak, 405—407. Hasonmásai a régi clienseknek u. o.

Szent tűz. 25 stb.

Szertartások. Minden régi községi államban, 247—251.

Szertartás-könyvek. A régiek szertartás-könyvei, 247—251. A Sibylla könyvek Athénaeben és Rómában, 329, 334.

Szerződés. A békeszerződés vallási cselekmény 312, 313.

Szónokok. Vallási szertartást végeznek, 238. Szerepjök az athénaei demokráciában, 502—505.

Szószerék. A szószerék szent hely volt, *templum*, 239.

Szövetkezetek, 316 stb.

Temetés. A temetés szertartásai és a fogalmak, melyek hozzá fűződtek, 8, 9, 12. Miért gyötörte az embereket a gondolat, hogy nem részesülnek temetésben 12, 13.

Thétes. Athénaeben 398—404.

Törvény. A törvény a vallás részét képezte, 276 stb. A régiek tisztelete a törvény irányában, 281. A törvényt szentnek tartották, 281; az istenektől jött, 280. Az eredeti törvények nem voltak írásba foglalva, 283. Versek alakjában voltak fogalmazva és énekelték azokat, 283, 284. A törvény szövegének fontossága, 284, 285. A plebs egy törvénykönyv megírását követeli, a tizenkét törvénytábla, 455. A törvény természetének és elvének a megváltoztatása, 456—458. Tizenkét törvénytábla, 455 stb. Hogyan hoztak törvényeket Athénaeben, 503 stb.

Törvényhozók. A régi törvényhozók, 278, 279.

Törvénykezési eljárás. A régi törvénykezési eljárás, 284, 285, 286.

Törvénytábla. A tizenkét törvénytábla, 455 stb.

Tribunatus. A nép tribunusai, 444. A tisztviselők e nemének sajátságos természete, 444 stb.

Tribunus. Katonai *tribunus*, 460.

Tribus. Születési tribusok, 135, 136. A tribusokat elnyomja Klisthenes és mások a többi görög községi államokban, 427—431. A helyhez kötött tribusok Athénaeben, 429 és Rómában, 433.

Triumphus. A *triumphus* vallási szertartásai Rómában és Görögországban, 242, 243, 330.

Túlvilági élet. Kezdetben hitték, hogy azt a sírban töltik, 8. Mily fogalmat képeztek magoknak később, 13.

Tűzhely. A tűzhely, oltár, szent tárgy volt, 25, 26. Előírt szertartások a szent tűz ápolására, 25, 26. A tűzhelyet nem volt szabad helyéről elmozdítani, 76, 77. Imák, melyeket hozzá intéztek, 25, 26. Ezen cultus régi volta, 30; viszonya a halottak cultusához, 35—37. Befolyása, melyet az erkölcsiségre gyakorolt, 127, 128. A nyilvános tűzhely vagy a prytaneum, 206 stb. A hadsereg magával viszi a szent tűzhelyet, 241. A tűzhely tisztelete veszít fontosságában 533 stb.

Tyrannos. Miben különbözik a királyoktól, 264, 412 stb. A demokratikus pártnak feje volt, 413 stb. A tyrannosok szokásos politikája, 516—519.

Ünnepek. A régieknél 229 stb.

Vallás. A házi vallás, 38, 39, 78. Miképen fogták fel a régiek a vallást, 244, 248. Minden községi államnak van külön vallása, 206. A

római vallást nem hozták be számításból, 244, 326—328. A vallás befolyása a magistratusok megválasztásánál, 256, 268—271. A plebs vallást alkot magának, 463. A vallási érzület megváltozik, 587.

Választás. A királyok választási módja, 258, 259, 373. A consulo-k választása, 270, 271. Az archonok választása 268, 269.

Város. A város különbözött a községi államtól, 186 stb. Mi volt a város a régiek fogalma szerint, 351. Miképen válogatták meg a város alapítására a helyet, 189, 194. A város alapításának szertartásai, 189—199. A városokat szenteknek tartották, 199.

Végrendelet. A végrendelet ellenkezett a régi vallási szabályokkal, sokáig ismeretlen volt, 106, 107. Solon csak azoknak engedte meg, a kiknek nem voltak gyermekeik, 106, 477, 478. A terhes formalitások, melyekkel a régi római jog vette körül, 108, 109. A tizenkét törvénytábla szentesíti azt, 469, 470.

Vendégbarátság. 164, 173, 174.

Vesta. Nem volt egyéb mint a szent tűzhely, 25, 32. A Laresekkel ugyanannak tartották, 35, 36. Vesta legendája, 35. Vesta temploma hasonmása volt a görögök prytaneumjának, 206. A hitbeli nézetek, melyek hozzá fűződtek, 207—208.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVTÁRA 1929/19 17 N. SZ.